

3813

ҚАЗАҚСТАН АКАДЕМИЯСЫ

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО КАЗАХСКОМУ
ЯЗЫКУ

ҚАЗАҚ ТІЛІ
ЖӨНІНДЕГІ
ЗЕРТТЕУЛЕР

1964 400 4500

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР

Институт языкознания

Худайберген ЖУБАНОВ

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО КАЗАХСКОМУ
ЯЗЫКУ

Издательство «НАУКА» Казахской ССР

АЛМААТА — 1966

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

Тіл білімі институты

Құдайберген ЖҰБАНОВ

ҚАЗАҚ ТІЛІ
ЖӨНІНДЕГІ
ЗЕРТТЕУЛЕР

Қазақ ССР-ның «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ — 1966

Қазақ совет тіл білімі негізін қалаушылардың бірі, көрнекті ғалым профессор Құдайберген Жұбановтың бұл жинағына оның бірқатар монографиялық еңбектері мен ғылыми мақалалары еніп отыр. Бұларда автор жалпы тюркология ғылымына, оның ішінде қазақ тіліне қатысты проблемаларды қозғайды; ал бірсыпыра мақала-материалдары қазақ тілі грамматикасының оқулығына, жазуы мен емлесіне және терминологиясына арналған. Сондай-ақ бұл кітапқа ғалымның бұрын жарияланбаған бірқатар еңбектері архивтен алынып енгізіліп отыр. Бұлардың барлығы да қазіргі кезде көпшілік оқушының қолына түспейтін библиографиялық сирек бұйымға айналып кетті.

Еңбек тюрколог мамандарға, оқытушылар мен жоғарғы оқу орны студенттеріне арналған.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

С. К. Кенесбаев, М. Б. Балакаев, А. И. Искаков,
Г. Г. Мусабаев, Ш. Ш. Сарыбаев, Р. Г. Сыздыкова,
Е. Х. Жубанов.

Настоящий одготомник избранных работ одного из основоположников казахской советской лингвистической науки, видного ученого, профессора Худайбергена Куановича Жубанова содержит монографические труды, посвященные теоретическим проблемам тюркского языкознания вообще и казахского в частности, статьи по вопросам казахского алфавита, орфографии и терминологии, а также практические пособия по нормативной грамматике, в настоящее время ставшие библиографической редкостью.

Из рукописных трудов ученого, ранее не опубликованных, в сборник включены фрагменты его исследований по истории и другим вопросам казахского языка.

Книга рассчитана на тюркологов, преподавателей и студентов вузов.

Х. К. ЖУБАНОВ

РЕДКОЛЛЕГИЯ ДАН

Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтының Іліми советінің ұйғарымы бойынша көрнекті совет ғалымы проф. Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың (1899—1938) таңдамалы еңбектері жарияланып отыр.

Совет дәуірінде қазақ тілін тұңғыш рет ғылыми түрде зерттеген маман-лингвист Қ. Жұбановтың еңбектері бұл күнде қолға түсе бермейтін сирек ұшырасатын дүниеге айналып кетті. Оның үстіне Қ. Жұбановтың жеке адам басына табыну дәуірінің құрбаны болуына байланысты, оның көптеген кітаптары, мақалалары пайдаланылмай кеткен, кейінгі бірқатар қолжазбалары жарық көрмей, архивтерде ғана сақталып қалған болатын. Бұл кітапқа Қ. Жұбановтың қаламынан шыққан дүние түгел енген жоқ, мұнда әзірге қолға түскен еңбектерінің ішінен ең қажетті дегендерін іріктеп алып жариялағалы отырмыз. Қ. Жұбановтың бірқатар еңбектері өз кезінде жеке кітап болып шыққан немесе әр түрлі журналдар мен жинақтарда жарық көрген болатын. Сондықтан редколлегия әр жұмыстың алғаш рет қайда, қай жылы жарияланғанын көрсетіп отырды. Ал бірқатар материалдар осы кітапта оқушы жұртшылыққа тұңғыш рет ұсынылып отыр. Олар Қазақ ССР-ның Мемлекеттік Орталық Архивінен алынды. Ол туралы да өз тұсында көрсетіліп отырылды.

Проф. Қ. Жұбановтың еңбектері мазмұны жағынан түрліше тақырыпты қамтиды: ең алдымен ол қазақ тілі грамматикасының, фонетикасының мәселелерін зерттеген адам, сондай-ақ Қ. Жұбанов 20—30 жылдардағы қазақ әліппесі, орфографиясы және терминологиясы мәселелерін шешуге де белсене қатысқан. Мұнан басқа Қазақстандағы мәдениет пен өнер жайы да көрнекті білімпаздың назарын аударған.

Қ. Жұбанов — ғылыми негізде жазылған тұңғыш мектеп оқулығының — «Қазақ тілі грамматикасы» мен «Қазақ тілі программасының» авторы. Осыған орай кітапқа енгізілген еңбектерді орналастыруда хронологиялық тәртіп ұсталынбай, тематикалық принцип қолданылды. Материалдар тақырыбына қарай бес салаға ажыратылды. Тематикалық тәртіп сақталғандықтан орыс және қазақ тілінде жазылған жұмыстар аралас берілді. Ал екі тілде бірдей жарияланған кейбір мақалалардың (олар алфавит, орфография және терминология жайындағы жұмыстар) тек орыс тіліндегісі ұсынылып отыр.

Қ. Жұбановтың 20—30 жылдарда жазылған еңбектерінің ішінде бұл күнде ғылыми құндылығы бәсеңдеген немесе көнерген жеке пікірлер мен мысалдар кездесетіні сөзсіз. Ондайларды редколлегия алып тастағанды жөн деп тапты. Текст ішінде қысқартылған жерлерге квадрат жақшаның ішіне үш нүкте қойылды.

Кітаптағы мысалдар көбінесе осы күнгі графикамен берілді, ал латын жазуы кезіндегі қазақ орфографиясы туралы жазылған материалдарда мысалдар және жеке әріптер әдейі латын әліппесімен терілді.

Жинаққа енгізілген жұмыстардың ішінде кездесетін грамматикалық және басқа терминдердің басым көпшілігі қазірде басқаша түрде қолданылады, бірақ терминдердің қалыптасу процесін көрсету мақсатымен олардың ешқайсысы да жөнделмей сол күйінде жіберілді. Сондықтан редколлегия оқушы жұртшылыққа бұл терминдерді қайтадан өзгертіп, осы кітаптағыша қолдану керек деп ұқпауларын ескертеді.

Бұрынғы баспаларында кеткен орфографиялық және пунктуациялық қателер түзетілді, ал қалған жағдайдың бәрінде (шрифтерді таңдау, мысалдарды текст ішінен айырып көрсету, т. т.) түпнұсқадағы қалпы сақталынды.

Проф. Қ. Жұбановтың бұл кітабын баспаға дайындаған Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтының Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы бөлімі. Материалдарды іздеп табуда Қ. Жұбановтың балалары Ақырап пен Есет Жұбановтар көп еңбек сіңірді. Сондай-ақ редколлегия Қ. Жұбановтың хатын сақтап бізге тапсырған қарт мұғалім Жанғазы Жолаевқа алғыс айтады.

Алматы Казахск
10 сентября 1966 г.
Жубанов
Жубанов

ОТ РЕДКОЛЛЕГИИ

Избранные труды виднейшего казахского лингвиста профессора Худайбергена Куановича Жубанова (1899—1938) публикуются по постановлению Ученого совета Института языкознания Академии наук Казахской ССР.

Работы советского ученого Х. Жубанова представляют собой первое научное исследование вопросов казахской грамматики и фонетики. Они содержат интересные и важные выводы по родному языку, не потерявшие своей научной ценности и по сей день. Кроме того, в трудах Х. Жубанова показаны история становления и развития казахского языкознания в советский период, пути развития казахского письма, орфографии и терминоворчества.

Труды Х. Жубанова в настоящее время стали библиографической редкостью. В период культа личности, жертвой которого стал сам Х. Жубанов, его книги и статьи были запрещены. Некоторые готовые рукописные материалы сохранились только в государственных архивах.

В настоящую книгу включены лишь основные его труды по различным вопросам. Часть работ Х. Жубанова, помещенных в данной книге, в свое время вышла отдельными изданиями или была напечатана на страницах сборников и журналов, а часть публикуется впервые, что оговорено в сносках.

Работы Х. Жубанова посвящены различным вопросам. Предметами исследования ученого были грамматика и фонетика казахского языка, а также казахский алфавит, орфография и терминология 20—30 годов. Х. Жубанова интересовали также вопросы культуры и искусства казахского народа. Он является автором первых учебников и программ по казахскому языку, составленных на научной основе. Учитывая все это, редколлегия расположила материал в книге не по хронологическому принципу, а по тема-

тическому. Труды Х. Жубанова были разделены на пять разделов, которые содержат работы, написанные на казахском и русском языках. Те статьи, которые в свое время были опубликованы на двух языках, в данной книге помещены лишь на русском языке.

Естественно, что в его трудах, написанных в 20—30 годах, имеются устаревшие в настоящее время положения и примеры. Редколлегия сочла целесообразным поставить в таких местах многоточие в квадратных скобках. В некоторых архивных материалах на русском языке имеются пропуски, оставленные для вписывания казахского текста. Эти материалы публикуются в таком виде, в каком они сохранились.

Примеры на казахском языке даны в современной графике, когда же речь идет о казахской орфографии и алфавите при латинице, то примеры и отдельные буквы изображены латинским шрифтом.

Большинство грамматических и других терминов, встречающихся в данной книге, не соответствует современным названиям, однако они оставлены без изменения, что имеет значение для изучения истории и процесса терминовтвочества в казахском языке. Поэтому редколлегия предупреждает читателей, что устаревшие термины, встречающиеся в книге, употреблять не рекомендуется.

Орфографические и пунктуационные ошибки, допущенные в прежних публикациях, нами исправлены.

Настоящую книгу проф. Х. К. Жубанова подготовил к печати отдел истории и диалектологии казахского языка Института языкознания АН КазССР. В подборе материала большую помощь оказали дети автора Акрап и Есет Жубановы. Редколлегия выражает также благодарность учителю Жангазы Жолаеву, который сохранил и передал нам ценное письмо Х. Жубанова.

Редколлегия

ПРОФЕССОР ХУДАЙБЕРГЕН КУАНОВИЧ ЖУБАНОВ

(1899—1938)

Говоря о возникновении и формировании казахской советской лингвистики, мы с большой признательностью и глубоким уважением вспоминаем людей, которые посвятили себя благородному служению отечественной науке. Одним из таких людей был профессор Худайберген Куанович Жубанов, успешно трудившийся в 20-х и 30-х годах в области казахской филологии.

Однако не многие знают и помнят этого весьма даровитого ученого и общественного деятеля, человека огромной эрудиции, по праву считающегося одним из основоположников казахской советской лингвистики¹. Его пример ревностного служения советской науке и своему народу, его значительный вклад в сокровищницу культуры казахского народа должен быть по достоинству оценен нашей общественностью. Это заставляет нас, современников и коллег Х. К. Жубанова, рассказать более полно о его жизни и творчестве. Он первый в истории казахской филологической науки был удостоен звания профессора.

В последнем издании «Истории Казахской ССР. Эпоха социализма» дается обстоятельная характеристика состоянию науки и просвещения в республике в 30-х годах. Мы читаем небольшой абзац: «В годы второй пятилетки первый педагогический вуз — Казахский педагогический институт имени Абая — превратился в крупное учебное заведение, важнейший культурный очаг... Здесь разрабатывались важные проблемы литературоведения и языкознания, истории Казахской ССР. Профессор института

---

¹ Характеристика личности Х. К. Жубанова была дана еще академиком АН КазССР М. О. Ауэзовым в статье, написанной совместно с автором этих строк. (См. «Учитель Казахстана», 1957, 5 декабря).

Х. К. Жубанов проделал значительную работу в области разработки казахской орфографии и новой, соответствующей особенностям казахского языка, письменности. Перу Х. К. Жубанова принадлежат первые учебники и исследования по грамматике, диалектологии и истории казахского языка»².

Х. К. Жубанов родился в 1899 году в местности Кусуактам Темир-Уркачевской волости Темирского уезда Уральской (ныне Актюбинской) области в семье крестьянина-середняка Куана Жубанова. Точное время его рождения, конечно, не зафиксировано, но, по словам матери — Бибишинар Тагибергеновны Жубановой, которая скончалась в 1962 году в возрасте 90 лет, он родился в начале зимы, примерно в середине декабря.

Семья Жубановых была многодетной, одних детей 14. Раннее детство Худайбергена ничем не отличалось от детства его сверстников, родившихся и выросших в безбрежной казахской степи. Как старшего из сыновей, его рано готовили в помощники отцу, но несколько иначе, чем в других крестьянских семьях казахского аула, где обычно уделом старшего из детей считали занятие хозяйством.

Отец Худайбергена — Куан был человеком прозорливым и будущее своих детей видел не в мелком крестьянском хозяйстве, а в просвещении. Сам он когда-то обучался арабской грамоте, а впоследствии в результате общения с русскими переселенцами увлекся русским языком. Усмотрев прогресс и в способе ведения хозяйства русскими, Куан одним из первых в казахском ауле начал заниматься земледелием по примеру русского друга Ивана Содуха из соседнего переселенческого поселка Екатеринска. Новые общественные и производственные отношения, проникающие в казахскую степь, убедили Куана в том, что детей необходимо учить, и учить по-русски.

Однако условия дореволюционного казахского аула были далеко не благоприятными для обучения детей русской грамоте. Установившийся веками уклад жизни, основанный на патриархально-родовых отношениях, запрещал «развращать» детей языком и помыслами иноверцев. Учиться по-русски считалось изменой религии. Поэтому Худайберген начал свое учение с арабской схоластики. Шести- или семилетнего мальчика отвезли в мечеть ишана Оспана, которая находилась в местности Жобал той же Темир-Уркачевской волости. Пробыв там три года и усвоив все, что мог дать содержатель мечети, Худайберген вернулся в

---

² «История Казахской ССР. Эпоха социализма». Алма-Ата, 1963, стр. 529—531.

аул. Отец решил продолжить его учение. Не посвящая никого в задуманный план, Куан открыл в ауле школу нового типа.

В то время мусульманскую религию все еще интенсивно насаждали среди местного населения. Позднее Х. К. Жубанов так объяснял причину пропаганды ислама: «Для закабаления казахского народа царизм широко использовал религиозный дурман. Вот почему в свое время царизм всячески способствовал насаждению ислама. Императрица Екатерина II в 1781 и 1784 годах издала указы о постройке в казахской степи мечетей и медресе и обучении казахских детей мусульманской религии. В 1797 году в Петербурге была создана типография, где печатался коран для бесплатного распространения его среди казахского населения»³.

Проповедникам мусульманства в казахской степи жилось вольготно. Муллы, или мугалимы, как иначе называли в народе этих наставников религии, ходили из аула в аул и жили там определенный срок, обучая детей корану. За преподавание должны были платить родители.

В тот год, когда решили учить Худайбергена в светской школе, Куан принимал активное участие в организации обучения детей. Будучи одним из авторитетных людей небольшого аула, он на собственные средства открыл школу и нашел муллу-учителя. Однако когда жители аула узнали, что мулла обучает детей не корану, а новому казахскому алфавиту, реконструированному с арабского, элементам русской грамоты и другим светским видам знаний, они отказались посылать детей в школу, и маленький Худайберген остался один в классе. Но Куан не отступил. Невзирая на осуждение соплеменников, он отдаст в школу и дочерей, а содержание учителя берет на себя.

Учителем одиннадцатилетнего Худайбергена Жубанова был ныне здравствующий Абдулла Беркинов, заслуженный учитель школы Казахской ССР, персональный пенсионер.

Не только наставления отца повлияли на Худайбергена. В ту пору освежительная волна прокатилась по всей казахской степи — это было эхо первой русской революции 1905 года. Среди молодежи появились люди, для которых дело народного просвещения было неотъемлемой частью борьбы за всеобщий прогресс и высокие идеалы.

К подобным представителям казахской интеллигенции относился и один из ранних друзей Х. К. Жубанова, впоследствии известный писатель республики Жиенгали Тлепбергенов.

---

³ К. Жубанов. Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі. «Қазақ едебиеті газеті», 1935, 20 ноябрь.

Он был старше Худайбергена. Ж. Тлепбергенов тогда учился в медресе «Галия», которое было своеобразным высшим учебным заведением того времени. Оно имело значительное влияние среди культурных слоев населения тогдашней Актюбинщины.

Ж. Тлепбергенов в своих художественных произведениях остро бичует угнетателей, ярко показывает классовый антагонизм феодального общества. В повести «Таңбалылар» («Меченые») он дал образ Калмана, выходца из бедняцкой массы, одинокого борца против угнетателей казахского народа. Позже Ж. Тлепбергенов написал произведение, в котором прототипом главного героя явился Худайберген Куанович Жубанов. Эта пьеса «Сүйіскендер» («Влюбленные»). Она посвящена одному из ярких эпизодов в жизни Х. К. Жубанова, когда он служил в Джурунском красном штабе и боролся за упрочение молодой Советской власти в своей родной Темир-Уркачевской волости. Впоследствии местный аульный совет был переименован в Жубановский⁴.

Пьеса Ж. Тлепбергенова была поставлена силами самодеятельности в г. Темире Актюбинской области в первой половине 20-х годов.

Прогрессивные взгляды на жизнь Ж. Тлепбергенова до некоторой степени оказали влияние на Худайбергена. Возможно, именно по его совету Х. К. Жубанов в 1914 году поехал учиться в г. Оренбург в медресе «Хусайния». Там он обучается светским наукам и настойчиво занимается русским языком. Здесь же Худайберген находит себе друзей, таких, как, например, Шамгалий Харесович Сарыбаев — один из основателей теоретического курса методики преподавания родного языка, Н. Манаев и Е. Джарменов, впоследствии известные деятели республики на ниве народного просвещения, и др.

В 1916 году Худайберген оканчивает четвертый класс Джурунской двухклассной русской школы, а через год, по совету учителя Уркачевской одноклассной русской школы Хусаина Ашигалиева, уезжает в г. Илек (Куйик-Кала)⁵, где продолжает свое образование в двухклассном училище.

⁴ Ныне этот сельский совет называется Уркачевским.

⁵ Эта поездка не обошлась без курьеза. Как вспоминает родной брат Худайбергена, ныне доктор искусствоведения, академик АН КазССР Ахмет Куанович Жубанов, в том году в семье Жубановых возникли осложнения и родители решили не отпускать никуда старшего сына. Худайберген как бы смирился с волей родителей и занялся хозяйством. Однажды отец послал его в привокзальный поселок Джурун за покупками. Худайберген добрался до станции, привязал коня к телеграфному столбу и уехал с попутным поездом в Илек. Отец узнал об этом от одноаульцев, которые, опознав лошадь Худайбергена, привели ее домой (см. статью А. Жубанова «Жизнь, достойная подражания». «Казах адабияты», 1957, 5 декабря).

В 1918 году Худайберген окончил с отличием Илекское училище, пройдя программу 5 и 6 классов за один учебный год.

На этом закончился первый этап обучения Х. К. Жубанова. Он начал с корана в мечети «Оспан-ишана» и завершил среднее образование в стенах Илекского русского училища.

Следует отметить, что знания, полученные Х. К. Жубановым в начальный период обучения, помогли ему стать впоследствии хорошим языковедом. В эти годы он практически освоил такие иноструктурные языки, как арабский и персидский, а также русский язык. Уже в восемнадцать лет Х. К. Жубанов владел тюркской, арабской и персидской речью, как устной, так и письменной⁶.

С детства Худайберген увлекался литературой. Отец его был просвещенным человеком, и семья Жубановых выписывала почти все тогдашние периодические издания и книжные новинки на казахском и татарском языках. Еще в ту пору Худайберген отличался начитанностью. Зная некоторые восточные языки, он с юных лет прочитал в оригинале множество книг арабо-персидской литературы, в частности такие классические сочинения, как «Шахнаме» Фирдоуси, «Гулистан» Саади, «Лейла и Меджнун» Низами и др. Эти знания по языку и литературе классического Востока ему пригодились позднее, когда он стал профессором кафедры казахского языка Казахского педагогического института им. Абая и активно участвовал во многих мероприятиях, посвященных различным вопросам культуры и искусства народов Средней Азии и Казахстана.

Первые свои литературные пробы: стихи, фельетоны и статьи — Худайберген начал печатать на страницах дореволюционных периодических изданий под псевдонимами Шекты и Караша бала. Он был инициатором выпуска молодежных рукописных журналов, которые были в обиходе у тогдашней молодой казахской интеллигенции. Так, например, в Илеке он возглавил журнал «Тез», позднее в г. Темире — журнал «Ай» (Луна). В этих журналах пропагандировались произведения русской классики — М. Горького, В. Г. Короленко и др. Худайберген и другие члены редколлегии сделали многое, чтобы донести до сознания своих читателей произведения революционного романтизма. Любопытно, что эпиграф журнала «Ай», сочиненный Худайбергеном,

⁶ В одном архивном документе Наркомпроса Казахской АССР, отражающем состояние кадров на 20.VII 1935 года, имеется следующая запись Х. К. Жубанова: «Кроме родного, владею немецким, русским, арабским, персидским, турецким и монгольским языками». (См. ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 328, л. 14).

перекликался с идеями просветителей-демократов казахского народа, в частности с некоторыми произведениями С. Торайгырова. Обращаясь к журналу, как к символической луне, Х. К. Жубанов так определяет его основную задачу — освещать уголок своей родины, словно полная луна⁷.

В 1925 году Худайберген работает инспектором-методистом в Актюбинском губоно. В. Решетняк, в то время заместитель заведующего Актюбинским губоно, заслуженный учитель школы Казахской ССР, персональный пенсионер, ныне покойный, в своих воспоминаниях о Х. К. Жубанове писал: «Помню, как пришлось расстаться с методистом русских школ Прокофием Кобой за его недисциплинированность и грубость. В то время подыскать равноценного методиста даже среди русских учителей было трудно. Но на выручку пришел неутомимый Худайберген: он сам предложил свои услуги временно совмещать должность методиста русских школ с «испытательным стажем», как, помнится, он тогда выразился. Однако испытывать его не понадобилось, потому что с первых же шагов он проявлял недюжинные способности в работе на двух таких ответственных участках и без особого напряжения с нею справлялся»⁸.

По свидетельству В. Решетняка, Худайберген еще тогда рьяно взялся за изучение сразу иностранных языков: немецкого, английского и французского. Сначала ему давали уроки учителя городских школ и частные лица, а затем он занялся ими самостоятельно и также не безуспешно.

В это же время он с большим увлечением изучает психологию, педагогику, логику и рефлексологию по трудам акад. И. П. Павлова, В. М. Бехтерева и других крупнейших русских ученых и одновременно переписывается со многими языковедами Москвы, Казани, Баку, Ташкента, Ленинграда — Е. Д. Поливановым, В. А. Богородицким, И. И. Мещаниновым, Агамалы-оглы и другими.

Весной 1928 года Х. Жубанова отзывают в Кызыл-Орду, тогдашнюю столицу республики, где он работает инспектором Наркомпроса. В 1929 году в январе его командировают в аспирантуру по тюркологическому семинару в Ленинградский институт живых восточных языков⁹, откуда год

⁷ Текст этого небольшого стиха, любезно предоставленного нам академиком АН КазССР А. К. Жубановым, мы приводили в своей статье, написанной в соавторстве с членом-корреспондентом АН КазССР Г. Г. Мусабаевым. (См. «Жулдыз», 1958, № 6, стр. 108).

⁸ В. Решетняк. Народный интеллигент. «Учитель Казахстана», 1957, 5 декабря.

⁹ См. Протокол заседания Коллегии наркомпроса КазССР от 14. 1. 1929 года, на котором обсуждался вопрос «Об использовании на научной работе товарища Жубанова».

спустя он переходит в аспирантуру Яфетического института Академии наук СССР.

Одновременно Х. К. Жубанов самостоятельно занимается научно-исследовательской работой в области общего языкознания и тюркологии. Он активно участвует в мероприятиях по переходу к новому латинизированному алфавиту. Так, в июне 1929 года он выступает с большой речью на созванной в Кызыл-Орде научно-орфографической конференции, поставившей вопрос о выработке основного принципа казахской орфографии¹⁰.

Во избежание недоразумения и кривотолков следует предупредить читателей, что участники этой конференции, оперируя терминами «морфологический» и «фонетический принципы», вкладывали в них совершенно иные понятия, чем мы теперь. Например, один из сторонников морфологического принципа проф. Чобан-заде (Баку) под этим термином подразумевал этимологический подход к начертанию такого аффикса, который позволил бы из его нескольких параллельных вариантов отобрать только один, морфологически считающийся первоначальным, а остальные фонетические разновидности употреблять лишь в устной речи.

Х. К. Жубанов отверг это предложение и внес свое. Он назвал выдвинутый им принцип фонетическим. В этот термин он вкладывал такое содержание, которое не только не противоречит принципу сегодняшней орфографии, а, наоборот, совпадает с ним. Дело в том, что Х. К. Жубанов, именуя свой принцип фонетическим, предполагает не произвольное начертание звуков основы при письме, которое допустимо лишь в орфоэпии, а постпозиционное уподобление аффикса основе согласно действующим законам гармонии звуков. Сам Х. К. Жубанов так выразил свою точку зрения в этом вопросе:

«Для того чтобы не создавать различных форм одного и того же слова, прибегать к морфологическому принципу правописания совершенно не требуется, потому что у нас и так корень не изменяется, за незначительными исключениями... Поэтому-то принцип, предложенный профессором Чобан-заде, я перевернул бы обратно, что не основа фонетическая, да приставка морфологическая, а наоборот, основа этимологическая, а приставка фонетическая...»¹¹.

В 1930 году Х. Жубанов выступал на Первом краевед-

¹⁰ См. «Стенографический отчет научно-орфографической конференции от 2—4 июня». Кызыл-Орда, 1929.

¹¹ Как видно, мнение Х. К. Жубанова об орфографировании казахского письма не расходится с принципом существующей ныне орфографии, основанной на морфолого-фонетическом принципе.

ческом съезде Казахстана в Алма-Ате с докладом «Смыслы бессмысленных слов», который явился результатом его основательного научного изыскания нескольких тюркских языков. Доклад был посвящен анализу казахских междометий, употребляемых как обращения к домашним животным¹². Автор путем сравнительно-исторической этимологизации слов, относящихся к терминологии, связанной со скотоводством, устанавливает, что многие названия животных образованы из нескольких компонентов, которые когда-то были самостоятельными лексическими величинами. Он обосновал составность названий животных — племенных производителей, в частности слов: *қошқар* — баран

(по М. Кашгарскому — *آذغر*) и *айғыр* — жеребец (в орхонском — *𐰇𐰺𐰽 𐰇𐰺𐰽*, в древнеуйгурском — *𐰇𐰺𐰽*, в ха-

касском — *agsyr* ∞ *asqyr*, в коттском — *asqar*, в якутском — *at̄ : r*, в чувашском — *айар*). Первоначально каждое из них состояло из двух слов: *қошқар* из *қош* + *қар*, *айғыр* из *ай* + *ғыр*. *Қош* употреблялось самостоятельно как слово-обращение к овце и было составной частью слова *қошақан* (ласкательно-уменьшительная форма слова *қозы* — ягненок), с редукцией *a* в *ы* и превращением шипящего *ш* в свистящий *з* (*қоша* — *қозы*, ср. самостоятельное употребление данного слова в форме *қош* в туркменском языке в значении «баран»).

Что касается первой части слова *айғыр*, т. е. *ай*, то Х. К. Жубанов отождествляет ее со словом *ат* (лошадь), подчеркивая, что слово *айғыр* у казахов оформлено по закону кипчакской фонетики; следовательно, в других тюркских языках *ай* будет иметь иное фонетическое звучание, например, по нормам орхонского, древнеуйгурского и тувинского языков — *ад*, хакасского — *ас*, *аз*, якутского — *ат* и т. д.

Вторые части обоих слов: *қар* (*қошқар*) и *ғыр* (*айғыр*) ученый считает фонетическими разновидностями, сохранившими начальный заднеязычный согласный чувашского слова *ар*, что соответствует казахскому *ер* (мужчина, самец). Таким образом, он устанавливает, что казахские названия самцов, племенных производителей — барана и жеребца — в буквальном смысле означают «овца-самец», «лошадь-самец».

Этимологизируя в дальнейшем несколько казахских междометий типа *өк* (обращение к крупному рогатому скоту), *моһ* (обращение к лошади), *көс-көс* (или же *кәус-*

¹² Доклад этот называется также «Скотоводческие междометия казахов».

кэус — обращение к верблюду), он выясняет их историческую связь со словами: *əgiz-əkir* (бык — мычание по-бычьему), а также с китайским словом второй тональности *маа* (лошадь) и туркменским словом *кэшек* (маленький верблюд) и приходит к выводу, что множество подобных междометий восходит в своей основе к именам существительным, т. е. названиям самих животных, к которым они обращены.

К сожалению, этот доклад в свое время не был опубликован в печати. Позже автор сообщал следующее о судьбе своего исследования: «Работа эта, по постановлению съезда подлежавшая опубликованию и сданная мною для печатания, была затеряна в делах Общества изучения Казахстана. Перед тем, как я ее доложил на съезде, она была читана в Яфетическом институте АН СССР. Письменный отзыв Н. Я. Марра об этой работе хранится в моем личном деле в комитете кадров АН СССР»¹³.

Однако мы должны огорчить читателей: эта работа исчезла вторично. Еще при жизни Х. К. Жубанова начала издаваться отдельным выпуском серия написанных им в разное время и на различные темы работ под общим заголовком «Исследования по казахскому языку». По замыслу автора, она должна была охватить десять работ. Из них только две увидели свет, остальные не были опубликованы и со временем затерялись совсем. Наши усилия найти рукописи Х. К. Жубанова в архивах республиканских издательств были безрезультатны. Таким образом, мы лишились весьма ценных исследований Х. К. Жубанова, среди которых был и восстановленный автором вариант «Скотоводческих междометий казахов».

Судя по уцелевшим фактам и приведенным доводам, можно представить, какими значительными лингвистическими данными по теме он располагал и с какой научно-теоретической достоверностью сумел обобщить собранный им материал.

В настоящее время комиссия по изучению творческого наследия Х. К. Жубанова, созданная при Институте языкознания АН КазССР, имеет в своем фонде некоторый рукописный материал, близкий по содержанию этой работе. Но о нем пока нельзя сказать чего-либо определенного, поскольку он еще не обработан.

По некоторым данным, в 1937 году должно было выйти из печати, кроме серии, еще несколько работ Х. К. Жубанова, как-то: «Материалы к научной грамматике» (том I, Фо-

¹³ Х. К. Жубанов. Из истории порядка слов в казахском предложении. Алма-Ата, 1936. (См. комментарии автора на стр. 67 настоящего издания).

нетика), «Еще раз о глаголе *де*» и другие. В настоящее время судьба их неизвестна.

Х. К. Жубанов был не только знатоком тюркских и других языков, но и незаурядным публицистом. Его замечательный труд «Кюй»¹⁴ отличается оригинальностью постановки вопроса и богатством фактического материала. Автор дает историко-лингвистический анализ слов: *күй, домбыра, қобыз, жыр, толғау, бақысы, сыбызғы, ән, би* и других казахских музыкальных терминов. Так, названием *кюй* у татар обозначается мелодия вообще, как инструментальная, так и вокальная, писал Х. Жубанов, тогда как у казахов под ним понимают только наигрыши на домбре или кобызе. Это слово имеет различное фонетическое звучание в разных тюркских языках. Например, в чагатайском¹⁵, уйгурском и анатолийско-турецком языках оно оформляется в виде *көк*. В подтверждение этого автор приводит пример из словаря М. Кашгарского: *Ол көк ләнер*, что по-казахски переводится как *Ол ән салып тұр*, т. е. «он поет». Соответствие казахского слова *ән* тюркскому *көк* позволяет предполагать, что дифференциация казахских мелодий на *күй* и *ән*, т. е. на инструментальный и вокальный жанры, произошла позднее. Первые сведения о становлении кюя, как самостоятельного инструментального жанра, автор почерпнул из источников XIV века. Так, из книги иранского музыканта Абдул-Хадыра Мураги «Зюбдатель эдвар» он взял сообщение о том, что еще в XIV веке тюрко-монгольская мелодия делилась на три такие разновидности, как инструментальная форма *көк һа* и вокальные формы *ыр* и *дола*. При этом Х. Жубанов приводит их казахские эквиваленты, а именно: *көк һа* — форма множественности слова *кюй*, *ыр* соответствует казахскому *жыр* (причем в киргизском языке это слово до сих пор функционирует в виде *ыр*), *дола* — *толғау*, что является одной из форм речитативного пения. К тому же казахскому производному глаголу *жырламақ* или *толғамақ* от основ *жыр* и *толғау* в других тюркских языках, в частности турецком, соответствует *даламақ* и т. д.

Что касается казахского слова *ән* (песня), то автор считает его не исконно тюркским, а поздним иранским заимствованием от первоначальной основы *оһәник*, ибо звук *ә*, с которого начинается слово *ән*, в казахском языке возник

¹⁴ Х. К. Жубанов. К вопросу о возникновении казахского музыкального жанра — кюй. Историко-лингвистический очерк. Кзыл-Орда, 1936 (на каз. яз.).

¹⁵ По современной терминологии этот язык именуется староузбекским. Академик А. Н. Самойлович назвал его «среднеазиатско-литературным языком». (См. сб. «Мир-Алишер Навои». Изд-во ЛВИ им. Енукидзе, 1928).

в последнее время в связи с фонетической ассимиляцией заимствованных арабо-персидских слов.

В целом этой работой Х. Жубанов оказал большую услугу не только филологам, но и казахским музыковедам и историкам искусства, уточнив последовательность появления народных музыкальных жанров путем систематизации и разбора историко-лингвистических данных тюркских языков с привлечением отдельных музыковедческих работ таких авторов, как Абдул-Хадир Мураги, Рауф Екта, Аль-Фараби, Кизеветтер, Беляев, Успенский, проф. Фитрат, проф. Оганезашвили и другие.

Не менее интересной и содержательной по своему познавательному значению среди его публицистических работ является статья о языке Абая, написанная в связи с 30-летием со дня смерти классика казахской письменной литературы. Эта статья является ценнейшим вкладом и в казахское литературоведение. Х. К. Жубанов одним из первых отметил оригинальность стихосложения Абая, его новаторство и мастерство в использовании народного языка. Как великолепный знаток сокровищниц мировой культуры в целом и классического Востока в частности, Х. К. Жубанов сделал в этой статье огромный экскурс в прошлое, чтобы правильно определить место и значение Абая Кунанбаева в истории культуры казахского народа. Вот как об этом пишет он сам.

«...Таких поэтов и писателей, которые, выйдя из рамок культуры древнего мусульманского Востока, преодолели ограниченность старых традиций народного творчества и направили литературу по новому руслу, подняв ее на уровень развития мировой литературы (не говоря уже о Средней Азии и о Российском Востоке, но и о самой Турции), было очень мало. Таким образом, при сравнении Абая с его современниками у соседних народов мы видим, что в один ряд с Абаем можно поставить только Фаталия (т. е. Мирза Фаталия Ахундова. — С. К.). По своему поэтическому мастерству и своим литературным трудам Абай стоит впереди всех современников, ибо в то время не было ни одного поэта, который бы свои произведения писал на чистом народном языке и по образцам классической литературы. Это и является главной отличительной чертой творчества Абая, чего не замечает ряд критиков.

Есть и еще одна черта, которая выделяет Абая из среды остальных поэтов, она выражается в том, что в отличие от Токая (т. е. Габдуллы Токаева. — С. К.) и Дардмана, Гали-Аскара Камала и Фаталия, даже Марджания и Каюма Насирия, он жил в трудное для него время, когда в борьбе за светлое будущее своего народа был одинок. Он не немецкий

Лютер и не французский Малерб, которые были рождены на волнах пробуждающейся эпохи. Абаю даже не было суждено быть тем, чем были для своего народа Леонардо-да-Винчи и Альбрехт Дюрер...»¹⁶.

Таков великий казахский поэт Абай Кунанбаев в оценке видного казахского ученого-лингвиста.

Х. К. Жубанов заслуженно считается крупным исследователем-тюркологом. Будучи аспирантом Ленинградского Восточного института, а затем Института яфетидологии (ныне Институт языкознания АН СССР), он проявил себя как тонкий наблюдатель и исследователь-лингвист широкого диапазона в области востоковедения. Талант и способности этого казахского ученого особенно ярко проявились в период его преподавания в Казахском педагогическом институте им. Абая, где он несколько лет работал заведующим кафедрой казахского языка. Его лекции по общему языкознанию, современному казахскому языку и тюркологии привлекали внимание не только студентов, но и широкого круга казахской интеллигенции. Х. К. Жубанов прекрасно знал свой предмет. Он мастерски читал свои лекции, построенные на разнообразном фактическом материале, касающемся современного и древнего состояния тюркских языков. Он безупречно владел языком древнетюркских памятников и вооружал слушателей знаниями в вопросах рунических (орхоно-енисейских) надписей и их лексико-грамматических, фонетических особенностей. Х. К. Жубанов умело сочетал свою педагогическую деятельность с научной разработкой вопросов казахского и других тюркских языков. Его перу принадлежит целый ряд ценных научных трудов, не потерявших актуальности и в наше время. Такие печатные работы, как «Из истории порядка слов в казахском предложении» (1936 г.), «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах» (1936 г.), «Кюй», и серия статей и выступлений на различных конференциях и съездах: «К постановке исследования истории фонетики казахского языка», «Буын жігін қалай табуға болады» (Слоговая структура слова в казахском языке), «Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайында» (Новое в грамматическом учении), «Шылаулар, қос сөздер, біріккен сөздер» (Послелогои, парные и слитные слова) и другие снискали законное уважение тюркологов нашей страны. Для его трудов характерен сравнительно-исторический метод исследования, хотя кое-где встречаются и ошибочные утверждения Н. Я. Марра.

---

¹⁶ См. статью Г. Мусабоева «Скромный и требовательный». «Учитель Казахстана», 1957, 5 декабря.

В своей работе о порядке слов в казахском предложении автор интересно и увлекательно анализирует действующие синтаксические нормы порядка слов с точки зрения их исторического становления, подкрепляя свои положения неопровержимым фактическим материалом.

«Незыблемый закон размещения членов предложения, общий для всех тюркских языков, — пишет Х. Жубанов, — может быть сформулирован в следующем виде: определение предшествует определяемому, дополнение — дополняемому и все члены предложения — сказуемому»¹⁷.

Однако этот порядок расположения слов он отнюдь не считает изначальным. Обнаруживая в современном казахском языке случаи нарушения строя существующего синтаксиса языка, он видит в подобных отклонениях образцы некогда господствовавших норм, впоследствии вытесненных новыми.

Так, в выражении *күн ұзаққа*, часто употребляемом в современном обороте речи, понятие «целый день» (*күн* — день, *ұзаққа* — долгий, смысловой перевод сочетания означает «целый день») передано не типичным порядком слов для казахского языка: определение *ұзаққа* не предшествует определяемому *күн*, а следует за ним. Следовательно, как полагает автор, порядок слов данного сочетания, согласно действующим нормам казахского синтаксиса, должен быть обратным — *ұзақ күн*. Отмечая тут же наличие и этой разновидности, он обращает внимание на то, что прилагательное *ұзақ* само по себе принимает, казалось бы, совершенно излишние, суффикс обладания — *лы/ты*, в результате получается *ұзақ + ты күн*. Это сочетание синонимично фразе *күн ұзаққа* и также выражает понятие «целый день», тогда как оборот *ұзақ күн* (т. е. без суффикса обладания — *ты*) означает «долгий день» и уже в астрономическом смысле. Таким образом, на основе бытования в языке выражения *күн ұзаққа* параллельно с обычным сочетанием *ұзақты күн* автор считает, «что в казахском языке некогда имел место чуждый теперешним нормам порядок слов, по которому определение не предшествовало определяемому, как это делается теперь, а следовало за определяемым, пережитком чего и является данное сочетание»¹⁸.

Разумеется, что автор пришел к такому выводу не только вследствие разбора одного лишь выражения *күн ұзаққа*. Он проанализировал множество случаев обратного совре-

---

¹⁷ Х. К. Жубанов. Исследования по казахскому языку. Вып. 1. Из истории порядка слов в казахском предложении. Алма-Ата, 1936, стр. 7.

¹⁸ Там же, стр. 10.

менному порядку слов, встречающихся, как исключения, и затем нарисовал довольно убедительную картину из истории нашего языка. Одним из примеров, подтверждающих предположения ученого, является известное казахское выражение, имеющее довольно стабильную конструкцию: *адам тағы* (существует также разновидность *адам киік*. — С. К.), которое чаще всего встречается в фольклоре и в обыденной речи. Выражение это опять-таки так построено, что определение *тағы* (дикий) следует за определяемым *адам* (человек).

Аналогичным образом автор рассматривает ряд имен казахской ономастики. «Быть может, — пишет он, — такие странные сочетания, как *Күн сұлу* (Солнце красивое), *Ай сұлу* (Луна красивая), *Таң сұлу* (Утренняя заря красивая), встречающиеся в традиционных женских именах, или аналогичные им мужские имена, вроде *Күн жарық* (Солнце светлое), *Ай жарық* (Луна светлая), *Таң жарық* (Утренняя заря светлая), и были образцами такого расположения слов, при котором определения, выраженные прилагательными *сұлу* (красивый) и *жарық* (светлый), следовали за определяемым *күн* (солнце), *ай* (луна) и *таң* (утренняя заря)». Х. К. Жубанов не голословен в своих изысканиях. Он оперирует весьма интересными и довольно разнообразными лингвистическими фактами. К тому же он строит свою работу на отклонениях от общей закономерности и никоим образом не навязывает выдвинутых им положений. Х. Жубанов пишет: «Правда, единичны случаи сохранения предполагаемого древнего порядка слов. Иначе и быть не могло, ибо господство новой нормы могло осуществиться не иначе, как вытеснив старую. Поэтому и там, где определение стоит за определяемым, наше грамматическое мышление не всегда в состоянии это видеть, более того, оно способно превратить определение в определяемое, и наоборот».

Подлинно научный анализ языковых явлений невозможен без историзма. Некоторое увлечение Х. К. Жубанова модным в то время лингвистическим направлением — яфетидологией не может обесценить оставленное им теоретическое наследие.

Рассматриваемая работа Х. К. Жубанова интересна для историков языка не только исследованием вопросов сочетания членов предложения, но и установлением этимологии грамматических и лексических форм нескольких тюркских языков.

Этот труд подскажет ученым целесообразность применения сравнительно-исторического метода при изучении фактов тюркских языков.

В работе, посвященной вспомогательным и сложным глаголам¹⁹, автор показал себя как большой знаток лексико-грамматических нюансов родного языка. Впервые в казахском языкознании Х. К. Жубанов дал научный анализ таких вспомогательных глаголов, как *отыр*, *жүр*, *түр* и *жатыр*. Он правильно определил их лексическое значение и употребление, показав также на ярких примерах грамматические функции этих вспомогательных глаголов в зависимости от сочетаемости с основными глаголами. Кроме этого, Х. К. Жубанов выявил морфологическое своеобразие этих четырех глаголов, отметив, что предикативный аффикс прибавляется непосредственно к ним, например: *отыр + мын*, *жүр + сің*, *түр + мын*, *жат + ыр + сың* и т. д.

Ценность этого труда состоит в том, что в нем дается научно верный критерий вспомогательного глагола, выполняющего грамматическую функцию, в отличие от основного глагола, являющегося носителем лексического значения в составе сложного глагола.

Особого упоминания заслуживает написанная Х. К. Жубановым грамматика казахского языка, являющаяся одним из первых учебников для 5—6 классов казахской средней школы²⁰, в котором автор в строгой системе изложил основные вопросы структуры слова и фонетических явлений казахского языка. Эта грамматика послужила образцом для последующих учебников по казахскому языку для средней школы.

Поясняя предмет грамматики, Х. Жубанов на доступном для учащихся языке дает начальные сведения о синтаксисе простого предложения и подвергает грамматическому анализу основы казахской лексики. Автору удается весьма доходчиво изложить основной учебный материал, содержащий существенные данные науки о языке. Благодаря этому учебник стал, по сути дела, одним из первых значительных пособий по казахскому языку. Он как бы констатировал уровень лингвистического образования в республике.

В своем учебнике Х. К. Жубанов с большой полнотой освещает разработанные им вопросы казахской фонетики. В сущности, раздел фонетики является одним из законченных исследований автора.

В книге говорится о фонетическом строе казахского языка, законах сингармонизма и месте ударения в казах-

¹⁹ Х. К. Жубанов. Исследования по казахскому языку. Вып. 2. Заметки о вспомогательных и сложных глаголах. Алма-Ата, 1936.

²⁰ Проф. Қ. Жұбанов. Қазақ тілінің грамматикасы, I бөлім. Сөздің жалпы құрылысы (жалпы морфология). Орта мектептің V класына арналған. 1936, Қазақстан баспасы, 74 бет.

ском слове. На все вопросы автор дает лаконичные объяснения.

Анализируя звуковую структуру казахского слова, Х. К. Жубанов правильно определяет функции фонем, благодаря которым мы различаем слова и их формы. При этом не обязательно, чтобы то или иное слово коренным образом отличалось от других своим звуковым оформлением, достаточно, чтобы одна из фонем, составляющих слово, дифференцировала его от прочих слов. Кроме того, слова, имеющие одинаковый фонемный состав, могут отличаться друг от друга, если порядок сочетания звуков в них будет различным.

Все эти свойства фонем автор излагает доходчивым, соответствующим уровню образования учащихся языком, не упрощая притом научного содержания материала.

Таким образом, Х. К. Жубанов на основе фактов казахского языка обобщает и уточняет одно из узловых положений общей фонологии.

Ученый высказывает свое суждение и по вопросу качественного и количественного состава казахских фонем. Он считает, как и другие исследователи, что каждый язык располагает несчетным количеством звуков, но не каждый звук обладает качеством, присутствующим только ему. Число звуков с дифференциальным качеством ограничено. Это заключение Х. К. Жубанова вытекает из принципов общей фонетики.

Автор учебника делит звуки казахского языка на три основные фонетические группы: гласные, согласные и сонорные. Гласные звуки по подъемам подразделяются им еще на широкие: *a/ə, e, o/e* и узкие: *ы/i, ұ/ү, у, и*. Шумные согласные казахского языка он представляет двумя разновидностями — звонкими: *б, д, ж, з, ғ, г* и глухими: *п, т, ш, с, к, қ*; согласные звуки им классифицируются еще по способу образования на мгновенные: *п — б, т — д, қ — ғ, к — г* и проточные: *с — з, ш — ж*.

По месту артикуляции шумные согласные, он делит в основном на три группы: гортанные, губные и зубные. Автор сознательно упрощает классификацию, чтобы облегчить учащимся усвоение фонетики.

Сонорные звуки казахского языка Х. Жубанов сводит к двум артикуляционным группам: беспрепятственные (*у, и*) и препятственные (*р, л, м, н, ң*). Последняя группа подразделяется еще на носовые и ротовые.

Одним словом, проф. Х. К. Жубанов, всесторонне рассматривая образование звуков, дает полную артикуляционную классификацию фонем казахского языка.

Ученый-лингвист посвятил одну из своих наиболее за-

конченных работ структуре казахского слога. По количеству звуков, составляющих слог, он устанавливает четыре вида казахского слога, а по размещению звуков в слоге он делит слог на три разновидности. Им даются исчерпывающие сведения о том, что в казахском языке количество слогов в слове определяется числом гласных звуков, что виды слогов зависят от взаимоотношений сочетаемых звуков и что казахским слогам присущи слияние и смещение, которые являются специфичным признаком слоговой структуры языка.

Проф. Х. К. Жубанов в своих исследованиях в этой области приходит к научному выводу, что многие фонетические явления, как слияние и смещение слогов, ударение и, особенно, законы сингармонизма, способствуют прочной связи элементов слов между собой.

До Х. К. Жубанова лишь некоторые вопросы казахской фонетики попутно были освещены в трудах дореволюционных русских ученых, а также в работах нескольких советских исследователей. Х. К. Жубанову принадлежит разработка основных вопросов этого предмета и систематизация его в научную дисциплину. Свои последующие исследования, посвященные вопросам алфавита, орфографии и других отраслей прикладного языкознания, он основывал именно на положениях казахской фонологии.

Кроме грамматики Х. К. Жубанов в том же 1936 году выпустил в свет программу казахского языка для 5—7 классов средней школы. Эта программа является одним из первых документов, свидетельствующих о превращении казахского языка в предмет научного исследования. В ней наиболее полно отразилась точка зрения Х. К. Жубанова на синтаксис сложного предложения. Один из старейших деятелей просвещения республики А. Ситдыков дает такую характеристику этим учебным пособиям: «Школьные программа и учебник грамматики казахского языка, составленные на методологической основе советского языкознания и советской дидактики, приобрели новое содержание на базе развивающихся возможностей и средств обогащения языка. В новой программе полностью были устранены устаревшие «нормы» фонетического, морфологического, синтаксического и стилистического строя, сковывавшие рост и развитие языка, были подвергнуты существенному пересмотру старые правила орфографии, мешавшие правильной транскрипции вновь принятых общественно-политических терминов и географических названий»²¹.

²¹ А. С и т д ы к о в. Ученый-педагог. (См. «Учитель Казахстана», 1957, 5 декабря).

Будучи прекрасным педагогом, всецело преданным делу народного просвещения, Х. К. Жубанов постоянно переписывался со многими учителями, давал им полезные советы по методике обучения родному языку, разъяснял самые разнохарактерные вопросы грамматики, методики, терминологии. В одном из писем по вопросу обучения детей разным омертвевшим формам в языке он отмечает: «Бывает, что иногда трудности в обучении возникают не по вине учебника, а по вине самого учителя. Поэтому твои претензии рождают во мне сомнения, ибо другие учителя не говорили о подобной трудности. Напиши: как вы проходили их, с чего начинали, на что опирались, чего искали, как упражнялись и чем закончили?! Какие были трудности и почему они были? Напиши обо всем, если убедишь, я не стану упорствовать, сложу оружие». Так беседует почтенный профессор педагогического института с одним из сельских учителей.

Все это говорит о том, что Х. К. Жубанов по праву занимает достойное место и в истории казахской школы как крупный педагог.

Конечно, в любой творческой работе — научно-исследовательской или учебно-методической — можно допустить ошибки. Так, и в грамматике Х. К. Жубанова при всех ее достоинствах, о которых мы говорили, имеются и погрешности, в частности разноречивой в употреблении грамматических терминов. Х. К. Жубанов, в основном правильно анализируя морфолого-фонетические явления казахского языка, к сожалению, в некоторых случаях без надобности вводит новые наименования в установившуюся лингвистическую терминологию (вместо *жұрнақ* употребляет *үстеу*, вместо *жалғаулық* — *жалғауыш* и др.).

В свое время учебник Х. К. Жубанова получил высокую оценку у учительской общественности республики. Но в период культа личности был незаслуженно раскритикован: появились статьи, выискивающие следы вредительства в положениях грамматики. В настоящее время, когда доброе имя Х. К. Жубанова восстановлено, мы обязаны воздать должное этому труженику науки.

Целая серия статей Х. К. Жубанова посвящена вопросам практического языкознания — орфографии, терминологии, методике преподавания казахского языка и др.

Х. К. Жубанов принимал активное участие в вопросах языкового строительства в республике. В одном из архивных документов, отражающих состояние казахской орфографии 30-х годов, так описывается его деятельность: «Длящаяся и до сего времени анархия в орфографии иноязычных слов и в самой терминологии побудила, как известно, Наркомпрос вплотную заняться этим вопросом. Различные

написания таких терминов, как «коммунист» или «комиссариат», доходящие до пяти-шести вариантов, стало необходимо урегулировать... Работа по выработке проекта орфографии и правил терминологии была возложена на тов. Жубанова, который и представил свой проект на обсуждение сначала в культпроп Крайкома, а затем на широкое обсуждение среди культурных работников Алма-Аты. Обсуждений прошло числом четыре, и состоялись они в стенах КазПИ. Соповещения протекали достаточно оживленно, в них принимали участие и местные силы и студенчество...»²²

Далее в этом документе говорится, что вся работа X. К. Жубанова в основном была творческой, а не механической и шаблонной. Свои научные выводы он строил на изучении природы слова и фонемного состава казахского языка²³.

X. К. Жубанов как автор проекта орфографии правильно решил вопрос о международных иноязычных словах, вошедших в казахский язык. Он считал их не казахскими до тех пор, пока казахи ими не пользуются как своими, но как скоро они вошли в письмо, речь, они стали казахскими.

X. К. Жубанов подвел под правила орфографии международных слов теоретическое научное основание, позволившее писать подобные слова без искажения.

Несмотря на научную обоснованность проекта X. К. Жубанова, в то время он не был принят из-за некоторой сложности. В республике тогда еще не было теоретически подготовленных кадров учителей и других работников соответствующей квалификации и было решено подождать с унификацией орфографии.

Высокого мнения о проекте X. К. Жубанова был и известный советский тюрколог С. Е. Малов, который в своем выступлении на съезде по культурному строительству в 1935 году отмечал, что «проект профессора X. К. Жубанова чрезвычайно научный, принципиально выдержанный»²⁴.

X. К. Жубанов являлся одним из организаторов координирующего при правительстве республики центра по упорядочению терминологии и орфографии. Накануне съезда по культурному строительству под редакцией X. К. Жубанова вышли в свет четыре номера «Бюллетеня Гостерминкома», в котором были опубликованы проекты по орфографии и образцы терминов казахского литературного языка по мно-

²² «Записка народному комиссару просвещения Казахстана тов. Журганову по вопросу казахского языкового строительства». (См. ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 379, лл. 250—258).

²³ «Ауыл мугалими», 1934, № 2.

²⁴ См. Стенограмму выступления С. Е. Малова на съезде по культурному строительству в Казахстане. (См. ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 1086, лл. 10—12).

гим отраслям знаний. Сам Х. К. Жубанов выступил в этих «Бюллетенях» с несколькими статьями по орфографии и терминологии, в которых попытался раскрыть специфику терминов. Эти статьи и по сей день вызывают большой интерес у учителей.

Исключительно важное значение придавал Х. К. Жубанов унифицированию орфографических правил, считая его составной частью обучения грамоте как учащихся, так и взрослого населения республики.

Орфография казахского литературного языка, не имевшая до революции прочной традиции, базировалась на фонетическом принципе наравне с морфологическим. Прекрасно понимая это, Х. К. Жубанов считал, как и другие крупные исследователи, что фонетический принцип применим к формальным элементам (аффиксам), а морфологический — к корневым словам. В своей научной деятельности он методично применял эти два принципа.

Как известно, в 1938 году произошла частичная унификация казахской орфографии. Тогда же в алфавит были введены недостающие «ф», «х». Это сблизило латинизированную письменность с русской орфографией. Следует сказать, что эта идея принадлежала Х. К. Жубанову, который из-за некоторых обстоятельств не смог ее осуществить. Так, в одном из протоколов Государственной терминологической комиссии совместно с Программно-методическим сектором при наркомпросе Казахстана Казахской ССР от 27 ноября 1934 года говорится о том, что Х. К. Жубанов, выступая с докладом о разработке и утверждении терминов, предложил свой проект орфографии, в котором было предусмотрено введение букв «ф» (по-латински *f*) и «х» для правильной передачи терминов международного значения. Однако совещание вынесло решение: «Воздержаться от принятия букв «ф» и «х» впредь до окончательного вынесения по этому вопросу решений соответствующих компетентных органов и общественности. Вопрос об этих буквах поставить на широкую дискуссию»²⁵.

Х. К. Жубанов также первым выступил за графическое упрощение передачи звуков «у» и «и», обозначавшихся удвоенными знаками и имевших в общей сложности четыре графических варианта. Эта его идея о передаче одной фонемы одной буквой была принята только в 1957 году.

Оригинальный характер исследований языковых явлений, деятельное участие в подготовке филологических кадров дают нам основание утверждать, что Х. К. Жубанов,

²⁵ См. Протоколы Гостерминкома КазССР. (ЦГА, ф. 81, оп. 3, д. 679, л. 132—132 об.).

как уже отмечали, был одним из основоположников казахского советского языкознания.

Конечно, в данной статье невозможно доказать, насколько все замыслы Х. К. Жубанова в языковедческой науке были осуществлены. Достаточно подчеркнуть, что многие его положения в области грамматического учения, фонологии, лексикологии и прикладного языкознания находят подтверждения в работах исследователей наших дней. Нам кажется, что вопрос об отражении идей и высказываний профессора Х. К. Жубанова в казахском языкознании должен быть предметом самостоятельного исследования. Поэтому мы, не отклоняясь от основной задачи познакомить читателя с автором настоящего сборника, хотим коротко остановиться на его личности.

Прежде всего следует отметить, что этот человек был настоящим тружеником. Он пользовался большим уважением у коллег и студентов. Человек огромной эрудиции и большого такта, он никогда не повышал голоса на кого-либо. Х. К. Жубанов был еще и прекрасным полемистом. Во многих спорах и дискуссиях по языковому строительству в республике в 20—30-е годы он неизменно выходил победителем и положительно влиял на развитие казахской советской лингвистической науки. Его речь, как устная, так и письменная, была настолько лаконичной и убедительной, что оппоненты вынуждены были с ним соглашаться. Эти качества и широкий диапазон знаний сделали его кумиром казахской интеллигенции.

Х. К. Жубанов никогда и в мыслях не допускал враждовать с кем-либо. Его отношение к людям всегда было бескорыстным. Прежде всего он ценил в человеке талант, стремление к знаниям. Обнаружив склонность у молодого человека к какой-либо отрасли науки или виду искусства, он начинал заботиться о нем, используя для этого все свои возможности. Так, будучи профессором КазПИ им. Абая, он обратил внимание на своего усидчивого способного студента Г. Мусабаяева и после этого постоянно держал с ним связь, стараясь помочь ему в приобретении специальных знаний, в достижении поставленной цели — стать хорошим языковедом. Когда тот перешел на последний курс института, Х. К. Жубанов принял его на работу в программно-методический сектор Наркомпроса в качестве инструктора-методиста. Об этом член-корреспондент АН КазССР Г. Г. Мусабаяев так вспоминает: «Будучи студентом пединститута, я, освободившись от лекции, приходил в Наркомпрос, мой шеф Х. К. Жубанов каждый раз приготавливал для меня целую кипу научной литературы и давал мне книги то одного, то другого автора, наказывая в то же время, чтобы в опреде-

ленный срок я прочитал их. После выполнения каждого такого задания мне приходилось еще сдавать своеобразный экзамен по прочитанному, в процессе которого шеф давал обширные консультации для лучшего уяснения мною материала. Таким образом, еще в студенческие годы я ознакомился с целым рядом исследований Пешковского, Обнорского, Бодуэна де Куртэнэ, Радлова, Мелиоранского, Казембека и других».

Х. К. Жубанов отбирал из числа своих студентов наиболее способных и заботился о продолжении их образования в крупных научных центрах страны. Благодаря ему в аспирантуру в г. Ленинград были направлены ныне известные в республике филологи: член-корреспондент Академии наук Казахской ССР М. Балакаев, доктор филологических наук М. Каратаев.

Не только молодежь, увлекавшаяся изучением родного языка, интересовала профессора Х. К. Жубанова, с одинаковой душевной теплотой он относился и к тем молодым людям, которые посвятили себя искусству или техническим специальностям. Не говоря уже о том, что, обнаружив призвание к музыке у своего младшего брата, он берет его с собой на учебу в Ленинград. Ахмет Жубанов первой в истории казахов закончил высшее музыкальное учебное заведение — Ленинградскую консерваторию. Х. К. Жубанов положительно влиял на всех, кто с ним общался, увлекая их за собой к учебе, к знаниям. Так, при непосредственной поддержке Худайбергена Куановича поступил в Ленинградский инженерно-строительный институт и окончил его один из первых казахских зодчих Тулеу Басенов, теперь уже член-корреспондент Академии архитектуры Союза ССР. Заслуженный художник Казахской ССР Аубакир Исмаилов и заслуженный деятель искусств Казахской ССР Аскар Токпанов, а также многие другие люди, испытывшие на себе доброту и заботу благородного сердца, считали Х. К. Жубанова своим «отцом». Недаром известный писатель республики Х. Есенжанов в знак особого уважения называл Х. К. Жубанова *эти*, что означает в переводе с казахского «отец».

В личной жизни Х. К. Жубанов был примерным семьянином. Он очень любил детей. Все его дети (три сына и три дочери) получили высшее образование, в чем огромная заслуга супруги ученого Раушан Жубановой.

Имя профессора Худайбергена Куановича Жубанова в свое время было популярным среди казахской интеллигенции, особенно среди работников просвещения. Как замечательного ученого-лингвиста его знали лично и ценили такие видные русские советские ученые, как академики И.И. Мещанинов, А. Н. Самойлович, В. В. Бартольд, С. Е. Малов,

К. К. Юдахин, А. К. Боровков и другие. Будучи чутким и отзывчивым товарищем, человеком чрезвычайно скромным, он в то же время был строгим и требовательным наставником молодежи. Его интересовали все стороны культурной жизни республики. Везде — среди работников науки, искусства, литературы — Х. К. Жубанов был уважаемым человеком. Он заслуженно пользовался авторитетом как профессор и заведующий кафедрой казахского языка Педагогического института им. Абая, как руководитель учебно-методического совета Наркомпроса Казахской ССР, где разрабатывались вопросы обучения и воспитания, как заведующий лингвистическим сектором Казахского филиала Академии наук Союза ССР. В истории казахского советского языкознания Худайберген Куанович Жубанов значителен автором первого монографического труда по казахскому языку и одним из первых составителей школьной программы и учебника по родному языку. Заслугой Х. К. Жубанова является и подготовка кадров по казахской филологии. Ряд известных языковедов нашей республики по праву считают себя учениками Х. К. Жубанова.

Наряду с научно-педагогической деятельностью Х. К. Жубанов вел большую общественную работу. Он проявил инициативу в организации научных конференций, посвященных выдающимся деятелям прошлого — Фирдоуси, Абаю, и выступил на них с содержательным докладом. В 1935 году его избрали председателем оргкомитета съезда работников культурного строительства в Казахстане, а затем делегатом от Казахстана на XVI Всероссийский съезд Советов, на котором он произнес патристическую речь о культуре Советской Татарии.

Х. К. Жубанов был членом Коммунистической партии Советского Союза, членом Центрального Исполнительного Комитета Казахской ССР. Х. К. Жубанов был одним из основоположников казахской советской лингвистической науки.

С. К. Кенесбаев.

І. ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ВОПРОСЫ ГРАММАТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

ИЗ ИСТОРИИ ПОРЯДКА СЛОВ В КАЗАХСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ¹

ПРЕДИСЛОВИЕ

Настоящей брошюрой начинается издание серии моих заметок, посвященных отдельным конкретным вопросам грамматики и лексики казахского языка. Заметки содержат самый различный по тематике, между собой не связанный материал и носят общее заглавие лишь постольку, поскольку все они одинаково имеют объектом своего рассмотрения казахский язык.

Казахское языкознание лишь начинает оформляться в качестве самостоятельной науки. И, как всякая наука, она может завершить стадию своего оформления не на базе общих абстрактных схем, а путем разработки отдельных проблем, чтобы из этих конкретных разработок складывалась наука о казахском языке. Охватить же сразу и осветить в систематическом изложении все многообразие языковой жизни целого народа, отражающей весь пройденный им зигзагообразный путь исторического развития и богатую содержанием социалистическую его современность, — вещь невозможная. Дореволюционное прошлое изучения казахского языка оставило нам весьма скудное наследие, чтобы не сказать не оставило ничего. Так что почти во всех участках нашей лингвистической работы приходится начинать с азов.

При таком положении вещей работы, направленные на сколько-нибудь углубленную разработку отдельных сторон

---

¹ Впервые работа была издана отдельной книгой под названием «Исследования по казахскому языку». (Вып. 1. Из истории порядка слов в казахском предложении. Алма-Ата, 1936).

языковой действительности, не могут не носить лоскутного характера. Этим и объясняется тематическая неоднотипность материала, содержащегося в настоящей серии. Они всего лишь предварительные данные, добытые в результате столь же предварительных разведок в различные уголки малоисследованной области.

Заметки эти возникли в основном в процессе чтения курса казахского языка в Казахском государственном педагогическом институте и были написаны первоначально не для опубликования, а лишь для уяснения самому себе тех или иных недостаточно ясных вопросов.

Растущая изо дня в день у самого широкого круга работников культуры потребность в лингвистической литературе, отсутствие исследовательских работ по казахскому языку вынудили меня решиться на обнародование этих заметок в таком, почти черновом, виде.

Пользуясь случаем, здесь же выражаю свою благодарность гг. С. Жиенбаеву и С. Аманжолову, усилиям которых обязана выходом в свет настоящая работа.

Автор

«...Материя и форма родного языка только тогда могут быть поняты, когда прослеживаются его возникновение и постепенное развитие, а это невозможно, если оставлять без внимания, во-первых, его собственные омертвевшие формы и, во-вторых, родственные живые и мертвые языки»².

Энгельс

Общеизвестно, что в казахском предложении существует довольно строгий порядок расположения слов. Незыблемый закон размещения членов предложения, общий для всех тюркских языков, может быть сформулирован в следующем виде: определение предшествует определяемому, дополнение — дополняемому, и все члены предложения — сказуемому.

Однако этот порядок расположения слов, очевидно, не был изначальным. Ибо в самом современном казахском языке налицо значительные перебои, что заставляет задумываться над причинами подобного нарушения норм существующего синтаксиса языка и видеть в них образцы норм, некогда господствовавших, но затем вытесненных новыми. Обычно значительная часть исключений из норм существующего строя языка бывает такой природы и нахо-

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XIV. М., 1931, стр. 327.

дит себе оправдание в историческом прошлом данного языка. Достаточно вспомнить наличие весьма незначительных случаев необходимости строгого порядка расположения слов в русском языке при обычной для русского же языка свободе размещения членов предложения. Учитывая, что подобный строгий порядок для слов русского предложения обязателен там, где отношение членов предложения не выражено морфологически, специалисты общего языкознания с полным основанием признают это пережитком аморфно-синтетического строя³, а тем самым и прохождение русским языком стадии аморфно-синтетического оформления слов речи без помощи связующих морфологических элементов. Исходя из того, что «часто только порядок расположения слов без всяких формальных элементов (приставок) определяет связь между словами...»⁴, а также из того, что история ряда служебных слов и аффиксов свидетельствует об их происхождении из слов-основ, академик А. Н. Самойлович утверждает, что приставочному строю в турецких и родственных им языках в весьма отдаленные, доисторические времена предшествовал, по-видимому, строй чисто синтаксический, при котором речь слагалась из одних основ-слов, расположенных в строгом порядке...»⁵.

Доводы обоих ученых настолько вески, что ни в какой мере нельзя отвергать эти положения, тем более противопоставлять им другие [...].

Подобно тому, как случаи несвободного расположения слов, выступающие в виде исключения в языках флективных, свидетельствуют о существовании некогда несвободного порядка слов как нормы для этих языков, так и выступающие в виде исключения в современном казахском языке случаи обратного современному порядку слов дают некоторые основания полагать, что эти исключения некогда были нормами, что казахский язык, вернее языки, из которых он слагался, знал такой порядок размещения членов предложения, который был диаметрально противоположным теперешнему.

³ И. И. Мещанинов. К вопросу о языковых стадиях. «ИАН», 1931, стр. 861.

⁴ А. Н. Самойлович. Краткая учебная грамматика современного османского турецкого языка. Л., 1925, стр. 11.

⁵ Там же, стр. 35. Впрочем, то же положение было высказано еще в 1906 г. В. Радловым, доказавшим правильность своего мнения на примере форм *adas* и *qadas*. См. по этому поводу: В. Радлов. Einleitende Gedanken zu Darstellung der Morphologie der Tuerksprachen, S. 29—33.

I

Так, в современном обороте речи *күн ұзақ-қа қайда жүрдің*⁶ (Где ты пропадал целый день?) — понятие «целый день» передано сочетанием *күн ұзаққа*⁷, где определение

⁶ Вместо косвенной формы *ұзақ-қа* с тем же значением употребляется и форма *ұзын* (длинный), так что вышеприведенное можно заменить другим: *Күн ұзын қайда жүрдің?*

⁷ В данном сочетании противоречит современным нормам грамматики казахского языка не только порядок слов: *күн* и *ұзақ*, но и употребление суффикса дательного-направительного падежа — *қа* в слове *ұзақ-қа*. В подобных случаях (т. е. когда слово, выражающее время, отвечает на вопрос «Сколько времени?») современный казахский язык употребляет именительный падеж: *бір күн* (одни сутки), *бес сағат* (пять часов), *сүт пісірім* (столько времени, сколько времени, чтобы молоко вскипело) и т. д. Даже вышеуказанное выражение можно заменить другим, равноценным: *Күні бойы қайда жүрдің?* (Где пропадал ты целый день?), где в сочетании *күні бойы* (в продолжение дня) слово *бойы* оформлено именительным. Бывает также, что слово — показатель времени — оформляется и местным падежом не только при ответе на вопрос «Когда?», но и на вопрос «Сколько времени?». Так, на вопрос *қашан?* отвечают: *түс-те* (в полдень; местный падеж от *түс* — полдень), *кешкі-де* (вечером; местный падеж от *кешкі* — вечерний: *кеш* — вечер + суфф. относительности *-кі*). Кроме того, местный падеж употребляется и тогда, когда слово выражает продолжительность времени. Например, вышеприведенные слова, оформленные именительным падежом, могут в равной мере встречаться в местном падеже: *бір күнде*, *бес сағатта*, *сүт пісірімде*. Так что термин *locativus*, или «местный падеж», не совсем точен в применении к казахскому языку, ибо здесь нет особого падежа места, а есть лишь падеж места и времени, вместе взятые.

Направительный падеж в слове *ұзаққа* (в сочетании *күн ұзаққа*) напоминает традицию древних литературных языков Восточного Туркестана, для которых данный падеж в словах, указывающих на время совершения действия, был не исключением, а нормой. Выражение «26-го числа месяца» в современном казахском языке будет *айдың жиырма алтысында*, где выражение *жиырма алтысында* оформлено местным падежом (показатель — *да*), в то время как в юридических документах древних уйгуров XIV—XV вв. сплошь и рядом встречается обозначение дат направительным падежом, вроде... *ijt jil bich jigirminc aj altı otuzga*

بىش جىگىرىنچ اچ التى اوتوزغا

(начало одного документа из собраний акад. Ольденбурга, по С. Малову) — год собаки одиннадцатого месяца двадцать шестого числа, где выражение *алты отызга* — 26-го (следует иметь в виду, что здесь употреблен так называемый старый способ исчисления, по которому «двадцать шесть» будет «шесть тридцать», т. е. «шесть к тридцати») оформлено направительным падежом последнего слова *отыз* — 30. Дательный времени спорадически выступает в казахском языке в некоторых наречиях: без притяжательного суффикса в слове *кешке* (вечером, к вечеру) и с притяжательным в словах *жылына* (ежегодно), *күнге* (ежедневно). Особенно интересно оформление последнего слова, где вместо нор-

ұзақ (в смысловом переводе «целый», «весь», а дословно «долгий») не предшествует определяемому «день», а следует за ним. Согласно действующим нормам казахского синтаксиса следовало бы расположить их в обратном порядке, в виде ұзақ күн. Существует и эта разновидность сочетания, но с тем различием, что прилагательное само по себе ұзақ принимает на себя, казалось бы совершенно излишнее, суффикс обладания -лы/ты. Последний может присоединяться теперь только к именам существительным, а к прилагательным лишь в случае образования антонимического повтора, вроде ұзынды-қысқалы (имеющий и длинное и короткое, т. е. все меры длины), и получается ұзақ-ты күн, что означает то же, что и күн ұзақ-қа, т. е. «целый день». Если слово ұзақ (долгий) без суффикса обладания сочетается со словом күн (день), предшествуя как определению последнему, то такое сочетание дает другое значение, значение «долгий день» уже в астрономическом смысле. В сочетании ұзақты күн (целый день) суффикс -ты понадобился, очевидно, лишь для того, чтобы не смешивать со значением долготы дня.

Итак, наличие сочетания күн ұзаққа позволяет полагать, что в казахском языке некогда имел место чуждый теперешним нормам порядок слов, по которому определение не предшествовало определяемому, как это делается теперь, а следовало за определяемым, пережитком чего и является данное сочетание. В противном случае нельзя было бы объяснить причину подобного расположения слов.

II

Выражение күн ұзаққа, конечно, не единственный случай нарушения нормального порядка расположения членов предложения. В фольклоре и быденной речи встречаемся с выражением Елден безіп, адам тағы болып кетіпті (Отстранившись от людей, стал диким человеком), где налицо сочетание адам тағы (дикий человек), в котором определение тағы⁸ (дикий) стоит за определяемым адам (че-

---

мального для казахского языка күніне мы видим чагатайскую форму күніге, что не оставляет сомнения в том, что данное образование либо заимствовано у среднеазиатских соседей казахов, либо же является вкладом тех племен, которые до вступления в состав казахов говорили на языках чагатайской группы и обитали в Западном Туркестане.

⁸ Значение «дикий» выражено в казахском языке словом тағы, подлинно означающим «горный» от основы тағ (гора + малоупотребительный суффикс -ы/і). Характерно в этом образовании, во-первых, оформление самой основы тағ, которая по-казахски звучала бы тау. Очевидно, данное словоупотребление является вкладом той части населения древнего Казахстана, которая населяла теперешние южные рай-

ловек), тогда как нормальный с точки зрения современного казахского языка порядок их расположения был бы обратный — *тағы адам*, что также вполне терпимо.

Правда, единичны случаи сохранения предполагаемого древнего порядка слов. Иначе и быть не могло, ибо господство новой нормы могло осуществиться после того, как была вытеснена старая. Поэтому и там, где определение стоит за определяемым, наше грамматическое мышление не всегда в состоянии это видеть, более того, оно способно превратить определение в определяемое, и наоборот. Быть может, такие странные сочетания, как *Күн сұлу* (Солнце красивое), *Ай сұлу* (Луна красивая), *Таң сұлу* (Утренняя заря красивая), встречающиеся в традиционных личных женских именах, или аналогичные им мужские имена, вроде: *Күн жарық* (Солнце светлое), *Ай жарық* (Луна светлая), *Таң жарық* (Утренняя заря светлая), и были образцами такого располо-

оны КазССР и говорила на языке уйгурско-чагатайской группы. Подобное сохранение конечных заднеязычных (вместо *y* и *ÿ*), не свойственное языкам северо-западной или кипчакской группы, типично для казахского, и оно особенно характерно для южных и восточных районов (ср. *сұрақ* вм. *сұрау* — вопрос, *қыстақ* вм. *қыстау* — зимовка и пр.). Вкладом этой же части населения, образовавшего впоследствии казахов, есть все основания считать и суффикс *-ы* в слове *тағы* (дикий), употребляемый и в присоединении к другим словам: *қазақы киім* (казахская одежда), *естек-і жылқы* (башкирская лошадь, от *естек* — башкир), *туркпен-і кілем* (туркменский ковер), *қоқан-ы ер* (кокандское седло) и пр. Так как суффикс этот генетически не может считаться тюркским и в самом казахском языке употребляется очень редко, а самое главное — конечные заднеязычные глухие основы не озвончаются при присоединении этого суффикса (ср. *қазақы*, *естекі* с этим суффиксом при *қазақ-ы*, *естегі* с суффиксом притяжательности III л.), что говорит о позднем появлении данного суффикса в казахском языке, когда глухость и звонкость звуков основы приобрели фонематическое различие, то я усматриваю в нем персидский *i* — нисбет, *i* персидского нисбета генетически то же, что и *i* прилагательного. Вполне естественно усвоение его казахами в форме их собственных редуцированных гласных *i/ы*. Мы знаем, кроме того, и слова с настоящим нисбетом, которые произносятся казахами на манер их собственных слов с безгласным *ы/i*. Имя классика чагатайской литературы XV в. Навои популярно у казахов. Даже существует одноименная музыкальная инструментальная пьеса у казахов Западного Казахстана, вероятно, привнесенная туркменами (пока еще не выяснено, имеет ли это какое-либо отношение к музыкальным произведениям Навои или нет). Имя Навои у казахов звучит Науайы, звук же *и* (*iü*) в конце этого имени, как известно, является персидским нисбетом *نواي* от персидской основы *науа* *نوا* — благозвучие. Нисбет, несомненно, присутствует и в казахском слове *қудайы* (*садақа*) — милостыня, от персидского *xudoj* — божье. Если казахский суффикс — *i/ы* восходит к персидскому нисбету, то последний мог быть перенесен на казахскую почву не кем иным, как среднеазиатскими элементами того этнического образования, которое впоследствии стало народом казах[ским].

жения слов, при котором определения, выраженные прилагательными *сұлу* (красивый) и *жарық* (светлый), следовали за определяемыми *күн* (солнце), *ай* (луна) и *таң* (утренняя заря). Подобное допущение более вероятно потому, что здесь в последних компонентах (*сұлу* и *жарық*) нет возможности усматривать сказуемое, а в первых (*күн*, *ай*, *таң*) — подлежащее, так как сочетания, составляющие личные имена, крайне редко принимают форму предложения, вроде: *Жыл келді* (Весна наступила), *Кожам берді* (Мой хозяин пожаловал) и т. д.

Чаще всего личные имена, будь они простые или сложные, безразлично, представляют собою выражение либо атрибута некоей субстанции, либо же предиката некоего субъекта. В первом случае субстанцией, во втором субъектом мыслится лицо, носящее имя. Так что полный перевод вложенных в вышеперечисленные имена мыслей может быть таков: «(это) — красивое солнце», «(это) — светлое солнце» и т. д.

Бывает также, что личные имена выражают идеал. В таком случае они означают: «(пусть это будет) красивое солнце», «(пусть это будет) светлое солнце». Словесно выраженной формой такого осмысления личных имен являются женское имя *Ұлбосын* — «пусть будет (это) сын», мужское — *Жанбосын* — «пусть будет (это) душой», *Жанбол* — «будь душой» и т. д.

Личные имена: *Күнсұлу*, *Айсұлу*, *Таңсұлу*, *Күнжарық*, *Айжарық*, *Таңжарық* — не могут быть синтаксически расшифрованы в пределах современных норм, т. е. как сочетание определения с определяемым, предшествование первого второму, потому что существительные теперь не употребляются в качестве определений, когда определяемым долженствует быть прилагательное. Исключение составляют образования типа *қойшы торы*, букв. пастух гнедая, т. е. пастуший гнедко, *байгі күрең*, букв. скачка рыжая, т. е. скаковая рыжая. Но механизм подобного исключения ясен.

Дело в том, что цвета лошади обозначаются в большинстве случаев не обычными прилагательными цветов, а другими, специфичными для лошадей (как это имеет место отчасти и в русском языке). Даже обычные слова, выражающие определенный цвет, в применении к лошади приобретают иногда совершенно иное значение. Так, например, прилагательное *қызыл* (красный) обозначает, когда имеется в виду лошадь, не «красная», а «серая». Слова *торы* (гнедой), *күрең* (рыжий), будучи выражениями исключительно лошадиных цветов, легко субстантивируются и употребляются часто без определяемых, но означают то же, что и с определяемыми. Правда, это свойство присуще всем ка-

захским прилагательным, употребляемым изолированно от определяемых. Но подобное положение обычные прилагательные занимают лишь в форме косвенных падежей, в то время как прилагательные, специфичные для лошадиных цветов, способны субстантивироваться и без этого. Слова *торы*⁹ и *куруң* следует в таких случаях понимать не как прилагательные, а как эквиваленты русских существительных: гнедко, сивка и пр. Вот почему и они в состоянии иметь определения из существительных.

Другие сочетания существительных, как бы определений с определяемыми — прилагательными типа *Жолғұтты* (мужское имя), букв. «путь счастливый», *Көзжақсым* (прозвище девушки, даваемое ей невестками ввиду запретности произнесения настоящего имени) — «моя хорошеглазая», *Есалаң* — «(человек) с сознанием рассеянным», *Атжақсы* (название речки) — «доброименная» и прочие образовались, по-видимому, в результате выпадения беглых гласных в конце первых компонентов. Притяжательное окончание на *i/ы* обычно не принимает на себя ударение, почему бывает склонно к выпадению. Беглый гласный *i/ы*, находящийся в конце первого компонента сложных слов, часто выпадает и не будучи притяжательным окончанием (ср., напр., собственное имя собаки *Бербасар* от *бәрі* (волк) и *басар* — причастие будущего времени от *бас* (давить — давящая волков), *келсап* (колотушка для толчения проса) от *келі* + *сап* и т. д.). Таким образом, *Жолғұтты* следует восстановить в форме *жолы құтты* (его путь счастливый), *Көзжақсым* — в форме *көзі жақсым* (моя хорошеглазая, букв. ее глаза хорошие — моя), *Еса-*

⁹ Казахское *торы* (гнедой), соответствующее уйгурско-чагатайским формам *torur*, *torir** *id*, первоначально означало, очевидно, не масть лошади, а просто лошадь, как это видно из словаря знаменитого ученого XI в. М. Кашгарского, который слово *torur* переводит арабским сло-

вом *al-farasu* نَرَسُ الْفَرَسُ — лошадь и приводит в подтверждение

этого фразу:

بۇ اۆغلانغ بىر تورۇققا الدۇم

бу огланг бир торуғқа алдум, в арабском переводе

أى، اشتریت هذا العلام بفارس

т. е. я купил этого мальчика за одну лошадь (*aj ictarajtu hadha al-fulama bifaraseu*, цитирую по памяти).

* Здесь и далее буква *ğ*, отсутствующая в типографии, заменена современной *г*.

лаң — в форме *есі алаң* (т. е. его сознание рассеянное, полусознательный), *Атжақсы* — в форме *аты жақсы*¹⁰ — (его имя хорошее).

В сочетаниях: *жау жұмыр*¹¹ — название съедобного кор-

¹⁰ *Атжақсы* (аты жақсы), как и его антоним *аттеріс* (аты теріс), по-видимому, ранее было иноказательное выражение, употребляемое при назывании чего-либо, настоящее название которого почему-то (т. е. или по запретности, или из-за уважения) нельзя было произносить. Призыв бия Караменде к Кенгербаю гласит:

Сәлем де Кенгірбайға, кел, кетелік!
Мықты сабаз атанды терлетелік.

Аты жақсы дариядан әрі өтелік!

Аты жақсы дария здесь Сыр-Дарья. Тут в слове *аты* окончание *ы* сохранено.

¹¹ Слово *жау* в сочетании *жау жұмыр* я перевожу «жир», «масло» (хотя оно такого значения в казахском не имеет), исходя из того, что уйгурскому *jağ* (жир, масло), алтайскому *djuv id* в казахском соответствует форма *жау*. Что же касается единственно известных казахскому языку значений имени *жау* (соответствующего орхонскому *𐰇𐰏𐰣 jaγ*

— враг) и глагола *жау* (соответствующего не кипчакской форме *jağ* — идти дождю, снегу), то ни то, ни другое из этих значений не могло иметь места в словосочетании *жау жұмыр* (дикий картофель). К тому же слово *жау* налицо и в другом составном названии опять-таки съедобного растения — *жау қазын* (клубни тюльпана). Вторая часть этого сочетания — *қазын* — отглагольное имя от основы *қаз* (копать) + суффикс *-ын*, налицый и в составе слов *сауын* (дойное животное) от *сау* (доить) и *егін* (посев) от *ек* (сеять). Так что *қазын* означает нечто копаемое — ископаемое, а вместе с *жау* (жау қазын) — масляное ископаемое. Очевидно, в казахском языке значение «масло», «жир» (масличный, жирный) употребляется как символ всякого съедобного и съедобные растения уточняются определением «масличный». О том, что некогда наш язык знал слово *jağ* (масло), говорит также существование глагола *жақ* (мазать), производного от значения «масло», или, что то же, «мазь». Именное же значение данной основы *жақ-жау* утрачено, будучи вытеснено другим словом — синонимом *jağ* — словом *май*. Последнее, по всей вероятности, стало господствовать в связи с культом божества — покровительницы женщин — Умай, фонетическим лишь вариантом [которого] (утратившим начальный узкий гласный, очевидно, бывший детерминативом) и является слово *май* «масло», «жир». Такое невероятное отождествление названия женского божества со словом, означающим «масло», «жир», оправдывается тем, что почитание культа Умай всегда сопровождается употреблением «масла» или «жира» вообще. Мусульманская религия не оставила места чистому виду культа Умай у казахов. Они не знают такого божества. Но зато процедура почитания Умай сохранилась в довольно чистом виде. Во время родов женщины бросают в огонь масло или сало, обращаясь при этом к каким-то забытым божествам со словами: «*От ана! Май ана! Жарылқа!*» (В переводе. «Мать огонь! Мать Май (масло)! Помилуй!»). Об этой процедуре свидетельствует и классик казахской поэзии Абай в своем трактате «Пара слов о происхождении казахов». «Мать Май», к которой обращаются женщины за помощью в трудные моменты их жизни — во время родов — не могла быть не кем иным, кроме как покровительницей женщин — Умай. Но ее имя произносится казахами иначе, чем в Сибири, как *Май*, без начального глас-

ня какой-то дикорастущей травы, по-видимому, — дикий картофель, букв. масло-цилиндр, т. е. маслянистый (съедобный цилиндр), *сүт кенже*¹² (самый младший из детей, букв. мо-

ного у. Название покровительницы матерей-кормилиц могло стать и названием матери-женщины, и названием материнских ее органов, т. е. органов кормления — груди и деторождения — *vulva*, и названием корма, еды, съедобного, в том числе и жира. Отсюда наличие слов в казахском *ұма* (вымя) с перегласовкой *у* в *е*: *ем* (сосать), *емшек* (женская грудь), алтайское *емеген* (мать), якутское *еміе* (кобыла, т. е. мать), что с выпадением начального гласного в казахском будет *бие/мие id.* Основа же *ем* (сосать, женская грудь) с перегласовкой *е* в *а* будет означать *vulva* — материнский орган.

¹² *Сүт кенже* — образование, встречающееся весьма редко. Мне лично известен лишь единственный случай употребления этого выражения из состязаний акына Шакара с Таразой — снохой известного Есет-батыра Котибарова (середина XIX в.). Тараза — красавица и поэтесса-акын, выданная замуж за слепого и бездарного младшего сына Есета — за Дяу, будучи недовольна своей судьбой, вела себя нетактично и сочинила ряд песен, оскорбляющих своего жениха, а в лице его всю Котибарову фамилию. Обиженные этим поведением невесты, сородичи Дяу поручили импровизатору Шакару по прибытии Таразы в дом жениха выступить с беташаром (торжественной песней, с началом исполнения которой открывают закрытое лицо невесты), чтобы попутно ответить Таразе оскорблением же. Выступая с беташаром, Шакар сказал между прочим и следующее:

*Бұқардың мақпалындай етің, келін!
Кешегі жауған қардай бетің, келін!
Есеттің сүт кенжесін соқыр дейсің!
Үйінде әкесі жоқ, жетім келін!*

Тело твое, невеста (так нежно), как бухарский бархат!
Лик твой, невеста (так светел), как свежий снег!
(За что) прозвала слепым самого младшего сына Есета,
Ты, невеста, лишившаяся своего отца, — сирота?

Вот в этой песне и встречаем выражение *сүт кенже* в значении «самого младшего сына».

Следует заметить, что выражение, как будто не к месту употребленное у Шакара, «лишившаяся своего отца — сирота», являясь упреком по адресу Таразы, имеет тот смысл, что последняя могла допустить оскорбительное слово «слепой» про хранителя домашнего очага Есета — Дяу — лишь по своей неблаговоспитанности, как девица, потерявшая отца — воспитателя. Подобное символическое значение данного выражения становится понятным, если вспомнить казахскую поговорку «*Әкесіздің аузы өсер*» (Тот, кто не имеет отца, бывает невыдержан в выражениях, букв. — У того, кто без отца, уста разбухают). В правильности такого толкования можно убедиться из следующего ответа Таразы на упреки Шакара:

*Сұрасаң ұруымды — Құлтумамын,
Жал-құйрық аруанадан бір туғанмын.
Болғанмен әкем өлі, екі ағам бар
Соқтырған мың теңгеден ер-тұрманым.
Қыздарды әкесі бар көріп жүрміз,
Жеңінің жамай алмайт жыртылғанын,*

лочно младший, т. е. сосавший последнее молоко матери) от *сүт* (молоко) и *кенже* (младший из детей) — определяемые *жұмыр* (цилиндрический) и *кенже* (младший) действительно прилагательные, а определения *жау* (масло) и *сүт* (молоко) действительно существительные. Под образованием, аналогичным этим двум (*жау жұмыр, сүт кенже*), обычно понимается и сочетание *қаз қатар* (в ряд, подряд, параллельно, букв. гусяным рядом; не следует смешивать с русским «гуськом», указывающим на последовательность ряда). Но здесь я склонен видеть не два самостоятельных слова: *қаз* (гусь) и *қатар* (ряд), а одно слово *қатар* с усилительным слогом *қаз/қас*, подобно образованиям *сап-сары* (желтый-прежелтый) от *сары* (желтый), *қып-қызыл* (красный-прекрасный) от *қызыл* (красный). Современный казахский язык образует усилительный слог путем повторения начального согласного и первого гласного основы, затем к ним прибавляет согласный *п*, как это видно из *сап-сары* и *қып-қызыл*. Но анатолийско-турецкий язык прибавляет не только *п*, но и *м* и *с*, например, *гөм-гөк* (голубой-преголубой) от *гөк* (голубой), *бөс-бутун* (совершенно целый) от *бутун* (целый). Следы подобного же анатолийскому прибавления звуков *м* и *с* при образовании усилительного слога в казахском языке видны в таких словах, как *тым-тырыс* (абсолютное молчание), *жым-жырт* (абсолютная тишина), *қым-қуыт* (суматоха), *тас-төбе* (самая верхняя точка чего-либо), *тас-талқан* (совершен-

*Бетіне бет ашарды ұстап алып
Кердің бе мына шалдың құтырғанын!*

Смотрите, как взбесился этот старик,
Прикрываясь формулой беташара.

Если хочешь знать, какого я происхождения,
то я из рода Култума.
Знатна я, подобно породистому биртугану.
Хотя отца моего нет в живых, но зато есть двое
старших братьев,
Не пожалевших 1000 рублей серебра на изготовление
моего седла.
Мы видим и девушек, отцы которых живы,
Но которые ходят с оборванными рукавами, не умея
их починить.

Біртуған — лучшая порода одногорбого верблюда. Говорят, что во время этого состязания дочь одного из сыновей Есета ходила с оборванными рукавами, на что Тараза и делала намек, как на образец плохого воспитания, в результате чего девушка даже не научилась чинить свое платье.

На этом состязании победительницей оказалась Тараза.

Песни-состязания Таразы с Шакармом записаны мною в 1932 г. из уст гр-ки Б. Т., происходившей из Котибарова поколения (Челкарский р-н Актюбинской обл.).

но размельченный, абсолютно разрушенный)¹³. Подобно форме *гас-талқан* и форма *қаз-қатар* может быть признана словом, имеющим лишь усилительную частицу *қаз*, образованную из начального согласного *қ* и первого гласного *а* основы *қатар* с прибавлением к ним свистящего *з*. Тогда *қаз-қатар* означало бы «в совершенно ровный ряд». К такому допущению меня вынуждает наличие формы *қаз-қалпында* (в том же совершенно положении, в каком было) от *қалып* (положение), где проклитическая частица *қаз*, не-

¹³ Так как эти слова представляют теперь не живую форму словообразования, а окаменелости, то их настоящие значения не видны невооруженным глазом [т. е. неспециалистам].

Слово *тым-тырыс* состоит из усилительного слога *тым* и ониматопэтической основы *тырыс* в полной (именной) форме *тырысыл*, что значит «несильный, прерывистый шум», но с усилительным слогом *тым* — не «шум», а «мертвая тишина». При всей несовместимости, с точки зрения современного мышления, звучания с молчанием язык часто имеет дело с подобным совмещением несовместимого, как это видно из казахского слова *саңрау*, по-чагатайски *саңғар* (глухой), образованного от *саңыр* (звон), или, как в случае с древнеуйгурским *garaq* (слепой), в казахском *су қарағы id* от *қарақ* (глаз).

Жым-жырт (мертвая тишина) образовано от *жырт* (в глухой разновидности *шырт*), встречающегося в качестве определения к слову *ұйқы* (сон) в составе сочетания *шырт ұйқы* (крепкий сон), очевидно, воспринимавшегося как «тихий сон» (*жым* употребляется также и в значении тишины; говорят: *жым болды*, букв. стало *жым* — умолк). Есть все основания полагать, что *жым* стало усилительной частицей лишь впоследствии, а первоначально имело самостоятельное значение, причем такое же, какое имеет и *жырт*. Дело в том, что от обоих образуются глаголы: *жым-ың-да*, *жырт-ың-да*, означающие «улыбаться с неприятным легкомыслием», т. е. делать мимические движения лицом. Когда делать мимические движения лицом понимается как обнаружение легкомысленного поведения, то оно выражается глаголом *жыбыр-ла* (двигаться) от основы *жыбыр* (мелкое движение поверхности). Казахское слово *мылқау* (глухонемой) образовано от основы *мылқ* — разновидности *былқ*, в полной именной форме *былқыл* (движение упругого тела, движение вообще). Во всех этих случаях мы имеем дело с понятием «движение», употребляющимся в значении «молчания», потому что в них звуковой язык противопоставляется языку движения, движения лица — мимике, поэтому «не говорящий» или «не звучащий», в том числе и не «хохочущий», а «улыбающийся», понимаются, как «говорящий движением», «говорящий движением лица», «говорящий мимикой». Отсюда *мылқау* (глухонемой), букв. означающее «двигающийся», т. е. «делающий мимику», отсюда же *жым-ың-да*, *жырт-ың-да* — «неприятно улыбаться», «моргать», «делать движения лицом», т. е. «выражаться лицом», что означало бы «говорить молча», или, что то же, «не издавать звука», «молчать». Значение «тишина» в словах *жым*, *жырт* восходит, таким образом, к «молчанию», что вместе с «движением» составляет противоположность «звучания», герс. «говорения».

Слово же *қым-қуыт* (суматоха) образовано от мертвой формы *қуыт*, состоящей из глагольной основы *қу* (гнать, гонять) + мертвый суффикс *ыт*, образующий имя от глаголов (ср. *ки-іт*, *мін-іт*). Слово *қуыт*, таким образом, означает нечто вроде «гонки» или «положения, когда гонятся».

сомненно, представляет усилительный слог. Значение же «гусь», имеющее некоторое оправдание для первого случая, в случае с *қаз-қалпы* совершенно неуместно. Если от основы *қалпы* образована усилительная форма *қаз-қалпы*, то от основы *қатар* также могла быть образована усилительная форма *қаз-қатар*. Поэтому образование *қаз-қатар* я исключая из рядов сочетаний типа *жау жұмыр* и *сүт кенже*. Последние два сочетания нельзя, однако, рассматривать как абсолютно равные величины. Ибо слово *кенже* означает не просто «младший», а включает в себя и значение определяемого «сын» или «дочь», поэтому и в собственных именах оно встречается то в положении определения, как в сочетании *Кенжебай* (младший богатый), то в функции определяемого, как в составе *Байкенже*¹⁴ (богатый младший сын). Слово же *жұмыр* (цилиндрический) является обычным прилагательным, могущим и субстантивироваться, когда отсутствует определяемое слово, но не могущим выступать в роли определяемого, когда определением является существительное типа *жау* (жир). Поэтому и образование *жау жұмыр* можно отнести к тем отложениям, которые своим строением сохранили старый порядок слов, где определяемое (в данном случае слово *жау*) предшествует определению (в данном случае *жұмыр*). При таком понимании следовало бы перевести сочетание *жау жұмыр* как «цилиндрический жир», «цилиндрическое съедобное».

III

Мы уже отметили, что все прилагательные казахского языка обладают свойством субстантивироваться в известных условиях. Но и, кроме того, существует ряд имен, являющихся одновременно и прилагательными, и существительными. Таковы названия имущественных, профессиональных, должностных и других общественных положений людей. Так, слово *бай* означает и «богатый», и «богач», слово *батыр* — и «храбрый», и «храбрец» (богатырь), *сұлу* — и «красивый», и «красавец» и т. д. Поэтому, когда такого ро-

¹⁴ В собственном имени типа *Кенжеқара* слово *қара* (брюнет, собств. черный), являясь прилагательным, следует в то же время за словом *кенже* и понимается как определяемое (младший брюнет). Но я вижу в данном случае в слове *қара* не значение «черный», а значение «опора», «сторонник», встречающееся во фразе *қара жию* (вовлечь сторонников своих); *Біреудің қарасын көбейту* (увеличить [число] сторонников кого-либо). Отсюда образование *ер қара* (живая модель, живая кукла), человек, поставленный на какую-либо должность, но не способный ее оправдать. Здесь значение «черный» неуместно.

да слова сочетаются с личными именами, то в зависимости от того, которое из двух имен (личное или нарицательное) понимается как носитель признака и которое как выражение признака, слова *бай*, *батыр* и прочие могут выступать и в роли определений к личным именам, и в роли определяемых личными именами, как это видно из сочетаний *бай Маман*, *батыр Көгібар*, *сұлу Айман* и, наоборот, *Маманбай*, *Көгібар батыр*, *Айман сұлу*.

Оба вида сочетаний переводимы на русский язык одинаково: «богач Маман», «богатырь Кутибар», «красавица Айман», но никак не наоборот. Ибо атрибутивность, присущая природе понятий: *бай*, *батыр*, *сұлу*, нисколько не снимается от перемещения их, а это последнее лишь дает иной оттенок, точно не переводимый на русский язык. Но ведь такое же почти различие оттенка относительного значения слов (т. е. значения слов, придаваемые последним по отношению к остальным членам сочетания) налицо и в русских оборотах: «вновь построенный дом», «дом, вновь построенный» и «дом, построенный вновь». Перенесение определительных слов на позицию, предшествующую личным именам, в казахском языке лишь подчеркивает значение атрибута, поэтому оно уместно в случаях особого стилистического оформления речи, когда говорящий старается возвести данное лицо до положения, которое выражено в определении. Предшествование определения определяемому, являющемуся личным именем, уместно также и в том случае, если слушающий, не представляя себе точно, о ком из лиц, носящих данное имя, идет речь, переспрашивает говорящего. В таких случаях говорящий прибавляет к личному имени необходимый эпитет с целью придать ясность своему сообщению. Этот эпитет предшествует личному имени, как в случаях: *Илияс, қай Илияс?* — *Ақын Илияс; философ Илияс*.

Обычный же нормальный порядок размещения слов в подобных сочетаниях по сей день тот, в котором личное имя — определяемое — предшествует слову — определению: *Габбас сыншы* (критик Габбас), *Қартқожа инженер* (инженер Карткожа), *Санжар профессор* (профессор Санжар), *Бекет жолдас* (товарищ Бекет), *Асқар ақын* (поэт Аскар), *Әли агроном* (агроном Али) и т. д.

Что существующий порядок расположения слов (социальных определителей с определяемыми — личными именами) не согласуется с современным же грамматическим строем, а является исключением из существующих норм, отражающим прошлое синтаксической организации слов, видно из того, что подобное расположение определений возможно не при всех собственных именах, выступающих в

роли определяемых, а лишь при определяемых личных именах. Так, собственные имена, относящиеся к топонимике, и имена этнонимические, близкие к категории собственных имен, не допускают (фактически) к себе определяющих слов, следующих за ними.

Если, например, язык орхонских надписей знал сочетания топонимических имен, вроде: *Өтүкен йиж* — 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 ;

Шандуң азықа тәгі — 𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 , этнонимических

типа: 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 — *Қарлық бұдұн*, 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 —

Табғаш бұдұн, а древнеуйгурский употреблял названия годов двенадцатилетнего животного цикла в качестве определений к слову *йіл*: *ит йіл* 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 (год собаки),

йонт йіл (год лошади), то подобное положение невозможно для казахского языка. Последний не терпит словоупотреблений такого типа, как *Нарын құм*, *Еділ өзен*, *қытай халық*, *қырғыз халық*, *ит жыл*, *жылқы жыл* и т. д., а оформляет в подобных сочетаниях слово — определение — родительным падежом (не оформленным суффиксально) и слово — определяемое — притяжательным окончанием 3-го лица: *Нарын құм-ы* (Нарынские пески); *Еділ өзен-і* (река Волга), *қытай халқ-ы* (китайский народ), *қырғыз халқ-ы* (киргизский народ), *ит жыл-ы* (год собаки), *жылқы жыл-ы* (год лошади) и т. д. Единственным исключением из этого, насколько мне известно, является *Бетпақ дала* — казахское название Голодной степи, которое оформлено, хотя бы на первый взгляд, по образцу вышеприведенных орхонских и древних уйгурских сочетаний¹⁵. Но это исключение объясняется тем, что слово *Бетпақ* само по себе не является собственным именем, а является обычным прилагательным, обозначающим «несчастный» (от иранского *бад*, *бахт*).

¹⁵ Адъективация экономических и топонимических названий широко применяется и современными живыми языками Сибири. Алтайцы называют себя просто *Алтай кіжі* (Алтай-человек, т. е. алтайский человек). Хакасы выражение «сагайский народ» передают сочетанием *сагай жон* (сагай-народ).

Характерно, что в хакасском возможны и такие сочетания, как *салған от* (крапива-растение, т. е. растение крапива):

Салған оттың тойізбін,

Сагай жонның төлібін.

Я — корень растения крапивы,

Я — потомок народа сагай.

На стр. 32 первого издания шорского букваря *Наа жол* (Новый путь) встречаем даже прилагательное определение, следующее за опре-

Таким образом, выясняется, что сочетание определения с определяемым, предшествование второго первому, наличное при определяемых из собственных имен, возможно только при собственных именах л и ч н ы х.

Но и личные имена — определяемые — не всегда допускают постпозитивность своих определений. Так, определения из обычных качественных прилагательных типа: ұзын (высокий ростом), қысқа (низкорослый), қара (темного цвета, брюнет), сары (рыжий, блондин), жуан (толстый), семіз (полный, здоровый, жирный), арық (худощавый) и т. д., выступая в роли определений к личным именам, не могут находиться позади личных имен. Слова, определяющие личное имя, чистые ли они прилагательные или смешанные (т. е. являющиеся одновременно и прилагательным, и существительным), или даже настоящие существительные, безразлично, могут и должны следовать за своими определяемыми, т. е. за личными именами, лишь при условии, если эти определительные слова выражают какую-либо социальную характеристику личности, т. е. классовую, сословную, профессиональную ее принадлежность. А такие понятия, как сұлу (красивый), таз (плешивый) и т. д., могущие следовать за определяемыми, как в случаях Айман сұлу, Ғали таз, несмотря на то, что они теперь характеризуют личность лишь со стороны ее природных качеств, очевидно, были приравнены к социальным определителям.

Если профессиональные и сословно-классовые определители личных имен свободно могут расположиться по обе стороны определяемого слова — личного имени, допуская возможность как следования определяемого за определением, так и предшествования его определению, если даже определители этой категории больше любят находиться позади своих определяемых, то иную картину мы наблюдаем в позиции другой категории социальных же определителей именно-родовых и племенных названий. Определения к личным именам, состоящие из этнонимических названий, почти обязательно занимают место перед своими определяемыми. Здесь нормальный, почти единственный порядок слов должен быть таким, какой налицо в сочетаниях: арғын Жәнібек (аргинец Жәнібек), байұлы Сырым (байулинец

деляемат во фразе: Олақ шымықты ат эт мұндү. Машақ ұлұқ ол атпа парсаат айты: шымығыңны маа пәр — мән аңма ат қашырайын. Здесь сочетание Машақ ұлұқ (Машак взрослый, т. е. взрослый Машак); если автор поступил правильно с точки зрения синтаксиса своего языка, то допускает следование определения ұлұғ (взрослый) за определяемым Машақ. По-казахски эти фразы выглядели бы так: Бала шыбықты ат етіп мінді. Машақ деген үлкен кісі атпен бара жатып (оған) айтты: шыбығыңды маған бер — мен онымен ат айдайын.

Сырым), *қара қыпшақ Қобыланды* (Кобланды из рода каракипчак) и т. д. Обратное сочетание типа *Қорен қалмақ* (калмак Хорен), наличное в поэме «Кыз-Жибек», — явление крайне редкое, во всяком случае невозможное для определений из родовых названий.

По вопросу о генезисе личных имен наука располагает в настоящее время достаточными данными, говорящими о том, что возникновение личных имен — явление позднее. До возникновения же личных имен отдельные личности носили общее имя племени или рода.

Очевидно, при новых обстоятельствах, вызвавших более сложные взаимоотношения между членами общества, возвысивших значение личности, старый способ обозначения индивидуумов по имени всего коллектива был недостаточно выразительным, и возникла необходимость уточнить общее племенное или родовое название новыми, долевыми, названиями — личными именами. Отсюда естественно, что личные имена, относясь к коллективному имени, как частное к общему, первоначально возникли как определительное слово к племенным или родовым названиям, уточняя, конкретизируя последние.

В том, что личные имена всегда следуют за родовыми названиями, мы имеем некоторое основание видеть пережиток синтаксического прошлого, когда они, личные имена, как определения к родовым и племенным названиям, следовали за ними.

Что же касается склонности к постпозитивности определителей сословно-классовых и профессиональных типа *бай, батыр, сұлу* и прочих и наличия у этой категории слов возможности свободного расположения по обе стороны своих определяемых, то следует заметить, что и они восходят [...] к племенным названиям. Но так как эта категория слов довольно рано успела обособиться от значений, сообщающих им групповой, кастовый и прочий характер¹⁶, и стала пред-

¹⁶ Для того чтобы убедиться, что слова типа *бақсы* (колдун), *мерген* (стрелок, охотник) раньше обозначали целый социальный слой, достаточно вспомнить кастовый характер этих профессий в ряде племен.

Социальная природа категорий, обозначаемых рядом обычных теперь прилагательных, может быть иллюстрирована амплитудой колебания значений некоторых прилагательных. Так, казахское прилагательное *ұлкен* (большой, старший) — разновидность существующих в казахском же языке слов: *ұлы, ұлық* (великий), в алтайском означает одно из божеств; форма *ұлық* в самом казахском означала при царизме чиновник, представитель власти. Быть может, киргизское и уйгурское *шоң* (большой) является назализованной разновидностью хакасского *шон* (народ). Об этимологии *ұлы, ұлық, ұлкен* см. Вамбери, *Etimologisches Wörterbuch*, 11—12, но следует учесть характерную для этого автора смелость в выводах.

ставляться как выражение личных качеств отдельных индивидуумов, то вместе с тем она довольно рано стала приобретать значение атрибутивности и употребляться как определение. Если и по сей день эти определители обладают силой свободно располагаться по обеим сторонам своих определяемых, то в этом следует лишь видеть борьбу двух синтаксических структур — старой, по которой они должны следовать за определяемыми, и новой, по которой они должны предшествовать им, — что с точки зрения современного грамматического мышления казахов воспринимается как превращение их в определения, когда они предшествуют личным именам, и как переход в определяемые, когда они следуют за личными именами.

Если в этих сочетаниях все же не так ясно наличие неустойчивости места расположения определительных слов, то действительную неустойчивость, граничащую с хаотичностью, мы наблюдаем, когда разбираемся в составе сложных личных имен.

IV

Синтаксис сложных личных имен имеет все основания быть предметом специальной диссертации, так как по словам, отлагавшимся в этих окаменевших образованиях, представляется возможность прочесть значительное число страниц неписаной истории грамматического развития языка. Естественно, мы не претендуем на глубокую разработку этого вопроса, а лишь хотим в связи с поднятым выше вопросом коснуться структуры некоторых из них, в которых неустойчивость местоположения определений выступает довольно выпукло.

В расшифровке собственных имен: *Қойлыбай* (богатый овцами, или богач, имеющий в обилии овец), *Малдыбай* (богатый скотом, или богач, в обилии имеющий скот) и т. д. мы, конечно, не затрудняемся и не видим никаких противоречий с законами современной грамматики, ибо тут как с синтаксисом, так и с морфологией обстоит более или менее благополучно. Структурно иное образование типа *Жылқыбай* (букв. лошадь-богач), *Сыырбай* (букв. рогатый скот-богач), *Түйебай* (букв. верблюды-богач) мы интерпретируем обычно по аналогии с *Қойлыбай*, *Малдыбай* и прочими, как «богатый лошадьми», «богатый рогатым скотом», «богатый верблюдами» и т. д., хотя существительные в казахском языке при адъективации не принимают на себя значения о б л а д а н и я.

Значения, которыми обладает адъективированное существительное, могут быть сведены в основном к четырем¹⁷:

1) адъективированное существительное выражает происхождение из существа того предмета, к названию которого оно стоит определением, вроде *темір күрек* (железо — лопата, т. е. железная лопата);

2) адъективированное существительное выражает собою название предмета, выраженного определяемым, вроде *шай қасық* (чай — ложка, т. е. чайная ложка);

3) адъективированное существительное выражает сходство с ним предмета, выраженного определяемым, вроде *біз тұмсық* (шило — клюв, т. е. остроносый, или шилообразный клюв).

Подвидами этого значения являются и те, которые выражают не сходство в целом с предметом, выраженным адъективированным существительным, а лишь сходство с его частью, вроде *бота көз* (верблюжонка — глаза, т. е. имеющий глаза, похожие на глаза верблюжонка, а не глаза, похожие на верблюжонка, как казалось бы по наличным в сочетании лексическим элементам).

Общее свойство, присущее всем разновидностям значений, относящимся к категории, описанной в п. 3, то, что здесь сочетание в целом переходит в прилагательное;

4) адъективированное существительное выражает собою местонахождение предмета, выраженного определяемым, вроде: *жан қалта* (бок — карман, т. е. боковой карман), *төс қалта* (грудь — карман, т. е. карман, находящийся на груди), *қойын қалта* (пазуха — карман, т. е. карман, находящийся за пазухой).

Как видно из этого, ни одно из перечисленных значений не подходит к тому, что означало бы сочетание *Жылқыбай*, *Түйебай* и пр. Но в том случае, если бы, несмотря на это, приняли *Жылқыбай*, *Түйебай* и прочие за сочетания, означающие «богатый лошадьми», «богатый верблюдами» и т. д., то этого не могли бы допустить для аналогично оформленных *Итбай* (букв. собака-богач), *Күшікбай* (букв. щенок-богач), *Бөрібай* (букв. волк-богач) и тем более для *Еділбай* (букв. Волга-богач) и т. д. Не могли бы допустить подобной интерпретации потому, что нельзя принять за возможное значение «богатый собаками», «богатый щенками», «богатый волками», ибо подобных богачев не бывает вообще, в особенности у казахов, которые в число домаш-

¹⁷ Один из местных авторов перечислил 8 значений адъективированных существительных. Очевидно, разновидности значений этой формы не исчерпываются восемью. Сводя к четырем основным, мы не хотим этим отрицать множества значений, а лишь объединяем вместе некоторые незначительные разновидности значений.

них животных, составлявших прежде их богатство, не включают собак, тем более, волков, когда обозначают домашнее животное словом *мал*. Если бы объясняли подобным образом значение этих сочетаний, то все же последнее образование *Еділбай* никак нельзя было бы подвести под эту категорию, ибо невозможно допустить значение «богатый Волгой». Обычно казахи подобное имя дают в том случае, если ребенок родился на берегу Волги. Таким образом, правильный перевод выражения *Еділбай* будет «богач, родившийся на берегу Волги». Первые же три имени *Итбай*, *Күшікбай*, *Бөрібай* не поддаются даже такому приблизительному объяснению. Быть может, в этих личных именах мы имеем дело с далекими отзвуками тотемистического мировоззрения, когда собака и ей подобные животные могли считаться родоначальниками известных групп людей. В таком случае можно было бы все эти образования отнести из числа вышеперечисленных к первой категории адъективации, т. е. к тем сочетаниям, у которых первые компоненты определяют вторые со стороны происхождения, и получить значения: «богач собачьего происхождения», «волчьего...», «волжского...» и т. д. Такая этимологизация не затруднила бы отнесение отдельных членов композита к тому или иному члену предложения, предшествующие приняты бы за определения, а последующие за определяемые.

Словосочетание *Итбай* не допускает перемещения своих составных элементов в форме *бай ит* (имеются в виду личные имена). И это кажется легко объяснимым. Это потому, что мы принимаем слово *ит* (собака) за определение, а *бай* (богач) за определяемое. Обратный порядок кажется невозможным, потому что слово *бай* (богатый), как слово, выражающее имущественное положение людей, не может быть определением к слову «собака» (*ит*) в форме *бай ит* (богатая собака), ибо бедность и богатство — меры, неприменимые к собаке.

Но подобное умозаключение, основанное на логике классового общества, далеко не оправдывается, когда его проверим на остальных трех сочетаниях: *Күшікбай*, *Бөрібай*, *Еділбай*, изменив порядок заключенных в них слов и расположив их в обратном порядке в виде: *Бай күшік*, *Бай бөрі*, *Бай еділ*.

Такое расположение слов для этих трех сочетаний вполне возможно. Если бы перестановка слов в сочетании *ит бай* была невозможна потому, что невозможно существование «богатых собак» (*бай ит*), то в такой же степени было бы невозможно существование «богатых щенков» (*бай күшік*), следовательно, и [невозможна] перестановка слов в сочетании *Күшік бай*. Но, как видно, последнее сочетание

допускает перестановку, следовательно, в основе построения этих личных имен лежит не то отношение слов-определений к словам определяемым, что существует теперь, т. е. нельзя объяснить предшествование слов: *Күшік, Бөрі, Еділ* в сочетаниях *Күшік бай, Бөрі бай, Еділ бай* тем, что предшествующие элементы являются определениями, подобно тому, как нельзя объяснить этим предшествование слова *бай* в сочетаниях: *бай еділ, бай бөрі, бай күшік*.

В этих сочетаниях все же мы имеем дело со словом *бай*, являющимся не чистым прилагательным, а прилагательным смешанным, т. е. таким, которое одновременно является и прилагательным, и существительным, означающим не только «богатый», но и «богач», что, может быть, дает ему возможность быть определяемым в противоположность чистым прилагательным, которые не допускают определений из существительных. Но и такое предположение немыслимо, ибо существуют личные имена, в составе которых имеются чистые прилагательные, следующие за существительными.

В сложных именах *Сары құл, Қара құл, Сары бай, Қара бай, Аман құл, Аман қос, Аман жол* современное наше грамматическое мышление видит сочетания, в которых определения *сары* (желтый, рыжий), *қара* (черный, темного цвета), *аман* (благополучный) предшествуют согласно законам казахского синтаксиса своим определяемым: *құл* (раб), *бай* (богач), *қос* (очаг путников), *жол* (путь, дорога), и осмысливает перечисленные имена, как «рыжий раб», «черный раб», «рыжий богач», «темного цвета богач», «благополучный раб», «благополучный очаг спутников», «благополучный путь». Такое осмысливание кажется с первого взгляда единственно возможным, ибо во всех этих сочетаниях прилагательные *сары, қара* предшествуют существительным, как и в сочетаниях с действительным присутствием этих прилагательных в качестве определений, вроде *сары көйлек* (желтая рубашка), *қара бояу* (черная краска), *аман ауылдар* (благополучные аулы, аулы, не подверженные чему-то).

Но как в таком случае объяснить структуру личных имен, где те же слова расположены в обратном порядке: *Құл сары, Құл қара, Бай сары, Бай қара, Құл аман, Жол аман, Қос аман* и т. п.¹⁸

Очевидно, в основе образования подобных сочетаний слов лежат иные законы синтаксиса, чем те, которые нам

¹⁸ По правилам существующей казахской орфографии сложные личные имена, подобные приведенным здесь, пишутся слитно. Мы пишем здесь раздельно лишь для того, чтобы были ясно видны границы оформления составных элементов каждого целого.

известны. Конечно, могут быть различные предположения и в защиту их образования по законам, не особенно чуждым современному казахскому синтаксису. Но факт тот, что сочетания, не укладываемые в рамки действующих норм казахской грамматики, несомненно, здесь налично.

Можно было бы отнести все эти синтаксические аномалии к особенностям построения личных имен, ибо у последних действительно имеет место некоторая образность — словесная невысказанность всей мысли, какая вкладывается в имена. За примерами подобного случая недалеко ходить. Мы уже заметили, что имена, в составе которых имеются географические названия, вроде *Еділ* (Волга) в имени *Еділбай*, даются для того, чтобы отметить этим месторождение ребенка. В действительности же состав слова *Еділбай* недостаточен, чтобы выразить эту мысль, полным выражением которой было бы *Еділде туған бай* «богач (*бай*), родившийся (*туған*) на берегу (местный падеж *де*) Волги (*Еділ*)».

Но при всем том, что личные имена — это образные выражения, не высказанные прямо и полностью, мы не имеем права допускать отсутствия для них правил словоупотребления, как и не можем применять подобного положения к настоящим образным выражениям — к художественной речи, которая действительно отличается (особенно когда она стихотворна) от обыденной, так называемой «рассудочной», речи своим синтаксисом, морфологией и лексикой, но тем не менее подчиняется известному закону, более того, задает тон в установлении грамматических законов языка.

То, что лексические элементы, входящие в состав сложных личных имен, организованы не по законам современного казахского синтаксиса, вовсе не означает, что тут эти элементы не связаны друг с другом, что тут отсутствует синтаксис вообще. Элементы словесного выражения напоминают собою элементы графического выражения чисел. Последние имеют не только непосредственное значение, наличное у отдельно взятых цифр: 1, 2, 3 и т. д., но и относительное значение, которое они приобретают и не могут не приобретать, когда сочетаются друг с другом, как в случаях: 123 или 321, или 213, или 231, или $2 + 1 + 3$ и т. д. Подобно этому и слова, в отдельности имеющие известное непосредственное значение, находясь в сочетании, вступают в определенные отношения друг с другом и в зависимости от этого приобретают дополнительно относительное значение, что, в конечном счете, определяет, уточняет самое собственное значение слова. Благодаря тому, что цифрам придаем не только непосредственное, но и относительное значение, вытекающее из местоположения каждой по отноше-

нию к другим, мы в состоянии изобразить на письме бесконечные числа всего лишь десятью знаками. Числа бесконечны. Мы не в состоянии были бы передать их графическим способом, если бы пытались изобразить каждую могущую встречаться в жизни конкретную числовую величину особым знаком, если бы не прибегали к помощи «синтаксиса чисел», используя наличие отношений, в которые вступают числа, когда сочетаются друг с другом. Подобная система графического обозначения чисел продиктована нам системой самого словесного обозначения, выработанного логикой вещей в течение тысячелетий в форме десятичной системы (в яфетических языках — двадцатиричной, у шумеров — шестидесятиричной). Подобно упрощенному изображению чисел в графике незначительным количеством цифр, люди упрощенно обозначают и в речи бесконечно разнообразные предметы и явления сравнительно немногочисленными словами. Но это упрощение достигнуто благодаря тому, что словам придаем не только непосредственное, но и относительное значение, ставя их в определенные отношения друг с другом и используя эти отношения в качестве способа выражения. В противном случае мы были бы беспомощны, будучи не в состоянии словесно выразить миллионную долю того, что скрыто в таком речевом упрощении, как самое простейшее предложение.

Подобно тому, как никакое сочетание цифр не может быть свободно от того, чтобы одни члены данного выражения имели то или иное графически выраженное отношение к другим, так и ни одно сочетание слов не может быть свободно от того, чтобы одни слова в нем имели то или иное грамматически выраженное¹⁹ отношение к другим словам. Следовательно, где налицо сочетание слов, там налицо и синтаксис, или, что то же, грамматически выраженное отношение слов друг к другу в сочетании.

Быть может, все это имеет силу для сочетаний слов, составляющих не личное имя? Быть может, в сложных личных именах слова сочетаются без тех средств связи, которые известны грамматике? На это можно ответить только отрицательно.

Дело в том, что и личные имена, как разновидности речевого выражения, черпают свое богатство из недр языка. Нет в них ничего неязыкового. Подобно тому, как в лексике личных имен нет ничего, что могло бы быть взятым не из

¹⁹ Следует понимать грамматическую выраженность не в том, не оправданно узком смысле, как аффиксальная или флексийная оформленность слова. Грамматика налицует и там, где нет ни флексии, ни агглютинации.

словарного фонда языка, так и в выборе средств организации в сочетании лексических элементов, черпаемых из общезыкового фонда, личные имена не могли освободиться из-под власти грамматической стихии. Подобно тому, как в словесном обозначении предметов, называемых личностями, люди не могли выдумать другие виды обозначения, кроме единственно известного им лексического, причем даже не специально для личных имен созданного, а наличного в словарном инвентаре, так и эти лексические обозначения, состоящие из отдельных кусков, они могли связывать воедино, ставить их в определенные отношения друг к другу только теми средствами, которые им были известны, т. е. средствами синтаксическими.

Так что власть синтаксических законов распространяется и на сочетания слов, составляющих личное имя. Поэтому мы не можем пройти мимо синтаксиса сложных имен. Если же синтаксис известной части сложных личных имен расходится с синтаксисом современным, то это лишь означает, что тут мы имеем дело с синтаксисом несовременным и только. Мы не можем в подобных случаях видеть отсутствие синтаксиса вообще, подобно тому, как не можем видеть отсутствие морфологического элемента *-міс* вообще в части собственного имени *Төле-міс* просто потому, что современная морфология казахского языка не знает подобного аффикса. Суффикс этот, наличный в форме *-міс* в южных языках и теперь, являясь синонимом казахского *-ген* — формата причастия прошедшего времени, очевидно, имел место в одном по крайней мере слое казахского языка в прошлом. Другое решение вопроса невозможно. Подобно тому, как в случае с суффиксом *-міс* единственно правильным подходом к решению вопроса является признание существования в прошлом такой морфологии, которая знала суффикс *-міс*, так и в случаях с составными личными именами и другими видами сочетаний, где налицо обратный современному или во всяком случае не свойственный современному порядок слов, единственно правильным подходом к решению вопроса может быть только признание исторической реальности существования в прошлом такого синтаксиса, который знал обратный современному или не свойственный современному порядок слов.

V

К выводу, сделанному выше на основании разбора некоторых архаичных словосочетаний, нас приводят данные и другого рода. Я имею в виду порядок расположения корневых и аффиксальных морфем.

Едва ли можно возразить против давно высказанных в науке [...] положений о том, что современные аффиксы и другие служебные частицы некогда представляли собою корневые слова и только впоследствии утратили свои основные значения, соответственно и прежние звучания. Во всяком случае бесспорно происхождение наших именных и глагольных личных окончаний от личных местоимений, что впервые дало повод основоположникам индоевропейского языкознания говорить об агглютинативном происхождении флексии. Мы не можем утверждать, что все флексии агглютинативной природы, так как некоторые из окончаний могут быть органическими частями самих основ, использованными в качестве морфологически самостоятельных единиц в более позднее время, когда флексивный способ уже вошел в быт. Но тем не менее следует считать бесспорным происхождение ряда внешних флексий от агглютинативных прибавок, в свою очередь восходящих к основам, часто местоименным. Таковы падежные окончания прилагательных и некоторые личные окончания глаголов в русском языке.

Я не сомневаюсь, что в недалеком будущем будет установлена генеалогия основных аффиксов и служебных слов и будут найдены слова, к которым восходят те или иные служебные элементы, как это случилось с грузинским языком благодаря трудам акад. Н. Я. Марра.

Слово «сын», «ребенок» почти повсеместно послужило символом «маленького», став вначале определительным словом «маленький», а затем аффиксом уменьшительности. Так, например, в грузинском «девушка», «дочь» будет *к'алишвили*, дословно означающее «женщина маленькая», или, вернее, «женщина-дитя», ибо слово это не простое, а сложное, состоящее из *кал-и* («женщина») и *швили* («сын», «дитя»). *К'али* в значении «женщина», а *швили* в значении «сын», «дитя» употребляются и в отдельности. Такое описательное обозначение понятия «дочь», «девушка», как «маленькая женщина», или «дитя-женщина», свойственно большинству яфетических языков, как это видно из древнеармянского *аури-орд*, баскского *ала-ба*, мегрельского *осури-скуа id*²⁰. Но подобное обозначение, очевидно, свойственно не одним яфетическим языкам. В монгольском языке «дочь», «девушка» будет *кеу-кин*, что так же, как и в яфетических языках, собственно означает «маленькая женщина». Различие с монгольским лишь в том, что здесь вторая часть

²⁰ См. Н. Марр. Нарисательное значение термина «*qera*» в митанских женских именах. А. А. Н., 1920, стр. 173; Р. Блейхштейнер. Субары древнего Востока. Русский перевод. «Язык и история», 1936, I, II, стр. 192.

кин употребляется только как суффикс уменьшительности, но не употребляется самостоятельно в значении «дитя», «сын», как это имеет место в яфетических языках.

[...] Что суффиксы уменьшительности восходят к слову «дитя», «сын», подтверждается [и] данными китайского языка. Китайское слово *дзы* (сын, дитя), обозначаемое на письме иероглифом, восходящим в свою очередь к изображению ребенка²¹, одновременно служит и суффиксом уменьшительности, например: *дао* (сабля), а *дао-дза* (нож, т. е. маленькая сабля); *шао* (ковш), а *шао-дза* (ложка); *чэ* (телега), а *чэ-дза* (тачка); *жэнь* (человек), а *жэнь-дза* (рисунок человека) и т. д. Правда, в положении суффикса слово *дзы* звучит несколько иначе, а именно: гласный *ы*, наличный в нем в употреблении как основа, переходит в *а*, когда становится суффиксом (из формы *дзы* переходит в *дза*). Но это настолько незначительное изменение, что никакого сомнения в производности суффикса *дза* от слова *дзы* вызвать не в состоянии. К тому же иероглиф остается одинаковым как для формы *дзы*, так и для формы *дза*.

В китайском языке употребляется несколько аффиксов уменьшительности, как-то: *эр*, *сяо* и другие, все они означают в отдельности «дитя», «мальчик», «сын». Поэтому грамотные китайцы, как и синологи-европейцы, независимо от учения Марра, всегда знали, что суффикс *дза* является не чем иным, как словом *дзы*.

Аналогичные явления встречаются и в казахском. Казахская уменьшительная форма от основы *кыз* (дочь, девушка), *кызалак*²² (девчонка), несомненно, образована путем прибавления к основе *кыз* слова *олак*, употребляющегося по сей день в языках Западной Сибири²³ в значении «дитя», «мальчик». Превращение же гласного *о* в гласный *а* — явление чисто фонетическое, вызванное невозможностью сохранения *о* далее первого слога, подобно переходу *о* в *а* в слове *оқшантай* (карман для дробей), которое состоит из *оқ* (заряд) и *шонтай* (мешочек).

Юго-западные языки издавна знают сложный аффикс

²¹ В современном китайском письме слово *дзы*, как и суффикс *дза*, обозначается иероглифом , а в древности иероглиф имел форму

рисунка и изображался так: . Тут ясно видна фигура человека. В китайском алфавите насчитывают 608 иероглифов, относящихся к категории изобразительных, а потому называемых китайцами *сян-син* (фигура). Они наглядно изображают предмет. Иероглиф *дзы* относится к этой категории.

²² Чему соответствуют в татарском — *кызшық*, в шорском — *кызшақ*.

²³ См. шорские примеры на стр. 45 данного сборника.

уменьшительности *жығаз*, *жықас*, как [например] в туркменском *қызжығаз* (девчонка) от основы *қыз* (фонетической особенностью межзубных туркменских свистящих *с* и *з* не отмечаем из-за отсутствия соответствующих шрифтов, но это не имеет значения для данного случая), в анатолийско-турецком *dal-çiraz* (волосок) от основы *dal*, соответствующей казахскому *тал* (волокно), что свидетельствует о существовании этого суффикса в древнем туркменском, причем как сложного, и у Абу-хаяна в формах *жуқас*, *жукес* в образованиях *құл жуқас*, *ит жукес* — уменьшительных формах²⁴ от основ *құл* (раб) и *ит* (собака). В этом суффиксе уменьшительности я вижу сложение двух аффиксов (хотя специалисты юго-западных языков никакого мнения по этому поводу не высказали): живого по сей день суффикса уменьшительности *жық* и количественного прилагательного *аз* (мало). Как в русском языке и малое по числу, и малое по объему одинаково имеет общий корень «мал» (ср. *мáло* и *малó*) с перегласовкой *мел* в *мел-кий*, так и основа *аз* в турецких языках, очевидно, употреблялась в значении «маленький», отсюда и попала в категорию суффиксов уменьшительности.

Казахское слово *тай* (жеребенок второго года) употребляется в качестве определительного слова к названиям молодняка животных. Правда, всюду, где оно употребляется, оно уточняет определяемое со стороны возраста, означая всюду «двухлетний», или «второго года», «годовалый»,

²⁴ Я обозначил первый гласный суффикса *жуқас* буквой *у*, т. е. губным звуком, потому что автор описывает его с помощью арабского диакритического знака *дамма*, что соответствует краткому губному звуку, обозначаемому нами буквой *у*.

Это место у автора Китабу-ль-Эдрак изложено так:

فأما (السين ف.ج.) تراء بعد "وقف ورجلك"

علامة التصغير في اللغة التركمانية ساكنة هي

كل إسم ثنائي ساكن الثاني نقول

قُلْ جُقْسِرْ، اثْ جُكْسِرْ

«...И она (буква. — Х. Ж.) прибавляется, закрывая собой слог *saakina-tan*, к показателю уменьшительности *жуқ* и *жук* во всех именах, состоящих из двух звуков (*thanaaji*), у которых второй звук согласный (*saakinath-thaanii*, стр. 156)».

как это видно из *тай өгіз* (бычок второго года, бык), *тай қашар* (телка второго года), *тайлақ*²⁵ (верблюжонок второго года). В этих же значениях остается основа *тай* без особых определяемых слов, но с суффиксом уменьшительности *-ша*, *-ке*: *тайша*, *тайынша*²⁶.

Но я склонен рассматривать в основном значении слова *тай* не возрастное уточнение, а лишь указание на молодость, так как то же слово я видел бы в суффиксе уменьшительности, ласкательности *тай* в составе *бала-тай* (сынок), *аға-тай* (братиска), *әке-тай* (папочка), *апа-тай* (сестренка, мамочка), *қалқа-тай* (милая, милый) и т. д. Дело в том, что в возрастной классификации молодых животных казахский язык исходит не из принципа числа прожитых ими лет, а часто использует другие признаки, употребляя иногда синонимы для определения различных возрастов, как это видно из слова *қозы* (ягненок), являющегося фонетическим вариантом монгольского *хоц* (ягненок), туркменского *қош*, алтайского *қуша* (баран). Поэтому форма *қозы* превращается в самом казахском в форму *қоша*, в ласкательном оформлении *қошақан*. В слове же *қашар* — телка (от основы *қаш* — быть на случке) — мы видим совершенно иной признак. С представлением о числе могут быть связаны лишь два общих с монгольским термина — *құнан* (трехлетняя лошадь — самец), *дөнен* (четырёхлетняя лошадь — самец), для самок соответственно — *құнажын*, *дөнежін*, этому дают повод монгольские числительные «3» и «4». Во всем же остальном казахский язык возрастную особенность животных отмечает не возрастом, а другими свойствами того или иного возраста, а когда имеются в виду животные слишком малые по возрасту, то определяет словом «дитя», «малыш», как это видно из слов *лақ*, *тайлақ* и пр. Поэтому в слове *тай*, сделавшемся показателем двухлетнего возраста животных, я хочу видеть лишь слово «дитя», «малыш», почему встречающееся и в положении суффикса уменьшительности (об этом ниже).

²⁵ Второй элемент *лақ* в составе слова *тай-лақ* ныне непонятен. Я полагаю, что он тот же, что и в составе слова *қызалақ*, т. е. слово *олақ* (дитя), в свою очередь состоящее из основы *оғл* + суфф. умен. *ақ*,

как и слово *оғлақ* (козленок) (ср. *أغلاق* *نقبا* *أرد* *لاو* *اثر*, М. К.),

собственно «сынок», «детеныш», звучащее в казахском *ұлақ*, *ылақ*, *лақ* (козленок), если это не *олақ* (подвода), ср. уйгурское *ат-олақ* (подвода), соответственно казахское *ылау-лау* (подвода), отсюда, быть может, *тай-олақ* (маленькая подвода).

²⁶ Основа *тайын* в форме *тай-ын-ша* напоминает древнеуйгурский *тадун*, переведенный М. Кашгарским «бычок» (по-араб. *-табий*).

Быть может, она имеет какое-то отношение к своему синониму казахскому *тана*.

Самым характерным в этом отношении является суффикс уменьшительности *-шақ* (в смягченном оформлении *-шек* с редуцированными гласными *-шық, -шік*, в усеченной форме *-ша/-ше*), наличный в формах: *құлын-шақ* — ласкательная форма от основы *құлын* (жеребенок); *келіншек* (невестка, молодая женщина) от основы *келін* (невеста, сноха); *қап-шық* (мешочек) от *қап* (мешок); *ер-шік* (седёлко) от *ер* (седло); *өгіз-ше* (бычок) от *өгіз* (бык); *інген-ше* (молодая верблюдица) от *інген* (самка верблюда); *атан-ша* (молодой верблюд — мерин) от *атан* (верблюд — мерин) и т. д.

Я не сомневаюсь в том, что суффикс уменьшительности *шақ* (как и его фонетические разновидности) восходит к слову-имени *шаға* (ребенок, дитя), сохранившемуся в казахском лишь в составе синонимического повтора *бала-шаға* (детвора), но зато бытующему в значении «дитя» по сей день в южных языках: туркменском, азербайджанском и др.

Если единственным препятствием этому является наличие в слове-имени *шаға* конечного гласного *а*, чего нет в суффиксе *шақ* (оглушение же звонкого *ғ* в *қ* — явление, до сих пор свойственное конечному заднеязычному в казахском), то это не должно смущать нас, потому что без такого изменения очень редко обходится переход корневого слова в формальный элемент, как это мы наблюдаем в таких бесспорных случаях, как личные окончания (ср. *-мын, -мін*, окончание *1* лица даже просто *м* от *мен* — я). Кроме того, мы знаем, что в ряде слов в монгольском имеются на конце гласные *а, е*, в казахском эти гласные выпадают. Ср., например:

монг. *аяға* — каз. *аяқ* (чаша, тарелка),

монг. *екіре* — каз. *егіз* (двойни),

монг. *ере* — каз. *ер* (муж, мужчина),

в сибирских яз. *араха* — в каз. яз. *арақ* (водка, вино),

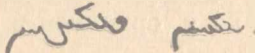
в алтайском яз. *құша* — в туркменском яз. *қош* (баран)

и т. д.

В самом монгольском языке мы знаем укорачивание слова *цаған* — *шаған* (белый) по степени *цақ* и *шақ*²⁷. Казахский послелог ограничения *ғана*, известный как суффикс уменьшительности еще из древних памятников в форме *қына, қыйна*, в усеченном виде (без конечного *а*) употребляется в казахском как суффикс уменьшительности — ласкательности (*-қан, -кен*), как это видим из *бота-қан* (верблюжонок), *бұзау-қан* (теленок), *бала-қан* (сын) и т. д.

²⁷ См. [Б. Я.] В л а д и м и р ц о в. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Л., 1929.

Встречаясь в полной форме в образованиях *аз-ғана*, (немножко) от *аз* (мало), *кіш-кене* (малюсенький) от *кіш* (маленький), в составе тех же слов с наращением к ним еще одного суффикса уменьшительности — *тай* суффикс *қана*, *кене* принимает усеченную форму *қан*, *кен*: *аз-ған-тай*, *кіш-кен-тай* (значение то же, что и без суффикса *тай*). Казахское слово *біті-ғана* (немножко), образованное от мертвой основы *біті* (маленький, дитя); ср. татарское *іті-біті* (размельчать); чувашское *ыдйы-быдйы* (детвора)²⁸, в монгольском будет *біші-кен*, *біші-хан* (малюсенький, немножко), где вместо нашей формы *қана*, *кене* встречаем усеченные фор-

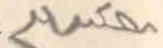
мы *кен*, *қан*

При таком положении вещей едва ли есть смысл считать наличие *a* в конце слова *шаға* и отсутствие его в суффиксе *-шақ* препятствием, не позволяющим возводить второе к первому.

Полную форму слова *шаға* есть основание восстановить в форме *шаған*, конечный носовой которой следует считать выпавшим [...]. Слова «дитя», «ребенок», по данным, установленным Н. Я. Марром, восходят семантически к «солнцу», от которого произведены «свет», «белый», «время», «дитя», «рождение». Именно поэтому встречаем слово *шаған*, *саған* диалектически в звучании *шақ*, *сақ* в монгольском в значении «белый», в форме *шақ* в турецких и монгольских — «время», в форме же *шаға* в турецких — «дитя». Казахское слово *шаңқан* (белый) есть лишь назализованный вариант монгольского *шаған*, как и казахский *шағын* «небольшой», «маленький» (что, как известно, восходит к «дитя»), являясь его редуцированным вариантом, представляет полную форму слова *шаға*. Редукция последнего гласного налицо в новоуйгурском *шақы* в составе повтора *бала-шақы* (детвора).

Подобно тому, как мы встречаем послелог предела со значением «до» в твердом и мягком вариантах (татарское *шақ-лы*, *шік-лі* — «до», соответствующее казахскому *шейін*, *шегін id.*, как и казахское *дейін* — «до», по Codex Sumanicus's'u, соответствует татарскому *тік-лі* — «до»), слово *шаған* (дитя), очевидно, имело две формы звучания: твердую — *шаған*, *шағын* и мягкую — *шеген*, *шегін*, с нешипящей же разновидностью последней формы *тегін*.

²⁸ Исходя из наличия шрифтов в типографии, чувашскую редуцированную *a* передаем через *ы* и чувашское иотированное *ə* — через сочетание *дй*.

Младший сын — хранитель домашнего очага, или «огня дома», в монг. будет *од-хан* , или *од-шегин* .

од-тегин, в которых первые элементы *од* означают «огонь», а вторые сообразно с позднейшими известными из письменных памятников и живого языка значениями воспринимаются обычно как «хан» и «принц».

В целом сочетания *одхан*, *одшегин* (*одтегин*) переводятся таким образом, как «хан огня», «принц огня». Я не разделяю такой интерпретации и вот почему. Слово «хан» в монгольском письме всегда пишется как *хаган*, как оно писалось, очевидно, и звучало у орхонцев в форме *қаған*

. Если бы в составе *одхан* последняя часть действительно означала «хан», тогда она писалась бы *хаган*, но этого мы не имеем, *одхан* пишется так же, как в упомянутом выше слове *биши-хан*, где частицу *хан* или *кен* вполне законно принимают за суффикс уменьшительности, как и в составе *кеу-кен*, *хихың* (девushка, букв. маленькая женщина, или, вернее, женщина-дитя). Поэтому следует частицу *хан* во всех этих случаях принимать за суффикс уменьшительности, как она выступает суффиксом уменьшительности в форме *қан* в казахском. Тогда *одхан* будет «дитя огня». Слово *тегин*, звучащее в составе монгольского *од-шегин* с шипящим начальным согласным (наряду с формой *од-тегин*), означало действительно «принц», «царевич». Я отнесу к категории обычных народных этимологий приведенную по поводу этого М. Кашгарским лингвистическую легенду²⁹ о том, что *тегин* раньше было прозвищем или име-

²⁹ Том 1, стр. 297. Подлинный текст объяснения М. К. гласит:

تَكْتَبُ — جَمْعُ تَكْتَبُ وَ هُوَ فِي الْأَصْلِ اسْمُ الْعَبْدِ .
ثُمَّ صَبَّرَ ذَلِكَ لِقَوْلِ الْأَنْبَاءِ الْحَقَانِيَّةِ وَ هُوَ جَمْعُ
عَلَى تَبِيرِ الْقِيَاسِ .

صحة ٢٩٧ قلدًا

«*тегит* — множ. число от *тегин*. Оно вначале (*Тил-атсилу*) было именем раба, потом превратилось в прозвище для сыновей хаканов. И оно является формой множественного числа, не имеющей себе аналогии». (М. К., 1, 297).

В другом месте того же сочинения читаем:

нем раба, а потом стало означать «царский сын». Буквальный перевод слова *тегин* в современном смысле был бы «знатного происхождения» от основы *тек* (род, происхождение). Вторая часть — *ин* — могла быть или органической частью основы, если допустить, что она есть полное ее оформление, или же суффиксом древнего инструментально-го падежа, если видеть в слове *тегин* позднейшее образование. В последнем случае оно означало бы «с происхождением», т. е. «имеющий происхождение, род», как и татарский послелог *тік-ли*, соответствующий казахскому *дейін*, кипчакскому *тейін*, восходящие к *тегин* (ср. формы *тегри*, *дегри*, где основой выступает *тег*, а *ри* есть суффикс направительного падежа, входящий в состав древнего сложного суффикса *-қа, -ру, -ке, -ру*, сохранившийся в казахском *ішкері* (внутри), *тысқары* (вне), *ілгері* (перед), в анатолийско-турецком — *иш-е-ри*, *дис-а-ри*, *ил-е-ри*. В современном казахском языке форма с суффиксом обладания (*-лы, -ты*) *тек-ті* (букв. имеющий происхождение, род) и *тек-сіз* (букв. не имеющий происхождения, рода) соответственно означают: «имеющий знатное происхождение, род», «не имеющий знатного происхождения».

Но какое имеют отношение понятия «происхождение», «род» к слову «дитя», «малыш», «маленький», а затем к суффиксу уменьшительности, тем более послелогу предела?

[...] Семантический путь, совершенный представлением о «дитяти», «маленьком», таков: «племя» гесп. «род», «потомство» гесп. «дитя», «маленькое»; или же «дитя», «потомство», «размножение», «род» (племя).

Данное положение [...] подтверждается [...] материалами тюркских языков. В тувинском языке слово *рүҕ* (үрүҕ) означает и «род», и «племя», и «дитя», и «потомство». Казахский использует кипчакский вариант звучания этого слова — *ру, үру* в значении «рода», «племени», а уйгурский вариант *uruf* — в значении «потомства», «зародыша», «семени». Казахское слово *үрғашы* (самка, женщина) поэтому я понимаю как образование, состоящее из слова *үрүҕ* (род + потомство + дитя), наращенного суффиксом произ-

تلیر. - المبدی فی اصل اللغة ثم جعل هذا الاسم
لابناء الحاقانیة سمة محبة

«*тегин* — в первоначальном употреблении — раб. Потом это имя сделалось специальным титулом (*simat-a-n*) хаканских сыновей».

водителя или действующего лица — *шы*, восстановив, таким образом, праформу этого слова, как *ұрұғ-шы* (производительница рода + потомства + дитяти). Подобно тому, как слово *бұрұн* (раньше, прежде, перед), восходящее к *мұрұн* (нос), встречалось и в отдельности в форме *бұрна*³⁰, как и в производном образовании *бұрна-ғы кун* (позавчера), где переместился второй *ұ* основы на конец (*бұрұн* → *бұр-нұ*), а затем превратился в негубной открытый гласный *а* (*бұрнұ* → *бұрна*) ввиду невозможности сохранения губных гласных далее первого слога, так и из формы *ұрұғ* образовалась *ұрға* (*ұрұғ* → *ұрғұ* → *ұрға*) и с присоединением суффикса *-шы* приняла вид *ұрғашы*³¹.

Допуская двойное значение «род» + «дитя» и для слова *тек-тег* (какое и имели мы у его синонима *ұрұғ*), мы получаем возможность дальнейшего использования языком этого слова для образования служебных элементов: а) суффикса сравнения, уподобления и б) суффикса уменьшительности, неразрывной от категории ласкательности.

Казахский суффикс сравнения *-дей* (*-дай*, *-тей*, *-тай*), звучащий у современных уйгуров и узбеков как *-тек*, *-дек* и *-дақ*, а в орхонских надписях в одной только форме *-тег* (*тәң-рiтег* — подобно небу), восходит к слову *тег* (род, происхождение). Уподобление одного предмета другому, по-видимому, представлялось раньше как установление общего происхождения обоих предметов, единства рода обоих, т. е. чтобы сказать «подобно лошади», «подобно горе» прежние люди имели в своем распоряжении единственное выражение: «лошадиного рода», «горного происхождения», как это имеет место отчасти в русском и немецком языках (ср. обороты «такого рода действие» в значении «действие, подобное такому», или идентичное употребление слова *Art* в немецком). Исходя из того, что слово *тек* могло означать и происхождение (род), и употребляться как послелог уподобления — «подобно», я считаю более вероятным перевод начала трафаретной формулы орхонских надписей: *Тәң-рi те-г тәң-рi-де болмыс* (... не как «подобны небу, из существа неба созданный...», а как «небесного происхождения-рода, из существа неба созданный»...).

Во всяком случае сама эта возможность двояко передавать значение *тек* (и как «род», и как «подобно») говорит о близости друг к другу значений «подобно» и «род».

Слово *тек* (род), имея и значение «дитя», «маленький»,

³⁰ В Шейбани-наме Мухамеда Салиха слово *бұрұн* встречаем несколько раз в форме *бұрна*.

³¹ При правдоподобности такой этимологизации слова *ұрғашы* следовало бы пересмотреть и существующие объяснения слова *ұрағут*, быть может, и *arvat*, принимаемых за арабское *avrat* (женщина).

могло стать морфологическим символом «дитяти», «маленького» — суффиксом уменьшительности. Подобно тому, как в уйгурском, подчиняясь твердости звуков основы, слово *тег*, *тек* в употреблении в качестве суффикса уподобления превратилось в *дақ*, так и в казахском оно могло принимать две формы: твердую — *тай*, *дай* и мягкую — *тей*, *дей*.

В случае с суффиксом уподобления это будут формы: *ат-тай* (как лошадь), *шөп-тей* (как трава), *кісі-дей* (как человек). В случае же с суффиксом уменьшительности-ласкательности это есть вышеупомянутый — *тай* в составе *балатай* (сыннок), *аға-тай* (братишка) и т. д. Уйгурско-чагатайские *к*, *г* соответствуют в подобных случаях казахскому звуку *й*.

Поэтому вполне законно оформление суффикса уменьшительности, происходящего из формы *тег*, в виде *тей* (ср. *тебетей* — тибетейка; *төбе* — верх, голова, макушка + *тей* — суфф. уменьшительности). Правда, этот суффикс уменьшительности больше встречается в твердой форме — *тай*, что может вызвать сомнение в его происхождении от *тег* ввиду значительного фонетического расхождения этих двух форм. Но подобное сомнение должно рассеяться, если вспомнить, что в казахском языке все суффиксы должны иметь от двух до шести фонетических вариантов, чтобы быть суффиксом, т. е. морфологическим элементом, в звуковом отношении подчиняющимся основе. Поэтому заранее мы должны согласиться с тем, что какое-либо корневое слово, став аффиксом, будет употребляться в нескольких разновидностях, из которых, быть может, лишь одна в состоянии будет напоминать звуковую фигуру своего прототипа, и то значительно расходящуюся с ним.

Итак, суффиксы уменьшительности *тай* (изредка *тей*) и уподобления *тей*, *дей*, *тай*, *дай* одинаково восходят к одному слову *тег*, *тек*, означаящему теперь «род», «происхождение», а прежде, по-видимому, и «дитя», «малыш», «маленький».

Я лично полагаю, что форма *тег* представляет собой усеченный вид, в полном же оформлении она, должно быть, звучала *тегін*, в каком мы ее застаем в значении «царский сын», что первоначально, когда еще на свете не было ни «царей», ни, следовательно, «царевичей», означало просто «сын», «дитя».

Именно по этой семантической природе своей слова *тег* и *тегін* повторяют все фонетические формы, как и значения и морфологические службы упомянутых выше слов *шақ*, *шаған*. Как первое, так и второе слово употребляется и в значении «дитя» (*шаға* и *тегін*), и в качестве суффикса уменьшительности (*шақ*, *шек*, *шық*, *шік*, *ша*, *ше* и *тай*, *тей*), и

суффикса уподобления (*дай, дей, тай, тей и ша, ше*), и послелога предела (казахское *шейін* и *дейін*, татарское *шақлы* и *тіклі*). То, что монгольское слово *одтегін* звучит и в форме *одшегін* (младший сын), объяснимо этой общей их природой. Существование полной формы *шақ* и *шаға* в виде *шаған* и *шек* в виде *шеген*, *шегін* подтверждается тем, что казахское слово *ем-шек* (женская грудь) в монгольском звучит *еб-шигун id*, где первая часть *еб*, соответствующая казахской глагольной основе *ем* «сосать» (кормилица-мать), в форме *еме* в монгольском означает «мать», а вторая часть *шек* (*шегін*) в казахском и *шигун* в монгольском, будучи суффиксом уменьшительности, представляет собою слово, с которым уже имели дело, *шегін* = *тегін* (дитя), отсюда «маленький». В целом казахское *ем-шек* — монгольское *еб-шигун*, означающие теперь «женская грудь», некогда представлялись как «дитя-мать», т. е. «детская мать», «маленькая мать».

Не входя здесь в подробности, можно лишь заметить, что само слово *тегін* или *шегін*³² не простое, а сложное, сос-

³² Употребление этих слов в качестве послелога предела, на чем мы здесь не остановились, объясняется легче всего опять-таки татарскими их формами *шақ-лы, шік-лі, тік-лі, са, сә* со значением «до» наряду с позднейшим по времени употреблением в том же значении образования *хәт-лі* с арабским корнем *had* (грань, граница, предел). В татарском *шік*, в казахском *шек* означает то же, что и в арабском *had* (предел, граница). Следовательно, татарское выражение *апрельден майғаша, майға шіклі* и пр. «с апреля до мая» иначе означает: «временем, начинающимся апрелем и граничащим маем». Что в казахской форме *шейін* действительно присутствует слово *шек* (граница, предел), это видно из словоупотребления северных казахов, у которых слово *шейін* звучит *шекейін*. Означая предел, границу действия или другой величины, как русское «до», так и казахские и татарские его эквиваленты всегда означают в то же время амплитуду колебания чего-то до каких-то размеров, а потому у них налицо оттенок приблизительности, передаваемый в русском языке словом «около» и заменяемый в казахском и татарском языках суффиксом сравнения: каз. *дей, дай, тей, тай*, тат. *di*; русское *около десяти* — каз. *он шақ-ты*, тат. *ун хәтлі*; [русское] *ходил до дома* — каз. *үйге шейін жүрдім*, тат. *үйгә тіклә йордем*; русское *этакий* — каз. *мүн-дай, бұл сықылды, бұл сияқты*, тат. *бонди, бу хәтле, буньң сәкелді*. Как видно из этого, послелоги: каз. *шақ-ты, шейін*, тат. *шақлы, шікле, текле* — употребляются не только в значении собственно предела, но и в значении сравнения. Поэтому-то русское «весом в 1 килограмм» (оттенком приблизительности) по-казахски будет *салмағы бір килограм-дай*, что означает букв. «его вес похож на килограмм» или же «приблизительно столько же, сколько весит 1 килограмм», а выражение *үй-дей жерге жүрдім* — «совершил столько расстояния, сколько отсюда до дома», «сходил на расстояние, положее на дом». О значении «мера» для *шақ* и о производности от последнего анатолийско-турецкого суффикса уподобления *ça/çe* см. А. Н. Самойлович. «Краткая грамматика османо-турецкого языка», стр. 35—36 и 95, о том, что суффикс *ça/çe*, наличный в анатолийско-турецких герундивах типа *gelençe*, соответствующий казахскому суффиксу предела *ша/ше* в *барғанша*, восходит к слову *шақ* (время), см. Смирнов. «Кочубей Гюмюрджинский о причинах падения Османской империи».

тоящее из двух слов-синонимов, из которых второе то же, что и отдельно употребляющийся суффикс уменьшительности — *ген, гин, ган*. Иными словами, тут налицо факт скрещения.

Резюмируя сказанное выше о суффиксе *шақ, шек*, можно сказать, что обе эти формы суть усеченные разновидности, полной их разновидностью следует считать для *шақ* слово *шаған, шаға* (дитя), а для *шек* — форму *шегін = шигүн*, как в монгольском *еб-шигүн* = каз. *ем-шек* (женская грудь), наличную в значении «сына», «дитяти», в монгольском *од-шегін, од-тегін* (младший сын), в отдельности *тегін* (царский сын)³³.

Если согласиться с положением о том, что суффикс уменьшительности *шақ/шек, шық/шік, ша/ше* восходит к слову «дитя», отсюда «маленький» (ср. каз. *шағын* — «маленький»), то следует принять такие морфологические образования, как *құлын-шақ* (жеребеночек) и *келін-шек* (невесточка), за образования синтаксические, за синтаксические сочетания, состоящие каждое из двух слов: *құлын-шақ* (жеребенок-дитя, жеребенок маленький) и *келін-шек* (невеста-дитя, невеста маленькая). Само собой разумеется, что в каждом из этих сочетаний, имеющих в своем составе по два слова, мы должны видеть соответственно и по два члена предложения — определяемому и определению. Не может быть сомнения, что определением явилось слово «маленький» — *шақ/шек*, а *құлын* и *келін* были определяемыми.

Вот здесь ясно видно место прежнего определения, которое не предшествовало своему определяемому, а следовало за ним. Казахский язык до сих пор знает употребление слова *бала* (дитя) в значении «молодой», «маленький» в роли определения к какому-либо другому слову, в конечном счете в значении суффикса уменьшительности, как, например, *бала қаз* (гусенок), по значению же составляющих данное сочетание слов — «дитя гусь», т. е. «молодой гусь», «маленький гусь». Такое образование понятия уменьшительности ничем не отличается от тех, о которых мы уже говорили — «невеста-дитя», «жеребенок-дитя», как и от китайского *дао-дза* (сабля-дитя, нож), грузинского *к'али-швили* (женщина-дитя). Различие лишь в одном — в порядке расположения членов предложения. В казахских окаменевших синтаксических образованиях: *құлын-шақ, келін-шек* и

³³ Вопрос о природе суффиксов уменьшительности и их связи со словом «дитя», как и лексические варианты этого последнего нами освещаются в данной статье попутно, а потому слишком отрывочно. Подробный разбор этой темы будет [сделан] в особой работе, еще не опубликованной, но написанной и доложенной 6 лет тому назад (1930 г.) на I краеведческом съезде Казахстана в Алма-Ате.

других, ставших теперь образованиями морфологическими, как и в китайском *дао-дза*, в грузинском *к'али-швили*, определительные слова *шақ, шек, дза, швили* следуют за определяемыми *құлын, келін, дао, к'али*, в то время как в современном сочетании *бала қаз* определительное слово *бала* предшествует определяемому *қаз*.

VI

В работе, доложенной на Первом казахстанском краеведческом съезде в 1930 г., посвященной разбору «Скотоводческих междометий казахов», не по моей вине не видевшей света³⁴ до сих пор, мне удалось было обосновать составность названий животных — племенных производителей, в част-

ности, что слова: *қошқар*—баран (М. К.— قۇشقار) и *айғыр*

(в орхонских — *адғыр* 428 *АДГР* , в древней-

гурском *адгыр* , в хакасском — *адсыр* ∞ → *асқыр*, в коттском — *асқар*, в якутском — *аты* : *р*, в чувашском — *айар*) — жеребец первоначально состояли каждое из двух слов: *қошқар* из *қош* + *қар*, *айғыр* из *ай* + *ғыр*, где *қош*, употребляющееся самостоятельно как слово-обращение к овце и являющееся составной частью слова *қошақан* (уменьшительно-ласкательная форма от слова «ягненок»), с редукцией *а* в *ы* и превращением шипящего *с* в свистящий *з* (*қозы* — ягненок) означало просто «овца» (ср. самостоятельное употребление данного слова в форме *қош* в туркменском в значении «баран»), а первая часть слова *айғыр* (жеребец), оформленная по закону кипчакской фонетики, именно *ай*, которая звучала бы по нормам орхонских [надписей], древнеуйгурского, тувинского [языков] — *ад*, хакасского — *ас*, *аз*, якутского — *ат*, означает просто «лошадь». Вторые же части обоих слов — *ғар*, *қыр* — представляют собою фонетические разновидности, сохранившие начальный заднеязычный согласный чувашского слова *ар*, казахского *ер* (мужчина, самец). Таким образом, казахские названия самцов — племенных производителей — барана и

³⁴ Работа эта, по постановлению съезда подлежащая опубликованию и сданная мною для печатания, была затеряна в делах «Об-ва изучения Казахстана». Перед тем, как я ее доложил на съезде, она была читана в Яфетическом институте Академии наук СССР. Письменный отзыв Н. Я. Марра об этой работе хранится в моем личном деле в Комитете кадров АН СССР.

жеребца в буквальном смысле означают «овца-самец», «лошадь-самец».

Если против подобного положения могут быть какие-либо возражения, то это лишь то, что слова *ар* = *ер* (мужчина, самец) нигде не встречаются ни с начальным заднеязычным согласным *қ* = *ғ* (*қар*, *ғар*), ни с гласным редуцированным *-ы* (*-ыр*). Но едва ли такое возражение заслуживает внимания.

Во-первых, гласный *а* чередуется с *ы* всюду, где мы имеем дело с более древними образованиями, обнаруживаемыми в самом казахском языке. Ср., например, *қай-шы* (ножницы) и *қый* (резать), *сыйақ-ты* — послелог (подобный, по образу) и *сыйық* (образ, подобие), *дауыс* (голос), *дабыс* (слава) и *дыбыс* (звук, голос), *дабыл* (сигнальный барабан, сигнал, весть) и *дыбыл* (сигнал, весть), *сатыр* (сильный шум, грохот) и *сытыр* (слабый шум), *жалт* (сильный блеск) и *жылт* (слабый блеск). Анатолийско-турецкий *сарсық* (потрясенный) и казахское *сарсаң* (в сочетании *әуре сарсаң*), *жар* (вскрыть, расколоть) и *жыр* (то же в уменьшенном размере); *шалқы* (разливаться о воде и жидкости вообще) и *шылқы* *ид*³⁵ (в более слабом виде) и т. д. В самом комплексе *қар*, *қыр* (в котском *қар* вместо казахского *ғыр*: *айғыр* — *асқар*) мы имеем чередование этих гласных. В якутском и чувашском наличны формы без начальных заднеязычных согласных *ыр*, *ар* (якут. *аты*: *р*, чуваш. *айар*).

Различие звучания между чувашским *ар* (самец) и *ар* в *айар* (жеребец) только в том, что *а* в первом *ар* полный, а во втором редуцированный. Вопрос о склонности начальных заднеязычных к выпадению решается положительно не только яфетической теорией, но и достаточно разрешен трудами Шотта «*Altaische Studien*» и Г. Вамбери «*Etymologisches Wörterbuch der Tuerksprachen*». Отдельных недостатков [в работах] этих авторов отчасти касались мы в

³⁵ Большинство из приведенных здесь слов относится к категории так называемых оноματοпозитических, кинематопозитических и светоподражательных слов. Проф. Ашмарин в своей работе «Подражания в языках Среднего Поволжья» приходит к выводу, что почти все слова восходят к этим подражательным выражениям, и старается тем самым обосновать на материале турецких и финских языков допотопную теорию происхождения языка от подражания природе.

Но при внимательном подходе к этим образованиям [оказывается, что] ничего подражательного в них нет. Это своеобразная форма словообразования, применяемая для изображения подвижных явлений с дифференциацией их на короткие по времени или длительные и на однородные и разнородные. Основными областями, охватываемыми этим видом словообразования, являются основные разделы физики: движение, звук, свет. Характерно здесь то, что явления более сильные отмечаются открытыми гласными, а слабые — слабыми. Свои исследования по данному вопросу надеюсь опубликовать в недалеком будущем.

сборнике Трудов КНИИК (кн. I, Алма-Ата, 1935, стр. 12—13).

Что же касается возможности языкового восприятия жеребцов, как самцов тех или иных животных, то достаточно вспомнить М. Кашгарского, который в своем словаре дает слово *еркеж* (козел اَرَكْجَ اَلْكَبْشَ, букв.

мужчина-коза), подтвердив правильность этого формулой народной медицины своего времени (XI в.): *еркеж еті ем*

*болұр, ешку еті йел болұр*³⁶ اَرَكْجَ اَتِي اَمَل بولور اَشْكُو اَتِي يَل بولور

(мясо козла целебно, мясо же козы вызывает воспаление, т. I, стр. 87).

Образование, аналогичное древнеуйгурскому *еркеж* (самец коза), налицо и в современных языках. Так, в татарском «козел» будет *ата кәжә*, «баран» — *ата сарык*, «самец гуся» — *ата қаз*, буквальный перевод будет «отец-коза», «отец-овца», «отец-гусь». Различие между древнеуйгурскими и татарскими формами лишь в том, что первый употребляет слово «самец», «мужчина», тогда как второй использует слово «отец». В конечном счете различий между ними нет, ибо «отец», как противоположность «матери + женщины», представляет то же самое, что и «мужчина».

Есть все основания полагать образованием более поздним якутское *атыр оҕыс* (жеребец-бык) в значении «бугай». Подобное наречение поименного самца изредка дает знать и казахский язык в сочетаниях *айғыр тауық* (жеребец-курица), т. е. «петух» наряду с более ходкими *әтеш* и *қораз id.* Первое из последних заимствовано у татар, а второе — у иранцев (*хороос*).

Казахское *әтеш*, татарское *әтәш* буквально означает «маленький отец» (от *ата* «отец» + суфф. уменьш. *ш*), что в грузинском будет просто «отец» — *tatal* (петух), полная форма от *tata* (отец).

Своеобразным среди всех самцов обозначено казахское *теке* (козел), означающее, по всей вероятности, просто «отец», «мужчина». Слово *теке* налицо и в составе *қыз теке* (гермафродит, букв. девушка-мужчина или девушка-отец), если в *теке* видеть скрещение основных знаменательных элементов (без детерминативов *а, е, ә*) двух слов-синонимов: *а-та* и *ә-ке*. Оба со значением «отец», он же «муж», следовательно, «мужчина». В грузинском почти в таком же поряд-

³⁶ Вторая часть данной формулы сохранилась в точности и у казахов в соответствующем фонетическом оформлении *Ешкі еті жел болар*. Первая же часть, где говорится о «козле», казахскому языку не известна.

ке образовано слово *карабише* (гермафродит, букв. женщина-мужчина или женщина-мальчик).

«Самец собаки» в казахском будет *арлан*, что, очевидно, состоит из двух слов, первое из которых *ар*, несомненно, «мужчина» = «самец», как и древнеуйгурское *еркеж*. Вторая часть — *лан*, очевидно, означала «собака».

Таким образом, слова *қош-қар* (баран) и *ай-ғыр* (жеребец), по нашему мнению, образованы в том же порядке, в каком древнеуйгурское *еркеж* (козел), татарское *ата сарық*, но с тем лишь различием, что определительные слова вторых: *ер* (самец) и *ата* (отец) — предшествуют определяемым *кеж* (коза) и *сарық* (овца), в то время как в более древних образованиях, превратившихся лексически и морфологически в единое слово *қош-қар* и *ай-ғыр*, определения *қар* и *ғыр*, долженствующие означать «самец», напротив, следуют за своими определяемыми: *қош* (овца) и *ай* (лошадь).

Во всех описанных случаях, таким образом, мы видим не свойственный современному казахскому синтаксису порядок расположения слов, допускающий предшествование определяемого определению, что нельзя не считать пережитком некогда имевшей место синтаксической структуры.

VII

Тот же самый обратный современному порядок расположения членов предложения с еще большей убедительностью выступает в размещении подлежащего и сказуемого. Железный закон современного синтаксиса, ни в коей мере не допускающий подлежащего, следующего за своим сказуемым, разбивается, когда вместо современного синтаксиса выступает древняя форма сочетаний, отложившаяся в слившихся, и превратившихся из синтаксических в морфологические, образованиях.

Имена и глаголы, снабженные личными местоименными предикативными аффиксами, суть целые предложения, подлежащими которых выступают личные местоимения, а сказуемыми — глаголы или имена, к которым прибавляются личные окончания. Такие формы, как *жақсы-сың* (ты хорош), *жазар-мын* (я напишу), содержат в себе все признаки предложения, в котором теперешние окончания, бывшие некогда самостоятельными местоимениями, *сың* из *сен*, *мын* из *мен*, очевидно, были подлежащими, а слова *жақсы* и *жазар* — сказуемыми.

Если согласиться с положением, что аффиксы спряжения восходят к личным местоимениям (не согласиться же с этим, конечно, нельзя), то вместе с тем мы должны сог-

ласиться и с другим, вытекающим отсюда, что современные личные глаголы, как и имена, снабженные предикативными аффиксами, суть морфологизированные лишь впоследствии, законченные синтаксические единицы-предложения, причем предложения полные со всеми главными членами: подлежащим и сказуемым³⁷. Функции сказуемого в этих предложениях отправляли причастные *жазған-(мын)*, *жазар-(мын)* и деепричастные *жазып-(пын)*, *жаза-(мын)* формы глаголов или основы имен *жақсы-(мын)*. Как видно, в таком предложении подлежащие *мын (пын)* стоят последними, в то время как сказуемые (*жазған, жазар, жазып, жаза, жақсы*) занимают место впереди подлежащего.

Итак, то, о чем шла речь впереди по вопросу о порядке расположения определений с определяемыми, находит полную аналогию и в позициях подлежащего со сказуемым³⁸. Очевидно, излишне после всего этого всякое сомнение в том, что ранее существовал диаметрально противоположный теперешнему порядок слов в предложении.

VIII

Что же послужило поводом к совершению подобного переворота в порядке размещения членов предложения и когда этот процесс произошел?

Жизнь языка, в частности продолжительность сохранения того или иного его грамматического строя, измеряется не обычными для поздних исторических событий отрезками времени, вроде десятилетий и даже столетий. Это дело тысячелетий. Насколько долго пребывает язык в одной и той же грамматической системе, не переходя в другую, об этом можно составить себе представление по ходу типологического развития индоевропейских языков, наиболее изученных и изученных с избытком документальности. Ни один из представителей этих языков, как бы древен он ни был по дате зафиксировавших его документов (а ведь первые письменные памятники языков этой группы появились за несколько столетий до начала христианской эры), не оставил нам

³⁷ Считаем излишним подробный [разбор] этого вопроса, так как он уже раз был затронут в казахской лингвистической литературе. См. Труды КНИИК, т. 1, 1935.

³⁸ Нам кажется, что и русские личные глаголы не чужды подобного развития. В окончаниях *м* и *т* глаголов *пише-м* и *пише-т* мы бы видели личные *геср.* указательные (когда речь идет о III л.) местоимения «мы», «ты», ослабленные до степени одного согласного. В таком случае эти формы следовало бы восстановить как *пише + мы* и *пише + ты*. Ограничимся этими кустарными гипотезами, подождем веского слова славистов.

свидетельств, говорящих об ином строе, чем тот, что господствует теперь — флективный. Поэтому-то у ученых, изучающих эти языки, даже фантазия не дошла до возможности существования какого-либо индоевропейского языка с иным строем, чем флективный. Даже самое фантастичное из всего могущего быть фантастичным — праязык индоевропейский, сконструированный учеными и существовавший, по мнению одного из корифеев современного буржуазного языкознания Мей³⁹, в период каменного века культуры индоевропейцев, даже он, индоевропейский праязык, признается флективным. При всей фантастичности [представлений] индоевропейцев о построении праязыка все же мы имеем дело в данном случае с одним, далеко не фантастичным фактом, это с документами — письменными памятниками, ни один из которых не был флективным. И с этим нельзя не считаться. Очевидно, при всем том, что язык изменяется, что изменялись и индоевропейские языки, все же они, эти языки, довольно долгое время, в течение целых десятков столетий, продолжают в основном оставаться типологически такими же, какими застали их самые ранние памятники.

Если же в Европе и значительной части Азии, где общественная жизнь протекала наиболее интенсивно, где технические средства производства и общественные формы претерпевали ряд значительных перемен, языки в своей грамматической жизни так медленно двигались, то более короткую длительность смен грамматических типов едва ли есть основание предполагать для языков остальной части света.

Нет основания считать и казахский язык пребывающим беспримерно короткое время в том морфологическом и синтаксическом строе, который характерен ему и теперь. Таким образом, эпоху перемещения порядка слов в предложении казахского языка, вернее тех языков, которые сыграли ведущую роль при образовании казахского языка, придется отнести на значительно более ранний период [...]. Синтетический строй, представляющий собой значительно высокий этап грамматического развития, характеризуется строгим порядком слов, уточнявшим как положение слов по отношению к другим словам, так и собственное значение отдельных слов, что впервые значительно освободило слово от хаотического, на наш взгляд, первичного полисемантизма. И строгий порядок слов, имевший место в языках, из которых образовался наш язык, отличался, как видно из разме-

³⁹ «Сравнительная грамматика индоевропейских языков». Русский перевод. 1913, стр. 45.

щения сегодняшних суффиксов и основ, постановкой определения позади определяемого и подлежащего позади сказуемого. Если местоположение суффиксов говорит нам о прежней постпозитивности определения и подлежащего, то само отложение прежних определения и подлежащего в виде суффиксов говорит о причине перемещения их позиций. Определительные слова ввиду частого употребления в сочетании с определяемым словом сливаются с последним в одну лексическую единицу и образуют символический элемент — суффикс. При необходимости уточнить и далее данное определяемое слово другим определительным словом последнее, вытесненное образовавшимся на его месте суффиксом, находит себе позицию, единственно свободную и прилегающую к своему определяемому, т. е. предшествующую ему. Прекрасным примером подобного перемещения слов является китайское сочетание с *дао-дао дза* («ножик» или «ножичек», букв. «дитя» (маленькая) — «сабля-дитя», где *дао* (сабля), а с суффиксом *дза* (восходящим к *дзы* — «сын») — «нож», т. е. «сабля-дитя» — «маленькая сабля»; второе же определение *дао* (маленький), указывающее на еще меньшую величину уже раз уменьшенного предмета *дао-дза* (нож), не могло поместиться далеко от определяемого слова (*дао*) и перешло к началу *дао-дао-дза*. Очевидно, в таком же порядке переместились определения и в казахском языке, т. е. переместились после и в силу того, что их места были заняты суффиксами.

То, что агглютинативные приставки в нашем языке носят исключительно суффиксальный, т. е. постпозитивный, характер, объясняется именно тем, что они образовались либо из определений, либо же из подлежащих, которые ранее находились после слов, к которым они относились.

Заканчивая настоящее предварительное сообщение, я считаю себя обязанным извиниться перед читателями за небрежности в ссылках на источники. Работа выполнена при отсутствии под руками книг, из которых ранее черпал материалы. Поэтому нельзя было в ряде случаев указать на страницы книг, откуда взят материал. Могут быть также некоторые орфографические неточности в цитатах. Многие из использованных здесь книг, как-то: «*Divanu Lugat*» М. Кашгарского (Стамбульское издание), «*Kitab al-idrak li-Lisan al-Atrak*» Абу-Хаяна Альгарнаты (первое Стамбульское издание), «*Kitabu halijatul lisaan ve halebe-tul-insaan*» Ибн-Муханны (Стамбульское изд. и изд. Мелиоранского «Араб-филолог о турецком языке»), «Кочубей Гюмюрджинский» Смирнова, «Подражание в языках Среднего Поволжья» Ашмарина, «Сравнительная грамматика

монгольского письменного и народного халхасского языков» Владимирцова, ряд статей [...] Владимирцова по монгольскому языку и другие — мною были прочитаны еще в 1929 и 1930 гг. в Ленинграде и с тех пор я их не видел. Тем не менее я не мог не сослаться (местами даже цитировал по памяти) на них, поскольку ими пользовался.

Считаю, что при отсутствии исследований по казахскому языку нецелесообразно было бы задерживать опубликование работы из-за чисто литературных формальностей.

ЗАМЕТКИ О ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ И СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛАХ*

1. Сложное настоящее

В одной из своих замечательных работ¹ акад. Н. Я. Марр охарактеризовал особенность категории глаголов грузинского языка следующими словами: «...das Georgische ist so voll vom Zeitwort, daß man zu zweifeln beginnt, ob dieser Redeteil wirklich das Verbum ist. In der Tat, das georgische Zeitwort ist mehr als Verbum»², — «...грузинский (язык) так полон глаголообразных слов³, что начинаешь сомневаться, глагол ли в действительности данная часть речи или нет?

На самом деле грузинский глагол это нечто большее, чем глагол».

Являясь по строю типичным агглютинативным с довольно значительным сохранением следов синтетизма, казахский язык переживает ту стадию морфологической зрелости, которая делает категорию его глаголов запутанной не менее, чем в грузинском языке. Сколько одних времен в казахском! Сколько в особенности тех уточнений хода и условия действия, которые напоминают виды славянских языков, но не тождественны им! Часто бывает трудно установить, имеем ли дело с наращениями одного глагола или же с целым сочетанием слов синтаксического

* Работа впервые была опубликована отдельной брошюрой (1936, Алма-Ата) как выпуск II серии «Исследования по казахскому языку».

¹ Verba impersonalia, defectiva, substantiva und auxiliaria. «UAN», 1932, № 8, стр. 701—730.

² ibid, стр. 706.

³ Поскольку автор употребляет немецкое *Zeitwort* в более широком смысле, чем латинское *Verbum*, я перевел его в данном случае не как глагол, а как глаголообразное слово, хотя в следующем, втором, случае из-за стилистических соображений перевожу то же *Zeitwort* как глагол, а не как глаголообразное слово.

порядка. В последнем же случае нелегко узнать, где кончается один глагол и начинается другой. Значительная часть основных глаголов употребляется и в качестве вспомогательных, что делает порою трудным различить, употреблен ли тот или иной глагол в вспомогательном значении или основном.

Выяснение свойств сложных глаголов казахского языка имеет поэтому чрезвычайную актуальность и научно и практически. Но при всем этом в литературе, посвященной грамматике казахского и родственных с ним языков, вопросу этому уделено внимания весьма недостаточно. Поэтому мы решили посильно осветить этот вопрос в серии заметок о вспомогательных глаголах, без которых не обходится ни один сложный глагол. Лексика и морфология вспомогательных глаголов, взятых в связи с теми или иными формами предшествующих им имен, деепричастий и причастий, — вот основной узел, за который следует ухватиться, чтобы войти в курс сложных глаголов.

Среди всех сложных глаголов, если оставить пока в стороне недостаточные их типы, выделяются наибольшей универсальностью и необычайной продуктивностью четыре: *отыр* (сидеть), *жур* (ходить), *тұр* (стоять) и *жатыр* (лежать). Значения, указанные здесь, ориентировочные, ибо значения слов одного языка с точностью не передаваемы одним словом на другой. Отдельные слова одних языков могут в своем значении совпадать с отдельными же словами других языков то больше, то меньше, но никогда не полностью. Глаголы *отыр*, *жур*, *тұр*, *жатыр* имеют множество оттенков значений, которых нет у соответствующих слов русского языка. Так, например, *жатыр* может быть использовано в значении «пребывать», *тұр* — в значении «находиться», *жур* — «идти», «ездить», «следовать», *отыр* — «осесть» и т. д. Эти же разновидности значений могут сказываться и в их вспомогательных функциях, чем и вызвать загадочное с точки зрения других языков сочетание значений, вроде значения универсального настоящего *келе жатыр* (идя сюда, лежит), т. е. «идет».

В нашу задачу не входит подробное описание оттенков значений всех этих глаголов. Нас в данном случае интересует вопрос о том, какие формы вспомогательных глаголов сочетаются с какими формами основных и какое при этом придают они значение. О значениях каждого отдельного глагола поэтому мы будем иметь суждение в связи с его вспомогательными функциями.

Эти четыре глагола объединяются между собой и выделяются из всех остальных по крайней мере тремя морфологическими свойствами:

во-первых, они могут непосредственно к своей основе⁴ принимать личные окончания (суффиксы спряжения) I и II лица так же, как и имена⁵, в то время как все остальные глаголы могут спрягаться лишь после того, как они преобразуются посредством особых суффиксов в причастные, деепричастные, условные формы и в форму очевидного прошедшего;

во-вторых, они имеют в своем корневом виде форму чистого Präsens'a, в то время как все остальные глаголы не могут принимать эту форму ни без наращений, ни с суффиксальным наращением, переходя в Präsens лишь по присоединении одного из этих четырех вспомогательных глаголов;

в-третьих, они, оставаясь основой, т. е. без всяких наращений, могут иметь формы двух лиц: II лица Imperativ'a и III лица Präsens'a, тогда как все остальные глаголы в состоянии иметь без суффиксов лишь форму одного II лица Imperativ'a.

Так как эти четыре глагола употребляются и в качестве служебных, вспомогательных глаголов и так как основы только этих четырех глаголов обладают свойством иметь форму чистого Präsens'a, чего нет ни у одного из остальных глаголов, то они (эти 4 глагола), присоединяясь к деепричастным формам любого глагола в качестве служебного элемента, превращают их в форму чистого настоящего времени (Präsens). В таком случае основной глагол, приняв деепричастную форму, остается неизменяемой частью сложного глагола и элементом, носящим основное значение данного образования, а вспомогательные же: *жур*, *тұр*, *отыр*, *жатыр* — становятся лишь спрягаемой частью первого и, лишившись своего основного значения, сообщают основному глаголу в зависимости от форм спряжения различные служебные значения.

---

⁴ Лишь у глагола *жат(ыр)* выделяется живая основа *жат*, к которой не могут присоединяться непосредственно личные окончания. Но зато он имеет единственно ему одному лишь присущий форматив Präsens'a — *ыр*, после присоединения которого наравне с остальными тремя может принимать на себя и личные окончания. Формы же причастий, деепричастий, условная и прошедшая очевидная образуются от основы *жат*, а не *жатыр*.

⁵ Некоторые наши авторы в погоне за механическим перенесением традиции русских формалистов дошли до того, что глаголы (казахские) определяли как слова, изменяющиеся по лицам, а имена — по падежам. Между тем в казахском языке глагольные основы (за исключением этих четырех) никогда не принимают личных окончаний (за исключением III л. повел. наклонения), тогда как именные основы принимают их непосредственно.

Остановимся вкратце на характеристике презентиальных форм, образуемых из сочетания деепричастных форм глаголов с перечисленными вспомогательными.

Обычно авторы казахских грамматик провозглашают формой настоящего времени или настояще-будущего времени (Мелиоранский и др.) форму деепричастия настоящего времени, снабженную личными окончаниями для I л. ед. ч. *мін — мын*, или *-м*; для II л. ед. ч. *сің — сың*, для III л. ед. и мн. ч. *ді — ды* с формативом *а — е* для основ с конечным согласным и *й* с конечным гласным:

жаз (писать)	бер (давать)
I л. жаз-а-мын	бер-е-мін
II л. жаз-а-сың	бер-е-сің
III л. жаз-а-ды	бер-е-ді
қара (смотреть)	түне (ночевать)
I л. қара-й-мын	түне-й-мін
II л. қара-й-сың	түне-й-сің
III л. қара-й-ды	түне-й-ді.

Если признание этой формы формой настояще-будущего времени имеет за собой некоторое оправдание, то утверждение [...], что это форма настоящего времени и только, остается признать продуктом явного непонимания ни природы этой формы, ни природы настоящего времени в казахском языке вообще.

Как известно, форма настоящего времени большинства изученных языков выражает действие двоякого рода: действие, совершающееся во время сообщения, и действие, обычное для предмета, выраженного грамматическим субъектом. Настоящее время последнего рода собственно не является указанием на время совершения действия. В выражениях: *корова мычит, птица летает, поезд идет быстро, а верблюд — медленно* и т. д. — нет духа времени, а лишь есть указание на свойственность, общность того или иного действия, того или иного предмета. Эти выражения собственно означают, что корове свойственно мычать, птице — летать, ходу поезда — быстрота, ходу же верблюда — небыстрота. Такое значение глагола можно назвать, как правильно поступают некоторые русские языковеды, формой обычного времени (поскольку налицо форма, присущая уточнению действия по времени) или просто формой общности.

Деепричастие настоящего времени, снабженное личными окончаниями, в казахском языке употребляется иногда в значении этого обычного времени, но не больше. Чаще всего эта форма выражает одну из разновидностей будущего

времени⁶, именно: утвердительно будущего — *жаз-а-мын* (обязательно буду писать), *бер-е-сің* (обязательно будешь давать) и т. д. В последнем значении эта форма употребляется больше. Поэтому в практических грамматиках удобнее ее назвать просто будущим утвердительно, указав, что она выражает иногда обычное время, поэтому — и действия, ставшие обычными занятиями людей, как в случае: *мен математикадан бер-е-мін* «я преподаю математику» (имеется в виду свойственное казахскому языку употребление этой формы без указания на время).

Когда мы говорим, что Мелиоранский и другие, видевшие в этой форме форму настоящего-будущего, т. е. форму соединения настоящего с будущим, имели к этому некоторые основания, то мы имеем в виду наличие у этой формы значения лишь обычного настоящего, что настоящим в полном смысле этого слова не может быть признано. Так как эта форма выражает и будущее, и настоящее, но будущее она выражает в полном смысле, а из категорий настоящих — лишь с трудом приписываемое к нему обычное, то нет никаких оснований ставить знак равенства между этими двумя ее функциями, назвав ее настоящим-будущим, как поступают Мелиоранский и другие, тем более не может быть речи о признании ее только настоящим [...]. Отсюда целесообразно назвать ее просто будущим утвердительно.

Настоящее время в действительном смысле выражается в казахском языке сложными формами, спрягаемой частью в которых выступают перечисленные выше четыре вспомогательных глагола, а неспрягаемой — деепричастие прошедшего времени основного глагола. Сложную форму настоящего времени образуют все четыре глагола. Но каждый из них выражает в то же время определенную категорию внутри категории настоящего, вступая тем самым в сложные взаимоотношения друг с другом. Разновидности настоящего образуются каждым из четырех глаголов. [Эти разновидности] я бы назвал:

1) настоящее универсальное (форматив — вспомог. *жатыр*⁷);

⁶ В казахском языке несколько будущих времен; в простой форме глагол дифференцируется на три разновидности: 1) будущее утвердительно; 2) будущее неутвердительно или запоздалое и 3) будущее достигательное; кроме того, с оттенком будущего употребляются часто четыре сложные формы: желательности, подхожимости, неуверенности и боязни.

⁷ Проф. Е. Д. Поливанов («Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка». Ташкент, 1933, стр. 6) называет эту разновидность *progressiv'om* — длительным настоящим. Такое обозначение не выражает, как видно будет из дальнейшего изложения, специфики данной формы, а потому и не может считаться удачным.

2) настоящее не непрерывно-длительное (форматив — *жүр*);

3) настоящее непрерывно-длительно-данное (форматив — *түр*);

4) настоящее активно-данное (форматив — *отыр*).

Когда говорящий считает достаточным выразить лишь то, что действие продолжает совершаться, не указывая, совершается ли оно в данную именно минуту или же это начавшееся длительное действие, могущее совершаться с перерывами, то он оформляет глагол универсальным настоящим:

1. *Беймбет бир үлкен роман жазып жатыр* — (Беймбет пишет большой роман). Писать большой роман — это дело не одной минуты. Не может быть, чтобы писатель не делал никакого перерыва до окончания составления романа. Следовательно, в минуту сообщения писатель мог быть занят другим делом или не делать ничего. Форма универсального настоящего допускает все это.

2. *Мұқтар қайда? — Ана бөлмеде хат жазып жатыр.* (Где Мухтар? — Он там, в той комнате, пишет письмо). Тут речь идет о действии, которое совершается во время беседы. Настоящее универсальное вполне применимо к подобным случаям.

3. *Біздің колхозымыз бір айдан бері бэйгіге ат жаратып жатыр* (Уже месяц наш колхоз готовит лошадей к бегам).

Как видно, здесь речь о значительно длившемся действии, которое еще не кончилось совершаться. Слова *бір айдан бері* (в течение месяца) уточняют, сколько времени действие длилось. Универсальное настоящее в состоянии употребляться и по отношению к таким длительным действиям. В случае, если говорящий считает необходимым выразить, что действие совершается именно в данную минуту, то он оформляет глагол настоящим активно-данном.

— *Мұқтар қайда?*

— *Ана бөлмеде хат жазып отыр.*

(Где Мухтар? — Там, в той комнате, пишет письмо).

Здесь *жазып отыр* означает пишет именно в данную минуту. Если в этом же значении выше мы встретили форму с *жатыр*, то это не значит, что *отыр* и *жатыр* тождественны во всем, что они не имеют различия между собой. Форма с *жатыр* универсальна. Она может употребляться, если говорящему не необходимо уточнять, идет ли процесс письма именно в данную минуту или нет, если ему достаточно сообщить лишь о том, что процесс письма вообще идет, но в данную минуту он мог иметь перерыв, т. е. в значении длительного настоящего и в значении данного. Форма же с *отыр* возможна только в последнем значении. Поэтому она

не может иметь места там, где необходимо вытекает длительность действия, вроде того, что было в примере для формы с *жатыр*, т. е. она не может заменить форму с *жатыр* в таких случаях, как: *Бейімбет үлкен роман жазып жатыр* (Беймбет пишет большой роман), так как процесс составления большого романа — процесс длительный, могущий допускать перерывы действия, что не может уживаться со значением, передаваемым посредством сложной формы с *отыр*. Если [она] и встречается в таком обороте, то глагол с формативом *отыр* сообщает лишь то, чем занят Беймбет в данную минуту, но не то, над чем он работает вообще.

Если же, напротив, говорящему необходимо дать знать о том, что какое-либо действие имеет место, что оно длительное и не непрерывное, то он оформляет сложный глагол формативом *жур*, что образует не непрерывно-длительное настоящее.

Бейімбет бір үлкен роман жазып жур (Беймбет пишет большой роман, т. е. Беймбет работает над большим романом). Сложный глагол с формативом *жур* противопоставляется сложному [глаголу] с *отыр* в том смысле, что последний сообщает о действии, совершающемся в данную минуту, тогда как первый — о действии, совершающемся не только в данную минуту, но и вообще [о] действии, которое не может быть совершено без перерыва.

Действие, допускающее перерывы, — это действие длительное, ставшее на определенный промежуток времени привычным. Поэтому сложная форма с *жур* может казаться несколько похожей на обычное настоящее, выражаемое простой формой (деепричастием настоящего времени, снабженным личным окончанием). Но различие между первой и второй формами нетрудно уловить. Если я скажу: «*Мен сурет саламын*» (это настоящее обычное, если глагольная форма *сал-а-мын* употреблена именно в этом значении, а не в значении будущего утвердительного. Форма, общая для обоих. Различают их, главным образом, по контексту), то это означает: «Я занимаюсь рисованием» (Мое занятие — рисование); если же скажу: «*Мен сурет салып жүрмін*», то это будет: «Я работаю над живописью» (Я работаю в настоящее (не в данное) время, в последнее время над рисованием). Иначе говоря, настоящее обычное выражает лишь действие, свойственное или обычное для субъекта, без оттенка действительности и без особого оттенка времени, в то время как настоящее не непрерывно-длительное — оттеняет время (последнее время, если нет во фразе указаний, с каких пор действие продолжается; в продолжение определенного времени, если указано обстоятельственными словами, с каких пор действие продолжает совершаться) и дейст-

венность. Первая форма абстрактна, вторая — конкретна. Это различие приблизительно передаваемо различием между выражениями «занимаюсь тем-то» и «работаю над тем-то».

Если не необходимо оттенить в сообщении, в данную ли минуту совершается самый процесс действия или он продолжается в течение последнего времени, допуская возможность перерыва, то глагол принимает форму настоящего универсального с формативом *жатыр*, которое включает в себя значение и формы с *отыр* (настоящее данное), и формы с *жур* (настоящее не непрерывно-длительное). Говоря иными словами, настоящее данное и настоящее не непрерывно-длительное являются долевыми, дифференцированными ответвлениями настоящего универсального, а потому при отсутствии необходимости дифференцировать могут быть заменены им (универсальным). Этим объясняется и то, что примеры, взятые для иллюстрации и настоящего данного (*Мухтар ана бөлмеде хат жазып отыр* — Мухтар в той комнате пишет письмо) и настоящего не непрерывно-длительного (*Бейімбет бір үлкен роман жазып жур* — Беимбет пишет большой роман), в состоянии иллюстрировать и настоящее универсальное при замене формативов первого (*отыр*) и второго (*жур*) формативом третьего (универсального — *жатыр*). Заменить настоящее данное настоящим не непрерывно-длительным, или наоборот, нельзя ни в коей мере.

Менее дифференцированной по значению, а потому более сложной для анализа является четвертая по счету форма настоящего — сложный глагол с *тұр*. Я назвал ее довольно неуклюжим многословным термином настоящее не непрерывно-длительно-данное не столько с убеждением, что этим сумел адекватно выразить ее функции, сколько с целью показать трудность терминологической передачи ее грамматического значения. Касательно этой формы я могу сказать только, что она применима и для сообщения о действии, протекающем в данную минуту, как в выражении *жаңбыр жауып тұр* (дождь идет в данную минуту), и для выражения длительного действия, как во фразе *көптен бері жаңбыр жауып тұр* (дождь идет давно). Различие в употреблении формы с *отыр* от формы с *тұр*, когда последняя выражает действие, совершающееся в данное время, в том, что первая почти исключительно употребляется при действиях, совершаемых человеком, реже субъектом, приравненным к человеку, т. е. абстрактным субъектом, в то время как вторая одинаково применима ко всяким действиям без различения действующих лиц. Так, мы говорим:

<i>Жел соғып тұр</i>	— ветер дует.
<i>Күн құйып тұр</i>	— идет сильный дождь.
<i>Мал оңалып тұр</i>	— скот поправляется.
<i>Дөңгелектер зырлап айналып тұр</i>	— колеса быстро возвращаются.

Но нельзя ни в одном из этих предложений *тұр* заменить вспомогательным *отыр*, ибо здесь речь идет не о действиях человека. Когда же имеется в виду действие человека, даже в том случае, если слово, выражающее человека, является субъектом лишь логическим, а грамматический субъект иной, то вспомогательный *тұр* применим как и *отыр*: *Мен саған не айтып отырмын?* — *Мен саған не айтып тұрмын* — «Что я говорю тебе?» (субъект выражен как логически, так и грамматически личным местоимением I л. единственного числа индивидуальной формы — им. пад.); *Менің бірдеме айтқым келіп отыр* — *Менің бірдеме айтқым келіп тұр* — «Мне хочется⁸ что-то сказать» (логический субъект выражен местоимением I л. ед. ч. инд. формы, в род. пад., грамматический же субъект — отглагольной формой *айт-қым* «то, что относится к сказать» от основы *айт* (сказать) с притяжательным окончанием I л. инд. формы *м* (мое) — *айт-қым келіп тұр*, букв. «мое то, что относится к сказать, идет сюда»). Несмотря на то, что в значении настоящего данного употребляется сложная форма с *тұр* наряду с формой с *отыр* и что переводятся обе формы на русский язык одинаково, в самом казахском имеется некоторое, почти неуловимое, различие между их значениями. Форма с *отыр* выражает процесс, форма с *тұр* — скорее результат, чем процесс. Поэтому в первой больше динамики, во второй же больше статики, постоянства. Поэтому сообщения вроде *жаңбыр жауып тұр*; *жел соғып тұр* близки по значению русским повествовательно-номинативным предложениям: *Дождь. Ветер*. Иными словами, мы тут имеем дело с действием, процесс совершения которого ввиду непрерывности своей достигает некоторого постоянства или, что то же, состояния покоя. Эта природа сложной формы с *тұр* сказывается и тогда, когда она выражает длительный процесс, как и форма с *жур*, чем и отличается от последней.

⁸ В казахском [языке] нет глагола «хотеть», «желать» в настоящем смысле слова. Глагол *тіле*, в татарском употребляемый в этом значении, [в казахском] теперь употребляют иногда в значении «хотеть», «желать». Настоящее же значение *тіле* в казахском будет «умолять», «просить». Значение «хотеть», «желать» нормально выражается сложным образованием типа *айтқым келіп тұр*, т. е. путем присоединения к основе глагола, которым выражается желаемое действие, суффикса — *-қы* (-ғы, -кі, -гі) + окончание притяжательности + вспомогательный глагол *кел* (идти) + формы спряжения.

Біздің бригадамыз былтырдан бері бәйгі алып жүр. Біздің бригадамыз былтырдан бері бәйгі алып тұр — «(Начиная) с прошлого года наша бригада премируется (получает премии)». Различные оттенки второго предложения от первого [состоит] в том, что первое (*алып жүр*) понимается как «получает время от времени», в то время как второе «получает» (*алып тұр*) означает «все время». Поэтому первую форму я назвал настоящим не непрерывно-длительным, вторую же — настоящим непрерывно-длительно-данным.

Форма с вспомогательным *жатыр*, как настоящее универсальное, заменяет, когда нет необходимости уточнять, все три остальные формы.

Конечно, во всем этом сказывается основное значение каждого из четырех вспомогательных глаголов. Поэтому порою даже трудно различить, в основном ли значении или в вспомогательном употреблены эти глаголы. Это главным образом там, где сообщается о действиях, связанных с теми, которые выражены глаголами: *жат(ыр)*, *жүр*, *отыр*, *тұр* в их основном значении. Так, когда говорят: *ұйықтап жатыр* (спит), *келіп тұр* (пришел) (настоящее данное), *жер өлшеп жүр* (измеряет землю), *қағаз жазып отыр* (пишет бумагу), то можно в этих образованиях видеть действительно сложный глагол, где элементы: *жатыр*, *тұр*, *жүр*, *отыр* отправляют функцию вспомогательных грамматических величин, поскольку посредством их глаголы: *ұйықта-п* (спавши), *кел-(i)п* (пришедши), *өлше-п* (измерявши), *жаз-(ы)п* (писавши), принявшие форму деепричастия прошедшего времени [форматив — *п*, (*ы/i*) *п*], приобрели значение настоящего. Но в то же время не исключена возможность интерпретации их как сочетаний синтаксических, где основными элементами являются глаголы: *жатыр*, *тұр*, *жүр*, *отыр* в своих собственных значениях, а глаголы, оформленные в виде деепричастия прошедшего, суть обстоятельства образа действия. В таком случае следовало бы перевести: *ұйықтап жатыр* (как спавши, лежит), *келіп тұр* (как пришедши, стоит), *жер өлшеп жүр* (как измерявши землю, ходит), *қағаз жазып отыр* (как писавши бумагу, сидит). В этих случаях одинаково оправданы как первое, так и второе объяснения. Ибо здесь сами эти действия (или состояния): «спать», «прийти», «измерять землю», «писать» — тесно связаны с теми действиями, которые выражены вспомогательными: «лежать», «ходить», «стоять», «сидеть». «Спать» можно (или, во всяком случае, принято) «лежа», «прийти» значит дойти до намеченной точки и «остановиться», т. е. «пришедши, стоять»; «измерять землю» можно «пошаживая», «писать» принято «сидя». Поэтому оторвать одно от другого невозможно. Если бы глагол, принявший форму

деепричастия, имел значение, несовместимое с теми действиями, которые выражены спрягаемым глаголом, тогда можно было бы узнать, сохранил ли последний свое основное значение или же отдал его в жертву своему превращению в служебный элемент. И, действительно, нетрудно опознать служебный элемент в глаголах *жат(ыр)*, *отыр*, *тұр*, *жұр* в таких сочетаниях, как *шөп шауып жатыр* (косят сено); *жетегімдегі інгеннің ботасы енесінен қалмай, шауып отырды* (верблюжонок скакал все время, не отставая от своей матери, которую я вёл); *мен ол кезде күніге 5 сағаттан ұйықтап жүрдім* (я в то время спал по 5 часов в сутки); *сағат жүріп тұр* (часы ходят). Ибо невозможно, чтобы «косили сено лежа», чтобы верблюжонок «скакал сидя», чтобы «я спал похаживая», чтобы «часы ходили, одновременно останавливаясь».

Поэтому следует выяснить, в каком значении употреблен вспомогательный глагол в составе сложных форм, задавая вопрос поочередно и для спрягаемого и для неспрягаемого глаголов. Если выяснится, что имеет место основное значение спрягаемого глагола, тогда последний — не вспомогательный. Если же речь идет только о действии глагола, принявшего форму деепричастия, тогда спрягаемый глагол необходимо считать вспомогательным. В сочетании *жамбастап жатыр* последний глагол нельзя считать вспомогательным, ибо он отвечает своим основным значением на вопрос «Что делает?». «Что делает?» — «Лежит» (*жатыр*). «Как лежит?» — «На боку» (*жамбастап*). Напротив, в выражении *шөп шауып жатыр* на вопрос «Что делает?» нельзя ответить *жатыр* (лежит), а можно только «косит» или «косят» (*шауып жатыр*), т. е. речь идет тут о первом неспрягаемом глаголе *шау-ып*⁹.

Следует не забывать, что у нас речь идет лишь о сложном настоящем, которое образуется путем оформления любого глагола в виде деепричастия прошедшего и присоединения к нему одного из упомянутых четырех глаголов в форме чистой основы для III л. и пос-

⁹ Отрицательная форма деепричастия прошедшего при вхождении его в состав сложного глагола совпадает с отрицательной формой деепричастия настоящего, т. е. к основе глагола присоединяется общий для всех глаголов суффикс отрицания *-ма*, а затем форматив основ деепричастия настоящего на гласный *-й*, а не *-п* (*-ып*, *-іп*), как при образовании прошедшего неочевидного: *жазып-ты* (оказывается, он писал), *оқып-пын* (оказывается, я читал), в отрицательной же форме: *жаз-ба-п-ты* (оказывается, он не писал), *оқы-ма-п-ты* (оказывается, он не читал). В сложных же глаголах (когда вспомогательный не *е-мек*), как и в положении обстоятельства образа действия, деепричастие прошедшего отрицательного оформляется через *-й*: *жаз-ба-й* (не писав), *оқы-ма-й* (не читав).

редством прибавления личных окончаний только для I и II лица. Если же эти 4 глагола, в составе ли сложного образования или одни, это безразлично, встречаются в оформлении с каким-либо тематическим суффиксом, могущим находиться между основой и личным окончанием, или же снабжены окончанием III лица, то они (эти 4 глагола) не могут считаться формативами сложного настоящего, хотя и в таком положении могут оказаться элементами сложного глагола. При подобном оформлении вопрос о том, являются ли эти глаголы вспомогательными или основными, решается на тех общих основаниях для всяких вспомогательных глаголов, о которых мы уже говорили, а вопрос о времени — в зависимости от того, какой из тематических суффиксов находится за основой. Так, из числа вышеприведенных четырех примеров: *шөп шауып жатыр, бота шауып отырды, 5 сағаттан ұйықтап жүрдім, сағат жүріп тұр* — лишь в первом и последнем случаях глаголы *жатыр* и *тұр* — в настоящем времени, ибо в этих примерах глаголы *жатыр* и *тұр*, не имея ничего, кроме своих основ¹⁰, стоят в то же время в III лице без всякого личного окончания и тематического суффикса, что немыслимо ни для какого глагола, кроме этих четырех, и немыслимо также ни для одной формы, кроме двух: формы повелительного II л., что здесь невозможно, так как согласованы не с местоимением второго лица, а с именами (*ол* и *сағат*), и формы III л. настоящего, какую и представляют они в данном случае. Во втором и третьем же примерах нетрудно узнать, что глаголы *отыр* и *жүр* — не в настоящем времени, ибо у первого налицо тема прошедшего очевидного (*-ды*), а у второго — личное окончание I л. ед. ч., между которым и основой находится тот же тематический суффикс (*-ді*). Здесь оба глагола в прошедшем очевидном, так что *шауып отырды* будет «скакал» (все время), *ұйықтап жүрдім* — «спал» (все время), как мы перевели выше.

Глаголы *тұр*, *жүр*, *отыр*, *жатыр*, наращенные каким-либо тематическим суффиксом или согласованные с местоимением второго лица (без тематического суффикса), не будут иметь формы настоящего, а потому не образуют сложного настоящего для других глаголов, а принимают соответствующие грамматические значения в зависимости от тематического и синтаксического оформления. Сами они в сложных глаголах, кроме формы настоящего, служат еще видовыми формативами, сообщающая основному глаголу в основном значении длительности действия. Так, во фразах *шауып*

¹⁰ О том, что выделяющийся элемент *-ыр* в составе *жатыр* не принимается в расчет при форме настоящего, мы уже говорили выше.

отырды и *5 сағаттан ұйықтап жүрдім* глаголы *отыр* и *жүр* сообщают значение «все время»: *шап-ты* (скакал), а *шауып отырды* (все время скакал), *ұйықтадым* (спал), а *ұйықтап жүрдім* (все время спал). В последнем случае «все время» не значит непрерывно, а означает, «как правило», нечто вроде многократного вида (как правило спал по 5 часов).

Сложные формы глагола, образуемые посредством присоединения одного из этих четырех глаголов, имеют самые разнообразные значения в зависимости как от суффиксальных придатков вспомогательного глагола, так и от того, к какому из двух деепричастий — прошедшего или настоящего — прибавлены вспомогательные глаголы. Но в нашу задачу в данном случае не входит описание всех этих разновидностей, что постараемся дать в следующих заметках. Здесь в этой заметке мы хотели остановиться лишь на одном вопросе — на вопросе о сложном настоящем и его подвидах, о чем вкратце уже шла речь. Теперь не мешало бы коснуться двух моментов сложного настоящего, связанных с глагольными формативами *жатыр*. Это — сочетание Präsens'a *жатыр* с деепричастием настоящего двух глаголов: *кел* (прийти, приехать, приехать, прибыть, прибывать сюда, т. е. по направлению к себе) и *бар* (идти, ехать, ездить туда, т. е. по направлению не к себе [т. е. от себя]).

Дело в том, что глаголы *кел* и *бар*, сочетаясь с *жатыр*, образуют сложное настоящее не только в форме деепричастия прошедшего (*келіп жатыр*, *барып жатыр*), но и в форме деепричастия настоящего (*келе жатыр*, *бара жатыр*), чего не может случиться ни с одним из других глаголов, кроме этих двух (*кел* и *бар*). Сочетание глагола *жатыр* в форме настоящего с деепричастием настоящего других глаголов никогда не дает сложного настоящего, следовательно, в таком положении глагол *жатыр* никогда не превращается в вспомогательный. Так, например, сочетание вроде *ол мұнда оқып жатыр* означает: «он пребывает здесь, чтобы учиться»; *ол мұнда экзамен бере жатыр* будет «он пребывает здесь, чтобы сдавать экзамены» и т. д. Здесь основное значение глагола *жатыр* (лежать, пребывать) сохранено, следовательно, он здесь не является вспомогательным, а когда нет вспомогательного глагола, то не может быть сложно-вербальных образований. Как видно из этого сочетания, деепричастия настоящего с Präsens'ом *жатыр* не образуют сложного настоящего.

Но исключения составляют глаголы *бар* и *кел*, от которых образуется форма *бара жатыр* (идет, едет не сюда), *келе жатыр* (идет, едет сюда). Так как тут речь идет о процессе передвижения, то само собой понятно, что глагол *жатыр* не мог сохраниться в своем основном значении, а лишь отправ-

ляет функцию спрягаемого служебного элемента. И не только *жатыр*, по природе склонный к этому, но и весь комплекс с *бара* и *келе* в целом может далее стать сложным вспомогательным, как это видно из сочетания *көбейип келе жатыр* (увеличивается), *күшейип бара жатыр* (усиливается). В первой фразе, состоящей из трех глаголов, лишь первый *көбейип* «увеличившись» (от имен. основы *көп* «много» + *ей* — суф. вербализации — «размножаться», «увеличиваться» + *(i)n* — тема деепричастия прошедшего — «увеличившись») является основным глаголом, а оба остальные дополняют его значение. Во второй фразе основным глаголом выступает тоже лишь первый член сочетания — *күшейип* «усилившись» (от основы *күш* «сила» + *ей* + *ип* — «усилившись»). Спрашивается, что делают здесь глаголы: *келе* (идя сюда) и *бара* (идя не сюда)? Тут ведь в понятиях *көбей* (увеличиваться, размножаться) и *күшей* (усиливаться) не может идти речи о направлении движения, что было бы уместно, когда *кел* и *бар* взяты в своем собственном значении, как в выражениях: *қалаға бара жатыр* (идет, едет в город), *қаладан келе жатыр* (идет, едет из города).

Если здесь глагол *жатыр* сообщает значение незавершенности процесса действия, как и в предыдущих случаях, то глаголы *кел* и *бар* придают основному глаголу значение степени, фазы, которую достигает процесс (в данном случае процессы увеличения и усиления). Комплекс *келе жатыр* употребляется как сложный вспомогательный глагол там, где следует указать на начало процесса, еще не дошедшего до своего апогея, а сочетание *бара жатыр* — в том случае, если процесс переходит за свои грани. Так, *көбейип келе жатыр*, *күшейип келе жатыр* будет, если точнее передать их значения, «начинает увеличиваться», «начинает усиливаться», фразы же *көбейип бара жатыр*; *күшейип бара жатыр* — «продолжает увеличиваться», «продолжает усиливаться».

Так как глаголы *кел* и *бар* в состоянии сочетаться в форме деепричастия настоящего с вспомогательным *жатыр* и образовать в таком виде сложное настоящее, то этим они ограничивают употребляемость нормальной с точки зрения других глаголов формы сочетания деепричастия прошедшего с *жатыр*. Сложная форма настоящего *келіп жатыр* и *барып жатыр* означает поэтому «приезжают», «съезжаются», «отправляются». [Например:] *Мектепке оқушылар келіп жатыр*. — «Учащиеся съезжаются (приезжают) в школу»; *Оқу бітіргендер экскурсияға Мәскеуге барып жатыр*. — «Окончившие школу направляются в Москву с экскурсией». Словом, сочетаясь с *жатыр* и оформляясь в виде деепричастия прошедшего времени, глаголы *кел* и *бар*

приобретают значение «прибытия», но не одновременного, а последовательного. Форма эта похожа на многократный вид, ибо сообщает о повторяющемся действии (прибытии), но отличается от него тем, что здесь идет речь о повторении действий не одного лица или нескольких лиц, совершающих действие совместно, а о действии, которое совершается разными лицами в разное время. Характерный пример этого «съезжаются», т. е. одни уже прибыли, другие прибывают. Основы *кел* и *бар* выражают здесь направление, форма же деепричастия прошедшего — достижение намеченной точки, а *жатыр* — продолжение, незавершенность.

В этом значении и в этой форме глаголы *келіп жатыр* и *барып жатыр* должны иметь множество действующих лиц, в противном случае значения повторения несколькими лицами не получится.

Не следует смешивать эту форму сложного глагола с несложным сочетанием, но с теми же членами и в том же внешнем оформлении. *Віздікіне Сабиттер келіп жатыр* (к нам пришли (приехали) и прибывают Сабиты, т. е. Сабит и др.), где *жатыр* не является вспомогательным, а выражает значение прибывания. Отличить одну форму от другой можно лишь по контексту, в живой речи, кроме того, и по интонации.

ОБРАЗОВАНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

Сложение, или композиция, есть *образование нового слова* путем соединения двух или более слов в одно.

Эта проблема в вопросах казахского языкового строительства до сего времени оставалась как бы наименее разработанным участком.

В то же время по своему существу в методике языкового строительства ее следовало бы выдвинуть на наиболее близкое место в ряде тех источников, откуда следует черпать новую терминологию, обогащающую язык за счет собственных средств.

Возможности для творчества здесь необычайно велики, и [успех] всецело зависит от умения их использовать.

Отчасти сам материал также подготовлен, осталось только оформить его и, так сказать, санкционировать право его гражданской жизни.

Прежде чем вплотную подойти к решению этой проблемы в казахском языке, следовало бы проиллюстрировать аналогичные образования и существующие подобные языковые богатства в ряде других языков, чтобы иметь большее обоснование для тех наших предложений, которые мы выдвигаем здесь для казахского языка, впервые в истории своего развития вступающего на этот путь.

По данным анализа методов композиции, для ряда языков устанавливается, что сложение может производиться двумя путями: 1) *непосредственно*, например, немец. *Zeughaus* (цейхауз), это значит «оружейный склад» (*Zeug*¹ —

* Статья публикуется впервые, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 680, лл. 28—33.

¹ В современном немецком языке *Zeug* уже не означает «оружие»; слово отдельно малоупотребительно, оно стало компонентом сложных слов — полусуффиксом. Примеры: *Flugzeug* — самолет, *Spielzeug* — игрушка, *Fußzeug* — обувь, *Schreibzeug* — письменные принадлежности. — *Редколлегия*.

оружие и *Haus* — дом) и 2) посредством связующего звена — соединительного гласного (греч. «о», латин. «и», русское «о», «е» и т. д.). Например, греч. *thermometer* — термометр/тепломер (*thermos* — теплый + *meter* — мера)². Латин. эквивалент — равноценное (*equis* — равный + *valens* — ценный), русское *землетрясение* (земля + трясение) и т. д.

Словосложение особенно развито в греческом и германских языках, редко в латыни и романских языках; непосредственное сложение реже в классических языках, чаще в неклассических.

Широко распространенное мнение о том, что сложение должно быть обязательно однородным, т. е. обе части слова должны браться из одного языка (греч. + греч., латин. + латин., фран. + фран. и т. д.), на практике не оправдывается.

Смеси в словосложениях — явление совершенно обычное и как пример можно привести термины: терминология (латин. *terminus* — предел + греч. *λογος* — слово) или другой — социология, наука об обществе (латин. *societas*³ — общество + греч. *λογος* — слово) и т. д.

Кроме этих способов и видов образования наблюдается еще и иной, а именно сложное словообразование не от начальных форм, а измененных. Таким образом, существуют международные термины из сложения с родительным падежом имени (первой части нового слова), например: латинское *aquaeductus* — акведук; *jurisprudentia* — юриспруденция; немецкое *Reichstag*⁴ — рейхстаг; английское *sportsman*⁵ — спортсмен и т. д.

Далее, существуют сложные образования и из дополнений при глаголах в первой части, при этом дополнение ставится после глаголов. Например, фран. *cache + nez* (прячь нос) — русское кашне.

Что касается частей речи: имени существительного и прилагательного, то они входят в композицию, преимущественно соблюдая тот порядок, когда определение стоит впереди определяемого, например, немец. *Schnellzug* — скорый поезд, однако бывает и обратный порядок. Так, греч. *φιλος* — любитель, друг в старых сложениях занимает первое место, например, филолог, в новых же — последнее, например: библиофил, туркофил и т. д.

Ниже мы даем на этой базе ряд примеров словосложе-

² Греческое написание: *θερμος* + *μετρον*. — *Редколлегия*.

³ Более вероятно, что компонент не *societas*, а *socius* (общий). — *Редколлегия*.

⁴ Окончание родительного падежа *s* превратилось в соединительный элемент. — *Редколлегия*.

⁵ Вероятнее, что это *s* — формант множественного числа. — *Редколлегия*.

ний в некоторых языках, комбинированных из различных частей речи.

Немецкие сложения: *Weißbrot* — белый хлеб; *Ehrenpräsident* — почетный президент; *Eheleute* — супруги; *Fraktionssitzung* — фракционное заседание; *Tariflohn* — обязательная оплата (плата по тарифу); *Ärzterrat* — медицинский совет; *Meinungsverschiedenheit* — разногласия; *totschlagen* — губить (убить); *hängenbleiben* — повиснуть.

Английские сложения: *sweetheart* — милый, милая; *football* — футбол; *foot-note* — подстрочное примечание; *quide-book* — путеводитель; *pickpocket* — карманник.

Русские сложения: миролюбие, землетрясение, братоубийца, болеутоляющий, путеводитель, белолицый, краснощекий, черноморский, пустоцвет, рукоплескать, рукоприкладствовать, уравнивать, разнообразить.

Перейдя непосредственно к сложениям в казахском языке, мы полагаем, что по предварительным и, конечно, далеко не полным обследованиям этот момент мог бы охватить нижеследующие категории языковых сочетаний:

- 1) имя существительное + имя существительное;
- 2) имя прилагательное + имя существительное;
- 3) имя существительное + отглагольное имя;
- 4) числительные;
- 5) имена собственные (личные);
- 6) новые образования — сокращения.

Краткие объяснения к каждой из указанных категорий приводятся равно, как дается и материал, иллюстрирующий положения о композициях.

Один из серьезных вопросов, возникающих у нас при обсуждении настоящего предложения, — это степень подготовленности школ с их ученическим составом к усвояемости этих сложений. По данным вопросам выясняется, что затруднений к усвоению этих правил со стороны школьников не может быть, тем более что эти категории сложений относятся к понятиям частей речи, с которыми школьники знакомятся с третьего года своего обучения родному языку, но уже достаточно бывают ориентированы и на втором году.

Кроме того, само собой понятно, необходимо, чтобы преподаватель был сам достаточно подкован методически и в основном ясно представлял себе руководящие принципы сложения слов.

В целом здесь положено в основу правило сложения таких двух слов, которые могут стоять рядом без формальных признаков своей взаимной связи. Конечно, к композициям

относятся не все такие сочетания, а лишь те шесть видов, которые приведены выше.

§ 1

Имя существительное + имя существительное

К этой группе словосложений должны быть отнесены выражения, состоящие из двух имен существительных — определения и определяемого. При этом определение означает предмет или материал, из которого сделан предмет, выраженный определяемым, а также сочетания из определения и определяемого, которые имеют так называемые фигуральные смысловые значения. Взаимная грамматическая связь этих слов между собой суффиксами не оформлена, [она] выражена только последовательным положением их.

Типами таких сложений нужно считать нижеследующие⁶ [...].

§ 2

Имя прилагательное + имя существительное

В эту группу сложений входят сочетания из двух слов: имени прилагательного и имени существительного — определения и определяемого. При этом имя прилагательное (в данном своем сочетании) утрачивает свое первоначальное и основное значение и в совокупности с определяемым объектно передает одно понятие.

Типами этих сложений будут следующие [...].

§ 3

Имя существительное + отлагательное имя

В данную группу сложений входят образования из двух слов — имени существительного и отлагательного имени (существительного или прилагательного). При этом впереди стоящее имя существительное является дополнением. Типами этих сложений будут следующие [...].

⁶ Здесь и далее казахские слова, приведенные как примеры, в материалах архива не зафиксированы, по-видимому, автор собирался их напечатать на машинке, но своевременно этого не сделал. Автограф и другой список этой статьи пока не найдены. — *Редколлегия.*

§ 4

Имена числительные

В эту группу сложений рационально было бы включить сочетания из десятков и единиц, начиная с одиннадцати. Относятся сюда [...].

§ 5

Имена собственные

В данную группу следует отнести имена собственные (личные), состоящие из нескольких частей [...].

§ 6

Новые образования — сокращения

В эту группу следует включить все новые сокращения названий учреждений, правительственных организаций, канцелярской и делопроизводственной номенклатуры.

Сюда относятся следующие типы [...].

§ 7

Всякого рода парные слова и т. н. звуковые повторы, являясь специфическими формами выразительности в казахском языке, слитно не пишутся, между словами ставится тире. Так, например: [...].

О ФОРМАХ СОЧЕТАНИЯ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

По морфологической классификации языков казахский язык, как и все тюркские языки, относится к группе агглютинативных языков, где как словообразование, так и словоизменение происходят путем прибавления к основам соответствующих приставок, причем эти последние не так крепко сливаются с основами (корнями) и не производят особых звуковых изменений в них, что наблюдается в языках флективных. Но это не значит, что в казахском языке агглютинация является единственным способом образования формы. Точно так же, как флективные языки пользуются для этой цели не только флексией основы, но и прибегают к другим способам словоизменения и словообразования, так и агглютинативные языки не ограничиваются одной лишь агглютинацией. Очень важную роль в этом отношении играет в казахском языке форма сочетания слов, определяющих не только отношение слов в определении, но и значение их. К сожалению, им мало уделялось внимания, не было даже и попытки к серьезному изучению их, если не считать отдельных указаний в некоторых лингвистических сочинениях, сделанных мимоходом. Приведенные ниже примеры и без особых пояснений показывают, как сильны [формы сочетаний] в казахском языке.

Вот предложение, построенное из 15 слов, из них лишь 3 имеют при себе приставки словоизменения, остальные же 12 слов являются основами, некоторые, правда, производными.

---

* Из предисловия к составленному автором учебнику по казахскому языку. — *Примечание автора.* Статья публикуется впервые, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 39—46. — *Редколлегия.*

I. Сен көрген қымбат алпауыттан да Қызыл Құрт Ертай
 1 2 3 4 5 6 7 8
 ұстаның Темирбайдан алған төрт бесті аты жақсы.
 9 10 11 12 13 14 15

Пословный перевод этих 15 слов таков: 1) ты, 2) видевший, 3) дорог, 4) помещика (исх. пад.), 5) и (даже), 6) Кзыл, 7) Курт (собств. имя — название рода; состоит из двух слов, из коих первое значение «красный», а второе — «творог», «червь»), 8) Ертай (собств. имя), 9) кузнеца (род. пад.), 10) Темирбая (собств. имя в исх. пад.), 11) получивший, 12) гнедой, 13) пятилетка, 14) мерин, 15) хорош.

В сочетании в приведенном порядке эти 15 слов составляют предложение, значащее в переводе на русский язык следующее:

«Чем дорогой помещик (лошадь помещичьей породы),
 (4) 3 4
 виденный тобою, лучше и гнедой пятилетний мерин, полу-
 2 1 15 5 12 13 14 11
 ченный кузнецом Ертаем кзыл-куртовцем от Темирбая».
 9 8 6 7 10

Слово (1) *сен* в данной фразе имеет значение «тобою» в зависимости от глагола (2) *көрген*, который мы переводим уже не «видевший», а «виденный», так как он, предшествуя слову *алпауыттан*, служит определением к нему и приобретает значение страдательного залога без прибавления соответствующей приставки, имеющейся в языке; (3) *қымбат* здесь также не «дорог», а «дорогой», ибо непосредственно предшествует слову *алпауыттан* и потому является определением к нему; (4) *алпауыттан* в данном случае значит не «помещик», а «лошадь помещичьей породы». Союз (5) *да* имеет значение «даже» при подлежащем «мерин», так как сравниваемое с ним дополнение *алпауыттан* предшествует подлежащему. Следующие три слова (6, 7 и 8) *Қызыл, Құрт, Ертай*, находясь непосредственно перед *ұстаның*, служат определением к последнему и падежные окончания в русском переводе даны в порядке согласования с определяемым словом. Слово же (9) *ұстаның* (с приставкой род. пад.) приобретает значение творительного падежа вследствие управляющего им глагола *алған*, (10) *Темирбайдан* (от Темирбая) сохраняет это значение, находясь непосредственно перед управляющим им *алған*. Слово же (11) *алған* (получивший) приобретает значение страдательного залога (без замены приставки действительного *ған* соответствующей приставкой страдательного залога) только потому, что предшествует слову *аты* и тем самым служит определением и этому слову. Слова (12 и 13) *торы* и *бесті*

также служат определением к *аты*, так как предшествуют ему, и потому *бесті* значит уже не «пятилетка», а «пятилетний». [Слово] (14) *аты* (мерин его, в данном случае кузнеца), служа подлежащим, не меняет своего значения. [Слово] (15) *жақсы* здесь не «хорош», а «лучше», ввиду того что *алпауыттан* — в исходном падеже.

Если произвести соответствующую перестановку этих слов, каждое из них может без помощи приставок в зависимости лишь от своего места в предложении приобрести новое значение. Возможно, например, такое сочетание этих же слов:

II. Қызыл Құрт Ертай ұстаның Темірбайдан көрген аты
 1 2 3 4 5 6 7
қымбат. Торы алпауыттан да сен алған бесті жақсы. Полу-
 8 9 10 11 12 13 14 15
 чается два предложения, которые в переводе на русский язык значат: «Мерин кузнеца Ертая кзыл-куртовца, за-
 7 4 3 1 2
 подозревшего (в похищении этого мерина) Темирбая, дорог.
 6 5 8
 Чем гнедой помещик (лошадь) лучше и полученной тобою
 (10) 9 10 15 11 13 12
 пятилетки».
 14

Первые четыре слова первого предложения *Қызыл Құрт Ертай ұстаның* имеют в данном случае те же значения, что и в первом примере. Но на русский язык мы перевели их в форме родительного падежа ввиду невозможности точного перевода слова *көрген*, которое по своему месту имеет форму страдательного залога (несмотря на приставку действительного залога). [Здесь] действующим лицом является *ұста*. Слово (5) *Темірбайдан* с приставкой *исх. пад.*, находясь непосредственно перед словом *көрген*, зависит от последнего и переводится на русский язык в виде прямого дополнения — Темирбая. Слово же (6) *көрген* только потому, что находится после слова *Темірбайдан* и, следовательно, управляет им, коренным образом меняет свое значение: безотносительный перевод его значит уже не «видевший», а «заподозривший», но так как оно предшествует слову *аты* и потому служит определением к этому слову — объекту действия *көрген*, то автоматически (без изменения приставки) принимает форму страдательного залога. Точный перевод его на русский язык невозможен, так как по-русски прямым дополнением глагола «подозревать» служит похититель (в данном случае Темирбай), а в казахском глагол *көр* имеет прямым дополнением предмет

похищения (мерина), похититель ставится в исходном падеже. Буквальный перевод словосочетания *ұстаның Темірбайдан көрген аты*: «Мерин, заподозренный кузнецом, от Темирбая» недопустим по-русски. Слово (7) *аты* сохраняет то же значение, что и в первом случае. Слово (8) *қымбат* здесь значит уже не «дорогой», а «дорог», так как, находясь в конце предложения, [оно] должно служить сказуемым. Слово (9) *торы*, предшествуя слову (10) *алпауыттан*, служит определением к последнему, которое вместе с союзом (11) *да* сохранило здесь то же значение, что и в первом случае. Слово (12) *сен* в данном случае также имеет значение «тобою», так как ему принадлежит действие (13) *алған* (принадлежность эта определяется расположением этих слов: сначала *сен*, а потом *алған*, которое, предшествуя слову *бесті*, служит к нему определением и приобретает значение страдательного залога), и в переводе на русский язык значит уже не «получивший», а «полученный». Слово (14) *бесті* не имеет за собою другого имени существительного, к которому оно служило бы определением (как в первом случае), а потому само становится именем существительным: оно значит здесь уже не «пятилетний», а «пятилетка». Сказуемое (15) *жақсы* не меняет своего значения (ибо так же, как и во втором случае, находится в конце предложения) и переводится на русский язык тем же словом «лучше», что и в первом случае.

Можно представить эти же слова и в таком порядке:

III. *Ұстаның жақсы көрген аты алпауыт қызыл бесті. Сен*
 1   2   3   4   5   6   7   8
Темірбайдан алған құрт Ертай торыдан да қымбат. «Люби-
 9   10   11   12   13   14   15   2—3
 мый кузнецом мерин — помещицья сивая пятилетка.
 1   4   5   6   7
 Полученный тобою от Темирбая творог дороже Ертая —
 10   8   9   11   15   14   12
 гнедка».
 13

Слово (1) *ұстаның* с приставкой родительного падежа, предшествуя определяемому им отглагольному прилагательному *көрген*, переводится, как и в первых двух случаях, формой творительного падежа. Слова же (2, 3) *жақсы* и *көрген* в сочетании в таком порядке представляют одно понятие и значат «любивший», но в данном случае приобретают страдательную форму потому, что предшествуют слову (4) *аты*, к которому они и должны служить определением и которое, являясь объектом действия *жақсы көр*,

представлено в форме именительного падежа. Слово (5) *алпауыт* без падежной приставки (ее мы перенесли к слову *торы*, служившему в предыдущем случае определением для *алпауыттан*), предшествуя слову *бесті* и служа определением к последнему, получает значение имени прилагательного, показывающего не только на принадлежность (как значится в нашем неточном переводе), но и на происхождение (*алпауыт бесті* значит: «пятилетка помещичьей породы»). Слово (6) *қызыл* — «красный» в данном случае показывает масть лошади, так как предшествует слову *бесті* (пятилетка) и определяет последнее, поэтому оно означает уже не «красный», а «сивый», «сивая»; *бесті* (7) сохраняет здесь то же значение имени существительного, что и в предыдущем случае. Также не изменяется в своем значении и слово (8) *сен* (тобою) ввиду принадлежащего ему действия *алған*. *Темірбайдан* (9) здесь восстанавливается в своем значении — «от Темирбая», так как за ним следует (10) *алған* в том же значении «полученный», что и в предыдущих случаях, т. е. в форме страдательного залога (несмотря на приставку действительного залога), ввиду своего места перед определяемым им словом (11) *құрт* (творог) — объектом получения, выраженным в форме именительного падежа. Слово (12) *Ертай* непосредственно предшествует слову (13) *торыдан* в значении уже имени существительного (так как после него нет другого существительного, к которому оно служило бы определением), а самое главное — имеет при себе падежную приставку, поэтому из этих двух слов первое является определением, а второе — определяемым словом и сочетание *Ертай торыдан* значит: «ертаевского гнедка», точнее «Ертая-гнедка», так как в данном случае *Ертай* скорее означает кличку, чем простое определение, указывая не на принадлежность, а на происхождение. Союз (14) *да*, не меняя своего значения (и, даже), остается при дополнении *торыдан*, не относясь к подлежащему, как в предыдущих случаях, ибо в данном случае подлежащее предшествует дополнению (поэтому русский перевод получается в виде «творог дорожке и Ертая-гнедка», а не «и творог дорожке Ертая-гнедка», что было бы уместно в случае *Ертай торыдан да құрт қымбат*), сказуемое *қымбат* здесь и не «дорогой», и не «дорог», как в предыдущих случаях, а «дорожке» ввиду управляемого им дополнения *торыдан* в исходном падеже, сравниваемого с подлежащим *құрт*.

Взятых нами для примера слов оказалось очень много, чтобы исчерпать все случаи изменения их порядка, влекущего за собой и изменение форм. Возможны, например, такие сочетания:

IV. Қызыл құрт Ертай ұстаның алпауыттан да қымбат
 1 2 3 4 5 6 7
 көрген аты Темірбайдан сен алған жақсы торы бесті. «Ме-
 8 9 10 11 12 13 14 15
 рин, оцененный кузнецом Ертаем кзыл-куртовцем, дороже
 9 8 4 3 1 2 7
 даже помещика, (есть) хорошая гнедая пятилетка, получен-
 6 5 13 14 15 12
 ная тобою от Темирбая».

V. Темірбайдан алған бесті жақсы сен көрген қызыл
 1 2 3 4 5 6 7
 құрт Ертай. Торы алпауыттан да ұстаның аты қымбат.
 8 9 10 11 12 13 14 15
 «Хороша пятилетка, полученная от Темирбая. Кзыл-
 4 3 2 1 7
 куртовец, виденный тобою, (есть) Ертай. Чем гнедой поме-
 8 6 5 9 10 11
 щик — лошадь дороже и мерин кузнеца» и т. д.
 12 14 13

Достаточно и приведенных случаев, чтобы убедиться в
 важности значения порядка слов в казахском языке и не-
 обходимости серьезного изучения форм сочетания слов.

О ПОСТРОЕНИИ РЕЧИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

1. Члены предложения, зависящие непосредственно от сказуемого, называются первичными, каждый из коих может иметь свои определения, дополнения (прямые, косвенные и обстоятельственные) и подлежащие, зависящие только от него (данного первичного члена) и называемые *вторичными*, которые в свою очередь управляют *третьими* членами и т. д.

«*Бітісі жаман қамысты су ішінен өрт шалар*».

Здесь *қамысты, ішінен* и *өрт* — первичные члены, все они непосредственно зависят от сказуемого *шалар, су* — вторичный, относящийся к *ішінен, бітісі жаман* — сложное определение — вторичный член, зависящий от *қамысты*; он разлагается на *бітісі* и *жаман*, из коих собственно вторичным является *жаман*, от него зависит *бітісі* — третичный член.

2. Сочетание слов в предложении или отдельной группе бывает *параллельное*, когда несколько слов одинаково зависит от одного и того же слова (сказуемого или какого-либо первичного члена), и *последовательное*, когда одно слово зависит от другого, последнее от третьего и т. д. Первичные члены приведенного предложения служат примером параллельного сочетания.

«*Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме*». Здесь *сыртынан* — первичный член, управляемый непосредственно сказуемым *жүрме*; *аттың* — вторичный член, относящийся к *сыртынан*; *білмеген* — третичный, зависящий от *аттың, сырын* — четвертичный, зависящий от *білмеген*. Вся фраза составляет одну последовательную цепь.

* Статья не закончена. Публикуется впервые, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378, лл. 2—27.— *Редколлегия*.

3. Члены предложения располагаются в определенном порядке, подчиняясь основному закону. Управляемое слово предшествует управляемому, определение — определяемому, т. е. в самом конце предложения находится сказуемое, ему предшествуют первичные члены, каждому из них — зависящие от него вторичные и т. д.

При параллельном сочетании члены, одинаково относящиеся к одному и тому же слову и имеющие те или иные формальные принадлежности (см. § 4), характеризующие это отношение, могут быть расположены без определенного порядка, подчиняющегося в этом случае только логическому ударению.

Последовательное же сочетание не допускает иного порядка, как только восходящего.

«Ғынуардың тоғызы күні баспасөз бригадасы облыстық жер бөлімінің трактор ремонттау жөнінде істеп жатқан істерін тексерді» («С. Қ.» 31. I. 1934).

Здесь три первичных члена (подчеркнутые) параллельны; их можно переставить как угодно, но последовательная цепь, относящаяся к каждому из них, должна сохранять свой восходящий порядок. Два третичных члена (*бөлімінің* и *жөнінде*) также параллельны — оба относятся к *істеп жатқан*, поэтому они также могут быть переставлены и без нарушения восходящего порядка возглавляемой каждой из них подцепи. Возможно, например, такое сочетание:

«Трактор ремонттау жөнінде облыстық жер бөлімінің істеп жатқан істерін баспасөз бригадасы ғынуардың тоғызы күні тексерді».

4. Расположить параллельные члены (цепи) по своему желанию мы можем лишь в том случае, если все они оформлены и по формальной принадлежности каждого члена можно установить, к какому слову он относится.

Когда же член предложения не имеет никакой формальной принадлежности, последняя заменяется его местом в предложении, он считается [находящимся] под управлением непосредственно следующего слова. В приведенном предложении, например, слова *трактор* (неоформленный вин. пад.) и *ремонттау* (неоформленный род. пад.) не имеют

других, кроме занимаемого места, формальных принадлежностей; из этого следует, что *трактор* зависит от непосредственно следующего за ним *ремонтау*, а *ремонтау* зависит от *жөнінде*, также непосредственно следующего за ним. Члены без формальных принадлежностей не могут отделяться от управляющего слова иначе, как только путем оформления. (Если, например, хотим отделить *трактор* от *ремонтау*, вставив между ними слово *жедел*, мы должны будем снабдить *трактор* приставкой винительного падежа: *тракторды жедел ремонттау*. Подробнее об этом будет ниже в § 7).

И когда среди параллельных членов имеется неоформленный, ему принадлежит самое последнее место — непосредственное соседство с управляющим (или определяемым) словом.

«Мен жасымнан Жама балуан атанғанмын».

Здесь подлежащее *мен*, дополнение *жасымнан* и неоформленное дополнение *Жама балуан* одинаково относятся к сказуемому *атанғанмын*. Но перестановка их допустима только в отношении *мен* и *жасымнан*, из коих с первым, как подлежащим, сказуемое согласовано в лице, а второе оформлено падежной приставкой (так что возможно: *Жасымнан мен Жама балуан атанғанмын*). Неоформленный же член *Жама балуан* не может быть отделен от сказуемого: роль и значение слов *Жама балуан* не могут быть уточнены какими-либо другими формальными принадлежностями, как только его местом в предложении (здесь невозможно оформление, какое мы произвели над словом *трактор* в предыдущем примере). В данном случае слово *балуан* (имя существ.) стоит в определенном падеже, соответствующем русскому творительному при глаголах «быть», «состоять», «называться» и т. п. и управляемом такими же по значению глаголами казахского языка: *тұлымдысын күң қылды*. Этот падеж отличается от именительного тем, что последним выражается только подлежащее и с ним согласовывается сказуемое, неопределенный же падеж ставит существительное под управление глагола, не снабжая его никакими формальными принадлежностями.

5. В казахском языке имеется особая категория слов, которые, не имея при себе никаких приставок, служат тем или иным членом предложения, причем занимаемое ими место определяет не только их отношение к другим членам предложения, но и их значение, т. е. место слова служит формой и словоизложения, и словообразования. Это главным образом имена прилагательные. Так, в сочетании *жақсы жігіт* слово *жақсы* — хороший, а в «А»-дан «В» *жақсы* то же слово *жақсы* — лучше. Во фразе же *атың*

жақсы это же жақсы — хорош. В *жақсы айтасың* оно, предшествуя глаголу, обращается в наречие «хорошо». Когда же за именем прилагательным не следует определяемое слово, оно (имя прилаг.) приобретает значение имени существительного: *жақсыдан жаман туады*.

Поэтому члены предложения, выраженные именами прилагательными (поскольку они не обращены в имена существительные или не служат сказуемыми): определения и обстоятельства образа действия, помещаются всегда непосредственно перед определяемым словом. И параллельное сочетание таких членов предложения представляет большие затруднения, а в некоторых случаях бывает совершенно невозможно без особой интонации или без помощи особых служебных слов, вроде *әрі, өзі*.

«Әрі үлкен, әрі биік, әрі кең, әрі жарық, әрі жылы ағаш үй».

«Жер ошақты әрі кең, әрі терең қылып қазыпты».

Общее определение для нескольких определяемых слов типа «правые рука и нога» недопустимо. Также недопустимо и сочетание типа «правая и левая руки», где множество определений предлагает множество определяемых слов. В таких случаях приходится повторять: в первом случае определение: *Оң қол мен оң аяқ* и во втором случае определяемое слово: *Оң қол мен сол қол*.

6. Сказанное в предыдущем параграфе относится к определяемым и обстоятельствам образа действия, не имеющим никаких формальных принадлежностей, кроме своего места в фразе.

Когда же определение выражено словами, содержащими в себе ту или иную формальную принадлежность, таких затруднений не бывает. При этом следует иметь в виду, что приставки основообразования всех производных имен прилагательных: *ғы, лы, сыз, ған, тын* и т. п. (*балалы, баласыз, барған, баратын, барар*) также составляют формальную принадлежность, характеризующую определение (во всяком случае производные имена прилагательные имеют некоторое преимущество перед основными именами прилагательными, слишком полисемантическими по сравнению с производными и меняющимися в зависимости от своего места не только отношение к другим членам предложения, но и собственное значение). Такую же формальную принадлежность составляют и сочетания типа *орақ мұрын, қой көз, бота тірсек, қамыс құлақ, туысы жаман, еті тірі, талағының биті бар*, которые обычно служат групповыми определениями.

Определения, имеющие при себе какие-либо формальные принадлежности (несмотря на отсутствие согласования

с определяемым словом), легко вступают в параллельное сочетание: *қолаң шашты, қой көзді, қыр мұрын, имек қас, ақ құба қыз. Отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын, оқ өтпейтін, қылыш кеспейтін бір жалмауыз кемпір бо-лыпты.*

При параллельном сочетании разнородных определений определения с такими формальными принадлежностями всегда предшествуют определениям, выраженным основными прилагательными (качеств.) и аффектированными существительными.

Порядок определений, относящихся к одному и тому же слову, должен быть такой: первое место, считая с конца, принадлежит прилагательным, означающим более специфические и неотъемлемые признаки, причем перед основными прилагательными имеют преимущество вещественные и функциональные формальные (типа *күміс ожау, өгіз арба*), носящие в себе значение имени прилагательного ввиду непосредственного соседства с определяемым словом; последними (считая с конца) следуют производные имена прилагательные с теми или иными формальными признаками и, наконец (в самом начале), — определения в родительном падеже, которые имеют перед другими определениями то преимущество, что определяемое слово согласовывается с ними при помощи местоименных суффиксов¹.

Мырқымбайдың былтыр Арқадағы қайын ағасы Қосайдан алдырған жалғыз шетен үлкен темір арбасы. Жауқасын құдағайдың түйе бастаған тоғыз беріп қалап алған күміс қымыр ожауы.

7. Обычно из двух рядом находящихся слов первое зависит от второго, и место первого сообщает ему ту или иную форму. Поэтому некоторые падежные приставки оказываются излишними, когда роль этих приставок заменена местом слова: *қымыз ішті, кітап оқыды, ат мінді, қазақ қызы, Ташкент кетті, тау асты.*

Стоит только нарушить непосредственное соседство этих бесприставочных слов с последующим управляющим

---

¹ Эта особенность определения с приставкой родительного падежа делает неудобным составлять новые слова (термины) с определением в родительном падеже, так как в случае, когда необходимо иметь новое определение (без приставки р. п.), это основное определение пришлось бы отодвинуть вперед (электрическая лампа — *электр шамы*; электрическая лампа с металлической нитью — *электрдің металл қылды шамы*). Если бы вместо *электр шамы* принять просто *электр шам*, такого затруднения не было бы, получилось бы *металл қылды*. Редкие слова, составленные из определения в род. пад. и определяемого с притяжательным суффиксом: *отағасы, қосағасы*, в сознании говорящего перестают казаться сложными. Говорят: *оның отағасысы* и *отағасыға, отағасыдан*.

словом, они вынуждены будут оформляться через соответствующие падежные приставки: *қымызды мана ішті, кітапты өзі оқыды, атты Мырқымбай мінді, қазақтың ерке қызы, Ташкентке кеше кетті, таудан әрең² асты.*

8. Опускание падежных приставок допускается и при перечислении однородных членов предложения, вступивших в параллельное сочетание, причем общая приставка прибавляется только к последнему из них. *Ай мен күннің аманында. Балтабай, Қарнық, Маман, Салпықтардан үлгі алған...*

9. В слитных предложениях с несколькими глагольными сказуемыми приставка сказуемости является также общей и прибавляется к последнему сказуемому, предыдущие же сказуемые остаются в форме деепричастия: *Мырқымбай таңнан тұрып, бекітіп жіберген атын ұстап әкеліп, суарып, жемдеп, қатынының төркіндеп әкелген арбасына жегіп алып, қалаға жүріп кетті.*

При перечислении однородных членов предложения допускается опускание и приставок словообразования: *«Жылқыны ақ қар, көк мұзда да қар төсеніп, мұз жастанып етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады».* (Из Абая).

В художественных произведениях нередко опускают падежные приставки для усиления соответствующей части предложения, причем роль падежной приставки выполняется интонацией: *Еділдің бойы ен тоғай, ел қондырсам деп едім. Еңсесі биік ақ орда еріксіз кірсем деп едім. Қан сарқыты³ сары май еріксіз жесем деп едім.*

10. Причастие из *ған* и *тын* от глаголов пассивной формы (на *л*) теряет приставку пассивности при наличии предшествующего логического подлежащего (в родительном падеже), сохраняя значение пассивности, сообщаемое порядком слов: *сатылатын мал, тігілген үй, сойылған қой*, но *Мырқымбайдың сататын малы, Асанның жаз бойы тіккен үйі, Асан сойған қой.*

Форма родительного падежа в этом случае соответствует творительному падежу русского языка, управляемому

---

² Опускание приставки исходного падежа встречается очень редко. Глагол *ас* (переходить), может быть, единственный, допускающий такое опускание (*ел асып, жер асып, іздеп келіпті*). Эта приставка чаще всего опускается при отглагольных прилагательных на *ған* перед наречием *соң* (*барған соң* вместо *барғаннан соң* и даже *барғасын*, но *барғаннан кейін*). Очевидно, имеется тенденция к образованию отглагольного наречия *барғасын, оқығасын, көргесін*.

³ Здесь *сарқыт* не остаток, а доля, порция, предназначенная для человека, который не смог воспользоваться ею.

глаголами страдательного залога. Но в казахском языке определяемое слово может быть образовано не только от прямого дополнения при глаголах действительного залога, но из всякого косвенного и обстоятельственного дополнений с обращением глаголов недействительного залога в форму причастия — определения.

Мырқымбайдың жүрген жері, отырған орны, үйленген кезі...

Это является большим удобством языка, предоставляющим выражать в сокращенном виде почти все придаточные предложения, которые в европейских языках формулируются как полные, соединяясь с главным предложением при помощи особых служебных слов.

Следует отметить, что приставка пассивной формы причастий *л* опускается очень часто и значение пассивности выражается только порядком слов. Причастие будущего времени вообще не имеет этой приставки, и оно без логического подлежащего обращается в пассивную форму лишь ввиду наличия соответствующего определяемого: *мінер ат, киер киім, барар жер, басар тау.*

То же наблюдается и в отношении причастий на *ған* и *тын*, правда, не всегда: *айтқан сөзге нанбайды, оқитын кітап табылмады.* Приставка *л* здесь также заменяется наличием определяемого слова, а не логического подлежащего.

11. Подобно тому, как наличие следующего непосредственно имени существительного служит единственным формальным признаком, сообщающим предыдущему слову значение имени прилагательного (*күміс қасық, қайын аға, от арба*), так и отсутствие определяемого слова превращает имя прилагательное, в том числе и отглагольное, в имя существительное со значением отсутствующего определяемого слова:

Тілегенің алдыңнан іздей-ақ табылар.

При этом причастия без приставки пассивности (*л*) приобретают пассивное значение ввиду наличия логического подлежащего или же местоименной приставки, согласовывающей причастие с отсутствующим логическим подлежащим. Став именем существительным, причастие может склоняться как имя существительное, поэтому оно может служить не только определением, но и подлежащим и дополнением: прямым, косвенным и обстоятельным. Это предоставляет [возможность] передавать в сокращенном виде придаточные предложения всех типов: *Молданың істегенін істеме, айтқанын істе. Ол қызды көрген де арманда, көрмеген де арманда. Мен көргенде, Абылай, тұрымтайдай ұл едің. Көп екен көргенімнен көрмегенім — көргенімнен көрмегенім көп екен.*

12. Полные придаточные предложения типа: *Түсі қандай болса, ісі де сондай. Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Егін қайда болса, береке сонда* обычно употребляются редко, и они неудобны для построения сложных периодов, к тому же все они с большим удобством могут быть сокращены с помощью причастий. К ним приходится прибегать в случае усиления соответствующей части предложения.

Более употребительны условные и уступительные придаточные предложения без относительных местоимений: *Ұсынсам қолым жетпейді, Өлсе өлгенін көреміз, тірі қалса өзін көреміз.*

Но эти придаточные предложения, как и все сокращенные придаточные, должны рассматриваться как простые члены предложения (в данном случае, как условные обстоятельства).

13. Нередко употребляются сокращенные же придаточные предложения вопросительные, где одним из вторичных членов служат вопросительные местоимения и наречия, а сказуемое, обращенное в причастие с соответствующей падежной приставкой, служит дополнением главного предложения.

Не боларын білмейді, қайдан шығып, қайда барғанын сөйледі. Қашан келгенінің керегі жоқ, қайдан келгенін айт. Не айтқанына түсіне алмады. Түсінген-түсінбегенін өзі де білмейді.

Такие придаточные предложения, будучи однородными (сочетаясь параллельно), обращаются в полные, подытоживаясь местоимением *осы, сол* или *бәрі* или *соның бәрі*:

Өлкеден келген өкіл аудандық орындардың істерін тексергенде: олар жұмысын қалай істеп жатыр; орталықтың сілтеген жолына түсінген бе; кезімен тындырып отырған ба екен; кеңсешілдік, «күнде ертең», берекесіз бос сөз, сорлының сары уайымы, опартунисшылдықтан аман ба екен; алдағы істердің жоспары қалай жасалған екен,— осының бәрін де қалдырмай тексерді.

14. Для усиления соответствующей части предложения иногда употребляются вопросительные же слова, но без значения вопроса: *Қай жеңгенің менікі. Кім көрінгенге телміреді. Бәйгіні қай озып келгені алады, қашан ержетіп қатарға қосылып алғанша көрмеген қорлығы болмады.*

В этих случаях вопросительные местоимения и наречия служат только для усиления, выполняя роль наречий *ең, әбден*, и могут быть опущены без особого ущерба для речевых единиц.

15. Чужие слова, как полные (подлинные), так и сокращенные, служат придаточными дополнительными, управляемыми обычно глаголами *айт, сөйле, ойла* и т. п., когда чужие слова представлены в сокращенном виде (*Мырқымбай өзінің ол жұмысын бір айдан қалдырмай бітіре алатынын айтты*), и глаголом *де*, когда чужое слово приведено в подлинной редакции (*Мырқымбай: «Ол жұмысты бір айдан қалдырмай бітіріп беремін», — деді.*

Во избежание смещения подлежащего главного предложения с частями чужого слова, отделяющего собою подлежащее от сказуемого *де*, обычный порядок построения таков: 1) подлежащее, 2) чужое слово и 3) сказуемое *де*; чужому слову может предшествовать предварительное сказуемое, выраженное глаголами *айт, ойла* и т. п., что, однако, не может заменить собою главного сказуемого, выраженного через *де*; заканчивающего все предложение (*Мырқымбай айтты: «Ол жұмысты бір айдан қалдырмай бітіріп беремін», — деді.*

Конечно, глагол *де* может служить и неглавным сказуемым, за ним могут следовать вспомогательные глаголы, основные сказуемые, ставящие глагол *де* в форме деепричастия или определяемого слова, обращающего его в причастие. Но чужое слово (подлинное) всегда остается под непосредственным управлением глагола *де* (*Мырқымбай: «Ол жұмысты... бітіремін», — деген сөзі...).*

Когда подлежащее чужого слова не совпадает с подлежащим главного предложения, глагол *де* управляет подлежащим чужого слова, обращая его в прямое дополнение:
Асан Мырқымбайды мұнда келген жоқ деді.

Но приставка винительного падежа при подлежащем чужого слова может быть и опущена, так что возможно и такое сочетание:

Асан: «Мырқымбай мұнда келді», — деді.

Только в таких случаях требуется особая интонация, помогающая отличить подлежащее главного предложения от подлежащего чужого слова.

Подлежащее чужого слова может обойтись без приставки винительного падежа и без помощи особой интонации, если чужое слово начинается не с подлежащего:

Асан: «Мұнда Мырқымбай келді», — деді.

Зависимость подлежащего от глагола *де* — сказуемого главного предложения — характеризует особый вид сокращения — перередактирование чужого слова. Чужие же слова в подлинном виде не должны допускать такую зависимость отдельных членов от сказуемого главного предложения (*де*), управляющего не отдельными членами (подлежащими) чужого слова, а всем чужим словом. Такое

переработку чужого слова с обращением его подлежащего в прямое дополнение объясняется тем, что в сознании говорящего глагол *де* носит значение «считать», «называть». Подобно тому, как: *Қоянның баласын көжек дейді.*

Служебные слова

16. Употребительнейшими из служебных слов являются: *мен, да, шейін, гөрі* и пр.

а) Из них *мен* имеет очень много значений: чаще всего оно употребляется в роли приставки инструментального падежа (*ағашты балтамен шапты. Қалаға мен атпен бардым*), связывает два однородных подлежащих и [два однородных] дополнения (но не определения и сказуемое, за исключением случаев, когда они выражены род. падежом, а сказуемое именем существительным).

После отглагольных имен на *с* и *у* играет роль падежной приставки: *қалаға келісімен М.-ге жолықты.*

—„— келуімен —„—

После причастий на *ған* в сопровождении союза *да* и без него *мен* соответствует русскому «*хотя*»: *оқығанмен адам болмады.*

б) Союз *да* употребляется в смысле русского «*и*», «*хотя*», «*хотя и*», «*и даже*» и просто «*и*», связывая в этом случае два однородных глагольных сказуемых или сопровождая все однородные члены частицей «*уже*», помещаясь в этом случае между основным сказуемым в форме деепричастия и следующим за ним вспомогательным глаголом:

Барса да таба алмады. Барып та ештеңе бітіре алған жоқ. Оған ұстара да өтпейді. А-дан Б-да жақсы. Барды да қайтты. Оқып та болды. Кетіп те қалды.

в) *Шейін* управляет дательным падежом. В сочетании с причастием на *ған*, сократившись, он обратился в приставку *ша*: *Сен келгенге шейін — сен келгенше. Сен келгенше істеп бітірді.* Но совершенно иное значение имеет эта же приставка *ша* с теми же причастиями на *ған*, когда управляющий глагол выражает пожелание: *Сен келгенше А. келсін де...*

г) Иногда, очевидно, вопросительная частица *ша*, сопровождающая глаголы условного наклонения и имена, соответствует русскому «*а если*» и вообще «*а*» с интонацией вопроса: *Келсе ше? Сен ше? А-ға ше?*

д) Особое имеет значение *ша* в роли падежной приставки⁴. *Өгізше өкіреді. Бураша бұрқылдайды.*

Следует отметить в примечании, что еще дореволюционными переводчиками и малограмотными писарями было введено взамен этой приставки служебное слово *бойынша*, которое (*бой*) по полисемантизму может потягаться с любым полисемантическим словом, означая и рост, и длину, и высоту, долину и берега рек, оврагов, протяжение дороги, улицы, организм, мужественность, половую зрелость и пр. и пр., но ни одно из его значений не подходит к понятию «предписание», «положение», с каковым значением оно употреблялось царскими переводчиками в сочетаниях: «*Закун бойынша. Н-нші статья бойынша*» и т. п. Объяснить значение *бой* каким-либо из десятков значений этого слова равносильно попытке разрешить квадратуру круга или найти *perpetuum mobile*. Ясно, что нельзя говорить ни о протяжении, ни о зрелости законодательных актов, положений, приказаний. А ларчик просто открывался: невежественный переводчик, плохо владевший русским языком, знал, что когда приходится говорить о движении по дороге, по улице, по реке, на казахском удобнее передать форму дательного падежа русского языка с предлогом «по» (на вопрос «где», но отнюдь не «как») словом *бой* со значением «протяжение»: *Жайық бойын жағаладым. Көше бойы шұбырған адам*, но не знал, что дательный падеж с тем же «по» в словах «по закону», «по-вашему» означает просто *законша, сіздіңше*, а если надо уточнить: *Законның ұйғаруынша, айтуынша, жолынша, бұйрығынша*, но только не *бойынша*.

Жана и *жанада* значит «еще», «да еще», «к тому же». Слово очень удобное для связывания двух предложений. Употребление этого слова в значении союза «и» перед последним из однородных членов предложения — одно недоразумение: если в русском языке необходимо показать исчерпывание однородных членов предложения через союз «и» (например, «Я видел Иванова, Петрова и Сидорова»); здесь «и» показывает, что я видел только этих лиц и больше никого), то это еще не значит, что такой же пример необходим и в казахской речи. В казахском языке существует иной принцип передачи законченности или незаконченности перечисления.

⁴ Это *ша* мы называем падежной приставкой потому, что она требуется соответствующим глаголом, кроме того, она не допускает после себя падежных или иных приставок словоизменения, за исключением ограниченного количества слов, вроде *қазақша, орысша*, которые только одни имеют значение основы: *А. орысшадан да қазақшаға тәуір. Қазақша сөзге түсінбейді.*

е) Есть приставка *лар*, редко употребляющаяся в качестве приставки множественности (*балалар/балдар*), в случае *балдар* эта *лар* слита с основой, образуя с последней новое слово. Кстати, это также подтверждает наше приводимое ниже мнение о том, что *лар* не приставка, а служебное слово, принимающее [значение] падежной приставки, общее для однородных членов предложения (*оқыңдар, жазыңдар, жазасыңдар*, где *лар* действительно служит приставкой множественности для глаголов II лица), она очень часто [выступает] в роли служебной частицы, означающей «и т. д.», «и. т. п.», «и другие». Так, в фразе: *Мырқымбайлар келе жатыр* слово *Мырқымбайлар* значит *Мырқымбай и др.* В предложении *Әкемдер үйде жоқ, әжемдер желі басында* эта *лар* прилагается к слову не в обычном порядке (по примеру *әкелерім, әжелерім*, но не *баламдар, жылқымдар*), следовало ожидать *әкелерім, әжелерім*, но в данном случае местоименный суффикс *м* не может быть общим для *лар* (и др.) и [поэтому] допущен порядок сочетания, чем подтверждается значение *лар* в роли служебной частицы «и другие». Обычно частица *лар* прилагается к последнему из однородных членов с тем же значением «и др.», показывая собою незаконченность перечисления: *Мәскеу, Ленинградтарда болдым* (Я был в Москве, Ленинграде и других подобных им городах); *Мәскеу, Ленинградта болдым* (Я был в Москве и Ленинграде), перечисление закончено, о чем говорит не присутствие «и», а отсутствие *лар*⁵.

ж) *Тағы басқалар, тағысын тағы, тағы со сықылды* так же неуместны, как и *жана* в значении русского «и» ввиду всего сказанного о *лар*.

з) *Яки* при наличии *жа, немесе, әйтпесе* напоминает перевод времен царских чиновников и мулл.

и) То же *яғни-жағыни*, которое как будто изживается.

к) *Арқылы* имеет такое же происхождение, что и *жана, бойынша*. Неграмотный переводчик перевел русское «через реку» татарским *арқалый*, безграмотно переделав последнее на казахский лад — *арқалы, арқылы, артқылы*. Упрекать невежественного переводчика в неумении пользоваться падежными приставками казахского языка незачем, да и

⁵ По нашему [мнению] нет никакой надобности в особом служебном слове со всеми значениями русского «и», *жана* меньше всего подходит для этого, если даже допустить противное. В последнем случае (по-нашему, заведомо неверном) для перевода русского «и» было бы целесообразнее восстановить *эм* или же принять русское «и», употребляемое в нашем интеллигентном жаргоне «*Бардым и алдым*», «*Гастрономнан ет и арақ алдым*». Дело в том, что употребление существующего слова в определенном значении, в значении, ему не свойственном, не должно быть терпимо; разумнее вводить новое слово, не допускающее путаницы.

какое мы имеем право требовать от него знания того, что по-казахски: *Өзеннен өтеді, жолды кесіп өтеді, етікті етікшіге тіктіреді* (но не *етікші арқылы тігеді*), *пәлендей пәледен Мырқымбайдың арқасында құтылды*. Но нельзя не возмущаться беспомощностью современных писателей, переводчиков, не отказавшихся до сего времени от такого позорного наследия.

л) К служебным же словам следует отнести *ұлы* (сын), еще не ставшее приставкой, но, как всякое словосочетание, вместе с предыдущим собственным именем в родительном падеже получившее определенный формальный признак, характерный для имен прилагательных. Ясно, что в *Асан ұлы Мырқымбай Асан ұлы* — определение с вопросом *қай?*, а в *Мырқымбай Асан ұлы* оно сказуемое. Ясно также, что *Асан ұлы* как прилагательное может служить только определением для следующего слова с именным значением и только сказуемым, если после него нет такого слова, и в *Асан ұлы жолдас* слово *жолдас* не может быть понято иначе, как определяемое слово и в данном случае только как собственное имя.

Поэтому во всех случаях, когда писателю не известно имя лица, которое он может назвать не иначе, как только по фамилии, лучше всего писать [фамилию] русский суффикс «ов» — *Асанов*. В случае же когда известно имя, сочетание должно быть только в порядке *Асан ұлы Мырқымбай*.

м) «*Күрес*», правда, не служебное слово, но и не полисемантическое, оно в живой речи имеет единственное значение борьбы цирковых борцов, т. е. чисто физического состязания в узком смысле: татарская борьба, узбекская борьба, фигурально и французская борьба и, вообще, цирковая борьба. Значение этого слова настолько точно и присвоение ему иного какого-либо значения нетерпимо, что оно не допускается и для [обозначения] киргизской борьбы, что в языке цирковых артистов значит такой вид цирковой борьбы, когда борющиеся перетягивают друг друга на аркане, надетом на шею. Ясно, что [это] слово отнюдь не может передавать значения русского слова «борьба» в смысле «классовая борьба», «борьба с вредителями», тем более «борьба с вредителями сельского хозяйства». Существующий в самом языке полисемантизм регулируется формами словосочетания. Создавать полисемантизм в отношении слов с определенным и точным значением можно лишь путем одновременного создания новых форм словосочетаний. Многозначность того или иного русского слова вовсе не должна создавать такую же многозначность одного из значений этого слова в казахском языке. Если допустить, что наши писа-

тели до того беспомощны, что не могут пользоваться словами *талас, тартыс, қыру, құрту, арпалысу* и т. д., каждое из коих передает то или иное значение русской «борьбы», надо ввести в казахский язык слово «борьба» в том же полисемантическом виде, в каком оно употребляется в русском языке, но ни в коем случае не создавать путаницу, придавая слову с точным и определенным значением не свойственное ему значение.

н) То же надо сказать и об *ұйымдастыру*. Слово, подходящее для перевода русского «организовать», когда нужно говорить о создании какой-либо общественной организации, но не подходящее, когда говорится об организации труда, работы, какого-либо предприятия.

Если допустить, что мы не можем умело пользоваться нашими словами *құру, басын құрау, жасау, салу* и т. д., необходимо принять в казахский язык и это русское слово со всеми его значениями. Только не исказить точного значения имеющегося в языке слова *ұйымдастыру*.

о) То же надо говорить и о *байланыс*, что означает «связывать» в отношении ниток, веревки и т. п. и фигурально «привязаться», «приставать», но [означает] не «причинную связь» и не ту «связь», которая поддерживается путем постоянной переписки между товарищами, организациями, учреждениями. Для этого существуют у нас слова: *хабарлас, астас, ұштас, сабақтас* и т. п., которыми мы, очевидно, также не умеем пользоваться. В последнем случае необходимо принять и это русское слово «связь», сохранив все его значения.

п) Слова *жоғары, төмен* имеют определенное и точное значение «высокий» и «низкий» и фигурально «высший» и «низший», носят в себе понятия только пространственные, но не во времени. Поэтому эти слова (*жоғарыда айтылды, төменде айтылды*) не могут быть поняты казахом как «наверху» и «внизу», что, может быть, и уместно, если речь идет о словах, имевших место где-то наверху, хотя бы в верхнем этаже, или, наоборот, сказанных именно внизу, в подвальном помещении. Но отнюдь не «выше» и «ниже», означающих место текста; эти слова можно перевести со всей точностью в этом значении: *алгіде, мана, жаңа, кітаптың бас жағында, сөзімнің басында; енді, кейін, соңыра, кітаптың аяқ (кейінгі) жағында*.

Надо полагать, что как бы ни был скуден язык наших писателей-переводчиков, эти-то слова знакомы им всем и не нужно никакого таланта, чтобы пользоваться ими умело. Не нужно ни творчества, ни изобретательности (чего мы можем требовать и ожидать от всех и каждого, только не

от «профессионала» писателя), стоит только чуточку избавиться от косности и консерватизма мысли, и не будет никакой надобности вводить в казахский эти русские слова (выше и ниже).

р) Слово *жүреді* означает «хождение», «движение» в пространстве, «пребывать», «находиться», как вспомогательный глагол оно сообщает основному глаголу значение настоящего времени и продолжительность действия. В качестве сказуемого при подлежащем *билігі* (его власть) означает «распространяться», «действовать».

Слово *жүреді* и так в живой речи полисемантическое. Но ни одно из его многих значений не соответствует русским «ведется», «производится», когда говорят о ведении протокола, дела, какой-либо работы, «производить чистку». Дело в том, что по-казахски: *істі істейді, протоколды жазады, жасайды; мекеме, дүкендерді сұм-сұрқия, бұзықтардан тазартады, ашады*. Но всякое *жүреді, жүргізеді* для казаха так же дико, как если бы по-русски говорили «дело ходит».

с) Глагол *бер* имеет значение «давать» в узком смысле, в качестве вспомогательного глагола при основном глаголе в форме деепричастия настоящего времени соответствует русскому «продолжать» *жаза берді* (продолжать писать); когда же основной глагол действительного и понудительного залога имеет форму деепричастия прошедшего времени, он показывает, что действие произведено для кого-либо другого: *жазып берді, түсіндіріп берді*. Но «данное дело», «данный предмет» не могут значить по-казахски: *берілген іс, берілген нәрсе*, а просто *бұл іс, бұл нәрсе*. То же «данные задачи» не могут быть *берілген*, а — *мәлім* или *белгілі*.

Так же как *тазарту, жүргізу, түсінік беру* вместо понятного для массы *түсіндіру* не может иметь иной цели, как только путать читателя.

т) Приставка *лы* превращает имя существительное в прилагательное; в отдельных случаях прибавляется и к прилагательному, сообщая ему особые в каждом случае значения: *алалы жылқы, ақтылы қой; ұзынды-қысқалы; ақты-көкті, ірілі-уақты*. Но прилагательное *керек* может служить определением для всякого существительного, хотя бы и для *адам: қымбат адам, керек адам*. Приставки *лы (ты)* для них совершенно излишни. *Қымбатты адам, керекті адам* только искажает эти слова и путает.

у) Числительные служат определением следующего слова; *16-шы октябрь* не может быть понято иначе, как только «16-е октября», а «9-е января», «8-е марта», где определением служат «январь», «март», по-казахски должны следовать только в таком порядке: *ғынуардың 9-ы, март-*

тың сегізі и т. п. или полнее: *ғынуардың 9 жаңасы, марттың 8-ші күні.*

Невежественный переводчик понял взаимоотношение слов в сочетании «9-е января» неправильно; был введен в заблуждение формой родительного падежа «9-го января», в которой он усмотрел в согласовании слов «9-го» со словом «января» именительный падеж, «9-ое (число) января» он понял как «9-ый январь» и перевел на казахский язык *9-шы ғынуар*. Неудобно оспаривать право царского чиновника на невежество, но он так злоупотребил этим правом, что плоды его «творчества» ощущаются в нашей литературе до сих пор.

ф) К несчастью, он оставил нам в наследство не только свои изобретения, но и методы, предоставляющие свободно путать словоуправление. И наши писатели-переводчики с успехом пользуются этим методом: *Әдіспен пайдаланады, Н. туралы ойлайды, сөйлейді. Н. туралы мәселе, Н. туралы іс.* Между тем для *пайдаланады* нужна форма винительного падежа, как и для *ойлайды, сөйлейді* (без какого-либо *туралы*), а глаголы страдательного залога не требуют формы творительного падежа: действующий предмет ставится в родительном падеже, а сам глагол остается без приставки пассивности, так что получается *комиссариаттың көрсеткен тәртібі и Н.-нің ісі, Н.-нің мәселесі* (вопрос или дело о Н.) без какого-либо *туралы*.

х) *Тұрады* значит «стоит», «встанет», «живет», служит вспомогательным глаголом, но не имеет значения «состоит». Поэтому *электр шам жіңішке сымнан тұрады* звучит так же странно, как «электрическая лампа стоит на тонкой проволоке».

Электр шамның жіңішке сымы болады.

ц) Приставка *рақ* служит для ослабления качества: *ұзынырақ* — длинноватый, чуть длиннее (не короткий)...

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҒЫЛМИ КУРСЫ ЖӨНІНЕН ЛЕКЦИЯЛАР*

I - кесек

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАСЫ

(Дыбыс жүйесі)

БЕТ АШАР

Осы номерден бастап басылғалы отырған «Қазақ тілінің ғылыми курсы» өткен 1932—33-оқу жылында Қазақстан пединститутында (ҚазПИ) оқылған лекциялар еді.

Қазақ тілі — осы уаққа шейін жүйелі түрде тексеріліп, ғылым тезіне түспеген тіл. Қазақ тілін алғаш зерттегендер патша үкіметінің отаршыл саясатын іске асыру мақсатымен отар елдердің әдет-ғұрпын, тіл-әдебиетін тексерген миссионерлер, одан қалды [...] күншығысшыл оқымыстар болды. Бұл топтан шыққандардың басты-бастылары: миссионер Н. И. Ильминский, проф. П. М. Мелиоранский, М. Терентьев, И. Лаптев, В. В. Катаринский, академик В. В. Радлов, проф. Е. Д. Поливанов, тағы басқалар еді. Бұлардан бұрын қазақ ауыз әдебиетін, тарих, этнографиясын тексерген Уәлиханұлы Шоқанды да қазақ тілін тексеруге қатысқандардан санауға болады.

Беріде қазақтың өз ішінен шығып, қазақ тілін зерттегендер қазақтың ұлтшыл оқығандары, алашордашылдары болды [...].

Беріде жастардан Басымұлы Қажым, Аманжолұлы Сәрсен сияқты тіл мәселесіне белсене қатынасқандар шығып отыр. Бұлар, әрине, ілгері тілек жастар ғой, ілгеріде ауыз тұшығандай нәтиже берер деп дәмеліміз. Әзірге бұлардан да конкрет зерттеу қорытындысын көре алмадық [...].

Қысқасы, бұл уақытқа шейінгі қазақ тілін зерттеудің бәрі де тип-қашты зерттеулер, терең қарамаған үстірт қана, көрініп, сорайып тұрған мүйістерін ғана қалпыған нәрселер. Грамматикалардың бәрі де мектеп грамматикала-

* Бұл лекциялар алғаш рет «Политехникалы мектеп» атты журналдың 1933 жылғы 7—8-номерлерінде жарияланған. — *Редколлегия.*

ры ғана. Олай болса, қазақ тілін зерттеу жұмысы әлі күнге шейін ғылым жолына салынбаған, ғылым сатысына көтерілмеген. Әлі күнге шейін кустаршылықтан, домбалап соғудан құтыла алмай келе жатыр.

Қазақ тілін зерттеушілердің бүгін таңдағы ұлы міндеті — соны мен қазақ тілін зерттеу жұмысын ғылым дәрежесіне шығару, кустаршылықтан құтылу [...]. Міне сонда ғана қазақ тілін бұрынғы ескі әдіспен зерттегендердің бәрінен көш жер ілгері кетеміз, сонда ғана қазақ тілін зерттеу, іске асыру жөніндегі тап жауларының таптық идеология құрмасынан шыға аламыз.

Әрине, бұл оңай емес. Бірақ, біздің жолымыз — оңайға қашу, қиындықтан қорқу жолы емес. Алда тұрған таудай кеселдерді құлата, тап жауларымен күресе отырып жаңа дүние құру, жаңа жол салу — бізге артылған тарих міндеті, міне осы.

Қазақ тілі ғылымын бір адам ғана жасай алмайды, бір мезгілде ғана ол жасалмайды. Бұл — көп күш, көп қол, көп уақыт керек қылады. Алдарыңызға тартылып отырған «Лекциялар» осы жолға тамшыдай да болса пайдасы тимес пе екен деген бір тәжірибе ғана. Оның үстіне мұның шын

QUBAN UL'Y QUDAJBERGEN

Qazaqstan memleket pedagogika yunivestitsiası
qazaq tili oren adabetteli kapedresinin hestiqi

Qazaq tiliniñ ғыlmij көrisi çoninen leksijeler.

I—Kesk

QAZAQ TILININ FONETIKESI

(Dьbbьs cыjesi).

BET ACAR.

Ost nomirden bastap bashlaab olarqan „Qazaq tiliniñ ғыlmij көrisi“
otken 1932—33 oquv çalında Qazaqstan ped. yunivestitsiasında (Qazpi) ғыl-
qan leksijeler edi.

Qazaq tili ost. vaqqa cejeli cыjeli tyrde tekserip, ғыlmı Tezine
tıypogen til. Qazaq tili oıqac zertlegender patsa ykimselini otarabı
sajazatın iske asıruv maqsatı men otar elderdin adet qarpan, til—ade
stijeli teksergen meseneret, odan qaldь sol mesenererdin bir taravı

1187 7

«Политехникалы мектеп» атты журналдың 1933 жылғы 7—8
номерінің бір беті.

ғылым зерттеуі түрінде болмай, студенттерге оқылған лекциялар болуы, қалың мұғалімге түсінікті қылу үшін жеңілдеткен кескін алуы керек болды. Солай да болса мұны ғылыми курс деп атадық. Үйткені мұндағы жазылғандар бес жылдан бері қазақ тілі, оған жақын тілдерді, жалпы тіл ғылымын жүйесін тексерген жұмыстардың жалпылаңқырап алынған, популяр түрде тізілген ғана бір қорытындысы еді.

Қазақ тілін ғылым жолымен зерттеу жұмысының өте төмен болғандығы зор бір кедергі болса, бұл кезде тіл ғылымының Маркс — Ленин әдісімен тексерілмеген болуы онан да зор қиындыққа ұшыратады. Біздің Кеңестер Одағындағы ең көп зерттелген, ең оқымысы мол тіл — орыс тілі болса, сол орыс тілінің өзі де әлі күнге шейін диалектілік материализм жолымен тексерусіз. Сондықтан бұл «Лекциялар» қазақ тілін ғылым жолымен тексеру жөніндегі бір тәжірибе болса, тілді түгелімен Маркс — Ленин әдісімен қарастыру жөнінде де сондай тәжірибе. Сондықтан мұнда бірқатар тосаңдықтар да болатыны сияқты, қайбір жерлерінде, пікіріңді дәлелдеу үшін, өте алыс экскурстерге кету, шұбалаңдықтарға ұшырау да болып отырады. Онысыз болмайтын болды.

Бастауыш, орта мектептер, техникумдер жайындағы партия қаулылары ғылымның системін бұзбауға, мол білім беруге міндетеді. Жүйелі білім беру үшін мұғалімнің өзінде жүйеге салынған білім болу керек. Біздің мұғалімдерімізге бұл уақытқа шейін тіл жайынан жүйелі емес, жүйесіз де білім бергендей жағдай болған жоқ. Осы кетікті бітеу үшін, бұл лекцияларды осындай жеңілдеткен түрде «Политехникалы мектепке» басып отыруды мақұл таптық. «Лекциялардың» барлығы 30 баспа табақ шамасында болып, әзірге I бөлімі болған «Фонетика» кесегін жібердік.

Тіл сабағын беріп жүрген мұғалімдерге аз да болса көмегі тисе, жазушының мақсатының орындалғаны. Түсініксіз жерлері болса, журнал басқармасына хат жазып, жөн сұралсын — жауап беріліп отырады.

Шығарушы

I бөлім

ФОНЕТИКА (ДЫБЫС ЖҮЙЕСІ)

I. Фонетика біздіңше нендей ғылым?

Фонетика сөзінің түбірі — алдыңғы үш дыбыс — *фон* сөзін біз басқа жерлерде де ұшыратамыз, мәселен: *граммафон*, *телефон*, *фонограф* сөздерінде. Мұның бәрінде де *фон* дыбыс деген мағына тасып тұрғанын білеміз. Енді *фонетика* сөзінің аяққы екі буыны болған *тика* жалғауына

грамматика, косметика сөздерінде де кездесеміз. Мұның бәрінде де тика жалғауы «жүйе», «ғылым» мағынасында екенін аңғарамыз. Фонетика сөзінің әлгі айтылған екі жарнағының екі арасына біткен е дыбысы екі жағындағы екі сөзді қосып ұстап тұрған байлам, дәнекер екенін ескерсек, фонетика дыбыс ғылымы немесе дыбыс жайындағы ғылым деген болып шығады.

Ескі тіл тану ғылымы грамматиканы үш бөлімге бөлетін: 1. Фонетика — дыбыс жүйесі, 2. Морфология — сөз тұрпаты жүйесі, 3. Синтаксис — сөйлем жүйесі, сонда фонетика — грамматиканың бір бөлімі, тілдің дыбыс жағын тексеретін бөлімі болып шығады.

Ескі тіл тану ғылымы, шынында да, фонетиканы дыбыс жайындағы ғылым деп танитын. Фонетика тілдің дыбыс жағын тексеретін ғылым екені рас. Бірақ, мұны салмақтаңқырап, дәлдеңкіреп түсінбесе, индо-европашыл тіл ғылымының бұрмалағаны сияқты, біз де фонетиканы теріс, бұрмалап түсінуіміз, сондықтан тексерулерімізден теріс нәтиже шығаруымыз мүмкін.

Әуелі-ақ, фонетика дыбыс болған жердің бәрін тексереді деуге болмайды. Күннің күркірегені, арбаның салдыры, мылтықтың тарсылы, қасқырдың ұлығаны — бәрі де дыбыс.

Бұларды фонетика қарамайды. Үйткені бұлар адамнан тысқарғы, табиғаттағы болатын дыбыстар.

Екінші, фонетика адамнан шыққан дыбыстың бәрін тексермейді. Адам ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды, мұның бәрі адам дыбысы, бірақ адамның қоғамдық мұңы айдап шыққан, қоғамдық қажетіне жұмсалған дыбыстар емес, дене қызметінің салдарынан туған туынды инстинкт дыбыстар. Сол себепті фонетика қарауына бұлар да жатпайды.

Үшінші фонетика қоғамдық дыбыс болған жердің бәрін қарай бермейді. Музыка да дыбыс, бұ да барып тұрған қоғамдық дыбыс. Музыканың бір тарауы ән — адамның дыбыс мүшелері арқылы жарыққа шығады. Сөйте тұра бұл тіл дыбысы емес. Жылау, күлу қоғамдық күштердің қысаптарымен шығады, сонда да оларды тіл дыбыстары деуге болмайды (әрине, күлуде, әсіресе, жылауда, сөз араласатыны болады. Біз мұнда сөз жағын санамай, тек таза жылауды, таза күлуді алып отырмыз) және бұл дыбыстар мен тіл дыбыстары арасында — дұрысы: жылау, күлу, музыка мен тіл арасында нендей айырма бар. Меніңше, мынадай: жылау мен күлуді сол тілмен сөйлейтіндер болмай-ақ, мәселен, қазақтың жылағаны мен күлгенін қазақ болмай-ақ, кім болса сол түсінуге болады. Жылап отырған, не күліп отырған қазақ болса, мұны көріп, есітіп тұрған, өзі қазақ-

Ақтөбе қаласы, 1928 жылы. Солдан оңға қарай отырғандардың біріншісі — Ахмет Жұбанов, үшіншісі — Құдайберген Жұбанов.

ша білмейтін орыс, неміс, қытай әлгі қазақтың жылап отырғанын не күліп отырғанын біле алады. Бірақ, қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай қазақтың қазақшалап не сөйлеп тұрғанын ұға алмайды. Олай болса, жылау мен күлу — адам болған жердің бәріне түсінікті, ал, тіл тек сол тілмен сөйлейтін қоғамға ғана түсінікті.

Музыкаға келсек, мұнда да осыған ұқсас, бірақ бұдан көріне бөлек құбылыс көреміз. Музыка шығармаларының да негізгі желісін, бағытын, сол елдің музыкасымен таныс болмай-ақ түсінуге болады. Әннің, күйдің зарлы, мұңды, болмаша шаттықты екенін, судың ағысын, аттың жорғасын кім болса сол түсінуге болады. Бұл жағынан жылау мен күлуге ұқсастығы бар. Бірақ, музыка мұнымен түгелденбейді. Музыка тіл сияқты әр ұлттың, әр халықтың тарихи мәдениет жөніндегі өзгешеліктеріне қарай өзгеше болады. Сондықтан әр ұлттың, әр халықтың өз музыкасы болады, өз музыкасы өзіне жақынырақ, ұғымдырақ болады. Жылау мен күлуде бұл жоқ; не жоққа жақын. Мұнымен музыка тілге жақындайды. Бірақ, қосылмайды, музыканың тілден қашықтау жері — музыка бернемен сөйлейді. Әр затты не құбылысты музыка сол зат пен құбылыстың өзіне ұқсас бернелермен, болмаса сол әлеумет көзқарасында ұқсас болып көрінетін бернелермен түстеп береді. Судың ағысын салса, ағып жатқан судың дыбысын алдына тартады, аттың жорғасын ырғақпен ойнап береді, мұң мен зарды, мұңды дауыстар мен мұңды қимылдардың ұласу тәртібімен айтып береді, шаттықты шалқыған көтеріңкі үндермен бейнелейді. Ағын су, жорға жылқы, мұң мен шаттық басыңнан бұрын бір көшкен, естілген, сезілген іс болса, сондағы қышыған жеріңді жыбыршытады, сондағы қызықты қыздырады. Сондағы күйің қайта туғандай болады. Музыка тілі сарас тіл емес. Өлшестіріп салмақтап барып түсінбесен, — түсінбейсін, бірақ өткір тіл.

Өзің де байқамастан, берілген бернелерден ағын су, жорға жылқы, мұң мен шаттықтың жанданып көз алдыңа келіп қалғанын бір-ақ біліп қаласың. Сөйтіп музыка әр құбылысты өзіне ұқсас бернелер арқылы суреттейді. Ал тіл, тіл ол құбылыстарға ешбір түрде ұқсамайтын белгілер жүйесімен білдіреді. «Қара жорға» күйінде жорғаның жүрісін, «Ақсақ құланда» құланның құрқылдағанын естітеміз. Ал, «жорға» деген сөздердегі ж, о, р, ғ, а дыбыстарының құрандысы жорғалыққа, қимылға, жүріске мың да бір нұсқасы ұқсамайды. «Ағын су» деген сөздерде де іс бір түрлі сұйықтық, жыбырлау, ағыс, қозғалыс сияқты сыпаттар жоқ.

Міне, осы қасиеттер музыка мен тілдің басын бір жерге қоспайтын қасиеттер болып шығады. Тілдің білдіретін құ-

былыстары мен тіл белгілерінің арасында көрініп тұрған байланыс жоқ. Сондықтан ол құбылыстармен таныс бола тұрсаң да, сол құбылыстарды көрсететін әр тілдегі әр түрлі белгілер жүйесімен таныс болмасаң — ашық айтқанда сол тілді білмесең, ол құбылыстың тілдегі белгілерін, аттары болған сөздерді ұға алмайсың. Бірақ ол құбылыстардың музыкадағы суреті сол құбылыстардың өзіне көріне ұқсас болғандықтан, құбылыстардың өзімен таныс болсаң, суретімен таныс болмай-ақ, тани қоясың¹.

Міне тіл мен музыканың айырмасы. Сондықтан тіл дыбыстарын тексеретін фонетика бұл секілді жылау, күлу, музыка дыбыстарын да қарамайды.

Төртінші, фонетика бір тілмен сөйлейтін адамдарға ғана түсінікті дыбыс болған жердің бәрін тексермейді.

Малды дегенімізге көндіргіміз келгенде, тоқтатқымыз келгенде шаужайлаймыз, лық-лықтаймыз, жылқыны суға бақтырғанда кіш-кіштейміз.

Жел шақырсақ ысқырамыз, тағы тағылар.

Мұнда да дыбыс шығарамыз. Мұнда да шығарған дыбысымыз, түшкіргендегідей, ыңқылдағандағыдай, денеміздің жұмыс атқару салдарынан болғандай өзімізден еріксіз шықпайды. Сөйлегенде қандай ерікті түрде дыбыстасақ, мұнда да сондай еркін үн шығарамыз. Мұнда да жеке басымыздың дене мұңы айдап шығармайды, қоғам өндірісінің үстінде, өндіріс таласы қыстап шығарады. Сөйтіп бұлар да әлеуметтік дыбыстар болып табылады. Музыкадағы-ғай, құбылыстың өзіне ұқсас бернелер мұнда жоқ. Бұл жағынан тіл белгілеріне түгел ұқсайды. Оның үстіне бұл дыбыстардың мағынасын тек қазақ тілін білетіндер ғана ұғады, басқалар ұқпайды.

Сөйте тұрса да, тілдік қасиеттер бұл дыбыстарда соншама мол бола тұрса да, бұлар тіл дыбыстары емес. Үйткені тілдің атқаратын негізгі қызметі — адам мен адам арасында пікір қатынастыру. Ал, мұнда адам мен адам арасында емес, адам мен табиғат арасында жұмсалып отыр. Бұл дыбыстардың атқаратын ролі пікір қатынату емес, табиғатқа (малға, желге) адам дегенін істету, табиғатты арбау [...]. Бұлар да кем-кемнен дыбыс тілі қазынасына ауысып келе

---

¹ Бұл арадағы біздің мақсатымыз тілдің өзгешелігін ашып көрсету болғандықтан, музыканың мінездемесін бір беткей, сыңар жақ түрде ғана беріп кетіп отырмыз. Музыка бернелерінің әммеге түсініктілігін ғана айттық. Әммеге бірдей түсінікті болмайтын жағын айтпай кеттік. Шынында әрбір құбылысты адам өз тарихи дәуірінің тудырған көзқарастары арқылы көреді. Сондықтан әрбір ұлттың, оның ішінде әрбір таптың өзіне жақын әм алыс құбылыстары болады. Осыларға сәйкес музыка бернелері болғандықтан әр таптың ұлт күйі музыкасы болады. Бұл арасы басқаларға, ерине, түсініксіз.

жатыр. Мәселен, осындай дыбыстар болған *қош* (қойға), *шек* (ешкіге), *көс* (түйеге), *өк* (сиырға)... дегендер бара-бара тіл дыбысына айналып, сол айтылған малдардың аттары болып кеткен. *Қош* дегеннен *қош-қар*, *қоша-қан*, *өк* дегеннен *өгіз*, *көс* дегеннен *көш-ек* (түрікпенше бота) сөздері пайда болған. Бірақ бүгін таңда тіл дыбысы болып үлгірмегендерін алдын ала тілге кіргізе алмаймыз. Тіл дыбысы болмаған соң фонетика мұны да қарамайды.

Бесінші, фонетика тіл дыбысы болған жердің бәрін қарай бермейді, дыбыс тілінің дыбыстарын ғана тексереді.

Күншығыста әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі — осы күнге шейін Кавказда, Армян, Грузин, Түріктер арасында сақталған әйелдердің ым тілі. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Бұл тілді армяндер «нашнауар» дейді. Нашнауар сондай бай, сондай ұстарған тіл, мұнымен әйелдер сумаңдатып ала жөнелгенде дыбыс тілінен еш кемдігі жоқ сияқты. Мұндай, әйелдерге ғана арнаулы жүйелі тіл болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі — әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдану» (кекеткенде). Міне, мұның соңғы екеуінде үнсіз ым ғана емес, дыбыс шығару да бар. Бірақ дыбыс айырынды (членораздельный) емес. Аузын шылп еткізгенде еріндері б дыбысын шығарады, тілі д дыбысын шығарардағы қалыбында болып, дереу іштен келген ауа тілді тіс түбінен еріндерді бір-бірінен айырып шығады. Жалғыз айырмасы б мен д бірден шығады, және еріндері бір-бірінен тегіс көтеріледі (сондықтан шылп етеді), б-ны шығарарда тек ортасы ғана ашылады. Аузын быртылдатқанда еріндер алдымен п дыбысын шығарады да, аз мезгіл ұ-ны шығарардағы қалыпта тұрып, сонан кейін қос ерінді ұ дыбысын, ақыр аяғында т дыбысын шығарады. Бірақ, бұларды сондай тез тізіп өтеді, барлығы қосылып кетеді. Міне бұл дыбыстар нағыз тіл дыбыстары. Бұлар адам мен адам арасында ғана жүреді. Сөйте тұрса да бұларды фонетика тексермейді, үйткені бұлар дыбыс тілінің дыбыстары емес, ым тілінен қалған жұрнақтар [...]. Оларды грамматикаға кіргізбегенсін солардың бір кезегі болған бұл дыбыстарды да бөліп алып фонетикаға кіргізбейміз. Аузын шылп еткізу, аузын быртылданулар дыбыс пен ымды қосып ұстаған синкритизм түрі. Мұның дыбыстары бөліп алып дыбыс тілі заводына салып шығарылмаған. Сондықтан ұйыспалы (диффузный) түрінде

қалып қойған. Ол ана ернін шығару, бетін шымшулар секілді, солармен қатар әйелдердің специфик тілі болып, дыбыс тілінен аулақ ұсталып сақталған.

Фонетика дыбыс тілінің дыбыстары жайындағы ғылым болғандықтан, дыбыс тілі жүйесіне қосылмайтын, ым тілі қалдықтарына жататын бұл дыбыстарды қарамайды.

Сонымен, фонетика — дыбыс тілі дыбыстарының тілдік қасиеттерін тексеретін ғылым болып шығады.

II лекция

Тіл дыбыстарының табиғатын қалай танып келдік, қалай тануға тиіспіз?

А. Тіл дыбыстары жөніндегі орныққан көзқарас

Бүгіндегі адам баласының тілі — дыбыс тілі. Бүгінде «сөйлеген» деген — «дыбыстаған» дегенмен бір есеп. Бүгінде дыбыстағанның бәрі бірдей сөйлеген болмағанмен, сөйлегеннің бәрі дыбыстаған болып кеткен. Сөйлеген сөздеріміздің қай-қайысы да түрлі дыбыстардың түрліше құралысуы, орнасуы сияқты көрінеді. Кірпіш үйдің қабырғасы (дуалы) қабырға болмастан бұрын бөлек-бөлек, ұсақ-ұсақ кірпіштер болып, сол кірпіштерден құралып, қаланып барып қабырға (дуал) қалпына келгені сияқты, тілде де дыбыстардан құралып барып буындар, буындардан жиналып келіп сөздер, сөздерден топталып алып сөйлемдер пайда болатын тәрізді. Тәрізді ғана емес, бүгіндегі қандай жақсы деген грамматика кітабын алып қарасаңыз да дыбыстарды тіл қабырғасын құрастырған кірпіштер қылып көрсетеді.

Осындай ұғыныстың нәтижесінде, үйдің қабырғасы болмас бұрын оны құрастырған кірпіштер, кірпіштер болмас бұрын оны құраған құм-топырақтар болғаны сияқты, сөз — тіл болмас бұрын дыбыстар, дыбыс болғанда да осы күнгі біз білетін а, б, ш дыбыстары болған сияқты көрінеді. Жеке, айырманды дыбыстар тілдің арғы атасы сияқтанады. Тілдердің ілгері басуы, дамуы, өсуі дегеніміз сол «әлмисақтан бері» келе жатқан өзгермес дыбыстардың құралысу жөніндегі өзгерістер ғана болып көрінеді. Ертедегі грек оқымыстары: дүниедегі барлық нәрселер бөлшектене алады; бөліне-бөліне келіп, ақырында, ең кішкене кесегі атомға келіп тіреледі; атом заттың онан әрі бөлінбейтін, ең кішкене бөлшегі; дүниедегі барлық заттар да сол атомдардан құралған; заттардың бір-бірінен түрі басқа болушылығы тек атомдардың түрліше құрылысынан келеді, —

деп алғаш атом қисынын шығарған еді. Сонан бері бірнеше мың жылдар бойы оқымыстар осылай түсініп келген болатын. Беріде ғана электрон теориясы шығып атомның да бөлшектенетініне, оның да өзгеретініне сонда ғана ғылым дүниесінің көзі жетіп еді.

Күні бүгінге шейін тіл мамандары тіл дыбыстарын осы түрде, осы грек дәуіріндегі атом түрінде, танып келді. Дыбыс — тілдің атомы болып саналды. Онда да біздің заманымыздағы, біздің ұғуымыздағы атом емес, сол мыңдаған жылдар ілгергі грек мәдениеті кезіндегі атом болып саналады. Әрине, біздің заманымызда жаратылыс маманы болмай-ақ, жәй сауатты бір адам «атом — заттың бөлінбейтін, өзгермейтін, ең кішкене бөлшегі» дей қойса, ол сөзсіз өзін өзі күлкі, мазақ қылған болар еді. Бірақ, — лаж нешік! — жәй, сауатты адам ғана емес, атақты деген тіл мамандарының өзі-ақ, ірі-ірі профессорлар-ақ, университет кафедраларына шығып тұрып, ғылыми еңбектеріне жазып тұрып, тіл дыбыстарын грек дәуірінің атомы қылып шығарса да ешкім оған күлмеуіне, оны мазақ қылмауына таңданбай бөлмайды.

Әрине, бұл — таңданарлық күй емес, сүйегі бос көңілшектер қамығып, жігері жанған қайраттылардың жыны қозғандай хал. Бұл — тіл ғылымы сондай артта қалған — ол әлі ескі грек мәдениеті кезіндегі дүние танудан асып, мандып ұзап кете алмаған деген болады.

Міне, бүгіндегі тіл ғылымы осындай дәрежеде. Бұл кенжелеп қалған ғылымның тіл дыбыстарының табиғатын тануы осы күйде. Осы кезге дейін тіл дыбыстары жайын осылай танып келдік.

Б. Тіл дыбыстарын былайша танып келуіміздің себептері

Бұл, әрине, жабайы, аңқау көзқарас. Үстірт қарағанда ғана, тереңдеп байыбына басып, шындап тексермегенде ғана осылай көрінуі мүмкін. Шындығында, дыбыс, буың, сөз, сөйлем дегендердің тіл тарихында дүниеге келіп шығуы ол жөнмен болмаған. Солай бола тұрып, сөздерді дыбыстардың құрандысы деп таныған болсақ, бұлай тануға бірнеше себептер болды:

1. Бұл кездегі тілдерде дыбысталу жағы барынша жетіскендіктен, әрбір жеке дыбыс бастарын ашықтап, бір-бірінен соншама бөлектенген — бұлардың жігі ашылмаған да кезі болған шығар-ау деп ойға да алмаймыз.

Жәндік дүниесі бүгінде санап бітіргісіз көп, алуан-алуан түрлерге толған. Бұлардың қайсыбірі, — мәселен ит пен қасқыр, — бір-біреуіне ұқсаса да, кейбіреулері, — мәселен

құс пен балық, — оншама бір-біріне меңзей қоймайды. Табиғаттағы ілгері басу, өркендеудің нәтижесінде ғана, о бастағы төмен дәрежелі, бір шақпақты түрлерден жәндік тұқымы өрбіп, тарап өзгеріп, түрленіп, танымастық дәрежеде бір-бірінен бөлектеніп кеткенін бүгін де жақсы білеміз. Сонда да кеп-кешегі Дарвинге шейін бұларды да әрқайсы өз алдына басқа-басқа тұқымнан өрбіген шығар деп жоритын. Дін кітаптары да (тәурат, ынжыл, құран) осылай етіп көрсететін. Мұның бәрі де, жәндіктің бүгіндегі түрлері бір-бірінен көріне бөлекше болғандықтан олардың айырмасын ғана көріп, ұқсастығын көре алмаған, бүгіндегі өзгешелікке қарап, бұрынғы бірлігін алмаған аңқау, үстірт көзқарастың салдары болса, дыбыс табиғатын тану жөнінде де осылай: бүгіндегі айырмашылықтарына қарап, қашаннан да осындай бола келген екен деген жетпестік.

2. Бұл кезде адам баласының еңбек техникасы өте күшті өркендегендіктен әрбір зат пен құбылысқа да технология көзімен, үйреншікті, дағдылы көзбен қараймыз. Кірпіштерден құрап үй саламыз, талдардан құрап шетен (шартақ) тоқимыз... осыған қарай әр нәрсені де тек құрастырудан, ұластырудан барып жарыққа шыққандай көреміз. Дыбыстар да қаланып барып сөз жарын (қабырғасын) қаңқитқандай көрінеді.

Бұл — екінші себеп.

3. Бүгіндегі біздің жазу техникамыз да осы технологияшыл дүние тану жемісінің бірі. Жазу үйренгенде біз бірден сөздерді, сөйлемдерді жазып үйренбейміз, әрбір дыбысқа өз алдына таңба (әріп) белгілеп, сол таңбаларды жазуға, олардың дыбыстық мәнділерін айыруға үйретіп аламыз да, сонан кейін барып қана сол жеке дыбыс белгілерін қостырып, жалғатып, сөз, сөйлем құрастырамыз. Оқу-жазу білерде жеке дыбыс сөз элементтері болып зейінге қонып қалғансын, одан кейін де, дыбыстар сөздерді құраған тіл кірпіштері болып көрінеді де тұрады².

Үшінші себебі осы.

4. Мұның бәрінің үстіне арамтамақ таптардың үстем

---

² Әрине, жазу тарихында дыбыстардың жеке күйін айырып тану, оларды сөз элементі деп біліп, әр дыбысқа арнаулы әріп белгілеу деген — өте беріде болған нәрсе. Осы күнге шейін қытай жұрты жеке дыбыстарды таңбаламайды, оларда әр сөзге бір таңба (әріп) бар. Жапондықтар әр буынға бір әріп қояды. Дыбысты бұлар да таңбаламайды. Ең ескі түрік жазуы болған Орхон-енисей жазулары да дыбыс ба-сы әрпі бар жазу бола тұрып лт, нт, нч қосарларын айырмай бір әріппен таңбалайтынды [...]. Дауысты дыбыстарды көбінесе таңбаламайтын-ның, дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңшкелігіне қарай түрлі таңба алатынын ескерсек, Орхон-енисей жазуы қаншама дыбыс жазуы болса, соншама буын жазуы болғандығы да ашылады.

болған қоғамның салт-санасы да осындай көзқарасты күн-бе-күн тудырып, миымызға нығарлап тығып отырады. Бір-біріне жұлдызы қарсы таптар қашаннан да бар сияқты көрінеді. Қоғам о бастан да таптарға бөліне келген сияқты, байлық-кедейлік, құлдық-қожалық — бұлар бір қосағынан айрылмайтын, егізі жазылмайтын мәңгілікті құбылыстар секілді болады. Осыған қарап, қай нәрседі де мәңгілікті бөлшектер, қашаннан келе жатқан жіктер көреміз. Тілде де «әлмисақтан бері қарай» жеке дыбыстар бөліне келген, тіл өзі солардан құрала келген тәрізденеді.

Осы жағдайлардың бәрі қосылып, нәтижесінде, дыбыстардың табиғатын теріс түрде көруімізге себеп болады. Жабайы аңқау көзқарас құбылыстардың көрініс қалпын (кажимость), шет-пұшпақтарын ғана байқайды да, олардың ара-арасындағы байламын, ішкі сырын, шын заңын аңғара алмайды. Сондықтан осылай таниды.

Ал, ғылым бұған қалай қарайды?

Ғылым да адам санасының жемісі, адам тәжірибесінің қорытындысы. Адам қоғамында тап жіктері, тап үстемшілігі тұрғанда ғылым да әммеге бірдей әділ бола алмайды. О да бір таптың — үстем таптың сойылын соға келеді. Үстем тап, буржуа, өз қолына жаққан асығын ғана сақа қоймақ. Сондықтан бұл дәуірде — мырзасына жағына білген малайлар ғана беделді, абыройлы бола алатын дәуірде — буржуазияның сойылын соққан ғылым ағымдары, ғылым мектептері, ғылым адамдары ғана үстемдік алып, көрнекті орын ұстамақ.

Бұл уақытқа шейін көрнекі орын ұстап келген тіл ғылымы индо-европа тілдерін зерттеген, сол зерттеу үстінде белгілі «әдіс тудырған» ғылым. Бұл кезге шейін басқа тілдерді зерттеушілер де осы индо-европа тіл ғылымының басшылығымен, осының әдісімен зерттегендіктен, бұлардың әдісін де индо-европашыл әдіс деп атаймыз.

Бұл әдістің арғы тегі атам заманғы қоғам құрылысының негізінен туған, құл билеу дәуірінің жрецтері, феодал дәуірінің молдалары қолданған әдіс еді де, — буржуа табы үстемдік алған кезде, — осы құрылыстың бойына шақталып қайта пішілген, жамалған еді. Сонымен бұл әдіс арам тамақ таптардың үстемдігімен бірге жасасқан, сол үстемдікті қорғайтын әдіс болып орныққан еді. Тіл дыбыстарының табиғатын ұғындыру жөнінде де, сондықтан, бұл ғылым өзінің негізгі таптық бағытынан ауған жоқ.

Дүниеде өзгермейтін, құрымайтын, құлап, орнын жаңа түрге бермейтін ешбір құбылыс жоқ. Бірақ бұлай өзгеріп отырушылықты, әр нәрсенің де өткінші екендігін айта, жариялай отыру тап біткеннің бәріне бірдей пайдалы соқпайды. Үстемдік алған таптар адам тарихында бірінің

артынан бірі құлай, орнын басқаларға бере келеді. Бірақ осыны көре отырса да «ертең мен өлемін, менің шаңырағымды талқандап, кеудеме басқа біреу мінеді» деп ешқайсысы да айтқан жоқ, айтпайды да. Күрессіз, тартыссыз, жеңу-жеңілусіз өз еркімен қоғам тізгінін қолымен шығарған тап жоқ, ондай болмайды да. Бұл — табиғат заңы, тарих заңы. Әрқайсысы да өле-өлгенше тартысу, сіресу, бар күшін жинап қарсыласумен кете барады; өліп баратып өзінің өлмейтіндігін, мәңгі тірі болашағын көрсетуге, ұғындыруға, дәлелдеуге тырыса барды. Мұны біз бүгіндегі капитал елінің қимылынан бір көрсек, өз ішіміздегі тамырлары жұлынған, жапырақтары құарған кулак, байлардың жан алқымға келгенше қарсыласуынан екі көріп отырмыз.

Күрес майданы бірөңкей емес. Бір жерінде тұншықтырғыш газ бұлты құсап, пулемет оғы жаңбырдай жауып, қылыш, найза нажағайдай жарқылдап, адам қаны сел болып тасып жатса, екінші жерінде жұмыскердің жалақысы кемітіліп, жұмыс күні ұзайтылып, бұлар жұмыс тастау, ұйымдасу сияқты қарсы жағының ереуіл қимылына соғып тойтарылып жатыр. Бір жерінде төңкерісшіл баспа сөздер өркендеп, қанаушы таптың жасырындары ашылып жатса, қарсы жағында бақсылар үшкіріп, молдалар уағыздап, оқымыстар зерттеп жатыр. Молдалар байлық-кедейлік, жақсылық-жамандық — бәрі де құдайдан, тағдырда, лау-қылмақпозда осылай жазылып қойылғандықтан; бұған көне бергеннен, нендей кемдікке де шыдай бергеннен басқа ем жоқ деп уағыздаса, молданың егізінің сыңары байшыл оқымыстар қазіргі құрылыстың мәңгілігін, империализм дәуірі адам тарихының ең жетіскен шағы, өркендеудің шегі екендігін дәлелдейді. Арам тамақ үстем тап өлмеуін тілейді, өлмейтіндігіне жұртты нандырғысы келеді. Оның өлмейтіндігін, мәңгілігін дәлелдеуді міндетіне алған малайы оқымыстар, «ғылымдар». Бұлар: «дүниедегі бар нәрсе өзгереді, өледі, тек буржуа табының үстемдігі ғана мәңгі» десе, ешкім де нанбас еді. Сондықтан олар жалғыз буржуа табын ғана емес, дүниедегі бар нәрсені, бар құбылысты да мәңгі, өзгермейтін етіп көрсетеді [...]. Буржуашыл оқымыстың, буржуашыл ғылымның осы табиғаты, осы қасиеті бұларда да бар. Бұлар да тіл дыбыстарын мәңгі, өзгермейтін, құрымайтын құбылыс қылып көрсетеді. Адам тілі о бастан да дыбыс тілі болғандығын, қашан да дыбыс тілі болашағын мойындайды. Күнбе-күнгі өмір, тұрмыс, тәжірибе әр нәрсенің, әр құбылыстың да өзгермейтіндігін, өсетіндігін, ескі орнын жаңа басатындығын айқындап барса, өсер таптың дүмпұи ғылымға да тиіп, Дарвин, Маркс ілімдері осыны ыспаттап, өтірігін ашып бара жатса, амалсыздан, өзгергіштікті тіл құбылысына да енгізіп, бі-

рақ, шек қойып, белгілі шеңберден шықпастай ғана өзгерушілікті мойынға алғысы келеді. Өзгеріс шабан түрде ғана жүретіндігіне, тіл дыбыс өзгерісі тіл семьясының шегінен шықпайтындығына, соның ішінде ғана, әр семьяның өзіне арнаулы, «тағдыр сызған» жолмен ғана баратындығына қол қояды.

Индо-европа тіл ғылымы өзінен ілгерілер салып кеткен жолмен грамматиканы 3 бөлімге бөлетін:

1. Фонетика (дыбыс жүйесі).
2. Морфология (сөз тұрпаты жүйесі).
3. Синтаксис (сөйлем жүйесі).

Бұлардың әрқайсысын өз алдына жеке күйінде, бір-бірімен байланыстырмай, бір-бірінен аулақ ұстап тексеретін. Сөйтіп тілді, оның бір бөлшегі болған тіл дыбыстарын тексергенде «тіл семьясы» қорғанына бір қамайтын болса, тілдің әрбір бөлшегін басқа бөлшектеріне жолатпай, сол бөлшектің өз ішіне екі қамайтын. Сөйтіп, қос қорғанды қамалға қамап тіл байғұсқа жарық көрсетпейтін. Өйткені тілдің өсуін, дамуын ұштасқан шеңберлерден шығарса, бір семья мен екінші семьяның қатынастарын қараса, артта қалған тілдің ілгері кеткен тілдермен табиғаты бір, о да жетісіп ілгергі қатар тілдердей бола алады деген болар еді. Онда империализм саясатын аяққа басқан болар еді. Үндістанды мекендеген көп елдің тілі ағылшын тіліндей, Марокконы жерленген халықтардың тілі француз тіліндей бола алады деген болып шығар еді. Онда колония елдері де туысы кемдіктен кем болып отырған жоқ, сілкінсе, жұрт қатарына қосыла алады деген болар еді. Сондықтан, буржуашыл тіл мамандары, бұлайша, империализмге қас сағынбайды, әрбір семьяны дара күйінде қарайды, бір-біріне жолатпайды, бірінің-біріне ауысуын көргісі — дұрысы көрсеткісі — келмейді.

Сонымен қатар тілдің дыбыстарын, сөз тұрпаттарын, сөйлем құрылысын бір-біріне қоспай, аулақ ұстайды. Өйткені бұлардың өз ара қатынасын зерттесе, бұлардың өзі де мәңгілікті категория болмай, бірінен-біріне өтіп, ауысып отырғанын көрер еді, тілдің әрбір категориясының да өткіншілігін ыспаттаған болар еді. Онда баяғы дүние құрылыстарының мәңгі еместігін, «әр кемелге бір зауал» болашағын дұрыстаған, сонымен бірге, буржуа табының да құлайтындығын дәлелдеген болып шығар еді. Әрине, буржуашыл ғылым буржуашыл оқымыстардың мұндайға баруы мүмкін емес еді, бармады да.

Сөйтіп, буржуашыл тіл ғылымы болған индо-европа лингвистикасы тілдің дыбыстық жағын бөліп алып қарады. Осынысымен олар дыбыстардың тілдік қасиеттерін

бүркеп тастады; дыбыстың дыбысталу жағына үңілді. Мұның да өзінше [...] таптық астары бар еді.

Грамматиканың үшінші бөлімінің ішінде индо-европашылдарға ала-бөле жаққаны осы фонетика еді. Өйткені фонетика — тілдің табиғатқа ұстасып, тиіп тұрған бір шеті еді. Тіл дыбыстарын шығаратын дене мүшелері болса, дыбыстың өзі де ауада пайда болатын толқындар салдарынан жүзеге шығатын еді. Мұның үстіне дыбыстың есітілуі де құлақ арқылы — адам денесіне орнаған сезім мүшелері арқылы іске асатын еді. Сондықтан осы жағын — осы физикалық, физиологиялық жағын, осы табиғатпен біте қайнап қосылған жағын ала жөнелу, тіл дыбыстарын тілдік қасиеттерден, әлеуметтік астарларынан ажыратып алу — осылай тексеру — буржуа оқымыстарының мақсатына жетуі үшін үлкен құрал бола алатын еді. Осылай болды. Осылай қылды. Дыбысты тілдік қасиеттерден айырып алып зерттеді. Оның шығатын орнын, ол орындардың түрлі дыбыстарды шығарудағы қызмет атқаруларын, ауыздың кең ашылуы мен тар ашылуын, ерін мен езудің өзгеруін, таңдайға тілдің үші тиюі мен ортасы соғуын, жұтқыншақтың қаншама дірілдеуін, іштен шыққан ауаның ауызбен кетуі мен мұрынмен кетуін — міне осыларды тексерді. Бір дыбыстың екінші дыбысқа бағынып бас игенін, бір дыбыстың екінші дыбыстан қорқып үріккенін, сондағы дыбыс мүшелерінің жалқаулығы мен белсенділігін — осыларды қарастырды.

Мұның бәріне «тілдің жаратылыстық себепкерлері» деп ат қойды. Индо-европа тіл ғылымының ең көп күш жұмсаған, ең көп тексерген бөлімі осы бөлім — фонетика бөлімі — болғандықтан, оны да өңшең жаратылыс жағынан тексергендіктен, тіл себепкерлерінің ішіндегі ең айқыны, ең басымы да «жаратылыстық себепкерлер» болып шықты. Дыбыстың әлеуметтік, тілдік қасиеттері тексерусіз қалғанын, дыбыс өзгерістері, дыбыс заңдары әлеуметтік жағдайлар мен жалпы салт-сана жүйесімен салмақталмаған соң, ескі тіл ғылымының фонетика аталған бөлімі тілдің дыбыстау жағын, дыбыстың анатомия, физиологиясын, дыбыстың физика-акустика жағдайын тексеретін бір табиғат ғылымы болып қалды. Қоғам қатынастары жүйесінде ғана адам мен адам арасында ғана жарыққа шығатын тілді, сөйтіп, индо-европашыл фонетика жеке адам басында ғана, дара адам денесінде ғана болатын физиологиялық, оза ғана, психологиялық құбылыс қылып шығарды [...].

Тілдің деректеніп жарыққа шығатын құралы болған тіл дыбыстарын бұлайша табиғат батпағына аунатып қоюының өзімен индо-европашылдар колония мен метрополия арасына өткізбес ор қазған, тумыс аранын құрған еді. Мұ-

нысы колония елдерінің артта қалғандығын, тілдерінің жетімсіздігін жаратылысындағы кемшіліктен келген ем қонбас дерт етіп көрсету еді.

Осы күнге дейін мапаланып, ардақталып, ғылым табысы саналып келген тіл тану жүйесіне, оны тудырған тіл «білімпаздарына» біздің бұлайша қатты соқтығуымыз қиястан ұрынғандай, ғылым-әдебиет әдебіне сыймастай өрескелдік, озбырлық болып көрінбес үшін, бұл «білімпаздардың», олар жасап берген тіл ғылымының бет-аузын көрсеткендей бір тиянақ келтірелік. Мысалға, тіл мамандарының кішігірім, орта қолдарын да қоя тұрып, ең көрнектілерінен екеуін ғана — бірі жалпы тіл тану ғылымының (общее языкознание) өкілін, екіншісі колония тілдерінің зерттеушісін алып, сол екеуінің үндестік заңын қалай ұғындырғанын қарайық.

Жалпы тіл тану ғылымының Европадағы атақты білімпазы болған неміс ғалымы Штейнталь (Steintal) өзінің «Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des menschlichen Sprachbaues» (Берлин, 1860, 180-бет) («Адам баласының тіл құрылысындағы ең басты кейіпкерлерінің мінездемесі») деген кітабында сингармонизмді, — дыбыстардың орайласып, бір ыңғайласып, үндесіп келу заңын, — түрік-монғол елдерінің «рухани жалқаулығынан» (es ist eine geistige Traegheit)³ көреді.

Колония тілдерінің бірі болған якут тілінің аты-шулы ірі білімпазы болған академик Бетлинг «Über die Sprache der Jakuten» (Петербург, 11-бет). («Якут тілі жайында») деген кітабында сингармонизмнің себебі Орал-Алтай елдерінің сөйлеу мүшелерінің өзгеше құрылғандығынан (auf einer eigentlichen Organisation der Sprachorgane der Uralaltajschegen Völker beruhe), — дейді.

Сөйтіп бұл айтылған екі білімпаз екеуі де «Орал-Алтай тілдері» деп аталған тілдердің өзгешелігін бұл тілдермен сөйлесушілердің «жаратылыстық өзгешелігінен», «сөйлеу мүшелерінің өзгеше құрылғандығынан» көріп, осынысымен Европа елдерінен бұлардың жаратылысы басқалығын, тұмыстан тең емес, кем екендігін, бойына біткен «рухани жалқаулық» бұларды ілгері бастырмайтындығын мойындап отыр⁴.

Тіл намысын империалистерге сатқан ғылыми жез өкшелік деп осыны айтамыз.

³ Қара: Радловтың «Phonetik der nördlichen Tuerksprachen», («Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы») деген кітабын. Лейпциг, 1882, 77, 51-бет, 1-бөлік (Rent).

⁴ Үндестік заңының шын себебі жайындағы мына «білімпаздардың» мына пікірлерінің қателігі турасында ілгеріде сөз болмақ.

Сонымен, қорыта келгенде, жоғарыдан бергі айтып келген пікірлеріміз мынаған тіреледі:

Бүгіндегі біз біліп, көріп жүрген тілдердің жетіскен, өте ілгерілеген тілдер болушылығы — бүгіндегі еңбек техникасының өркендегендігінен әр нәрсеге де технология көзімен қараушылығымыз; бүгіндегі жазу жүйелерінің көпшілігі «әліппе жазу» (дыбыс таңбалайтын жазу) болғандығы; бүгіндегі қоғам құрылысының тапты қоғам болушылығы, оның тудырған таптық салт-санасы; әсіресе — бүгінгі индо-европашыл тіл ғылымының империалистердің сойылын соғып, көзін таптық шел басып, тілдің, тіл дыбыстарының шын қалпын көре алмауы, немесе оның таптық айнасының тіл қалпын қисық көрсетушілігі — осылардың бәрі қосылып, тіл дыбыстарының табиғаты жайында теріс ұғым тудырған:

1) тіл дыбыстарын сөздерді құрастырған тіл кірпіштері етіп көрсеткен;

2) тіл дыбыстарын, дыбыс тілін қашаннан келе жатқан, қашан да болмақшы мәңгілікті құбылыс етіп ұғындырған, табиғаттағы, тарихтағы өзгергіштік заңына сыймайтын бір өзгеше құдірет қылып түсіндірген;

3) дыбыс жүйесін тілдің басқа жүйелерінен айырып, оңашалап тексерген; сондықтан,

4) тіл категорияларындағы өткіншілікті, бірінен-біріне алмасып отырушылықты бүркеп кеткен; екінші,

5) дыбыстардың тілдік, қоғамдық жағын, қоғамдық салт-сананың, тілдің өз жүйесінің дыбыстарға ететін ықпалын көзге түсірмей жауып қойған;

6) дыбысты тілдік, қоғамдық астарынан оңашалап алып тексеруімен дыбыстың жаратылыстық жағына ауып кеткен, дыбыс жүйесі қоғамдық ғылым болу орнына жаратылыстық бір ғылым болып қалған;

7) дыбыстың жаратылыстық жағын ала-бөле терең тексеруімен тіл себепкерлерінің (факторы) ең күштісі жаратылыстық себепкерлер болып табылған;

8) тіл сияқты барып тұрған әлеуметтік құбылыстардың мықты себепкері жаратылыстық жағдай болғансын, империалистердің айуан тырнағына түскен надан колония елдерінің артта қалушылығы, соның ішінде — тіл жағынан артта қалушылығы, іштен туған мүгедектіктей-ақ (урод) жаратылысындағы кемшілігінен келген болып табылған. Бұлай деп ұғындырудың өзі империалистердің жалмауыздық саясатын ақтау, қостау болып шыққан.

Міне, біз осы уаққа шейін тіл дыбыстарының табиғатын осылай танып келдік; индо-европа тіл ғылымы осылай танытып келді. Бұл туралы орныққан көзқарас осы болды.

(Жалғасы бар).

I бөлім

СӨЗДІҢ ЖАЛПЫ ҚҰРЫЛЫСЫ

(Жалпы морфология)

Орта мектептің V класына арналған

ТАНЫСТЫРУ

§ 1. Грамматика нендей ғылым?

1. Сөз бөлшектері

Сөз ауызекі де сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған сөз түгел бір кітап болуы да, бір ғаңа әріп болуы да мүмкін.

Осы сияқты, ауызекі сөйлеген сөз де ұзақ бір әңгіме, тұтас бір баяндама болуы да, немесе, бір-ақ ауыз сөз болып, не бір нәрсенің ғана аты, тіпті, бір ғана дыбыс болуы да мүмкін.

Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады.

Сөз бөлшектерінің кітап, әңгіме сияқты ірілері бол, әріп, дыбыс сияқты ұсақтары бол, — қай-қайсысы да, бітулі киімдей, айналасы көмкерілген бір бүтін нәрсе. Сөйте тұра бұлардың бүтіндігі бір тұтас, сом бүтіндік емес; киімнің өңір, шабу, арт бой, жең, жаға бөлшектерден құралатыны сияқты, әр бөлшектің өзінің ішкі бөлшектері бар; әрқайсысы сол ішкі бөлшектерден қиындалып, құралып барып жасалады.

2. Сөз бөлшектерінің құралуы

Сөз бөлшектерінің жасалуы үйдің салынуы сияқты. Ағаш, тас, кірпіш, балшықтарды қалай болса, солай құрастырып үйе салса, үй болмайды, тек үйіншік болады. Үй болу үшін қиынын тауып қалап, байлауын тауып ұстатып; адам тұратын бөлме ме, мал қамайтын қора ма, астық жиятын сарай ма? — қайсысы екеніне — керегіне қарай тиісті түр беру керек.

* Бұл еңбек бірінші рет 1936 жылы Қазақстан баспасында жеке оқулық түрінде басылып шықты. — *Редколлегия.*

Қиынын тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстатпасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді. Ондай сөгіліп кеткен сөз не тіпті сөз болмай шығады да, немесе, адамға арнап салған үйің құстың күркесі болып шыққанындай, керекті сөзің болмай, басқа бір сөз болып шығады.

3. Сөз бұйымы мен сөз материалы

Тігіліп біткен киім, тоқылып шыққан өрмек, иіріліп болған жіп сияқты, сол күйінде адам керегіне жарарлық болып жасалған затты бұйым дейміз. Бұйым жасауға керекті затты материал дейміз. Ағаш, тас, кірпіш, балшық, шеге, әйнек сияқтылар үй деген бұйымды жасауға керекті материалдар. Жүн, мақта, жібек, кендір сықылдылар жіп деген бұйымды жасауға керекті материалдар.

Бұйым біткеннің бәрі бірдей, ағаш, жүн сықылды шикі материалдан ғана жасала бермейді, бір бұйым екінші бір бұйымнан да жасалады. Сөйтіп, бір бұйымның өзі екінші бір бұйымға материал болуы мүмкін. Мәселен, жүн, мақта, жібек сияқты материалдардан жасалған жіп деген бұйымның өзінен өрмек деген екінші бір бұйым жасалады. Сөйтіп, өрмекке жіп материал болады. Осы өрмек деген бұйымның өзінен киім деген екінші бұйым жасалады. Сөйтіп, өрмек киімге материал болады.

Сөз бөлшектерінің бәрі де — шикізат емес, бұйым. Өйткені, бәрі де — ірісі де, уағы да — сол күйінде-ақ сөздің бір керегіне жарарлық болып жасалады. Ең аяғы — жеке дыбыс та бір сөзді екінші сөзден айыруға жарайды.

Сөйте тұра сөз бұйымдарының бірі біріне материал болады.

Сөз бөлшектерінің әрбір ірісі — өзіне тете ұсағынан жасалған бұйым; әрбір ұсағы — өзіне тете ірісін жасайтын материал.

Әрбір ауыз сөз — бір бітулі бұйым. Бұл бұйым нәрселердің аттарынан құралып жасалады. Сондықтан нәрсенің аттары оны жасайтын материал болады.

Сөйте тұра, нәрсенің аттарының өзі — бір бітулі бұйым. Мұны жасайтын материал — дыбыстар.

Жеке дыбыстың өзі де сом нәрсе емес. Бұл да — түрліше салдыр мен үннен құралған бір бітулі бұйым.

4. Сөз материалының сыр-сыпаты мен сөз бұйымдарының жасалу жолы

Бұйымды дұрыс жасап шығу үшін оның қалай жасалатынын, қандай материалдан жасалатынын, ол материалдың сыр-сыпатын білу керек. Темірден құрап жасайтын да, ағаштан құрап жасайтын да бұйымдар бола береді. Темірді пісіріп, ағашты желімдеп ұстатамыз. Темірді ағашша желімдеп; ағашты темірше пісіріп ұстатпақ болсақ, материалдың сыр-сыпатын, қалай құрастыру әдісін білмегеніміз болады.

Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сыпатын білу керек. Білмесе, мұнда да темірді желімдеп, ағашты пісіргендегідей нәтиже шыға береді.

Сөзді дұрыс құраудың жолын білу — жазылатын сөзге ала-бөле керек. Өйткені, ауызекі сөйленетін сөздің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар.

Дыбыстап сөйленген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген, иә болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен лаждап түсінуге болады. Оның үстіне, сөз-сөздің жігін дыбыс сазымен бірде айырып, бірде қосып айтқасын, сөздің орны жылжып кеткені де онша байқалмайды. Сөздің әні де басқа жағынан ұқсас сөздерді айырып тұрады. Дұрыс айтылмағанын сезсе, сөйлеушінің өзі де сөзін қайта түзеп айтып, түсінікті қылады. Мұның бәрі де жеткіліксіз болса, ауызба-ауыз сөйлескен адам қайта сұрап алуына болады.

Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі, немесе, түсініксіз күймен қалып қояды. Мұнда жазған кісіден қайта сұрап алуға болмайды. Жазылған сөздің бөлшек-бөлшегін және тыныс белгілерін өте сақтықпен өз орнына қоймасаң, мұнда оның олқысын толтыратын ым да, дыбыс әні де жоқ.

Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет.

Сөзді қалай құрудың тетігін білу ауызекі сөз үшін де аса керекті. Өйткені, топқа сөйленетін сөз де жазу тілі сияқты. Мұнда да екі кісі отырып сөйлескендегі кеңшілік жоқ.

Сөз бұйымының қалай құралатынын, сөз материалының сыр-сыпатын білдіретін ғылым грамматика аталады.

Грамматика — грек халқының сөзі. Мағынасы — жазу танытқыш деген. Бұлай аталу себебі — ерте кезде грамматика тек жазылған сөзді оқып түсінуге ғана

кілт болған. Бүгінде грамматика жазылатын сөзді де, айтылатын сөзді де дұрыс құруға, дұрыс түсінуге үйрететін ғылым болып кетті.

§ 2. Сөз деген не?

Сөз дегенді екі мағынада қолданамыз.

Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз. Мысалы, *Мен жылыста пионерлер атынан құттықтау сөз сөйледім* дегенде, немесе *Қатесі көп болғансын, жазғаның сөз болмай шығыпты* дегенде сөз — айтылған, жазылған сөздің бәрі деген мағынада.

Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз. Мысалы, *Жер жүзінің пролетарлары, бірігіңдер!* деген ұранда төрт сөз бар десек, мұнда сөз деп нәрсенің атының бір өзін ғана атаған боламыз.

Грамматикада сөз дегенді, көбінесе, осы соңғы мағынада қолданамыз. Айырып айтқымыз келсе, бұл соңғы мағынасындағы сөзді жеке сөз дейміз.

1. Жеке сөз — заттың өзінің, я заттың бір белгісінің аты. Мәселен:

Бала, тас, үй — деген сөздердің әрқайсысы бір-бір заттың аты; *Биік, аласа, қызыл* — дегендер заттың сыпат белгісінің аттары; *Екі, бес, он* — дегендер заттың сан белгісінің аттары; *Жаз-у, ойна-у* дегендер заттың іс белгісінің аттары.

Сөйлегенде жеке заттың, немесе, заттың белгілерінің өзді-өзін ғана айтқымыз келсе, *үй, тас, бала, биік, қызыл, екі, он, ойна, жаз* деп айырым сөздерді айтамыз.

2. Әрбір сөз, осылай, айырым-айырым айтуға да келеді.

Бірақ, көбінесе, сөйлегенде жеке заттардың, немесе, зат белгілерінің өзді-өзін ғана айтып қоймаймыз, ол заттың қандай екенін, қанша екенін, не істейтінін, не болатынын да білдіреміз. Мәселен, *үй* деген заттың қандай екенін де қоса білдіргіміз келсе, *биік* деген белгінің атын қосып, *биік үй* дейміз; *тас* деген заттың нешеу екенін көрсеткіміз келсе, заттың сан белгісін білдіретін *он* деген сөзді қосып, *он тас* дейміз; *бала* деген заттың не істейтінін айтқымыз келсе, *бала ойнайды, бала жазады* деп, *ойнау, жазу* деген іс аттарын көрсететін сөздер қосамыз.

Нәрсенің белгісі біреу болып қоймайды, әлденешеу бола береді. Сондықтан, оның белгілерінің қаншасын білдіргіміз келгеніне қарай, бір заттың атына бірнеше белгінің атын да қосып айтамыз. *Бес биік үй салынды* десек, *үй* деген сөздің сан белгісін көрсететін *бес* деген сөзді, *сыпат белгісін көрсететін биік* деген сөзді, *іс белгісін көрсететін салынды* деген сөзді қосып айтқан боламыз.

3. Осылардағы сияқты, сөз деген — айырым түрде ғана болып қоймай, бір-бірімен қосылып та айтылады.

Сөз деген — зат біткеннің бәрінің аты емес, әр елдің өзінің білген затының, білген құбылысының ғана аты.

Ел-елдің білмеген заты да, білмеген құбылысы да толып жатыр. Таңымаған кісінің атын білмейтініміз сияқты, білмеген нәрсенің аты да тілімізде болмайды. Мәселен, шөптер мен жәндіктердің көбінің тілімізде аты жоқ. Өйткені, олармен көп аса кездеспегенбіз. Кездессек те елеменбіз.

Адам өзінің тіршілік тартысында кездесіп, пайдасын я зиянын көрген нәрселерді ғана елеген, соларды ғана білген. Шөптердің ішінде мал жейтіндерін, отын болатын, бояу болатын, ем болатын, у болатындарын ғана білген де, соларға ғана ат қойған. Басқа заттардың аты да осылайша қойылған.

Сонымен, білінген нәрселерге қойылған атты сөз дейміз.

§ 3. Сөйлеу

Сөйлеген адам өзіне сөйлемейді, басқа біреуге сөйлейді.

Екі атты кісі келіп, түсіп жатқанын көрсек, оны өзіміз білеміз де қоямыз. Ал *«Екі атты кісі келіп түсіп жатыр»* десек, онда сол өзіміз білгенді басқа біреуге де білдірген боламыз. Жазып жатқан қағазымызды бітіріп болып, үндемей отырсақ, жазып болғанымызды өзіміз ғана білеміз. Ал, *«Мен жазып болдым»* деп сөйлесек, сол өзіміз ғана білгенді енді басқаларға да білдірген боламыз. Аяғым тоңғанын ешкімге айтпасам, өзім ғана білем. Ал, *«Аяғым тоңды»* десем, осы сөзімді есіткен жұрттың бәріне де білдірген болам.

Ертең демалыс күн. Сонда менің сырғанақ тепкім келеді. Бірақ, менің ойымда, ішімде не барын басқалар білмейді. Басқалар білсін десем, *«Ертең менің сырғанақ тепкім келеді»* деп айтуым керек.

Қысқасы, мен не деп сөйлесем де, басқа біреуге өзімнің ойымнан хабар беру үшін сөйлеген болам.

Сөйлегендегі мақсат — біреудің екінші біреуге өзінің ойын білдіруі.

§ 4. Сөз бен ой

«Екі атты кісі келіп түсіп жатыр» дегенде көріп білгенімді білдірдім. *«Аяғым тоңды»* дегенде тоңып білгенімді білдірдім. *«Баяғыда біздің ауыл көшіп жүрген екен»* десем, есітіп білгенімді білдірем. *«Есектен ат*

жүйрік» десем де, есек пен аттың шабысын талай көріп, сезіп барып білгенімді айттым. Қысқасы, нендей ойымды білдірсем де, бәрі де өзімнің білгенімді білдіру болып шықты.

Ой деген адамның өзі жайлы, болмаса төңіректегілер жайлы білгені. Сөз деген — сол білген нәрселерінің аты.

Сондықтан адам, заттар мен құбылыстар жайында білгенін (ойын) білдіргісі келсе, сол заттар менен құбылыстардың аттарын (сөздерді) айтып білдіреді — ойды сөзбен білдіреді.

§ 5. Сөйлем

Сөзбен білдірілген ой аяқталған түгел ой болуы да, аяқталмаған шала ой болуы да мүмкін. «*Балалар бүгін...*» деп айта түсіп, сөзді осымен үзе қойсақ, балалар жайындағы айтпақ ойымыз аяқталмай қалған болады. Ал, *балалар бүгін ойнады* десек, онда айтатын ойымыз түгенделіп, әңгіме түсінікті болады.

Ойды бір сөзбен де, бірнеше сөзбен де түгел білдіруге болады. *Қыс. Күн боран. Жердің үстін қар жапқан* дегенде *қыс* деген жалғыз сөздің өзі де түгел бір ойды білдіріп тұр. *Күн боран* дегенде сондай түгел бір ойды *күн* және *боран* деген екі сөзбен білдірген. *Жердің үстін қар жапқан* дегенде түгел бір ойды төрт сөздің жинағы білдіріп тұр.

Балалар мектепке келді. Қоңырау дауысы естілді. Бәріміз де ішке кірдік деген әңгіме — біріне-бірі тіркес, аралары жақын істер жайында. Бірақ әр істің іргесі бөлек тұр. Сондықтан, мұнда әрқайсысын бөлек-бөлек түйіп кеткен үш түрлі ой көреміз: бірі — балалардың мектепке кіруі; екіншісі — қоңырау дауысы естілуі, үшіншісі — ішке кіруіміз.

Осындай, аяқталған ойды білдіретін бір я бірнеше сөзді сөйлем дейміз.

Сөйлемнің қандай түрлері болады, қандай бөлшектері болады, ол бөлшектерден сөйлем қалай құралады? — міне, грамматиканың осыларды қарайтын бір бөлімі бар. Грамматиканың бұл бөлімін сөйлем жүйесі, немесе, синтаксис дейміз.

Синтаксис грек сөзі. Қазақша *қоспа* деген. Сөздерді бір-біріне қосып барып сөйлем жасалатын болғандықтан, *қоспа* деп аталған.

СӨЙЛЕМ ЖҮЙЕСІНЕН БАСТАУЫШ БІЛІМ

§ 6. Сөйлемнің сазы

Сөйлем түрлі сазбен айтылады. Қандай сазбен айтылғанына қарай, сөйлем үш түрлі болады.

1. Хабар сазды сөйлем.

2. Сұрау сазды сөйлем.

3. Леп сазды сөйлем.

1. Хабар сазды сөйлем. Болған, болып жатқан, немесе болашақ оқиғалардың жайын хабарлай сөйленген болса, сөйлем хабар сазды болады.

Мысалы:

Жаз шықты. Күн жылы. Жуырда құс келіп болады.

2. Сұрау сазды сөйлем. Бір нәрсе жайынан сұрала сөйленген болса, сөйлем сұрау сазды болады.

Мысалы:

*Каспийдің сұлулығы сұрғылт құм ба?
Кавказдың сұлулығы зәулім шың ба?*

(Ілияс).

3. Леп сазды сөйлем. Бір нәрсеге таңдана, опына, біреуге өтіне, бұйыра, ашулана, қуана сөйленген, немесе, хабар өте көтеріңкі я өте басылыққы көңілмен берілген болса, сөйлем леп сазды болады. Тілек, ұран сөйлемдерде леп сазды сөйлемдерге қосылады.

Мысалы:

Апырай, мынау бір қызық екен!

Қап, кеше келмеген екенмін!

Менің кітаптарымды осы барған кісіден қалдырмай жібере көр!

Сорғала, тіл, сорғала!

Жасасын Кеңес елі!

Хабар сазды сөйлем біткеннен кейін ұлы тыныс белгісі (.) — ноқат қойылады.

Сұрау сазды сөйлемнің аяғына сұрау белгісі (?) қойылады. Леп сазды сөйлемнің соңынан леп белгісі (!) қойылады.

Кейде сөйлем бітпей үзіліп қалады. Мұндай үзілген сөйлемді жазғанда, соңына көп ноқат қойылады.

Мысалы:

Тірі келсе көресін ғой! Бірақ мен...

Тығылған жасқа булығып, сөзін де айта алмады (Бейімбет, «Шұға»).

§ 7. Сөйлем мүшелері

1. Таныстыру

Сөйлем түгел бір ойды білдіреді. Түгел ойды сөйлем бір сөзбен де, көп сөзбен де білдіреді. Бірақ, бір сөздің бір өзі сөйлем болуы сирек болады. Көбінесе, сөйлемде бірнеше сөз болады.

Бір сөзді сөйлемде түгел бір ойды бір сөздің бір өзі-ақ білдіреді. Көп сөзді сөйлемде түгел бір ойды сөйлемдегі сөздердің бәрі жиналып барып білдіреді.

Бір сөзді сөйлем басы, қол-аяғы жоқ тас-томалақ дене сияқты. Мұның бөлек-бөлек мүшелері болмайды. Көп сөзді сөйлем — басы, кеудесі, қолы, аяғы бар дене сияқты. Мұның әр сөзі тұтас бір дененің мүшелері сияқтанып, әрқайсысы түгел ойдың бір бөлшегін көрсетеді.

Сондықтан көп сөзді сөйлемнің осындай түгел ойдың бір бөлшегін білдіретін әр сөзін сөйлемнің мүшесі дейміз.

Құс ұшады. Бала ойнайды. Күн суық деген үш сөйлемнің әрқайсынында екі-екіден мүше бар.

Боздаған үн шыққан абыржыға қарай Айша қызыл атты аяңдатып келе жатты (Сәкен) деген сөйлемде он бір мүше бар.

2. Баяндауыш

Сөйлем деген — түгенделген ойды ауызекі, я қағаз жүзінде баяндап беретін бір сөз, я бір топ сөз. Сөйлем мүшелерінің ішінде біреудің, не бірдеменің не қылғанын, я не белғанын баяндап тұратын бір мүше болады. Оны баяндауыш дейміз. *Құс ұшады, бала ойнайды* дегенде құстың, баланың не қылатынын, *Күн суық* дегенде күннің нешік екенін ұшады, ойнайды, суық деген мүшелер баяндап тұр. Сондықтан бұларды баяндауыш мүше дейміз.

Баяндауышты тауып алу оңай. Ол — қашан да сөйлемнің ең соңында тұрады.

«Теңдік» колхозы екі жылдық өмірді артына салғанда адам танымастық боп өзгерді. Бұрынғы ауылдың орнына жаңа ауыл, жаңа үйлер салынды... Бай-кулактар айдалып, кедей-орташаның іргесі бірікті. Ауыл жастарының ішінен белсенді, іскер жастар шықты. Соның бірі болып Шекер де кетерілді (Бейімбет).

Міне, осындағы сөйлемдердің бәрінің де баяндауыштары аяғындағылары.

Ескерту: I. Баяндауыш — сөйлемнің соңында келмейтін екі жері бар: бірі — ұран сөздерде; бірі — төл сөзге жалғаса, *деу* сөзі баяндауыш болған жерде.

1. Ұрандарда жасасын, жоғалсын сияқты сөздер баяндауыш болғанда, күшейту үшін бұлар сөйлемнің басына қойылады. Мысалы: *Жасасын Кеңес үкіметі!*

Бітсін байлар!

2. Баяндауыш *де* сөзі болғанда (*де* етістігі) басқа мүшелердің алдына да шығарылады:

— *Құжырайған шал ғой — не хабар біледі дейсің, — дейді бір келіншек* (Бейімбет).

Мұнда баяндауыш — *дейді*.

— *Ондай ойы барларың осы бастан ашып айтыңдар? — деді Жарықпас, қалың топты көзімен бір шолып өтіп* (Бейімбет).

Мұнда да баяндауыш — *деді*.

Ескерту: II. Өлең сөздерде өлеңнің ұйқасы үшін сөз орны алмасып тұра береді. Соның ішінде, баяндауыш та орнынан ығысып кете береді:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман (Абай).

Арман ұлғайды десе, өлең ұйқаспайтын болғасын, *ұлғайды* деген баяндауышты *арман* дегеннің алдына шығарған.

*Еріксіз алған баурап шалдың күйі,
Жырлаған дертті жүрек, улы миы*

(Глияс).

Сөз-сөзді өз орнына қойса «*Шалдың күйі еріксіз баурап алған. Дертті жүрек, улы миы жырлаған*» болар еді. *Баурап алған, жырлаған* деген баяндауыштар өлеңнің ұйқасымы үшін орындарынан қозғалған.

3. Бастауыш

Сөйлем қашанда біреудің, я бірдеменің жайынан сөйленген болады. *Құс ұшады* деген сөйлем құс жайында, *бала ойнайды* деген сөйлем бала жайында, *күн суық* деген сөйлем күн жайында. Осыларды *құс, бала, күн* деген сөздер сөйлемнің кімнің жайынан, я ненің жайынан сөйленгендігін көрсетіп тұр.

Осындай, сөйлемнің кімнің, я ненің жайынан сөйлегендігін көрсететін мүшесін бас мүше, немесе, қысқартып бастауыш дейміз. Жоғарғы үш сөйлемнің бастауыштары *құс, бала, күн* деген мүшелері.

Баяндауыштың алдына кім? не? деген сұраулар қойып бастауышты тауып алуға болады: *не ұшады?* — *құс*. *Құс* — бастауыш. *Кім ойнайды?* — *бала*. Бастауыш — *бала*. *Не суық?* — *күн*. Бастауыш — *күн*.

Ескерту: Бастауыштың сұрауы кейде қайсысы? қандайы? қаншасы? дегендер болып келеді.

Мектебіміздегі екі жүз оқушының биыл жиырма бесі бітіріп шықты.

Қаншасы бітіріп шықты? — Жиырма бесі. Бастауыш — жиырма бесі.

Сияның қарасы жақсы. Сияның қандайы жақсы? — қарасы. Бастауыш — қарасы. Сияның қызылынан қарасы жақсы. Сияның қызылы мен қарасының қайсысы жақсы? — қарасы. Бастауыш — қарасы.

4. Айқындауыш

Сөйлемде бастауыш пен баяндауыштан басқа да мүшелер болады. Олар я бастауышты, я баяндауышты анығырақ, айқынырақ аңғарту үшін тұрады.

Мәселен:

Жылы-жылы жел соқты.

Жылғалардан су соқты.

(Илияс).

Алдыңғы сөйлемнің баяндауышы — соқты, бастауышы — жел. Жылы-жылы сөздері жел деген бастауышты айқындап тұр. Тек Жел соқты деп қойсақ, желдің суық екенін, болмаса, жылы екенін білмес едік. Қандай жел екенін айқындау үшін жылы-жылы деген сөздер қосылған.

Соңғы сөйлемнің баяндауышы соқты, бастауышы — су. Тек су соқты деп қойсақ, судың қайдан келіп соққанын білмес едік. Қайдан соққанын көрсетіп, соқты деген баяндауышты айқындау үшін жылғалардан деген сөз қосылған.

Алдыңғы сөйлемдегі жылы-жылы, соңғыдағы жылғалардан сияқты бастауышты я баяндауышты айқындау үшін тұрған сөздерді айқындауыш дейміз.

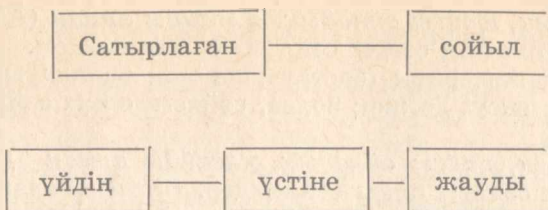
Бастауыш пен баяндауышты негізгі мүшелер дейміз.

Айқындауыштың өзінің айқындауышы, ол айқындауыштың тағы айқындауышы... бола беруі мүмкін.

Сатырлаған сойыл үйдің үстіне жауды. (Бейімбет).

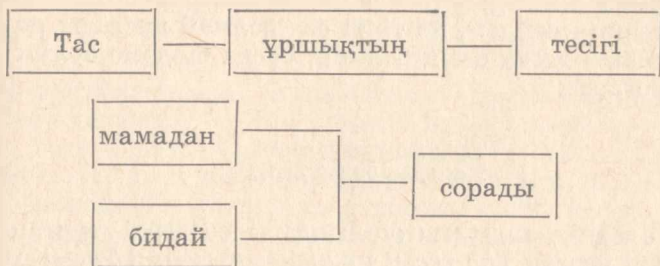
Бұл сөйлемнің баяндауышы жауды; бастауышы — сойыл. Сойыл, жауды деген сөздер негізгі мүшелер. Қалғандарының бәрі де айқындауыштар. Үстіне деген сөз қайда жауғанын көрсетіп, жауды деген баяндауышты айқындап тұр. Үйдің деген сөз ненің үстіне жауғанын білдіріп, үстіне деген айқындауыштың айқындауышы болып тұр. Сатырлаған деген сөз қандай, қайткен сойыл екенін аңғартып, сойыл деген бастауыштың айқындауышы болып тұр.

Айқындауышты өзінің айқындап тұрған сөзімен сызық арқылы байланыстырып көрсетсек мынадай болады:

Бір сөздің өзінің бірнеше айқындауышы болуы мүмкін:

Тас ұршықтың тесігі
Мамадан бидай сорады
 (Глияс).

Мұнда *сорады* деген баяндауыштың бір өзінің екі айқындауышы бар.

5. Жалаң сөйлем мен жайылма сөйлем

Негізгі мүшелері ғана (бастауышы мен баяндауышы ғана) бар да, айқындауыш мүшелері жоқ сөйлемді жалаң сөйлем дейміз.

Мен оқыдым. Сен жаздың. Оқу басталды. Егін бітік. Мал күйлі. Ауыл гүлденуде.

Міне бұл сөйлемдердің бәрі де жай сөйлемдер.

Айқындауыш мүшелері де бар болса, сөйлем жайылма сөйлем болады. Мысалы:

Мен жақсы оқыдым. Сен әдемі жазасың. Оқу жаңа басталды. Колхозымыздың егіні өте бітік. Биыл қай мал да тым күйлі. Колхозданған жаңа ауыл гүлденуде.

Міне бұл сөйлемдердегі жуан әріппен жазылған сөздер айқындауыштар. Сондықтан бұлар жайылма сөйлем болады.

6. Толық сөйлем мен олқы сөйлем

Негізгі мүшелері түгел (бастауышы да, баяндауышы да бар) сөйлемді толық сөйлем дейміз. Жоғарғы 5-тармақтағы сөйлемдердің бәрі де толық сөйлемдер.

Қартайдық. Қайғы ойладық. Ұлғайды арман (Абай) деген бір жол өлеңнің соңғы сөйлемі толық сөйлем.

Негізгі мүшелерінің (бастауышы мен баяндауышының) не біреуі, не екеуі де жоқ болса, сөйлем олқы сөйлем атанады.

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман дегендегі алдыңғы екі сөйлем олқы сөйлемдер. Өйткені олардың негізгі мүшелерінің біреуі (бастауыштары) жоқ.

§ 8. Сөз қиыны

Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек. Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да, немесе, айтайын деген сөзің болмай, басқа бірдеме болып шығады. Жоғарғы

Тас ұршықтың тесігі
Мамадан бидай сорады,—

деген өлеңнің алдыңғы жолындағы сөздерді тұрған орындарынан қозғап *Тас тесігі ұршықтың* деп, я *Тесігі тас ұршықтың* деп өзгертсек, сөз болмай шығады. Соңғы жолын *мамадан бидай сорады* деудің орнына *Мама бидай сорады* деп *мамадан* деген сөздің -дан дегенін алып тастасақ, *Бидайды мама сорады* болады да, айтайын деген сөзің болмай, басқа болып шығады.

Сөздің қиыны келу үшін екі шарт керек:

А л д ы м е н, э р с ө з д і о р н ы -о р н ы н а д ұ р ы с қ о ю к е р е к ;
тиісті орны ауысып кетсе де, қиыны келмейді.

Е к і н ш і, о н ы ң ү с т і н е, б і р с ө з д і е к і н ш і с ө з г е б а й л а п б е р е т і н ж а л ғ а у л а р б а р ; с о н ы д ұ р ы с ж а л ғ а у к е р е к ; т и і с т і ж а л ғ а у ы ж а л ғ а н б а й қ а л с а д а, я т е р і с ж а л ғ а н с а д а, с ө з д і ң қ и ы н ы к е л м е й д і.

Жоғарғы *Тас ұршықтың тесігі* дегенді *ұршықтың тесігі тас* деп, я *тас тесігі ұршықтың* деп өзгерткенде қиыны қашып кетуі — сөз-сөздің орны алмасып, тиісті тәртібі бұзылғаннан.

Мамадан бидай сорады,— дегенді *мама бидай сорады* деп өзгерткенде сөздің қиыны келмеуі — *мама* деген сөздің тиісті жалғауы (-дан) жалғанбай қалғаннан. *Біз мектепке келді-к* деудің орнына *біз мектепке келді-м* десек те дұрыс болмай, сөздің қиыны қашады. Мұндағы бұзып тұрған — жалғауды дұрыс жалғамай, теріс жалғағандық (-к орнына -м жалғағандық).

§ 9. Сөздің тура күйі мен бұрма күйі

Сөздер сөйлем ішінде екі күйде кездеседі. 1. Тура күйде, 2. Бұрма күйде. Жоғарғы тас ұршықтың тесігі деген үш сөздің тас деген біреуі-ақ тура күйде тұр, қалған екеуі: 1. Ұршық-тың 2. Тесіг-і дегендер бұрма күйде. Тура күйінде бұл екеуі ұршық, тесік түрінде болар еді.

Сөз жеке тұрғанда тек тура күйде болады. Мәселен, тесік, ұршық деген сөздерді бөлек-бөлек айтқанда еш уақытта да тесігі, ұршықтың демейміз, тесік, ұршық дейміз.

Сөйлем ішінде сөз тура күйде де, бұрма күйде де бола береді.

Көкке жеткен зәулім үйдің
Терезесі — жұлдыз шам
(Бейімбет).

дегенде жеткен, зәулім, жұлдыз, шам деген төртеуі тура күйде тұр да, көкке, үйдің, терезесі деген үшеуі бұрма күйде тұр. Тура күйінде бұл үшеуі көк, үй, терезе болар еді.

Сөйлем ішіндегі сөздердің бірде тура күйде, бірде бұрма күйде болатыны — сөздің қиындасуы үшін керек. Жеке тұрған сөздің тек тура күйде болатыны — басқа сөзбен қиындасудың керегі жоқтықтан.

Сөйлем ішіндегі сөздер тура күйде тұрып-ақ қиындаса беруі мүмкін.

Жас қартаймақ. Жоқ тұмақ, Туған өлмек (Абай) дегенде сөздер тура күйде қиындасып тұр. Тура күйде қиыны келмейтін болса, бұрып әкеліп қиындастырамыз.

Бәрі — осының, Бибіш-ау, бесжылдықтың олжасы! (Бейімбет) дегенде *Бибіш-ау* деген қаратпа сөзден басқасының бәрі де бұрма күйде тұр. Өйткені бір-біріне қиындастыру үшін *осы* дегенді *осының* деп, *бар* дегенді (*бары*) *бәрі* деп бұрып әкелу керек болған. *Бесжылдық* деген сөзбен *олжа* деген сөзді байланыстыру үшін алдыңғысын *бесжылдықтың* деп, соңғысын *олжасы* деп бұру керек болған. Бұрма сөздің осындағы -ы, -сы, -ның, -тың сияқты бөлшектерін жалғау дейміз.

Тура сөзден бұрма сөз жасау үшін тура сөзге жалғау жалғау керек. Бұрма сөзден тура сөз жасау үшін жалғауын алып тастау керек.

§ 10. Жалғауыштар

Сөз тәртібі мен жалғаудан басқа да сөз-сөзді байланыстырып қиынын келтіретін бір сөздер бар. Ондай сөздерді жалғауыш дейміз.

Жылқы да, сиыр да — мал.

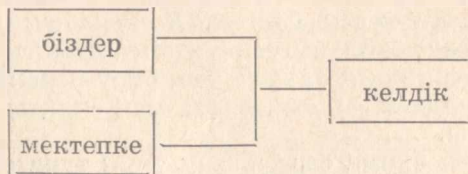
Колхозшылардың жеке меншігіндегі қой мен сиыр көбейіп келеді дегендегі *да, мен* дегендер жалғауыш. Бұлар жылқы мен сиырдың, сиыр мен қойдың араларына дәнекер болып, оларды бір-біріне байланыстырып тұр. Осы сияқты үшін, сайын, шейін дегендер де жалғауыш болады. *Көп білу үшін көп оқимыз* дегенде үшін жалғауышы білу деген сөзді оқимын деген сөзбен байланыстырып тұр. Ол болмай көп білу көп оқимын деп қойсақ, сөздер байланыспай, қиыны келмей шығар еді. *Колхозымыздың малы жыл сайын көбейіп келеді* дегенде сайын деген жалғауыш жыл деген сөзді көбейіп деген сөзбен байланыстырып тұр. Ол болмаса *колхозымыздың малы жыл көбейіп келеді* болып, сөз қиыны қашар еді.

Да, мен, үшін, сайын сияқты сөздер бұрма күйде тұра алмайды, өйткені бұларға жалғау жалғанбайды. Бұлар тура сөз бола алмайды. Өйткені, тура сөздердей оңаша күйде айтылмайды, басқа бір сөздің шылауында ғана тұра алады.

§ 11. Жетек сөз бен жетекші сөз

Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді жетек сөз, ертуші сөзді жетекші сөз дейміз.

Біздер мектепке келді-к деген сөйлемдегі үш сөздің байланысуы мынадай: бірінші — *біздер* деген сөз бен *келдік* деген сөз бір байланысқан: *кім келді?* — *Біздер келдік*. Екінші — *сол келдік* деген сөз бен *мектепке* деген сөз тағы байланысқан — *Қайда келдік?* — *Мектепке келдік*. Сөйтіп, бұл үш сөз жағалай матастырылмаған. *Біздер* деген мен *мектепке* дегеннің екеуі жиналып *келдік* деген бір сөзге арқандалған. Мұның арқандалу ретін сызықпен көрсетсек, мынадай болады:

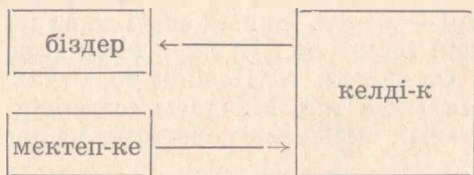
Енді, осы байланысқан әрбір екі сөздің өз ара қалайша байланысқанын қарасақ, бірін-бірі ертіп, біріне-бірі еріп тұрғанын көреміз. *Біздер* деген сөз *келдік* деген сөзді ертіп тұр, *келдік* деген сөз *мектепке* деген сөзді ертіп тұр.

Қайсысының ертіп, қайсысының еріп тұрғанын жалғауынан білуге болады. *Біздер* деген сөздің орнына *мен* деген сөзді қойсақ, *келдік* сөзінде -к жалғауы тұра алмайды: *мен келді-к* деп айтуға болмайды, *мен келді-м* деп к-нің

орнына -м жалғауын қойып айту керек. Өйткені, -к жалғауын керек қылып тұрған *біздер* деген сөз еді, оны алып тастап, орнына басқа сөз қойғасын ол басқа сөз басқа жалғауды керек қылып тұр. -М жалғауын керек қылған *мен* деген сөз. *Келді* деген сөз тура күйінде *біздер* деген сөзбен қиындаспайды. Оны қиындастыру үшін *келді* сөзіне -к жалғауын жалғап, бұрып әкелу керек. Тура күйінен айрылып, бұрма күйге түскен сөз басқа бір сөздің жетегіне ерген жетек сөз болады. Оны жетектеген сөз жетекші болады. Мұнда *келдік* — жетек сөз, *біздер* — жетекші сөз.

Енді, *келдік* пен *мектепке* деген екі сөздің өз ара байланысын қарасақ, мұнда *келдік* — жетекші де, *мектепке* — жетек сөз. Өйткені, *мектеп-ке* сөзіндегі -ке жалғауын керек қылып тұрған — *келдік* сөзі, мұның орнына *көрді-к* деген сөзді әкеліп қойсақ, *мектеп-ке көрдік* деуге болмайды, *мектеп-ті* көрдік деп, -ке жалғауының орнына -ті жалғауын қосу керек болар еді. Сөйтіп, *келдік* деген сөз бұл арада бір сөзге жетек бола тұрып, енді бір сөзге өзі жетекші болып тұр.

Жоғарыда бұл сөздердің байланысын сызықпен таңбалағанда тек қай сөзбен қай сөздің байланысып тұрғанына ғана көрсетіп едік. Енді қай сөз қай сөзді жетектеп тұрғанын да сызықпен таңбаласақ, мынадай болады (саржаның үші қараған жағы — жетектеген жағы):

Біздер деген сөз *келдік* деген сөзді жетектеп тұр; *келдік* — *мектеп-ке*-ні жетектеп тұр.

Бұрма сөздің (жалғаулы сөздің) бәрі де жетек сөздер, тура сөз жетек те, жетекші де бола алады.

Ескерту: Бұрма сөз бір сөзге жетек бола тұрып, басқа сөздерге өзі жетекші де болады. (*Біздер мектепке келдік* дегендегі *келдік* сияқты). Бірақ, басқа сөзге жетекші болсын, болмасын, жалғауы бар сөз әйтеуір бір сөзге жетек болмай қалмайды.

§ 12. Анықтауыш пен толықтауыш

Сөйлемнің айқындауыш мүшелері екі түрлі болады: бірі өзінің айқындайтын мүшелеріне жалғау жалғап барып жетектеледі, бірі жалғаусыз жетек

теледі. Жалғаулы айқындауышты толықтауыш дейміз. Жалғаусыз айқындауышты анықтауыш дейміз. Сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыштан басқа жалғаусыз сөздің бәрі де анықтауыш болады. Баяндауыштан басқа жалғаулы сөздің бәрі де толықтауыш болады.

Жақып ұзақ сөйледі. Дәуіттің, Қасымның жаман жағын түгел ашып берді (Бейімбет) дегенде *ұзақ, жаман, түгел* деген сөздер — анықтауыш. *Дәуіттің, Қасымның жағын* деген үшеуі — толықтауыш.

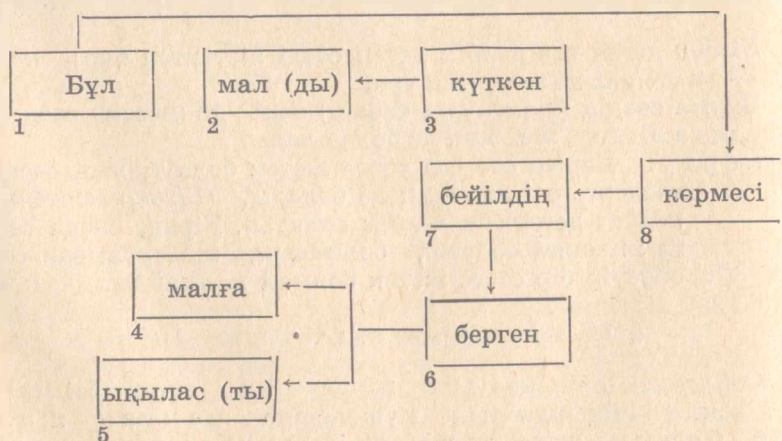
§13. Сөйлем мүшелерінің орын-орны

Баяндауыш сөйлемнің ең аяғында, бастауыш өз баяндауышынан бұрын келеді (§ 7).

Анықтауыш өзінің анықтаған сөзінен, толықтауыш өзінің толықтаған сөзінен бұрын келеді.

1   2   3   4   5   6   7   8
 Бұл — мал күткен, малға ықылас берген бейілдің көрмесі (Мұқтар).

Мұнда бастауыш — *бұл*, баяндауыш — *көрмесі*. Көрмесі деген сөздің толықтауышы — *бейілдің*. Бұл сөз өз толықтауышы *көрмесі* дегеннен бұрын келген. *Бейілдің* деген сөздің екі анықтауышы бар: бірі — *берген*, бірі — *күткен*. Екеуі де өзінің анықтауышысынан (*бейілдің* дегеннен) бұрын келген. *Берген* деген сөздің екі толықтауышы бар: бірі — *ықылас*, бірі — *малға*. Мұның екеуі де өз анықталушысынан (*берген-нен*) ілгері тұр. *Күткен* деген сөздің бір толықтауышы бар. Ол — *мал*. Бұл өзінің толықталушы сөзінің (*күткен-нің*) алдында тұр. Мұндағы сөздердің қалайша қиындасып тұрғанын сызықпен көрсетсек, мынандай болады:

СӨЗ ТҰЛҒАЛАРЫ

§ 14. Таныстыру

Сөздің бір қалыпта тұрмайтын, бір сөздің өзі бірде тура, күйде, бірде бұрма күйде болып, өзгеріп, түрленіп отыратынын бұрыннан да білуші едік.

Ауылдың алды айдын көл
Айдын көлде шағала
Айдын көлді жағала

(Илияс)

дегенде *айдын* деген сөз үш рет келген. Үшеуінде де бір қалыпта, бірінің-бірінен айырмасы жоқ. *Көл* деген сөз де үш рет келген, бірақ, бұл — үшеуінде үш түрлі:

бірінші жолда — *көл* түрінде,
екінші жолда — *көлде* түрінде,
үшінші жолда — *көлді* түрінде.

Осындағы сияқты бір сөздің өзі түрлі орында түрліше кейіпке кіруі мүмкін. Сөздің сыртқы көрінісін сөздің тұлғасы дейміз. Сыртқы көрінісінің (кейпінің) түрленуін сөз тұлғасының түрленуі дейміз. Анау — *көл, көлде, көлді* — дегендердің бәрі де сөз тұлғасының түрленулері.

Сөз тұлғасының түрленуі, я сөздің түпкі мағынасына жаңа мағына үстеу үшін ғана керек; я болмаса, сол сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру үшін керек.

Сөз тұлғасының түріне қарай мынадай алты арыс болады.

1. Түбір сөз,
2. Қосымшалы сөз,
3. Кіріккен сөз,
4. Қиюлы сөз,
5. Қосар сөз,
6. Қосалқылы сөз.

Сөз-сөздің қалай құралатынын жалпы түрде қарайтын ғылымды жалпы морфология дейміз.

§ 15. Түбір сөз бен қосымшалы сөз

Сөздің түп мағынасын беретін бөлшегін түп бөлшек немесе қысқартып **түбір** дейміз.

Айдын көл-де шағала.

Айдын көл-ді жағала, —

дегенде тұлғасы бірде *көл-де*, бірде *көл-ді* болып, екі түрде тұрған сөздің екеуінің де түп бөлшегі *көл* дегені.

Көл дегенің көл-шік тағы дегендегі *көлшік* сөзінің де

түп бөлшегі *көл*. *Көл-де, көл-ді, көл-шік* сөздерінің түп мағынасын беріп тұрған **түбірі** — осы *көл* деген бөлшек. Қалған *-де, -ді, -шік* деген бөлшектері қосымша.

Сөздің түбірі, осындағыдай, қосымша алып та, қосымшасыз тек өзі де тұра береді. *Ауылдың алды айдын көл; көл дегенің, көл-шік тағы* дегендерде *көл* сөзі түбір болғандықтан, қосымшасыз оңаша да тұр.

Сөздің қосымша бөлшегі түбірі бар сөзге қосылмай тұра алмайды. Оңаша күйде пайдаға аспайды.

Сөздің түбірі қосымшасыз, өзі ғана тұрса, түбір сөз дейміз. *Айдын көл, көл дегенің* дегендегі қосымшасыз тұрған *көл* сөздері — **түбір сөздер**.

Сөздің түбірі оңаша тұрмай, қосымша қосып алып тұрса, қосымшалы сөз дейміз.

Көлде, көлді, көлшік түрінде тұрған сөздердің бәрі де қосымшалы сөздер.

§ 16. Жалғаулы сөз бен үстеулі сөз

Қосымша екі түрлі: бір түрі өзі жалғанған сөзді басқа бір сөзбен қиындау үшін керек; екінші түрі өзі жалғанған сөздің түп мағынасына жаңа мағына үстеу үшін керек.

Айдын көлде шағала (отыр),
Айдын көлді жағала! —

дегенде *де* қосымшасы *көл* деген сөзді *шағала* деген сөзбен қиындастыру үшін тұр. Бұл *де* қосымшасын жалғамай, *айдын көл шағала* деп қойсақ, сөздер қиындаспас еді. *Көл-ді* дегендегі *ді* қосымшасы да *көл* сөзін *жағала* деген сөзбен қиындастыру үшін тұр.

Осындай, бір сөзді басқа бір сөзбен қиындастыру үшін жалғанатын қосымшаны жалғау дейміз.

Көл дегенің, көл-шік тағы дегендегі *көл* сөзіне жалғанған *шік* қосымшасы бұл сөзді басқа сөзбен қиындау үшін емес, *көл* сөзіне жаңа мағына үстеу үшін тұр. *Көлшік* десек, үлкен емес, *кішкене көл* екенін көрсеткен боламыз.

Осындай, сөздің түп мағынасына үстеме мағына қосатын қосымшаны үстеу дейміз.

Түбір сөзге жалғау қосылса, жалғаулы сөз болады. *Көл-де, көл-ді* дегендер, осындай, жалғаулы сөздер.

Түбір сөзге үстеу қосылса, үстеулі сөз болады. *Көлшік* деген үстеулі сөз.

Үстеу көп болады да, жалғау аз болады.

Қазақ тілінде қосымшаның бәрі де түбірдің соңғы жағынан жалғанады. *Көл-де, көл-ді, көл-шік* деген сөздердің бәрінде де *көл* деген түбірі алдында, қосымшалары онан кейін тұр.

Үстеу мен жалғаудың түбірде екеуі де жалғанса, үстеу бұрын келеді де, ең соңынан жалғау келеді.

Орақшының орағын алды,
Сушының шелегін алды,—

дегенде, *орақ-шы-ның, су-шы-ның* деген сөздер әрі үстеулі, әрі жалғаулы сөздер. Бұлардың аяғындағы *-ның* қосымшасы — жалғау. Бұл жалғау *орағын, шелегін* деген келесі сөздермен байланыстырып тұр. Жалғаудан ілгері тұлған *-сы* қосымшасы үстеу. Бұл *орақ, су* деген сөздердің мағынасын үстеп тұр. *Орақ, су* дегендер заттың аты еді, енді *орақ-шы, су-шы* болып үстелгеннен кейін *орақ жұмысын, су жұмысын* істейтін адам деген мағына шығып тұр.

Жалғау, көбінесе, бір сөзде біреу-ақ болады да, бір жалғаудың үстіне екінші жалғау жалғанбайды.

Үстеу бірінің үстіне бірі жалғана береді де, бір сөзде біреуі ғана болмай, бірнешеуі бола береді. *Сушы* деген сөздің түбірі — *су, үстеуі — шы*. Мұнда үстеуі біреу-ақ. Ал, *орақшы* деген сөздің түбірі *ор*, үстеулері бірінші — *-ақ*, екінші — *-шы*. Мұнда екі үстеу бар. *Орақ-шы-лық* десек, бір сөздің өзінде-ақ *-ақ, -шы, -лық* деген үш үстеу болады.

Үстеу нешеу де болса, түбір мен жалғаудың екі аралығында ғана болады да, жалғаудан кейін келмейді. Жалғау түбірге де, үстеуге де жалғанады.

Ескерту: *Орақшының орағын алды, сушының шелегін алды* дегендегі, *орағ-ы-н, шелег-і-н* деген сөздерде жалғау екі-екіден. Бірінші жалғау (*-і*) алдыңғы *орақшы, сушы* деген сөздермен қиындасу үшін тұр да, екінші жалғау(*-н*) соңындағы *алды* деген сөзбен қиындасу үшін тұр. *Орағ-ы, шелег-і* сияқты сөздердегі жалғау тура жалғау атанады. Өйткені, бұлар жалғанғаннан кейін де сөз бұрма күйге түспей, тура күйде қала береді. Басқа жалғаулар бұрма жалғау атанады. Өйткені, бұлар сөзді тура күйде қалдырмай, бұрма күйге салып жібереді. Тура жалғаулы сөз жалғаусыз, тура күйде тұрған сөз есеп, оның соңынан бұрма жалғау жалғана береді. *Шелег-і-н, орағ-ы-н* деген сөздерде екі жалғау бірінің артынан бірі келген себебі — бірі (алдыңғысы) тура жалғау, бірі (соңғысы) бұрма жалғау болғаннан. Тура жалғаумен бұрма жалғаудың ерқайсысы өзді-өзі тіркесіп келмейді.

Ескерту: Өзінің соңынан үстеу келтіретін екі-ақ жалғау бар. Бірі — *көлде, ауылда* деген сөздердегі *-да, -де* жалғауы. Мұның соңына *-ғы, -гі* үстеуі тіркеле алады. *Ауыл-да-ғы, көл-де-гі* деуге болады.

-*Да, -де*-ден басқа жалғаудың соңынан үстеу келмейді де, *-да, -де* жалғауының соңынан *-ғы, -гі*-ден басқа үстеу келмейді. Екіншісі — *көл-дей, нар-дай* дегендегі *-дай, -дей* жалғауы. Мұнан кейін көптік үстеуі *-лар* келе алады. *Үй-дейлер-і, нар-дай-лары-н* сықылды.

Осы екі ескергудегіден басқа жердің бәрінде де жалғау жалғаулы сөздің аяғында ғана тұрады.

Үстеу де, жалғау да өздігінен пайдаға аспайтын, тек түбірлі сөзге қосылып қана тұра алатын болғандықтан, екеуін бір қосып қосымша дейміз. Үстеулі я жалғаулы сөзді қосымшалы сөз дейміз.

Түбір сөз де, үстеулі сөз де сөздің өз басының мағынасын беретін болғандықтан, бұл екеуін бір қосып негіз сөз дейміз.

Түбір негізді түп негіз, үстеулі негізді туынды негіз дейміз. *Көл-де, көл-шік-те* деген екі сөздің негіздері алдыңғысында *көл*, соңғысында *көлшік*. *Көл* — түп негіз, *көлшік* — туынды негіз.

Түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің емлесі

Түбір сөз, үстеулі сөз жалғаулы сөздердің әрқайсысы бір-бір тұтас сөз саналады да, өзге сөзден бөлек, әр түбір өзінің қосымшаларымен қосылып жазылады. Мысалы: *ор, орақшы, орақшының, көл, көлшік, көлшіктерде*.

§ 17. Өлі қосымша

Қосымшалардың осы күнде де үстеулі сөз жасай алатынын, немесе, бір сөзбен екінші сөзді осы күні де байланыстыруға жарайтынын тірі қосымша дейміз.

Мысалы: *гемір-ші, ойн-а, колхоз-дың, ауыл-да* деген сөздердегі *-шы, -а, -дың, -да* қосымшалары, осындай, тірі қосымшалар.

Бірқатар сөздердің түбір қанаты анық көрініп тұрса да, қосымша қанаты сол сөзден айырылып, басқа сөзге жалғауға келмейтін болады. Мысалы: *ертең* деген сөзде — *ерте, соңра* деген сөзде — *соң, жоңқа* деген сөзде — *жон* түбірлері бөлек шығып-ақ тұр. Өйткені, *ерте, жон, соң* деген түбірлер жеке тұрып та қолданыла береді. Бірақ, *ертең-дегі -ң, соңра-дағы -ра, жоңқа-дағы -қа* ана сөздерден бөлініп, басқа сөзге жалғанбайды. Олар бір кезде тірі қосымша болып жүрген де, бүгінде қосымша болуды қойып, түбірмен бірігіп қатып қалған.

Осындай, бүгінде қолданылудан шығып қалған қосымшаларды өлі қосымша дейміз.

§ 18. Өлі түбір

Түбірдің де өлісі, тірісі болады. Мысалы: *күрес, жарыс* деген түбірлердің соңғы -с, -ыс дыбысы осы күні де тірі қосымша. Мұны *соқ* деген түбірге қоссақ, *соғ-ыс, айт* деген түбірге қоссақ, *айтыс* болады. Соңындағы -с үстеу болған соң, оның алдыңғысы — түбір болмақ.

Сонда, *күрес, жарыс* деген сөздердің түбірі *күре, жар* болып шығады. Бірақ, қазақ тілі бүгінде *күресу, жарысу* мағынасындағы *күре, жар* деген түбірлерді білмейді. Сондықтан бұларды **өлі түбірлер** дейміз.

Үстеулі сөз бен жалғаулы сөздің түбірі өлісі де, үстеуі я жалғауы өлісі де қосымшаларымен қосылып барып бір түбірге есептеледі.

Қосымшалардың тарихы

Қосымшалар тілге туа біткен нәрсе емес. Түбір сөздердің бірқатары басқа түбірмен қосақталып жүре-жүре азып барып, қосымша болып кеткен. Мысалы: *оқушы-мын, оқушы-сың, оқушы-мыз, оқушы-сыз* дегендегі *мын* қосымшасы *мен* деген түбірден, *сыз* қосымшасы *сіз* деген түбірден азып барып жасалған. Қосымша болғаннан кейін түрі бұдан да гөрі өзгеріп, танымастай болып кете береді. Мәселен: *осы, мен* деген түбірден жасалған *мын* қосымшасы қысқарып тек *м* деген бір дыбыс та болып қалады: *жаза-мын* деп те, *жаза-м* деп те айтамыз, осыған қарағанда *ата-м, ана-м* дегендегі *м* қосымшасы да *мен* деген түбірден жасалған деуге болады.

Кіта-бы, бала-сы дегендегі *-ы, -сы* қосымшалары да *о(ол), со(сол)* деген түбірлерден жасалып барып, танымастай болып өзгерген. *Жаза-тын, оқи-тын* деген сөздердегі *тын* қосымшасын *тұғын (жазатұғын, оқитұғын)* деп те айтамыз. Бұл қосымша *о* бастағы *тұрған* деген қосымшалы сөзден қысқарып барып жасалған.

Қосымшалардың бәрінің де жасалуы осылар тәрізді.

Осыларға қарағанда, бір кезде қосымша деген болмай, тілде өңкей түбір сөздер ғана болғандығы байқалады. Қосымша қолданбайтын, өңкей түбір сөз ғана жұмсайтын тілдер осы күнде де бар.

§ 19. Кіріккен түбірлер

Өлі түбірлі, не өлі қосымшалы сөздер сияқты, ішкі жігін бүгін де жоғалтып, бірігіп кеткен сөздердің бірсыпырасы, түбір мен жалғаудан құралмай, өңшең түбірлерден құралған.

Мысалы:

ашудас сөзі — *ашу + тас* деген екі түбірден,
күндіз — *күн + дүз (жүз, бет)* деген екі түбірден,

аяз — *ай* + *юз* деген екі түбірден,
белбеу — *бел* + *бау* деген екі түбірден,
қаралат* — *қара* + *ала* + *ат* деген үш түбірден құралған.

Осындай екі түбір, үш түбірден құралып тұрып, бір түбір болып кеткен сөздерді кіріккен түбірлер дейміз.

§ 20. Кіріккен сөздердің көнесі мен жаңасы

Кіріккен сөздер алғашқы қалпын жоғалтып, бірімен-бірі қиындасып кеткен. Қиындасқанда не екеуінің дыбысын бірыңғайластырып қиындасқан, не, оның үстіне, аралығындағы дыбыстардың бірсыпырасын ысырмалап, қуып шыққан.

Мысалы, *белбеу* деген кіріккен сөзде *бел* + *бау* деген екі сөз қиындасып, бір сөз болып кету үшін, соңғысының а дыбысы е дыбысына айналып, алдыңғысының қалпына түскен. *Кішкене* деген кіріккен сөзде *ғана* қосалқысы жіңішкеріп, *кене* болғанының үстіне, *кіші* сөзінің соңғы і дыбысы түсіп қалып, қиындасқан. *Келі* + *сап* деген екі сөз бір сөз болып кіріккенде, *келі* сөзінің соңғы дауысты дыбысы (і) жоғалып кеткен.

Кіріккен сөздердің бәрі бірдей қиындасып үлгірмеген. Бірсыпырасы, мәселен: *қаралат*, *аяз* сияқты сөздер, ізін таптырмастай болып, жымдасып, ішкі жігін жасырған. Енді бірсыпырасы, мәселен *жермай*, *бесжылдық* сияқтылары, әлі кірігіп жетпеген.

Ерте құралып, арасының жігін жоғалтып кеткен сөздерді кіріккен сөздердің көнесі дейміз.

Жаңадан құралып, әлі жігін жоғалтпағандарын — жаңасы дейміз. Кіріккен сөздердің көнесін қосып жазамыз. Жаңасының *қолғап* (*қол* + *қап*), *күнбағыс*, *айғабақ*, *белбуар* (*белуар*) сияқты, бір мағына беретін даусыздарын қосып жазамыз да, бірқатарының емлесі әлі орнықпағандықтан бірде олай, бірде бұлай жазылып келеді.

Кіріккен сөздердің қандайын қосып жазу керектігін емле сөздігінен қарау керек.

Түбірлердің құралу тарихы

Түбір сөздер бүгінде бөлшектеуге келмейді. Сондықтан олар бір тұтас, сом нәрселер сияқты болып көрінеді.

Бірақ, байқап қарағанда түбір сөздердің де көбісі құрама болғандығы, бүгінде бөлшектерінің жігі білікбей кеткендігі байқалады.

* Бұл мысал кіріккен сөзге жатпайды. — *Редколлегия*.

Күндіз, аяз, белбеу сөздері сияқты, бірқатар түбірлер екі түбір, үш түбірден құралып барып, жігін білдірмей бір түбір болып кеткен.

Пышақ, бүйрек, көкрек, жарыс, күрес, айт, қайт, өлтір, жамыл, жапсыр, кезе сияқты бөлшектенбейді дейтін түбірлер: *піш + ақ, бүйір + ек, көкір + ек, жар + ыс, күре + с, ай + т, қай + т, өл + тір, жам + ыл, кез + е* деген бір түбір, бір үстеуден, *жапсыр* сөзі *жап + с + ыр* деген бір түбір, екі үстеуден құралған.

Бұлардың ішінде *піш, бүйір, өл, жап, кез* деген түбірлер мен барлық үстеулер осы күнде де бар. Бұлар — тірі түбір, тірі үстеулер. *Жамыл* деген сөздің түбірі *жам*; бұл — *жап* деген түбірдің бір түрі. Ал, *көкір, қай, ай* деген түбірлер біздегі *көкрек, қайт, айт* мағынасымен осы күнгі тілдердің бір қатарында әлі күнге шейін жұмсалады. *Жар, күре* деген түбірлер ешқайда да болмағанмен, соңындағы -с үстеуі бұлардың бұрын түбір болғанын айтып тұр.

Сонымен, түбір сөздердің де тұтастығы туа біткен тұтастық емес, бұрын құрама болып тұрып, келе-келе жігін жоғалтып барып тұтас сөз болып кеткендігі анықталды.

§ 21. Қиюлы сөз

Еңбеккүн, белбеу, қолғап, ашудас, жермай сияқты сөздердің әрқайсысы екі сөзден құралып бір нәрсенің атын көрсетіп тұрғанын, сондықтан мұндайлардың әрқайсысы о баста екі сөз болғанмен, бүгінде бір сөз болып кеткенін білуші едік. Мұндай кіріккен сөздердің құрылысы осы күнгі қазақ тілінде екі түрлі. Бірін — жалғасулы кіріккен, екіншісін — қиюлы кіріккен сөз дейміз.

Жалғасулы кіріккен сөз тұтас күйінде тұрып-ақ, тек жалғасып кірігеді. Ол — ана *қол + ғап, ашу + дас* сияқтылар. Мұнда *қол* сөзімен *қап* сөзі, *ашу* (*ащы*) сөзімен *тас* сөзі бұзылмай-жарылмай ғана жалғасып барып кіріккен.

Қиюлы кіріккен сөздер, ондай, тұтас тұрып жалғаспайды, жарықшақталып, қиюы келтіріліп барып кірігеді. *Ауатком, аухалгер, партком* сөздері, осындай, қиюлы: *ау + ат + ком* сөзі *аудандық атқару комитеті* деген үш сөзді қиюлап барып жасалған. *Ау + хал + тер* сөзі *аудандық халық тергеушісі* деген үш сөзді қиюлап барып жасалған. *Парт + ком* сөзі *партия комитеті* деген екі сөздің қиюын келтіріп жасалған.

Қиюлы сөздердің құрылысы үш түрлі болады:

- а) буын қиюлылар,
- б) әріп қиюлылар,
- в) аралас қиюлылар.

Қазатком сияқты қиюлы сөздер, әр сөздің бас буынын

қиып алып, жасалған. *Қазақстан* дегеннің *қаз* деген буынын, *атқару* дегеннің *ат* деген буынын, *комитет* дегеннің *ком* деген буындарын қиып алып *қаз + ат + ком* деп құрастырған. Бұл — буын қиюлы болғаны.

ҚазПИ (Қазақстан педагогика институты) сияқты қиюлы сөзде біреуінің бас буыны (*Қаз*), қалған екі сөздің бас буындары емес, тек бас әріптері ғана (*педагогика* сөзінің *п* әрпі, *институты* дегеннің *и* әрпі) алынып қиюланған.

Қиып алынғаны бірде буын, бірде әріп болып, араласып келгендіктен, мұндайды аралас қиюлы дейміз.

Қазақ баспа сөзінен әлі орын теуіп жарымаған енді бір түрі бар: оны әріп қиюлы дейміз. *Халық комиссарының советі* деген үш сөздің кілең бас әріптерін алып қосып *ХКС* деген бір сөз жасауға болады. Міне, бұл — әріп қиюлы сөз болады.

Жазылғанда буын қиюлылар жай сөздерше жазылады. Мысалы: *ауатком*. Әріп қиюлылардың бар әріптері де бас әріппен жазылады. Мысалы *ХКС*. Аралас қиюлылардың буын қиюлы жері кіші әріптермен, әріп қиюлы жері бас әріппен жазылады. *ҚазПИ* (*Қаз* деген буынның бірінші әрпі бас әріп болуы — жалқы есім болғаннан).

Қиюлы сөз жасау амалы қазақ тілінің Октябрьден бері тапқан олжасы. Сондықтан, бұл — сөз жасаудың басқа түрлеріндей тегіс жайылып болмаған, жаңа нәрсе. Бірақ, бұл өзі де өте ыңғайлы болғандықтан, күннен-күнге көбейіп, қазақ тілінен де орнықты орын теуіп келеді. Сондықтан, туынды сөздің қалай жасалатынын білу қандай керек болса, қиюлы сөздердің қалай жасалатынын білу де сондай керек.

Қиюлы сөздің жасау амалының сонылығына бола, мұны жатсынып жатырқауға болмайды. Өйткені, жалғыз бұл емес, сөз құрудың басқа амалдарының да бәрі бір күнде пайда болмаған, әрқайсысы әр кезде шығып, тілдің байлығын өсіріп отырған. Үстеу жалғап туынды сөз жасау, жалғау я қосалқы қосып сөз қиындау амалы да қазақ тіліне туа біткен емес, оларды да тіл жүре-жүре тауып алған.

§ 22. Қосар сөздер

Түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөздің я туынды сөздің өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады. Мысалы: *бала-шаға, үлкен-кіші, үлкенді-кішілі, ұзын-қысқа, сатыр-сұтыр, көзбе-көз, шай-пай, қап-қара, сапсары*. Мұндай, қосарынан айтылатын сөздерді қосар сөздер дейміз.

Құрылысына қарай, қосар сөздер мынадай бес арыс болады.

1. Теңдес қосар

Екі тең сөз бір қосақталса, теңдес қосар дейміз. Теңдес қосар үш түрлі:

а) *Бала-шаға, қатын-қалаш, қыз-қырқын, бақсы-бәлгер, көзді-қарақты* сияқтылар. Бұларды мән д е с қ о с а р д е й м і з . Өйткені оларда қосақталған сөздердің екеуі де бір мағынада болады.

Ескерту: *шаға, қалаш, қырқын, қарақ* сияқты сөздердің мағынасы бүгінде ұмытылып кеткен. Бұрынғы мағыналары қосағындағы *бала, қатын, қыз, көз* деген сөздердікімен бір.

б) *Үлкен-кіші, аға-іні, ұлы-қызы, азды-көпті, ұзынды-қысқалы* сияқтылар. Бұларды қайшы мән ді қ о с а р д е й м і з . Өйткені, бұлардағы қосақталған сөздердің мағыналары бір-біріне қайшы келеді.

в) *Тау-төбе, әке-шеше, аяқ-табақ, ән-күй, оқу-жазу, қалам-сия, кітап-қағаз, жыртық-тесік, ағаш-тас* сияқтылар. Бұларды көрші мән ді қ о с а р д е й м і з . Өйткені, бұлардағы қосақталған сөздер мағыналас та емес, мағыналары бір-біріне қайшы да емес. Бұлар бір-біріне мағыналары жуық, көрші сөздер. *Аяқ-табақ, ән-күй, жыртық-тесік* дегенде мағыналары шынымен жуық. *Ағаш-тас, қалам-сия* сияқтылар жұмсалатын орны жағынан жуық сөздер.

Теңдес қосар қосақталған сөздердің екеуінің мағынасын бір қосып, сөзге жалпылық ұғым береді. Жай тұрғанда *аяқ* дегеннің бір мағынасы, *табақ* дегеннің бір мағынасы бар. Екеуі бір қосылғанда жалпы та ма қ қа ар на л ғ а н ы д ы с т ы ң б ә р і деген мағына шығады. *Ұзын-қысқа* дегенде ұ з ы н ы бар, қ ы с қ а с ы бар — б ә р і деген мағына шығады. *Азды-көпті* дегенде а з ы - к ө б і — б ә р і бі р г е деген мағына шығады.

2. Сөздес қосар

Екі тең сөз бір қосақталмай, бір сөздің өзі екі қайтара айтылса, сөздес қосар дейміз. *Ұзын-ұзын, бара-бара, орны-орны, үй-үйдің, сатыр-сұтыр* сияқтылар сөздес қосар болады.

Сөздес қосар екі түрлі:

а) жалпы үні бірдей бір сөз бола тұрып, өңделуі екі түрлі болатын: *сатыр-сұтыр, даңғыр-дүңгір, жарық-жұрық, қабыл-құбыл* сияқтыларын ү н д е с қ о с а р д е й м і з .

б) *Ұзын-ұзын, жылы-жылы, бара-бара, қарап-қарап, жүрген-жүрген, алатын-алатын, сөз-сөз (дің), үй-үй (ге), даңғыр-даңғыр, сарт-сарт* сияқтыларын ө н д е с қ о с а р д е й м і з .

Үндес қосарда қосақталған сөздердің бірінің дыбысына өзгеше өң берілген болады. Мысалы: *сағыр-сұтыр* дегенде алдыңғысындағы а дыбысының орнына соңғысында ұ дыбысы қойылған. *Даңғыр-дүңгір* дегенде алдыңғысындағы жуан дыбыстың орнына екіншісінде жіңішке дыбыстар қойылған.

Үндес қосарда, сөйтіп, екі түрлі өң берілген бір сөз қосақталады. Өндес қосарда қосақталған екі сөз үндес болғанының үстіне өндес те болады, *сағыр-сағыр, даңғыр-даңғыр* дегенде қосақталған сөздердің дыбыстарында айырма жоқ.

Сөздердің бәрі де өндес қосар бола алады. Бірақ, бәрі бірдей үндес қосар бола алмайды, дыбыстың, түстің, қимылдың түрін көрсететін бірқатар сөздер ғана үндес қосар бола алады.

Сөздес қосарлар істі, қимылды, мезгілді көрсетсе, ол істің, қимылдың, мезгілдің бір рет болып қоймай, қайта-қайта болғанын, көп болғанын білдіреді.

Сөйлей-сөйлей шешен болар деген — сан рет сөйлеп барып шешен болар деген болады. *Қараң етті* десек, бір рет қараңдаған, *қараң-қараң етті* десек, бірнеше рет қараңдаған болады. *Қалбаң етті* десек, бір рет, *қалбаң-қалбаң етті* десек, бірнеше рет қалбаңдаған деген болып шығады: *Ойнап шаршадым* десек, не қыламын деп шаршағаныңды ғана айтқан боласың да, *ойнап-ойнап шаршадым* десең, қайта-қайта ойнап, көп ойнап шаршадым деген болады.

Сөздес қосарлар нәрсенің, істің сыпатын, сынын көрсеткенде *ылғи, өңшең* деген мағынаны, таңдамалы бір өңкейлік мағынасын береді: *судың тайыз-тайыз жерлеріне түстім* деген *ылғи тайыз жеріне түстім* деген сөз. *Алыс-алыс жерлерден, биік-биік таулардан* деген — *ылғи алыс жерлерден, өңшең биік таулардан* деген болады.

Сөздес қосар заттың атын көрсететін сөздердің тура күйінде болмайды, тек бұрма күйінде ғана болады. Мұндайда *әрқайсысы* деген мағына — заттың әрқайсысын бөлек-бөлек алу мағынасы шығады: *ауыл-ауылға хабар айтылды* деген — *ауылдың әрқайсысына да хабар айтылды* деген болады. *Үй-үйдің арасы* деген *үйдің әрқайсысының бір-бірімен екі арасы* деген болады.

Сөздес қосардың өндес түрі өзгермелі құбылыстарды көрсеткенде бірқалыпты өзгеріс екенін көрсетеді. Мәселен: *даңғыр-даңғыр* деп, қайта-қайта жаңа бір қалыпта даңғырлауды айтамыз, *жарық-жарық* деп қайта-қайта жаңа бір қалыпта жарқылдағанды айтамыз.

Сөздес қосардың үндес түрі өзгермелі ала-құла қалыпты көрсетеді. Мәселен *даңғыр-дүңгір* деп, дыбыстың даңғыры мен дүңгірі аралас болған

да айтамыз. *Қалбаң-қалбаң* десек, бір қалыпта *қалбаң-құлбаң* десек, түрлі қалыпта қалбаңдағанын айтқан боламыз.

3. Матаулы қосар

Қосақталған сөздердің өздері ғана бір-бірімен жалғасып тұрмай, арасында матастырып тұрған дәнекер болса, матаулы қосар дейміз. *Қолма-қол, жүзбе-жүз, көзбе-көз, ауызба-ауыз* дегендер матаулы қосар болады. Матаулы қосар да сөздес қосар.

Матаулы қосар араға ешкімді салмауды, немесе, екі нәрсенің жалғастығын көрсетеді. *Көзбе-көз тұрып айттым* деген көз алдында айттым (сырттан айтқаным жоқ) деген сөз. *Ақшаны қолма-қол бердім* деген — (біреуден бермей) өз қолымнан бердім деген сөз, *үйме-үй отырдық* деген — оның үйі мен біздің үй жалғас (арасында басқа үй жоқ) болды деген сөз.

Матаулы қосар бола алатын сөздер тіпті аз. Бұлар, тегінде, *бас, көз, жүз, бет, ауыз, қол* деген сөздер ғана. Осыларға ұқсатып, *үй, ауыл* деген сияқты сөздерден де *үйме-үй, ауылма-ауыл* деген матаулы қосар жасалады.

4. Тіркеулі қосар

Өздігінен айтылмайтын бір сөз екінші бір сөздің артынан тіркеле қосақталса, тіркеулі қосар дейміз.

Жылқы-мылқы, шай-пай, нан-пан, астық-мастық, азық-мазық, ойын-пойын, өлең-сөлең дегендер, осындай, тіркеулі қосарлар.

Тіркеулі қосардың негізгі мағынасы бір нәрсенің өзін, соған ұқсаған басқа нәрселерге қосып атау.

Жолға азық-мазық ала шығу керек деген — азық және соған ұқсағандарды ала шығу керек деген болады. Бірақ, көбінесе бір нәрсені кемсіне сөйлегенде айтылады. *Ұйқы-тұйқыны қойып жұмысты тез бітіру керек* дегенде ұйқы сияқтыны қойып деген мағынада бола тұрып, ұйқыны кем тұтына сөйлеу мағынасы да бар; *бақсы-мақсының не керегі бар, доктырға қарату керек* десек, бақсы сияқтылардың не керегі бар? деген бола тұрып, бақсы сықылды түкке татымайтындардың не керегі бар? деген ұғым да аңғарылады. Сөз болған жердің бөрінен де тіркеулі қосар жасауға болады.

5. Қосақты қосар

Сөздің алдына бір буын қосылып, айтылатыны да болады. *Қап-қара, қып-қызыл, ұп-ұзын, кіп-кішкене, дөп-дөңге*

лек, әп-әдемі, жап-жазық, ап-арық дегендер сияқты. Мұндайларды қосақты қосар дейміз.

Сөз қосақты қосар түрінде айтылса, сол сөзбен білдіретін сыпатты күшейтіп көрсетеді. *Ұп-ұзын* деген *ұзын-ақ* деген сөз. *Әп-әдемі* деген *өте әдемі* деген сөз.

Тіркеулі қосардың тіркеуі де, қосақты қосардың қосағы да өз алдына бір сөз емес, тіркеп, қосақтап тұрған сөзді түгелімен я бір бөлшегін өзгертіп жасалғандар.

Тіркеулі қосар жасау үшін мынаны істеу керек: *ат, ұйқы* сияқты дауысты дыбыстан басталатын сөздің алдына м дыбысын қосып, *мат, мұйқы* түріне шығарып алып, осыны сөздің өз түрінің артына тіркеу керек. Сонда *ат-мат, ұйқы-мұйқы* деген тіркеулі қосар болып шығады. *Жылқы, бақсы* сияқты дауыссыздардан басталатын сөздің басқы дауыссызын алып тастап, соның орнына м дыбысын қою керек. Сонда *жылқы-мылқы, бақсы-мақсы* деген тіркеулі қосар жасалады. Сөздің соңғы дыбысы м, н, ң дыбыстарының бірі болса тіркеу сөзге қойылатын м-ның орнына с, не п дыбысы қойылып: *нан-пан, қалам-салам, өлең-сөлең* болады.

Қосақты қосар жасау үшін мынаны істеу керек: сөздің бас дыбысы дауысты болса, сол басқы бір дауыстысын; бас дыбысы дауыссыз болса, басқы бір дауысты, бір дауыссызын бөліп алып, осыған п дыбысын қосса, қосақ болады. Осыны сөздің алдыңғы жағынан қосақтап, *әп-әдемі, қыпқызыл* деген қосақты қосар жасаймыз.

Ескертту: *Ақ* деген сөздің қосақты қосары *аппақ, көк* деген сөздікі *көкпеңбек* болады.

Қосар сөздердің жазылуы

1. Қосар сөздердің бәрінің де ара-арасына сызықша қойылып жазылады: *бала-шаға, ұзын-қысқа, жыртық-тесік* деген сияқты.

2. Матаулы қосардың матауын алдыңғысына қосып, соңғысымен екі арасына сызықша қойып жазамыз: *қолма-қол, көзбе-көз* сияқты.

3. *Аппақ, көкпеңбек* деген екі қосақты сызықша да қоймай, бөлмей де тұтас жазамыз.

§ 23. Қосалқы сөз

Қайсыбір сөздер түбірше, оңаша жұмсала алмай, басқа бір түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің біріне қосалқы болып ғана жүре алады. Ондай сөздерге көбінесе

жаңадан үстеу де, жалғау да жалғанбайды. Осындай сөздерді қосалқы сөз дейміз. *Шейін, сайын, менен, да, қой, ақ, тым, әрең, бек, қас, өте, ең, тап* дегендер осы қосалқы сөздер.

Қосалқы сөзі бар түбір сөз бен қосымшалы сөзді қосалқылы сөз дейміз.

Қосалқы сөздердің тұратын орны екі түрлі:

Бірінде сөз түбірінің алдында тұрады. Ондайларын дәйек қосалқы дейміз. Дәйек қосалқылар: *тым* (ауыр), *әрең* (бітірдім), *бек* (жақсы), *қас* (батыр), *өте* (күшті), *ең* (оңайы), *тап* (*осы*) сияқтылар;

Бірінде — түбір сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздердің соңынан келеді. Ондайын аяқ қосалқы дейміз. Аяқ қосалқы болатын: (жазға) *шейін*, (ай) *сайын*, (қой) *мен* (сиыр), (оқу) *да*, (жазу) *да*, (сен) *ақ*, (көрдім) *ғой* сияқтылар.

Ескерту: 1. Қосалқылардың үстеулі сөзден жасалғандары да бар. Мәселен: *туралы* деген қосалқы *тура* деген түбірге *лы* деген үстеуіш жалғап жасалған, *өте* қосалқысы *өт* деген түбірге *е* деген үстеу қосып жасалған. Қосалқы сөзге қосымша жалғанбайды дегенде, мұндай қатып қалған, айрылмайтын ішкі қосымшаларын айтпаймыз, соның үстіне жаңадан жалғанбайтынын айтамыз.

Ескерту: 2. Қайсыбір қосалқылар жаңадан ғана жасалған да, әлі қосалқы әдетіне көндігіп үлгірмеген. Сондықтан ондайларының қосымша жалғап қоятындары бар. Мысалы: *дәл* деген қосалқыға *де* үстеуін қосып, *дәлде* деген туынды етістік жасауға болады. Бірақ, мұндайлар — азғантай.

Дәйек қосалқылардың бәрі, аяқ қосалқылардың бір азырағы өзі тағылып тұрған сөздің қара басының ғана мағынасын үстеу үшін жұмсалады. Мысалы: *сирек* деген сөзге *өте* қосалқысын тағып, *өте сирек* десек, *сирек* деген сөздің тек өз мағынасы ғана күшейеді. Бірақ, бұдан төңірегіндегі сөзге келер-кетер жоқ. *Осы біреу-ақ* деп *ақ* қосалқысын тіркесек те осындай болады. Мысалы: *егін сирек шыққан екен* десек те, *өте сирек екен* десек те — бәрі бір — *сирек* сөзінің жалғыз тұрғаны мен үстеуіш қосалқыланып тұрғанынан сөйлемдегі сөздердің қиыны қашпайды.

Аяқ қосалқылардың көпшілігі өзінің тағылып тұрған сөзінің өз мағынасын үстеу үшін ғана емес, сол сөзді басқа бір сөзбен, немесе, бір сөйлемді басқа бір сөйлеммен байланыстырып қиындау үшін жұмсалады.

Мысалы: *білу үшін оқимын* дегендегі *үшін* қосалқыны *білу* деген сөздің тек мағынасын үстеу үшін ғана емес, сол

сөзді кейінгі оқимын деген сөзбен байланыстыру үшін тұр, Білу оқимын десек, бұл екі сөз қиындаспас еді, білу үшін оқимын дегенде үшін қосалқысының арқасында қиында-сып тұр.

Біз сөздің өз мағынасын ғана үстейтін қосалқыларды, үстеуге ұқсағандықтан, үстеуіш қосалқы дейміз.

Бір сөзді бір сөзбен, я бір сөйлемді бір сөйлеммен қиын-дастыру үшін тұратын қосалқыларды, жалғауға ұқсаған-дықтан, жалғауыш қосалқы дейміз.

Қосалқы сөздердің емлесі

1. Қосалқы сөздер өзін ерткен сөздерден бөлек жазыла-ды. Мысалы: *дәл өзі, тым жақсы, тақ сол, тым ауыр, ең оңайы, жазды ғой. Оқушы ғой, осы ақ* сендер ші? көпке шейін, одан гөрі, сол құрлы, келген сайын, жолдасым мен, барған мен.*

2. Қайсыбір қосалқы сөздер мен қосымшалардың сырт-қы түрі бірдей болады да, сондықтан, оның қай жердегісі қосымша, қай жердегісі қосалқы екенін айыру қиын бола-ды. Айыра алмаса, қай жерде қосымшаша қосып жазу ке-рек те, қай жерде қосалқыша бөлек жазу керек екенін де айыра алмай, бірде олай, бірде бұлай жазу мүмкін. Жазу-ды осылай шатастырмас үшін, ондайлар бір-ақ түрде — я қосымшаша қосылып, я қосалқыша айырылып жазылады.

Мысалы: қосымшада да *мен* бар. *Қаламмен жаздым, атпен келдім* дегендегі *мен-дер*, осындай, қосымша. Қосал-қыда да *мен* бар. *Ат пен түйе, барған мен болмайды* деген-дер сияқты. Жазуды қиындатпау үшін, *мен* болған жердің бәрін де қосалқыша бөлек жазамыз.**

Қосымшада да *ша, ше* бар, қосалқыда да *ша, ше* бар. *Пателефон адамша сөйлейді* дегенде *ша* қосымша. *Онда бар-ғанша мында келсең болмады ма?* дегенде *ша* бір түрлі қо-салқы. *Үйге барғанша жүрдім* дегенде *ша* тағы бір түрлі қосалқы. Жазуды қиындатпау үшін, *ша, ше* болған жердің бәрін де қосымшаша бірге жазамыз.

3. Қосымшамен түрлес бола тұрып, қосымша түрінде бір түрлі (қосылып), қосалқы түрінде бір түрлі (бөлек) жа-зылатын екі қосалқы бар: бірі — *да (де, та, те)*, екіншісі, *ма (ме, ба, бе, па, пе)*. *Да мен ма* қосымша болса, қосылып жазылады да, қосалқы болса қосылмай, бөлек жа-зылады. Мысалы:

1. *Жылқыда жал бар.* Мұнда да қосымша болғасын,

* Ақ шылауы қазіргі емле бойынша дефис арқылы жазылады. *Редколлегия.*

** *Мен* бұл күнді көмектес жалғауы ретінде келгенде ғана сөзге қосылып жазылады.— *Редколлегия.*

бірге жазылған. *Жылқы да, түйе де мал* дегенде *да* қосалқы болғасын бөлек жазылған.

2. *Сен онда барма!* Мұнда *ма* қосымша болғасын, қосылып жазылған. *Сенің қаламың бар ма?* дегенде *ма* қосалқы болғасын бөлек жазылған. *Ма* қосалқысының соңынан қосымша жалғанса *ма* -ның соңындағы *а* дыбысы *ы, і* дыбыстарына айналып, кейде тіпті жоғалып кететіні бар. Ондайда *ма* қосалқысы қосылып жазылады. Мысалы: *Барғансың ба?* дегенде *ба* бөлек жазылады да, *барғанбысың?* дегенде *бы* бірге жазылады. *Барасың ба?* десек *ба* бөлек жазылады да, *барамысың* десек *мы* бірге жазылады.

Бұл екі қосалқыны жалғаудағы түрінше жазбай, айырып жазатынымыз — сөздің мағынасын шатыстырмау үшін.

СӨЗ МҮШЕЛЕРІ

§ 24. Бір мүшелі сөз бен көп мүшелі сөз

Сөйлем бір мүшелі де, көп мүшелі де болатын еді. Мәселен: *Қыс. Жердің үстін қар жапқан* деген екі сөйлемнің әуелгісінде бір-ақ сөз бар. Ол бір мүшелі сөйлем. Екіншісінде үш сөз бар. Бұл көп мүшелі сөйлем.

Сөздің құрылысы да сөйлемнің құрылысы сияқты. Жоғарғы екі сөйлемдегі *қыс, қар* деген екі сөз бөлшектеуге келмейді. Ондай сөзді бір мүшелі сөз дейміз. Ал, *жердің, үстін, жапқан* деген үш сөзді бөлшектеп, түбірі мен қосымшаларына айыруға келеді. Мұндағы *жердің* деген сөзде екі бөлшек, *үст-і-н* дегенде үш бөлшек, *жап-қан* дегенде екі бөлшек бар. Бұлар көп мүшелі сөздер.

Сөз тұлғаларының қандайы болса да, бәрі де түбір, қосымша, қосалқы — үшеуінен құралады. Сондықтан, бұл үшеуін сөз мүшелері дейміз. Сөз тек түбір сөздің өзі болса, бір мүшелі болады. Кіріккен сөз, қиюлы сөз, қосар сөз, қосымшалы сөз, қосалқылы сөздердің бірі болса, көп мүшелі болады.

§ 25. Түп мүше мен жамау мүше

Сөздің түп мағынасын беретін — түбір. Түбірсіз жерде сөз болмайды. Түбір бір өзі тұрып та, басқа мүшелерді ертіп алып та сөз бола береді. Түбірден басқа мүшелер өздігінен сөз бола алмайды, тек түбірге жамалып тұрып, түбір сөзді толықтыруға жарайды. Сондықтан түбірді түп мүше дейміз де, қосымша мен қосалқыны жамау мүше дейміз.

§ 26. Жамау мүшелердің түр-түрі

Жамау мүше болатын — қосымша мен қосалқы. Қосымша мен қосалқының бір-бірінен айырмасы сол: 1. Қосымша түбір сөзге тығызырақ байланысқан. Сондықтан, қосалқымен қабат келсе, түбір жағында қосымша тұрады да, қосалқы аяққа кетеді. Мысалы: *жылқының да, сиырдың да* дегенде *-ның, -дың* деген қосымшалар түбір жағында тұр да, *да* қосалқысы олардан соң келіп тұр. 2. Қосымшаның бәрі де түбірден соң ғана келеді; қосалқының ішінде түбірден бұрын келетіні де бар.

Мысалы, *нақ осының да қате*, десек, *осы* деген түбірден *нақ* деген дәйек қосалқы бұрын келген; *-ның* деген қосымша түбірден соң келген; *да* деген енді бір қосалқы одан да соң келген.

Қосымшаның үстеуі, қосалқының үстеуіші өздері қосылған сөздің мағынасын толықтыру үшін жұмсалады да, қосымшаның жалғауы мен қосалқының жалғауышы өздері қосылған сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру үшін жұмсалады. Үстеу мен жалғаудың, үстеуіш пен жалғауыштың сөз ішінде тұратын орны да басқа.

§ 27. Сөз мүшелерінің орны-орны

Сөз мүшелерін қалай-солай құрай салғанмен, сөз болмайды. Сөз қылып шығару үшін сөз мүшелерін белгілі тәртіппен орналастыру керек. Сөздің әр мүшесінің өзіне арнаулы орны бар. Сол арнаулы орнына қойылмаса, сөз болмайды.

Сөздің түп мүшесі — түбір. Түбірдің бір өзі де сөз болады, жамау мүшелердің қайсысы болса, сонысын алып та тұра алады. Жамау мүшелердің ішінде жалғыз дәйек қосалқы ғана түбірден бұрын келеді, өзгелердің бәрі де түбірден соң келеді. Сондықтан сөзде бір түбір, бір жамау мүше болғанда орындары мына түрде болады:

1. Үстеулі сөз	1 2 — жеңіл -дік.
2. Жалғаулы сөз	1 2 — жеңіл -ге.
3. Жалғауыш қосалқылы сөз	1 2 — жеңіл де.
4. Аяқ үстеуішті сөз	1 2 — жеңіл ғой.
5. Дәйек үстеуішті сөз	1 2 — тым жеңіл.

Сөзде жамау мүше біреу болмай, бірнешеу болғанда, мынадай тәртіппен орнасады:

Ең баста — дәйек үстеуіш (*тым*).
Екінші орында — түбір (*жеңіл*).
Үшінші орында — үстеулер (*дік*).
Төртінші орында — жалғау (*ке*).
Бесінші орында — жалғауыш (*шейін*).
Алтыншы орында аяқ үстеуіш (*ақ*).

Мұны тізіп көрсетсек мынадай болады: *тым жеңіл-дік-ке шейін ақ*.

Міне осындағы сөз мүшелерінің бәрі де ішіндегі *жеңіл* деген бір мүшеге иегін сүйеп тұрғандар.

Ескерту: *Ақ* үстеуішін *-ақ* үстеуімен шатастырмау керек. *Жазуың жақсы-ақ екен; кітабың кітап-ақ екен* дегендегі *-ақ* қосымша. Ал, *сенің жазуың-ақ таусылмас екен; ерте тұрып-ақ келгенім* дегендегі *-ақ* қосалқы. Бұл екеуінің айтылудағы айырмасы сол — алдыңғысында *а* дыбысы ұзын, соңғысында қысқа шығады. Алдыңғы *ақ* қосымшасынан кейін *-мын, -мыз, -сың, -сыңдар, -сыз* қосымшалары, сұрау қосалқысы *ма* келе алады: *жақсы-ақ-сың ғой, жақсы -ақпысың* сияқты. Қосалқы *ақ*-тан кейін жамау мүше келмейді.

IV бөлім

СӨЗДІҢ ДЫБЫС ҚҰРЫЛЫСЫ

§ 28. Бір сөзді бір сөзден қалай айырамыз?

Сөйлегенде дыбыстаймыз. Сөзді естігенде сол дыбыстарды есітеміз. Сөз көп. Бірақ, әр сөздің дыбысталуы әр түрлі. Сондықтан, сөз қаншама көп бола тұрса да, бірін-бірінен айыру қиын болмайды.

Бір сөзді екінші сөзден айырғанда, екеуінің дыбысталуында бір айырмашылық болғаннан айырамыз.

*Быж-тыж қып бай-жуанды осы маңда,
Кенелді-ау кедей біткен бүгін таңда! —*
(Лияс)

дегендегі *маңда* деген мен *таңда* деген бір емес, екеуі екі басқа сөз. Өйткені, екеуінің дыбысталуы екі басқа, сондықтан, естілуі де екі басқа болып тұр.

§ 29. Дыбыс деген не?

1. Бір сөз екінші сөзден өзге болу үшін біреуінің бір-ақ бөлшегінің өзгеше дыбысталуы жеткілікті, түгелімен өзгеше дыбысталуы шарт емес.

Жоғарғы таңда деген сөз бен маңда деген сөздің бір-бірінен өзгешелігі бір-ақ бөлшегінде: біреуінің басқы бөлшегі т, біреуінікі м. Қалған жағының дыбысталуы екеуінде де бірдей (бұл екі сөздің біріне-бірі ұйқасып тұрғаны да ішіндегі бөлшектерінің көбінің дыбысталуы бірдей болғаннан).

2. Біреуі ғана өзгерсе де сөзді өзгертіп (я сөз қылмай, я басқа сөз қылып) жіберуге жарайтын сөз бөлшектерін дыбыс дейміз.

Маңда сөзіндегі м бөлшегі де, таңда сөзіндегі т бөлшегі де дыбыс; м, т сияқты бөлшектерді дыбыс дейтін себебіміз — бұлардың әрқайсысының дыбысталуы әр басқа болады. м бір түрлі дыбысталады да, т бір түрлі дыбысталады.

3. Әрбір сөз мүшесінде әрқайсысы әр түрлі дыбыстала-тын бір я бірнеше дыбыс болады. Бала деген сөзде б, а, л, а деген төрт дыбыс бар, жаз деген сөзде ж, а, з деген үш дыбыс бар. Жазсын деген сөздің сын деген мүшесінде с, ы, н деген үш дыбыс бар.

§ 30. Дыбыс пен мағына

1. Дыбыстары бірдей сөздердің, көбінесе, мағыналары да бірдей болады.

Ауылдың алды айдын көл,
Айдын көлде шағала,
Айдын көлді жағала! —

деген үш жол өлеңнің әр жолында да айдын деген сөз бар. Үшеуінің де дыбыстары бірдей. Сондықтан үшеуінің де мағынасы бір. Үшеуі де бір сөз.

2. Сөз мүшелерінің, дыбыстары бірдей болғанда, мағынасы әр түрлі болуы сирек кездеседі.

Ат (жылқы), ат (біреуді атайтын сөз), ат (мылтық ат) деген үш сөздің дыбыстарында айырма жоқ бола тұрып, мағыналары үшеуінде үш түрлі. Болмаса, мылтық ат-ты дегендегі, ат түбіріне жалғанған, ты үстеуімен ат-ты суардым дегендегі ат түбіріне жалғанған ты жалғауының дыбыстары бірдей бола тұрып, мағыналары екеуінде екі басқа. Мұндайлар көп кездеспейді. Кездесе қойса я сөз тұлғасына қарап, я сөз алқасына қарап, қай мағынада екенін ашып аламыз. Сөздің дыбыстас мүшелері адас кісілер сияқты нәрсе. Екі кісінің аты бір болғаннан шатасып қалмайтынымыз сияқты, екі сөздің дыбыстары бірдей болғаннан да шатаспаймыз.

3. Бір сөз болу үшін дыбыстары да, мағынасы да бірдей болу керек.

а) Дыбыстары бірдей болғанмен, мағынасы бірдей болмаса, бір сөз болмайды. Жоғарғы *ат* түріндегі үш сөздің дыбыстары бірдей болғанмен, мағыналары әр түрлі болғандықтан, әрқайсысы өз алдына бір сөз болып тұр.

б) Мағыналары бірдей болғанмен, дыбыстары әр түрлі болса да, бір сөз болмайды. *Адам* деген сөз бен *кісі* деген сөздің мағынасы бір. Сөйтсе де, дыбыстары түрлі болғанын, екеуі екі сөз болып саналады.

в) Бір ғана дыбысы басқа болса да, бір ғана дыбысы артық я кем болса да, немесе, бір дыбысы да басқа, я артық кем болмай-ақ, дыбыстарының тек тізілу тәртібі басқа болса да, сөздер бірінен бірі басқа болады.

Зат деген сөзден *сат* деген сөздің бір дыбысы ғана басқа; біріндегі *з* дыбысының орнында бірінде *с* дыбысы бар. Осы бір дыбысы басқа болуының өзі-ақ екеуін екі сөз қылып тұр. *Ат* деген сөздің *сат* деген сөзден бір-ақ дыбысы кем, *сат* дегеннің бір-ақ дыбысы артық. Соның өзі-ақ екеуін екі сөз қылып тұр. *Сат* деген сөзбен *тас* деген сөздің дыбыстарында түк айырма жоқ: екеуінің дыбыстары да: *т, а, с* үшеуі. Солай бола тұрып, бұл екеуі екі сөз болып тұр, үйткені, дыбыстардың тізілу тәртібі екеуінде екі басқа.

§ 31. Дыбыстардың саны мен сапасы

1. Дыбыстың саны бар да, сапасы бар. Дыбыстың сапасы бірдей бола тұрып, саны әлденешеу бола береді.

Баба деген сөзде де 4 дыбыс бар, *бөле* деген сөзде де 4 дыбыс бар. Бұл екі сөздің дыбыстарының жалпы саны бірдей. Бірақ, сөйте тұрып, *бөле* деген сөздегі 4 дыбыстың сапасы да 4 түрлі, мұндағы 4 дыбыс *б, ө, л, е* біріне-бірі ұқсамайды; ал *баба* деген сөздегі дыбыстың сапасы 4 түрлі емес, екі-ақ түрлі. Мұнда *а* мен *б*-ның әрқайсысы екі-екіден келіп төртеу болып тұр.

Бір тілде жұмсалатын дыбыстардың жалпы санының үші-қиыры жоқ, бірақ, оның бәрінің бірдей сапасы әр түрлі бола бермейді. Сапасы әр түрлі болатын дыбыстар белгілі мөлшерде ғана болады да, көп болмайды.

Әр сөзде бірнеше дыбыстан болғасын, сөйлеген сайын бірнеше дыбыстан шығара беру керек болғасын, дыбыстың жалпы санының үші-қиыры болмайды. Бірақ, сөзде кездесетін дыбыстың бәрінің бірдей сапасы әр түрлі бола бермейді. Сөйлеген кісінің әрқайсысы бір түрлі дыбыс та шығара бермейді. Бір дыбыстың өзі әлденеше рет оралып

соғып отырады. Кім сөйлесе де, не сөйлесе де, қанша сөйлесе де, бір сөйленген сөз болса, ондағы сапасы әр түрлі дыбыстар белгілі мөлшерден аспайды.

Глиястың не бары 12 жол «Қойшы ойы» деген кішкене елеңінде 488 дыбыс бар. Бірақ, бұл 488 дыбыс 488 түрлі емес, мұнда не бары 28-ақ түрлі дыбыс бар. Осы 28 түрлі дыбыстың бірі 10, бірі 50 рет қайталап барып 488 болған.

Қазақ тілінде де сапасы әр түрлі болатын дыбыстардың арнаулы саны бар.

§ 32. Қазақ тілінің дыбыстары

♦ Қазақ тілінде сапасы 26 түрлі дыбыс бар.

Олар мыналар: а, б, ш, ж, д, е, г, ғ, й, к, л, м, н, ң, қ, р, п, о, с, т, ұ, у, ұу, з, ы, ый.

Бұлардың е-ден басқаларының бәрі де бірде жуан, бірде жіңішке болып, екі түрлі айтылады да, 51 дыбыстың орнына жүреді.

Дыбысталу түріне қарай бұл дыбыстар мынадай үш тапқа айырылады.

1. Дауысты дыбыстар;

2. Дауыссыз дыбыстар;

3. Сонор дыбыстар.

Дауысты дыбыс болатын — а, е, о, у, ы, ұу, ый — жетеуі.

Жазуда дауысты дыбыстардың жуанын бір әріппен, жіңішкесін бір әріппен таңбалаймыз да, дауыссыздар мен сонорлардың жуанын да, жіңішкесін де бір-ақ әріппен таңбалаймыз.

Дауыстылардың әріптері мыналар:

жуаны — а, о, у, ы, ұу, ый.

жіңішкесі — ә, ө, у, і, үу, йй.

§ 33. Дауыстылар

Қандай дыбыс дауысты болады?

Сөздің дыбысталуының түрлі болатыны әр сөздің ішіндегі дыбыстардың түрлілігінен деп едік. Осы әр түрлі дыбыстың әрқайсысы тек бір-ақ түрде дыбысталып қоймайды. Бір дыбыстың өзі әр орында әр түрлі — бірде бәсең, бірде қатаң, бірде ұзын, бірде қысқа, бірде ащы, бірде солғын, бірде тегіс, бірде көтеріңкі — басылықты түрде дыбысталуы мүмкін.

Сөздің, осындай, өзінше әні болады: Мысалы:

Жазба (кітап)

(кітапты) *жазба!*

(қыс па?) *жаз ба?*

деген үш сөздің дыбыстарының түрі де, тізілу тәртібі де бірдей. Сөз мүшелерінің саны мен реті де бірыңғай: үшеуінде де түбірдің дыбыстары ж, а, з, үшеуінде де бір-бір жамау мүше бар, оның дыбыстары да бірдей. Солай бола тұрса да, бұл үш сөздің дыбысталуында айырма бар: үшеуінің әні үш түрлі. Сондықтан, дыбыстарының түрі бір болса да, әні түрлі болғасын, бұл үш сөздің үш түрлі екенін сеземіз.

Әр сөйлемнің, әр сөздің басын, аяғын, мағынасының түрлі бояуын көрсетіп тұратын өзінің әні болады.

Сөзге ән беретін — дауысты дыбыстар.

Дауысты дыбыс әнделеді де, дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс әнделмейді. Сөздің даусын керегіне қарай шақтап отыратын осы дыбыстар болғандықтан, бұларды дауысты дыбыстар дейміз.

§ 34. Дауыстылардың түр-түрі

Дыбыстардың әрқайсысы әр түрлі бола тұрып, бірінің дыбысталуы біріне өзгелерінен гөрі жуығырақ болып отырады. Мысалы, дауысты дыбыстардың әрқайсысы өз алдына бір дыбыс бола тұрып, барлық дауыстылар бір-біріне өзге дыбыстардан гөрі жуығырақ болады. Сондықтан дыбыстарды үйір-үйір қылып топтауға болады. Дауысты дыбыстардың өзді-өзін де осылай үйір-үйірге бөлуге болады.

А. Дыбыстау түріне қарай дауысты дыбыстар үш тап болады:

1. Толық дауыстылар;
2. Келте дауыстылар;
3. Қосынды дауыстылар.

Толық дауысты болатын: а/ә, е, о/ө,

Келте дауысты болатын: ы/і мен ұ/ү,

Қосынды дауысты болатын: ұу/уу мен ый/ій.

Толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады.

Келте дауыстылар өте мүкі айтылатын болғандықтан, бірде сапасынан айрылып, жоғалып кетеді де, бірде — әнмен айтқанда — толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтелеген түрі ғана.

Қосынды дауыстылар бір дауысты, бір дауыссыз екі дыбыстан құралған: ұу — ұ + у, ый — ы + й. Сондықтан бірде таза дауысты дыбыс бола тұрып, бірде тігісінен сөгіліп екі дыбыс болып кетеді.

Б. Жасалу түріне қарай, дауыстылар екі тап болады.

1. Ерін дауыстылары;

2. Езу дауыстылары.

о/ө мен ұ/ү ерін дауыстылары болады:

а/ә, ы/і, е дыбыстары езу дауыстылары болады.

Ерін дауыстыларын шығарғанда ерін сүйриіп ілгері ұмтылады да, езу жиылады; езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайды, ерін сүйримейді.

Дауысты дыбыстардың дыбысталу түріне қарай жіктелуі мен жасалу түріне қарай жіктелуінің екеуін қосып, табицаға салсақ, мынадай болады.

	Ашық дауыстылар		Келте дауыстылар		Косынды дауыстылар	
	еріншілдері	езушілдері	еріншілдері	езушілдері	еріншілдері	езушілдері
Жуаны	о	а	ұ	ы	ұ у	ы й
Жіңішкесі	ө	ә. е	ү	і	ү у	і й
Барлығы	2	3	2	2	2	2
	5		4		4	
	9					

ДАУЫССЫЗДАР

§ 35. Қандай дыбыс дауыссыз болады?

Дыбыс екі түрлі болады: бірі салдыр, бірі үн. Жолсыз жерде бара жатқан арбаның дыбысы, есікті жауып қалғанда шығатын дыбыс сияқтылар салдыр болады. Домбыраның, сыбызғының, ауызбен салған әннің дыбысы сияқтылар үн болады. Дыбыстың осы екі түрі сөз дыбыстарында да бар.

Сөз дыбыстарының қайбіреулері ана домбыраның, сыбызғының, ауызекі салынған әннің дыбысы сияқты, үн дыбыс болады. Ол өзіміз көрген дауыстылар.

Өңшең дауысты дыбысты қатарынан тізіп айта берсек, сөздеріміз де өлеңсіз салынған ән сияқты, жігі жоқ, жапсары жоқ, бір шұбатылған үн болар еді. Онда бір сөзді бір сөзден айыра да алмас едік. Бір сөзді бір сөзден айыртып тұрған — сөз мүшелерінің жік-жік болып, әр жігі өз алдына дыбысталып тұрғандығы. Сөз мүшелерін жік-жік қылып тұрған — үн мен салдырдың белгілі мөлшерде араласып отырғандығы. Сөз дыбыстарында ана, арбаның салдыры сияқты болып шығатын да дыбыстар бар. Сөздің дыбысталуын түрлендіруде кеуде орын ұстайтын осындай дыбыстар. Сондықтан олардың түрі де көп.

Осындай, салдыр болып, я салдыры басым болып шығатын дыбыстарды дауыссыз дыбыстар дейміз.

Дауыссыздар мыналар: қ, к, ш, с, т, п, б, д, з, ж, ғ, ғ.

§ 36. Дауыссыздардың түр-түрі

1. Үнділер мен үнсіздер

Дауыссыз дыбыстың бәрі де егіз болады. Егіздің бір сыңарының дыбысы тек салдыр болады да, бір сыңарының дыбысында сол салдырға болар-болмас үн қосылған болады.

Дыбысы тек салдыр болып шығатын сыңарын үнсіз дауыссыз дейміз.

Дыбысында салдырға үн аралас болатын сыңарын үнді дейміз.

Дауыссыз дыбыстың егіздері

Әр егіздің	Үнсіз сыңары	қ	к	ш	с	т	п
	Үнді сыңары	ғ	г	ж	з	д	б

2. Үздіктілер мен үздіксіздер

Дыбысының созымды-созымсыздығына қарай дауыссыздар екі тарау болады:

- а) үздікті,
- б) үздіксіз.

	Үздіктілер				Үздіксіздер	
Үнсіздер	қ	к	т	п	ш	с
Үнділер	ғ	г	д	б	ж	з

Үздікті дауыстылар үздік-үздік шығады да, созымға келмейді.

Үздіксіздер шұбатылып шығады да, созып айтуға келеді.

3. Көмей дауыссызы, тіс дауыссызы, ерін дауыссызы

Дауыссыз дыбыс дегеніміз салдыр дыбыс деп едік. Сол салдыр қалай пайда болады? Қай жерде пайда болады?

Салдыр ауыздың ішінде пайда болады. Ауыздың бір

жері бір жеріне я соғып қалады, я жуысып қалады. Салдыр шығатыны осыдан. Ауыздың әр жерінің салдыры әр түрлі болады. Мәселен, екі ерін біріне-бірі соғып, не жуысып қалса, бір түрлі салдыр болады; тіл тіске соғып қалса, не жуысып қалса, екінші түрлі салдыр болады, тіл көмейге соқса, иә жуысса тағы бір түрлі салдыр болады.

Қай дыбыс шыққанда ауыздың қай жері салдырласа, сол жерді сол дыбыстың шығатын жері дейміз.

п, б дыбыстары ерінде болатын салдыр; сондықтан бұл екеуін ерін дауыссыздары дейміз.

қ, к, ғ, г дыбыстары тілдің көмейге соққан салдырынан пайда болады; сондықтан, бұл төртеуін көмей дауыссыздары дейміз.

т, д, с, з, ш, ж дыбыстары тілдің үстіңгі күрек тіске не соғып қалуынан, не жуысып қалуынан пайда болады сондықтан, бұл алтауын тіс дауыссыздары дейміз.

Дауыссыздардың шығатын орнына қарай жіктелу кестесі, сонымен, мынандай болады:

	Көмей дауыссыздары	Ерін дауыссыздары	Тіс дауыссыздары
Үнсіздері	қ к	п	т ш с
Үнділері	ғ г	б	д ж з

4. Жабысыңқы дауыссыздар мен жуысыңқы дауыссыздар

Дауыссыздар бір жерден шыға тұрып та әр түрлі болуы мүмкін. Мәселен т дыбысы да, с дыбысы да тілдің үшінің үстіңгі күрек тіске не жабысқан (соқтыққан), не жуысқан салдырынан пайда болады. Бұл екеуінің екі түрлі болуы — жабысқандағы салдыр мен жуысқандағы салдырдың екеуі екі түрлі болғаннан, т дыбысы шығарда тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысып қалады; ал, с дыбысы шығарда тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабыспайды тек жуысады.

Ауыздың екі жері бір-біріне жабысып ашылғаннан пайда болған дыбысты жабысыңқы дауыссыз дейміз.

Жабыспай тек жуысқаннан пайда болған дыбысты жуысыңқы дауыссыз дейміз.

Үздікті дауыссыздар, жасалу түріне қарай, жабысыңқы болады. Үздіксіз дауыссыздар, жасалу түріне қарай, жуысыңқы болады.

Жабысыңқы дыбыстардың салдыры есікті жауып қалғандағы я ашып қалғандағы секілді болады да, бір жауып, бір ашып тұрмасаң дыбыс шықпайды. Бір жауып, бір ашып тұрғаннан шыққан дыбыс болғасын, үздік-үздік болып шығады.

Жуысыңқы дыбыстардың салдыры үздіксіз болатыны — мұнда сыбызғының түтігінен өткендегідей, ауа тар қуыстан сүзіліп өтеді де, жолы бекітілмейді. Сондықтан соза беруге келеді.

5. Сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстары

Жуысыңқы дыбыстар, дыбысталу түріне қарай, өзара

а) **сыбыр дыбыстары,**

б) **сыбыс дыбыстары**

деген екі жікке айрылады.

сыбыр дыбысы болатын — с пен з,

сыбыс дыбысы болатын — ш пен ж.

Бұлай аталған себебі — с дыбысы сыбырлап сөйлегенде де анық естіліп тұрады; ш дыбысы — ысқырып сыбыс бергендегі дыбысқа ұқсас.

6. Дауыссыздар таблицасы

Дауыссыздардың жоғарыда айтылған түрлерінің бәрін жиып, бір таблицаға салсақ, мынандай болады:

Жасалу түріне қарай		Жабысыңқы			Жуысыңқы		
Созымдылығына қарай		Үздікті			Үздіксіз		
Дауысталуына қарай					Сыбыр	Сыбыс	
Үн түріне қарай	Үнсіз	Қ	К	П	Т	С	Ш
	Үнді	Ғ	Г	Б	Д	З	Ж
Шығатын орнына қарай		<u>Арғы-бергі</u> Ерін Көмей			Тіс		

СОНОРЛАР

§ 37. Қандай дыбыс сонор болады?

Дауыстылар мен дауыссыздарды салыстырғанда, оңайлық үшін, бірін үн дыбыс, бірін салдыр дыбыс деп өте шығып едік.

Шынында дауысты дыбыстың өзі де салдырдан аман болмайды. Дауыстылардың бірі — а, бірі — е, бірі — о болып әр түрлі айтылуының өзі, бұлардың үні әр түрлі болғаннан емес, салдыры әр түрлі болғаннан.

Сөйтіп, дауысты дыбыстарда да үн мен салдыр аралас болады, үнді дауыссыздарда да салдыр мен үн аралас болады.

Дауыстылар мен үнді дауыссыздардың бар айырмасы сол: дауыстыларда үн басым болады да, салдыр шағын болады; үнді дауыссыздарда салдыр басым болады да, үн кеміс болады.

Бұлардан басқа, үні мен салдыры тең бірқатар дыбыстар бар, оларды сонор дыбыстар дейміз.

Сонор болатын: у, й, р, л, м, н, ң — жетеуі.

Сонорлар дауыстылардай әнделмейді, дауыссыздардай егізделмейді.

§ 38. Сонорлардың түр-түрі

Сонор дыбыстар алдымен

- 1) тура жолды,
- 2) айналма жолды

болып екі жікке айрылады.

Тура жолды болатын — у мен й екеуі.

Айналма жолды болатын — р, л, н, ң, м бесеуі.

1. Тура жолды сонорлар

а) Шығатын орындары.

Сонор у еріннен шығады;

Сонор й таңдайдан шығады.

б) Жасалу түрі мен созымдылығы. Екеуі де жуысыңқы дыбыс, сондықтан екеуі де созуға келетін үздіксіз дыбыстар.

у дыбысы шығарда ерін біріне-бірі жуысады.

й дыбысы шығарда тілдің үстіңгі жағы таңдайға жуысады.

у-дің шығатын жері де, жасалу түрі де дауысты ұ дыбысына жақын;

й-дің шығатын жері мен жасалу түрі дауысты і(е) дыбысына жақын; жалғыз-ақ айырмасы сол: у дыбысында екі ерін ұ дыбысындағыдан гөрі, й дыбысында тіл мен таңдай і дыбысындағыдан гөрі бір-біріне жуысыңқырайды. Сондықтан ауа жолының өткелі тарылып салдыры ұ мен і-дегіден гөрі болар-болмас артық шығады.

ұ дыбысы мен у дыбысының, і дыбысы мен й дыбысының шығатын орындары да жасалу түрі де бір болғандықтан, екеуінің дыбыстары да жақын болады. Сондықтан,

екеуі қатар келгенде бірігіп кетіп, бір дауысты болып кете береді.

у мен й дыбыстарын тура жолды сонор дейтін себебіміз — бұлар шығарда ауа тура шығып кетеді; мұрынға кетіп, не ауыз ішінің өзінде бұрылып, бұлтақтамайды.

2. Айналма жолды сонорлар

Айналма жолды сонорлар у мен й дыбысынша, тура шығып кеткен демнің салдыры емес, бұрылып, айналып өтетін демнен шыққан салдырлар.

Сонор дыбыстар шығарда ауа жолы артықша тар болмағандықтан, бәрінің де салдыры дауыссыздардан аз, үні көп болады да, осынымен дауыстыларға бір табан жуық болады. Бірақ, айналма жолды сонорлардың жолы тура болмағандықтан, салдыры у мен й-ден гөрі көбірек болады.

Айналма жолды сонорлар өзара екі арыс:

а) мұрын жолды айналма: бұл н, м, ң;

б) ауыз жолды айналма: бұл р мен л.

а) Мұрын жолды айналма сонорлар

Шығатын орындары. н дыбысы д шығатын жерден (тілдің үшінің үстіңгі күрек тіске соғуынан), ң дыбысы ғ мен г шығатын жерден (тілдің көмейге жуысуынан), м дыбысы б дыбысы шығатын жерден (еріннен) шығады. н дыбысының д-ға, ң дыбысының ғ мен г-ге, м дыбысының б-ға ұсамайтын себебі сол — бұларда дем тура ауыздан шықпай, кеңсірікпен айналып барып, мұрыннан шығады. Мұрын жолды айналма дейтініміз осыдан.

б) Ауыз жолды айналма сонорлар

Ауыз жолды айналма сонорлар шығарда дем мұрынмен айналып өтпейді, ауыздың өзінен шығады. Бірақ, басқа дыбыстардай тура шықпайды, ауыздың өзінің ішінде-ақ бұлттарып жүріп барып шығады.

л дыбысы шығарда тілдің үші, д дыбысындағыша, үстіңгі күрек тіске жабысып тұрады да, тілдің екі бүйірі азуға тимей тұрады. Шығатын дем екі жарылып, тілдің екі бүйіріндегі осы қуыстан өтеді. р дыбысы шығарда тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрады да, үші үстіңгі қызыл иектің жоғарғы жағына бір тиіп, бір қашып жыбыршып тұрады.

Айналма жолды сонорларды шығатын орнына қарай атағанда, н күрек тіс дыбысы, ң көмей дыбысы, м ерін дыбысы, л азу дыбысы, р қызыл иек дыбысы болады.

3. Айналма жолды сонорлардың жасалу түрі

Айналма жолды сонорлардың жасалу түрі екі жақты — жабысыңқы, жуысыңқы келеді. Дыбыстау мүшелерінің бір жағы жабысып жатады да, бір жағы жуысып жатады.

н дыбысында тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысады да, бірақ мұрын жолы ашық болып, дем сонымен кетеді.

ң дыбысында тілдің көмекей жағы көмейге тиер-тимес болады да, мұрын жолы ашық тұрып, демнің көбі сонымен кетеді;

м дыбысында екі ерін бір-біріне жабысады да, мұрын жолы ашық тұрып, ауа сонымен кетеді.

л дыбысында тілдің үші үстіңгі күрек тіске жабысады да, екі бүйірі үстіңгі азуға тимей тұрғансын, дем осы қуыспен кетеді.

р дыбысында тілдің екі бүйірі үстіңгі азуға жабысып тұрғанмен, үші үстіңгі қызыл иекке бір тиіп, бір қашып тұрғасын, дем осы ашылмалы-жабылмалы жолдан үздік-үздік шығып тұрады.

Сонорлардың шығатын орнына, жасалу түріне, шығатын жолына қарай жіктелуінің бәрін бір жерге жиып, табиғаға салсақ, мынандай болады:

		Шығатын орындары									
		ерін		тіс				таңдай		көмей	
				күрек тіс		азу					
Шығатын жолы	Ауыз	у	—	—	—	—	л	й	р	—	—
	Мұрын	—	м	—	н	—	—	—	—	—	ң
		тура	ай-налма	тура	ай-налма	тура	ай-налма	тура	ай-налма	тура	ай-налма

§ 39. Дыбыс қалай шығады?

Қай дыбыс та болса, бір нәрсенің толқып, дірілдеуінен пайда болады.

Жүріп бара жатқан арбаның доңғалағы жерге соқтығып дірілдейді. Доңғалақ арбаның басқа бөлшектерін толқытады. Осының бәрінен қосылып салдыр пайда болады.

Домбыра тартсақ, ішек дірілдейді. Осы дірілден дыбыс пайда болады.

Сыбызғы тартқанда үрген демнің күшімен сыбызғының түтігі де дірілдейді, түтіктің ішімен кеткен ауа да ұйлығып толқиды. Осы дірілдеу, толқудан дыбыс пайда болады. Сырнай тартқанда оның тілшелері дірілдеп, желбірейді. Сырнайдың даусы осы тілшелердің даусы.

Толқыған нәрсенің қатты толқуы мен жай толқуына, жиі толқуы мен сирек толқуына қарай, дыбыс та бірде күшті, бірде әлсіз, бірде ащы, бірде қоңыр шығады.

Толқып дыбыс шығарған нәрсені толқытатын бір күш болу керек. Домбырада ішекті қолмен қағып толқытамыз; сыбызғыда ауаны ауызбен үріп толқытамыз; сырнайда, ауыз сырнай болса, мұның тілшесін де ауызбен үріп дірілдетеміз. Ал, көрігі бар, қол сырнай болса, ауызбен үрудің орнына, көрікке үргізіп барып тілшелерін дірілдетеміз.

§ 40. Дыбыстаушы аппаратымыз

1. Өкпе, ауыз, мұрын

Адамның дыбыс шығаратын аппараты да сырнай мен сыбызғыша жасалған.

Өкпе, сырнайдың көрігінше, ісініп-басылып, ауаны біресе сыртқа теуіп, біресе ішке тартып тұрады. Өкпенің айдаған ауасы кеңірдектің ішімен келіп, я ауыздан, я мұрыннан шығады. Ауаны толқытатын — осы өкпенің күші.

Жұтқыншақ пен еріннің екі арасынан әр жерден ауа ағынына кедергі ұшырайды. Осыдан түрлі салдыр пайда болады. Сөйлегенде шығатын дыбыстар — осы салдыр.

Домбыраның түбі, сыбызғының түтігі шыққан дауысты зорайту үшін керек. Ауыздың іші мен мұрынның ішінің қуыстары да сол құсап шыққан дыбысты зорайтып тұрады.

2. Кедергі мүшелер

Ауа ағынына кедергі бір жерден ұшырамайды. Сыбызғының тесігін, домбыраның пернесін басқандағыдай қыдырыстап, бірде еріннен, бірде тіс түбінен, бірде таңдайдан, бірде көмейден бөгеліп, ауа ағыны кедергіленеді. Осыған қарай және кедергілеу түріне қарай, дыбыс та түрлі-түрлі болып шығады.

Екі ерін бір-біріне қабысып, не жуысып қалса, осыған іркіліп, не сығылып қалған ауаның салдырынан ерін дыбыстары пайда болады.

Тіл деген ауыз ішінің ұзына бойына созылып жатқан мүше. Тілдің әр жері әр түрлі қимылдап, бірде кеңсірікке, бірде таңдайға, бірде тіске соғып, немесе, жуысып кедергілей береді. Сондықтан дыбыстың көбі тілдің қимылынан пайда болады. Бірақ, тіл дыбыстарын бірінен-бірін айыру үшін, қай жерде бөгелсе, сол жердің атымен атап, тіс дыбыстары, таңдай дыбыстары, көмей дыбыстары дейміз.

3. Ауыз жолы мен мұрын жолы

Кішкене тілдің арғы түбінде жоғары қарай кеткен бір тесік бар. Осы тесікпен ауыздан мұрынға, мұрыннан ішке қарай дем қатынайды. Кішкене тіл — сол тесіктің қақпағы — бірде тесікті жауып тұрады да, бірде төмен салбырап, тесікті ашық қалдырады. Тесік жабық тұрса, іштен шыққан ауа ауызбен кетеді, ашық тұрса, мұрын жолымен кетеді.

Осыған қарай, дыбыстардың бірқатары ауыз жолды, бірсыпырасы мұрын жолды болады.

4. Дыбыстың үнді болатыны неліктен?

Кеңірдектің көмейге тақалып келіп біткен жерін жұтқы ншақ дейміз. Жұтынғанда жоғарылы-төменді қозғалып тұратын алқымдағы томпақ осы жұтқыншақ болады. Жұтқыншақтың ішінде сыртқа шығатын ауаның жолына кесе-көлденең құрылған бір шымылдық бар. Шымылдық екі жағына қарай ортасынан жарылып ашылады. Осыны дауыс шымылдығы дейміз.

Дауыс шымылдығы керіліп те, іркіліп те тұра алады. Іркіліп тұрса, арасы ашық болады да, ауа ағыны осы ашықтан еркін өтеді. Онда үн болмайды. Керіліп тұрса, екі қанаты бір-біріне қабысып, арасында сызат қана қалады да, ауа ағыны осы сызаттан сығылып өтіп шымылдықты желбіретеді. Күйге келтіріп қойған домбыраның ішегіндей керулі тұрған шымылдықтың желбіреуінен ызыңдаған үн пайда болады. Дыбыстың үнді болатыны осы дауыс шымылдығының желбіреуінен.

Дауысты, сонор, үнді дыбыстар шығарда, ауыз ішіндегі салдырдың үстіне дауыс шымылдығының желбіреуінен пайда болған үн қосылады. Үнсіз дауыссыздарда дауыс шымылдығы желбіремейді.

5. Дауыс шымылдығының өз салдыры. h дыбысы

h әрпі қазақ әліппесінде бар бола тұрса да, жоғарыда, қазақ дыбыстарын жіктеген жерде, мұны сөз қылмай өттік. Үйткені, бұл дыбыс қазақ сөздерінде ұшырап жарымайды. Араб-парсы тілдерінен келген *қаһарман* сияқты сөздерде болса да, ондайлар тіпті аз.

he-ha-he; ah; uh, uuh, oha! — дегендер сияқты одағай сөздерде ғана h дыбысы кездеседі. Бірақ, одағайларда кездесетін дыбыстың үші-қиыры жоқ. Атқа лық-лықтағанда, көлікті тұрғызарда, қойды шақырғанда айтылатын одағай сөздердің дыбыстарын жазып та болмайды. Ондайдың бәрін бірдей тілдің айрықша дыбыстарының қатарына қосуға болмайды.

h дыбысы қалай шығады?

Дауыс шымылдығы ірку күйінде тұрып-ақ біріне-бірі жақындаңқырауы мүмкін. Осындай ірку шымылдықтың арасынан сүзіліп өткен ауа ағынының сыбдыры h дыбысы болады.

Сөйтіп h дыбысы дегеніміз — ірку туған дауыс шымылдығының өз салдыры болып шығады.

6. Дыбыстау аппараты қалай жасалып шыққан?

Адамда бар дыбыс шығаратын аппарат (өкпе, ауыз, мұрын, тіл, тіс, ерін) басқа жәндіктерде де бар. Сондықтан, сиыр мөңіреп, гүйе боздап, ит үріп дыбыс шығара алады. Бірақ адам сөйлейді де, адамнан басқа жәндіктің ешқайсысы да сөйлемейді, оларда тіл жоқ. Үйткені, анау дыбыс шығаратын мүшелердің негізгі қызметі дыбыс шығару емес. Ерін, тіл, тіс сияқтылары — ас сіңіру, дәм сезу мүшелері. Өкпе мен кеңірдек дем алыс мүшелері. Бұлардың құрылысы дыбыс шығаруға ыңғайлы болған соң, сөйлеу аспабы етіп, адам өзі ыңғайлап алған.

Қурайды сыбызғы қылып тартамыз. Үйткені, оның ішінің қуыс болуы үріп дыбыс шығаруға қолайлы. Бірақ, жерге өсіп шыққан қурай сыбызғы үшін шықпаған, сыбызғы болу үшін қуыс болмаған, сонда да оның қолайлылығынан пайдаланып, адам оны кесіп, тесіп музыка аспабын жасап алған. Осы қурайды икемдеп сыбызғы жасап алғаны секілді, адам өзінің ас сіңіру, дем алу мүшелерін де бейімдеп, дыбыстау аспабы, дыбыстап сөйлеу аспабы жасап алған. Бара-бара бұл аспап жетісіп, осы күндегідей түрлі дыбыстарды дәл шығара алатын болған.

СӨЗДІҢ БУЫН ҚҰРЫЛЫСЫ

§ 41. Буын деген не?

1. Сөздің әр дыбысы өз алдына дыбысталып, бірінен бірінің іргесі бөлек бола тұрса да жеке дыбыс жеке бөліп айтуға келе бермейді.

Мысалы: *балалар* деген сөздің бас дыбысы (б-ны) бөлек айтпақ болсақ, не бы деп ыб деп ғана айта аламыз. Осы *балалар* деген сөздің соңғы дыбысы (р-ды) бөлек айтамыз десек те, не ыр деп, немесе ры деп ғана айту мүмкін. **бы**, **ры** деп айтқанда б мен р-дың соңынан, **ыб**, **ыр** деп айтқанда, алдынан дауысты ы дыбысын қосып отырмыз. Үйткені дауыссыз дыбыс пен сонор дыбыс алдынан, не артынан бір дауысты дыбыс қоспай, өздігінен бөлек айтылмайды.

2. Сөз ішінде де дауыссыздар мен сонорлар дауысты дыбыстардың төңірегіне жиналып тұрады да, әр дауысты дыбыс өзіне ерген дауыссыздары, сонорларымен бірігіп бір үйір болып, өзге үйірлерден бөлініп тұрады.

Мысалы: *ба-ла* деген сөзде осындай екі үйір бар; *балалар* дегенде үш үйір бар.

3. Сөзді бөліп-бөліп айту керек болғанда үйірі-үйіріменен бөлсе, дыбыстары өзгермейді. Үйірін бұзып бөлсе, омыртқаны буынсыз жерден бөлгендегідей болып, сөздің дыбыстарының бірі үзіліп, біріне артық дыбыс қосылып, қалпы бұзылады.

Балалар деген сөзді *ба-ла-лар* деп өз жігінен бөлмей, *б-ала-ла-р* деп, б-ны бір бөлек, р-ды бір бөлек айтам дегенде сөздің дыбыс қалпы бұзылып тұрғаны осы буынсыз жерден бөлгеннен.

4. Сөзді дыбыстарының қалпын бұзбай, бөлшектегенде пайда болатын дыбыс үйірлерін буын дейміз.

Балалар деген сөзде 3 буын бар:

1) *ба*, 2) *ла*, 3) *лар*.

5. Буынға толмаса, немесе, дыбыстары буын-буын болып құралмаса, сөз айтуға келмес еді. Сондықтан буынға толмайтын, не буын-буын болып жіктелмейтін сөз болмайды.

Сөз не бір буынды, немесе көп буынды болады.

Бал деген сөз бір буынды; *ба-ла-лар*, *ба-ла-лар-ға* деген сөздер көп буынды.

6. Сөз мүшелерінің ішінде еш уақытта да бөлек жұмсалмайтыны қосымша. Сондықтан, қосымшаның буынға толмайтыны да болады. Мысалы, *қара-й-қара-й* дегендегі *-й* қосымшасы *қара-п*, *оқы-п* дегендегі *-п* қосымшасы осындай буынға толмайтын қосымшалар.

Түбір мүше мен қосалқы мүшенің буынға толмайтыны болмайды.

§ 42. Бір буында қандай дыбыс, қанша дыбыс болады?

1. Дауысты дыбыс

Балалар деген сөздегі *б* мен *р* дыбыстарының бөлек айтылмауы буынға толмағаннан. Бұларды *бы*, *ры* түрінде, немесе *ыб*, *ыр* түрінде айтуға болатыны — бұлай айтқанда буынға толғандықтан. *б*, *р* дыбыстары дауысты дыбыссыз буын бола алмай тұр. *бы*, *ры*, *ыб*, *ыр* деп айтқанда дауысты дыбыс қосылып, буын жасап тұр.

Сөзді буынды қылатын — дауысты дыбыс. Сондықтан:

а) Дауысты дыбыссыз буын болмайды;

б) Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алады;

в) Дауысты дыбыстың әрқайсысы да бір-бір буынға ие бола алады. Сондықтан, бір буында бірден артық дауысты болмайды. Және

г) сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады.

Бал деген сөзде дауысты дыбыс біреу;

Бала деген сөзде дауысты дыбыс екеу;

Балалар деген сөзде дауысты дыбыс үшеу;

Балаларға деген сөзде дауысты дыбыс төртеу.

Осыған қарай, *бал* деген сөз бір буынды. *Ба-ла* деген — екі буынды, *ба-ла-лар* деген үш буынды; *ба-ла-лар-ға* деген төрт буынды болып тұр.

2. Дауыссыз бен сонор

а) Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алады деп едік. Ондай буында дауыссыз бен сонордың бірі де болмайды.

Мысалы: *о-қы, е-кі, а-ға* деген сөздердің бас буындарында *о, е, а* деген дауыстылардың өзді-өзінен басқа дыбыс жоқ.

б) Дауыссыз бен сонор бір буында бір-бірден болуы да, екі-екіден болуы да мүмкін. *Ат* деген буында бір дауыссыз, *ән* деген буында бір сонор бар. *Хат* деген буында екі дауыссыз, *нар* деген буында екі сонор бар.

Бір буында екіден артық дауыссыз да, екіден артық сонор да болмайды.

в) Бір буында дауыссыз бен сонор аралас келсе, бір-бірден де болады. *Лақ, қал, айт* деген буындарда бір сонор, бір дауыссыздан бар; немесе, екі дауыссыз, бір сонор, иә бір дауыссыз, екі сонор да болады; *қайт, жорт* деген буындарда екі дауыссыз, бір сонордан, *мұрт* деген буын мен *құ-майт* деген сөздің соңғы буынында екі сонор, бір дауыссыздан бар.

Екі соноры бар буында дауыссыз бірден артық болмайды; екі дауыссызы бар буында сонор бірден артық болмайды.

3. Дыбыстарының санына қарай 4 түрлі буын бар

Сонымен, дыбыстардың санына қарай, қазақ сөзінің буындары а) бір дыбысты, б) екі дыбысты, в) үш дыбысты, г) төрт дыбысты болып шығады.

а) Буын бір дыбысты болса, бір дауысты дыбыстың бір өзі бір буын болып тұрады. *О-қы, е-кі* деген сөздердің бас буындары осындай бір дыбысты буын.

б) Буын екі дыбысты болса, бірі дауысты, бірі дауыссыз, немесе, бірі дауысты, бірі сонор болады. *Ат, ел, да-ла* деген буындар екі дыбысты буындар.

в) Буын 3 дыбысты болса, бірі дауысты, екеуі дауыссыз, не бірі дауысты, екеуі сонор, немесе, бірі дауысты, бірі дауыссыз, бірі сонор болады. *Хат, қар, мал, айт* деген буындар осындай 3 дыбысты буындар.

г) Буын 4 дыбысты болса, бірі дауысты, екеуі дауыссыз, бірі сонор болады; немесе, бірі дауысты, бірі дауыссыз, екеуі сонор болады.

Жұрт, мұрт деген буындар осындай 4 дыбысты буындар. Қазақ сөзінің бір буынында төрттен артық дыбыс болмайды.

§ 43. Буынның түр-түрі

Дауысты, дауыссыз, сонор дегендер — дыбыстардың бір буынға сыйысып тұра алатын түрлері. Дыбыстың осы 3 түрінің қайсысы бар, қайсысы жоғына, қайсысы қай орында тұратынына қарай, буын да әр түрлі болады.

Қазақ тіліндегі буындар алты түрлі:

1. Жалаң буын, немесе Ды буын;
2. Ашық буын, немесе $\left(\frac{Дз}{Ср} + Ды\right)$;
3. Жеңіл тұйық буын, немесе $\left(Ды + \frac{Дз}{Ср}\right)$;
4. Жеңіл бітеу буын, немесе $\left(\frac{Дз}{Ср} + Ды + \frac{Дз}{Ср}\right)$;
5. Ауыр тұйық буын, немесе $(Ды + Ср + Дз)$;
6. Ауыр бітеу буын, немесе $\left(\frac{Дз}{Ср} + Ды + Ср + Дз\right)$;

1. Жалаң буын — (Ды)

Дауысты дыбыстың бір өзі де буын бола алатынын жоғарыда бір-екі рет айтып едік. Осындай бір дауысты дыбыстың бір өзінен болған буынды жалаң буын дейміз.

Бұл буынды жалаң дейміз. Үйткені, мұнда дауысты дыбыстың жалаң өзі ғана бар да, басқа дыбыс жоқ.

Ішінде қандай дыбыс барын көрсету үшін Ды дейміз. Ол дауысты дегеніміз. Ды дегенде «дауысты» деген сөздің бар әрпін жазбай, қысқартып, тек бас дыбысы (д) мен аяқ дыбысы ы ғана жазылған.

Жалаң буын, немесе Ды буын, не сөздің басқа буынында ғана келеді, немесе бір өзі бір сөз болып кездеседі.

А-қын, ә-кел, е-рік, о-рын, ө-кіл, ұ-зын, ү-лес, ы-зың, і-шік деген сөздердің бас буындары, осындай, жалаң буындар.

О, осының дұрыс! Е, солай де! А, нағыл дейсің? дегендегі бас әріппен жазылған *о, е, а* буындары да жалаң. Бұларда жалаң буынның бір өзі бір сөз болып тұр.

Сөздің ортасы мен аяғында жалаң буын еш уақытта да келмейді.

2. Ашық буын ($\frac{Дз}{Ср} + Ды$)

Екі дыбысты буынның алдыңғы дыбысы дауыссыз, не сонор болып, соңғысы дауысты болса, ашық буын дейміз. *Иә, де, не, со, бұ* деген сөздер, осындай ашық буындар: *Ба-ла, те-ре-зе, жа-ға-ла* деген сөздердің бар буындары да ашық.

Бұл буынды ашық буын дейміз. Үйткені, мұнда буынның басы дауыссыз бен сонордың бірінен басталады да, аяғы дауысты дыбыс болып, ашық тұрады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін **Дауыссыз не Сонор + Дауысты** дейміз. Бірақ, жазғанда көп орын алмас үшін «дауыссыз» деген сөзді қысқартып **Дз** дейміз, «сонор» деген сөзді қысқартып **Ср** дейміз; не **Дз** не **Ср** деудің орнына қысқартып, $\frac{Дз}{Ср}$ дейміз. «Дауысты» деген сөзді **Ды** деп қысқартып, барлығын $\frac{Дз}{Ср} + Ды$ деп таңбалаймыз.

Ашық буын бір өзі бір сөз болып та, сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді.

3. Жеңіл тұйық буын ($Ды + \frac{Дз}{Ср}$)

Екі дыбысты буынның бас дыбысы дауысты болып, соңғы дыбысы дауыссыз бен сонордың бірі болса, тұйық буын дейміз: *ат, от, ер, ән, ес, ұл, ұр, іс* сөздері осындай тұйық буындар.

Мұны тұйық буын дейміз. Үйткені мұнда буынның басы дауыстыдан басталады да, аяғы дауыссыз, не сонор болып тұйықталады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін **Дауысты + Дауыссыз не Сонор** дейміз. Бірақ, жазғанда көп орын алмас үшін, «дауысты» деген сөзді қысқартып **Ды** дейміз. «Дауыссыз» деген сөзді қысқартып **Дз** дейміз. «Сонор» деген сөзді қысқартып **Ср** дейміз, «не Дз, не Ср» деудің орнына қысқартып, $\frac{Дз}{Ср}$ дейміз де, барлығын **Ды + $\frac{Дз}{Ср}$** дейміз.

Тұйық буын, не бір өзі бір сөз болып, не сөздің бас буынында ғана келеді.

4. Жеңіл бітеу буын $\left(\frac{Дз}{Ср} + Ды + \frac{Да}{Ср}\right)$

Үш дыбысты буынның бас дыбысы дауыссыз не сонор, екінші дыбысы дауысты болып, үшінші дыбысы тағы дауыссыз не сонор болса, жеңіл бітеу буын дейміз.

Қар, жел, тұр, сыз, жон сөздері мен *жаң-быр, сын-дар, құн-дыз* сөздеріндегі буындар, осындай, бітеу буындар.

Бұл буынды жеңіл бітеу буын дейміз. Ұйткені, мұнда буынның басы мен аяғы дауыссыз бен сонор (не екеуі де сонор, не екеуі де дауыссыз, не біреуі дауыссыз, біреуі сонор) дыбыс болады да, ортасы дауысты дыбыс болып бітеу тұрады. Ішінде қандай дыбыстары болатынын көрсету үшін $\left(\frac{Дз}{Ср} + Ды + \frac{Да}{Ср}\right)$ дейміз.

Бітеу буын бір өзі бір сөз болып та, сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді.

5. Ауыр тұйық буын $(Ды + Ср + Дз)$

Үш дыбысты буынның алдыңғы дыбысы дауысты, ортадағысы сонор, аяғындағы дыбысы дауыссыз болса, ауыр тұйық буын дейміз.

Айт, ант, елт, аңқ деген сөздер, осындай, ауыр тұйық буындар. Ішінде қандай дыбыстар болатынын көрсету үшін $Ды + Ср + Дз$ дейміз.

6. Ауыр бітеу буын $\left(\frac{Дз}{Ср} + Ды + Ср + Дз\right)$

Төрт дыбысты буынның алдыңғысы дауыссыз, не сонор, екіншісі дауысты, үшіншісі сонор, төртіншісі дауыссыз болса, ауыр бітеу буын дейміз.

Қарт, қант, сүйт, жорт, күмп деген сөздер, осындай, ауыр бітеу буындар.

Соңғы екі түрлі буынның бір өзгешелігі сол — бұл екеуінің соңғы дыбысы қашан да үнсіз дауыссыз болады (*айт, қант* сияқты), үнсіз болғанда, көбінесе т дыбысы болады.

Ауыр буындардың ұшырайтын орындары өздері тектес жеңіл буындардікіндей: ауыр, тұйық буын не бір өзі бір сөз болып (*айт, ерт* сияқты), немесе тек бас буында ғана келеді (*айт-ты, ерт-кен* сияқты). Ауыр бітеу буын бір өзі бір сөз болып та келеді (*құрт, сүйт* сияқты) сөздің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді (*кент, Жар-кент, Жар-кент-ке* сияқты).

§ 44. Буынның жылысуы мен кірігуі

1. Буын-буынның жігі бір қалыпта тұра бермей, сөз ішінде ауысып отырады.

Мысалы: *ал-ды, айт-ты, жаз-ды* дегенде басқы буынның соңында л, т, з деген сонор, дауыссыз дыбыстар бар. Бұлардың алдыңғысы жеңіл тұйық, ортаңғысы ауыр тұйық буындар да, соңғысы бітеу буын. Бірақ, *а-ла-ды, ай-та-ды, жа-за-ды* дегенде олардың соңғы дауыссызы, не соноры, келесі буынға көшіп, өздері басқа түрге көшкен: жеңіл тұйық буын — жалаң буынға, ауыр тұйық буын жеңіл тұйыққа, бітеу буын — ашық буынға айналған.

Немесе, *бара алмайды* дегенде (ауыз екі айтқанда) *бара* деген сөздің соңғы дауыстысы мен *алмайдының* басқы дауыстысы бірігіп кетіп, *баралмайды* болған да, бір буынның саны кеміген.

2. Сөз ішінде, не сөйлем ішінде буын жігінің ауысуы екі түрлі болады:

Бірінде — буындар жылысады.

Екіншісінде — буындар кірігеді.

а) Тұйық буын мен бітеу буыннан кейін жалаң, не тұйық буын келіп, екі арасында дауыс тынысы болмаса буындар жылысады.

Мысалы: *ат, айт* (тұйық буындар), *жаз, қайт* (бітеу буындар) деген буындардан кейін *а* (жалаң), *ар* (тұйық) деген буындар келіп, арасында дауыс кідірмесе *ат-а, айт-а, жаз-а, қайт-а, ат-ар, айт-ар, жаз-ар, қайт-ар* болудың орнына *а-тар, ай-тар, жа-зар, қай-тар, а-та, жа-за, қай-та* болады.

Буындар жылысса бір буынның дыбысы екінші буынға ауысады да, буынның жалпы саны кемімейді.

б) Жалаң буын мен ашық буыннан кейін жалаң не тұйық буындардың бірі келіп, арасында дауыс үзілмесе, буындар кірігеді.

Мысалы, *ата ене, аға еке, жақсы ат* деген сөздер айтуда *стене, агеке, жақсат* болып кетеді.

Буындар кіріксе, буын-буынның шегі өзгеріп қана қоймайды, саны да кемиді.

Буындар жылысса тек шегі өзгереді.

Бір сөздің ішіндегі буындар, ретіне қарай, жылысып отырады (*жаз-ды, жа-за-ды* сияқты).

Бірақ, бір сөздің өз буындарының кірігері кірігіп болған болады да, сондықтан буынның бірігуі екі сөз түйісіп қалған жерде ғана ұшырайды (*жақсы ат* сияқты).

§ 45. Буынның жуаны мен жіңішкесі

1. Қазақ тілінің дыбыстарының е-ден басқалары бірде жуан, бірде жіңішке болып екі түрлі айтылады.

Мысалы: *сыз* деген сөздің дыбыстары жуан, ал, *сіз* дегенде сол дыбыстар жіңішке айтылып тұр. Осы сияқты *ор* дегенде жуан айтылған дыбыстар *өр* дегенде жіңішке айтылып тұр.

2. Қазақ тілінде бір дыбыстың өзінің жуан түрі бір дыбысқа, жіңішке түрі бір дыбысқа татиды. Сондықтан, бір дыбыстан екінші дыбыстың басқа түрлі айырмасы болмай-ақ, тек бірі жуан, бірі жіңішке болуына қарай, бір сөз екінші сөзден айрылады.

Мысалы: аңа *ор* деген сөз бен *өр* деген сөздің екеуінің дыбыстары бірдей. Жалғыз-ақ айырмасы — алдыңғысында *о* мен *р* жуан да, соңғысында сол *ө* мен *р*-дың өзі жіңішке. Осы бірінде жуан, бірінде жіңішке айтылғанының өзі-ақ, басқа ешбір айырма болмаса да, екі сөзді бірін-бірінен айыруға жарап тұр. *Сыз*, *сіз* деген екі сөз де, осындай бірінің дыбыстары жуан, бірінікі жіңішке айтылғаннан ғана бір-бірінен айырылып тұр.

Осындай, сөз айыруға жарайтын болған соң, дыбыстың жуан түрі мен жіңішке түрінің екеуі екі дыбысқа татыған болады.

3. Қазақ тілінде бір дыбыстың жеке басы бөлініп шығып жуан да, жіңішке де бола алмайды. Бір буындағы дыбыстар түгелімен жуан, не түгелімен жіңішке болады. Екінші сөзбен айтқанда, қазақ тілінде жуан, жіңішке болатын жеке дыбыс емес, буын. *Ор* деген сөздің *о*-сы ғана жуан болып, *р*-ы жіңішке айтылмайды. *о* да, *р* да — екеуі де жуан айтылады, *өр* дегенде *ө* мен *р*-дың екеуі де жіңішке айтылады. Үйткені, екеуі де бір буында.

Сыз деген сөздің де бір дыбысы ғана жуан емес, *с*, *ы*, *з* дыбыстарының үшеуі де жуан, *сіз* деген сөздің тек бір ғана *і* дыбысы емес, үш дыбысы бірдей жіңішке. Үйткені үшеуі де бір буында. Бір буындағы дыбыстардың бірі жуан, бірі жіңішке бола алмайды, не түгелімен жуан, не түгелімен жіңішке ғана бола алады.

4. Қазақ тілінде бір буындағы дыбыстар тегісімен жуан, не тегісімен жіңішке болатын болған соң, жазғанда да дыбыстың жуан-жіңішкелігін таңбаламай-ақ, буын-буынның ғана жуан-жіңішкелігін таңбалаймыз.

с дыбысы мен *з* дыбысына *сыз* деген жуан буында да, *сіз* деген жіңішке буында да бір-ақ түрлі әріп жазамыз. Екінші сөзбен айтқанда *с*, *з*, дыбыстарының қай жерде жуан, қай жерде жіңішке айтылатынын жазуда айырып көрсетпейміз. Сонда да *сыз* болып жазылғанда *с* пен *з*-ды жуан оқимыз да, *сіз* түрінде жазылса, бұларды жіңішке айтамыз. Өйткені, *сыз* буынының жуан айтылатындығын көрсету үшін *ы* әріпі жазылған да, *сіз* деген буынның жі-

ңішке екендігін білдіру үшін і әрпі қойылған. і, ы әріптері өз дыбыстарының ғана жуандығы мен жіңішкелігін көрсету үшін тұрған жоқ. Ол — бүтін буынның жуан-жіңішкелігін көрсетуге қойылған қарақшы.

5. Бір буындағы дыбыстардың бірі жуан болса, бәрі жуан, бірі жіңішке болса, бәрі жіңішке болатын болғандықтан, жазуда буын сайын бір дыбыстың ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбаласақ, сонымен бүтін буынның жуан-жіңішкелігін таңбалаған боламыз.

Ор деген буында екі дыбыс бар. Екеуі де жуан айтылады. Бірақ, жазуда, екеуінің бірдей жуандығын көрсетпей-ақ, біреуінің ғана о дыбысының ғана жуандығы көрсетілулі. *Өр* деген буындағы екі дыбыстың екеуінің бірдей жіңішкелігі көрсетілмей-ақ, біреуінің ғана, *ө*-нің ғана, жіңішкелігі көрсетілген. Осы, біреуінің жуандығын көрсеткеніміз екеуінің де жуандығын көрсетуге жарап тұр. Біреуінің жіңішкелігіне ғана салған таңбамыз екеуінің де жіңішке екендігін айтып тұр. *Сыз, сіз* деген буындарда бір дыбыстың жуан-жіңішкелігін көрсетумен үш дыбыстың, *тарт, сұрт* деген буындарда бір дыбыстың жуан-жіңішкелігіне салынған белгі төрт дыбыстың жуан-жіңішкелігін көрсетуге жарап тұр. Үйткені *ор* деген буындағы о жуан болса, одан бөлініп сол буындағы р-дың жалғыз басы жіңішке бола алмайды. *Сіз* деген буында тұрған с пен з жуан болғанда, ол екеуінен бөлек шығып і-нің бір өзі жіңішке бола алмас еді. Сондықтан, жазуда буын сайын бір дыбыстың ғана жуандық-жіңішкелігін айырумен, сол буындағы барлық дыбыстың жуандық-жіңішкелігін айырып шығамыз.

6. Жазуда буын сайын бір дыбыстың жуан-жіңішкелігін айырып таңбалағанда, әр буынның дауысты дыбыстың ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбалаймыз.

Ор, өр деген буындардың жуан-жіңішкелігін айыру үшін дауысты дыбысын бірінде (жуанында) о түрінде, бірінде (жіңішкесінде) ө түрінде айырып таңбалаймыз. *Сыз, сіз* деген буындарда да дауысты дыбысты бірінде ы әрпімен, бірінде і әрпімен таңбалап, сонымен буынның жуан-жіңішкелігін айырамыз. Үйткені, буын сайын бір-бір дауысты дыбыс болады. Ал, дауыссыз бен сонор бір буында біреуден де, екеуден де бола береді, тіпті болмай да қалады. Сондықтан, буын жүрген жерде бір-бірден жүретін дауысты дыбысты айырып таңбалау қолайлы. Оның үстіне дауыстының саны азғантай. Сондықтан, дауыстылардың жуанына бір әріп, жіңішкесіне бір әріп алсақ та, әліппемізде әріптің саны тым көбейіп кетпейді.

Егер бұлай етпей, дыбыс біткеннің бөрінің бірдей жуанына бір әріп, жіңішкесіне бір әріп жазатын болсақ, онда әліппеміздегі барлық әріптің саны 51 болар еді де, осы күнгіден екі есе көп болар еді. Қазак

сөзін жазуға онда да болар еді. Бірақ, әріптің тым көптігі басы артық салмақ болып, қиындық келтірер еді.

Дыбыс біткеннің бәрінің емес, тек дауыссыздар мен сонорлардың ғана жуандық-жіңішкелігін жазуда айырып таңбаласақ та (дауыстылардың жуан-жіңішкесін айырмай-ақ) болар еді. Онда әрпіміздің саны *h*-ны қоспағанның өзінде — 45 болар еді. Бұ да көптік етер еді.

Сондықтан, шама келгенше әріп санын азайту үшін, тек дауыстылардың ғана жуан-жіңішкелігін айырып таңбалап, әрпіміздің санын 33-ке түсіргенбіз (ұу, үу, ый, ій-лерді де бір әріпке санағанда).

Қазақ тілінде жуандық-жіңішкелік жеке дыбыстар емес, буында ғана болған соң, дауысты дыбыстардың да әрқайсысына екі әріп алып өурелемей-ақ, буын-буынның ғана жуандығын я жіңішкелігін айыртқандай бір-ақ белгі қоятын болсақ, әрпіміздің санын бүгіндегімізден де азайтып, 26-ға түсіруге болар еді.

7. Бір сөздің ішіндегі буындардың бірі жуан, бірі жіңішке бола беруі мүмкін. Мысалы, *Тел-жан* деген кісі атында екі буын бар. Оның алдыңғы *Тел* деген буыны жіңішке де, соңғы *жан* деген буыны жуан. *Қа-лен* деген кісі атында да екі буын бар. Мұның алдыңғы *Қа* деген буыны жуан да, соңғы *лен* деген буыны жіңішке. Кісі аты емес, жай сөздерде де осындай бір буын жіңішке, бір буын жуан бола береді. *Кө-гал* деген сөздің алғашқы буыны жіңішке де, соңғысы жуан, *Қо-рен* деген сөздің бірінші буыны жуан да, екіншісі жіңішке.

Сөйтіп, әр дыбыстың өз алдына салдыры болғаны секілді, әр буынның өз алдына жуан, жіңішкелігі болады.

IV бөлім

СӨЗ МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚИЫНДАСУЫ

§ 46. Буынның күші. Сөз екпіні

1. Буын — сөздің өз алдына айтуға көнетін бөлшегі. Сондықтан, әр буын әр түрлі үнмен айтуға келе береді. Сөздің әр буыны жуан да, жіңішке де бола алатыны секілді, күшті де, әлсіз де болып айтылады. *Қағазды олай жазба!* дегенде соңғы сөздің *жаз* деген буыны күшті айтылады да, *ба* деген екінші буыны одан әлсіз айтылады. Ал, *кітап әуелі жазба болады да, содан кейін басылып шығады* дегенде *жазба* деген сөздің соңғы *ба* деген буыны алдыңғы *жаз* деген буынынан күшті айтылады.

2. Сөздің әр буыны әр түрлі күшпен айтыла тұрып, соның ішінде әр сөздің бір буыны басқасынан ала-бөле күшті айтылады. *Мектеп* деген сөздің екінші (соңғы) буыны күшті айтылып тұр. *Мектеп-гер* дегенде үшінші буыны күшті ай-

тылып тұр. *Мек-теп-те-рі* дегенде де үшінші (те деген) буыны күшті айтылып тұр.

Әр сөзде, осындай бір буынның ала-бөле күшті айтылуын сөздің екпіні дейміз. Күшті айтылған буынды екпінді буын дейміз.

3. Сөз екпінінің қай буында екенін жазуда көрсету керек болса, екпінді буындағы дауысты дыбыстың әрпінің үстіне көлбеу сызықша (') қойылады. Мысалы, *мектѐп, мектептер, мектептері*.

4. Әрбір түбір сөзде, әрбір қосымшалы сөзде бір-бір екпін болады. Мысалы:

Түбірлер: *балá, қалáм, жáз.*

Қосымшалар: *Балалáр, қаламáын, жазáмын.*

5. Дәйек қосалқылардың бәрінде де бір-бір екпін болады да, дәйек қосалқысы бар түбір сөз бен қосымшалы сөздің екпіні азайып, көбіне, мүлде жоғалып кетеді. Мысалы:

Тым жақсы, өтѐ тығыз, қып-қызыл, әрѐң жетѐрсің.

6. Аяқ қосалқыларда екпін болмайды. Мысалы: *жазғánмен бітірмегенсің* (қосалқы — *мен*), *жазá ғой* (қосалқы — *ғой*).

Ескерту: *сияқты, секілді (сықылды)* дейтін аяқ қосалқыларға қосымша жалғанса, екпін пайда болады да, екпін ретіне қарай, бірде өзінде, бірде қосымшасында болады. Мысалы: *сияқтылар, сықылдының, сол сықылданба*. Көмекші етістік деп аталатын қосалқылар да осылар сияқты. *Жазá бер, жазá берсең.*

7. Түбір сөздің екпіні қосымша жалғанғанда, кейде қосымшасына көшеді де, кейде өзінде тұрып қалады: *áл, алмá, алмáссың.*

8. Қазақ тілінде түбір сөздің екпіні соңғы буынында болады. Қосымшалы сөздерде де екпін, көбінесе, аяқта болады. Бірақ, қайсыбір қосымшалар екпінді өзіне жолатпайды да, сонан, екпін аяққа бара алмай тоқтап қалады. *Ауыл, қалá, колхоз,* деген түбір сөздердің, *егіндік, шаруашылық, күзетші* сияқты қосымшалы сөздердің бәрінің де екпіндері соңғы буындарында. *Ал, бүгін сен күзетші* деген де *күзетші* сөзінің екпіні ортаңғы буынында, *оқымын, жазбақсың* дегендерде де соңғы *мын, сың* қосымшалары екпінді жолатпай тұр.

Ескерту: Екпінді жолатпайтын қандай қосымшалар екені кейін өз тұсында көрсетіледі.

9. Әр буын өз алдына айтуға келетін болған соң, буын-буынның жігін аша айтуға да, қоса айтуға да болады. Бір сөздің буындарының ара-арасын қоса сөйлейміз де, сөз-сөздің жігіне тура келгенде буын жігін де аша сөйлейміз.

Мысалы: *жас + ат* деген екі буын тұр. Екеуінің басын қосып айтпақ болсақ, алдымен, бұл екі буын бір сөздікі ме, жоқ екеуі екі сөз бе? — соны ашып алуымыз керек. Екеуі екі сөз болса, осы тұрған жапсарын аша сөйлейміз. Онда *жас ат* (*жас жылқы* деген мағынада) болады. Ал бұл екі буын бір сөздікі болса, осы тұрған жігін жаба сөйлейміз. Онда *жасат* (бір нәрсені істет) деген болады. Сөйтіп, бір сөздің буындарын жылыстырып байланыстырамыз да, сөз-сөздің жігіне тура келгенде жылыстырмай тоқтап, буын жігін аша сөйлейміз.

10. Сөз-сөздің жігіне дауыс тоқтай бермейді. Сондықтан, жалғыз тұрған буындар бір сөздікі ме, жоқ, әр сөздікі ме? — Оны сөз екпінінен айырамыз. Бір сөздің буындары бір-ақ екпінге қарайды.

Мысалы: *су-ал-ма-ған* деген төрт буын тұр екен. Бұл төртеуі бір-ақ сөз болуы да, екі сөз болуы да, үш сөз болуы да мүмкін.

Төртеуі бір-ақ екпінге қарап тұрса, *суалмаған сиыр* дегендегідей, бір-ақ сөз болғаны.

Төрт буында екпін екеу болса, бұл құдықтан *сү алмаған* дегендегі сияқты, екі сөз болғаны.

Бұл төрт буында үш екпін болып, төртеуі үш сөздікі болуы да мүмкін. Онда *сү ал, маған!* болады.

Міне, осы үш түрлі ұласудың ең соңғысында ғана *маған* деген сөздің алдында дауыс тоқтайды. Мұнда *су* мен *ал*-дың арасында, алдыңғы екеуінің қай жерінде де, дауыс үзілмейді.

Сонымен, екпін — бір сөздегі буындарды тарқатпай, матастырып ұстау үшін керек болып шығады.

§ 47. Сингармонизм. Үндестік заңы.

1. Сөз де тұтас, сом нәрсе емес, сөйлем сияқты жік-жік, мүше-мүше болатынын білетінбіз. Мүшелері бір-бірімен қиындасып, ілініспесе, сөйлем-сөйлем болмай, сөгіліп кететіні сияқты, мүшелері өзара матаспаса, сөз де болмай сөгіліп кетеді. Сөйлем мүшелерін бір-біріне ұстастырып, байлап беретін жалғау, жалғауыш, сөз тәртібі сияқты амалдары болса, сөз мүшелерін де тарқатпай, қосып ұстайтын дәнекерлер болады.

Жоғарыдағы, буындардың жылысуы мен кірігуі, сөз екпіні дегендердің бәрі де осы сөз мүшелерін өзара байланыстырып тұрған дәнекерлер болатын.

Сөз мүшелерін матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі түбір мүше мен қосымша мүшелердің үндесуі. Бұл заңды сингармонизм дейміз.

Сингармонизм — грек сөзі. Қазақшалағанда — үндесу деген болады.

2. Үндесу екі түрлі.

Бірінде — түбір мүшенің соңғы буыны жуан айтылса, қосымшалардың бар буыны да жуан айтылады; түбірдің соңғы буыны жіңішке болса, қосымшалар да жіңішке айтылады.

Мысалы: *колхоз* деген соңғы буыны жуан түбірге жалғанған қосымша буыны жуан болады да, *мектеп* сияқты соңғы буыны жіңішке түбірге жалғанған қосымша жіңішке айтылады:

колхоз-ым-ыз-дың,
мектеб-ім-із-дің.

а) Қосымша буындары жуан айтылғанда дауысты дыбысы а болса, жіңішке түрінде а-ның орнына е дыбысы келеді. *Бала-лар* (қосымша -лар — жуан. Дауыстысы — а), *бөбек-тер* (қосымша — тер — жіңішке. Дауыстысы — е).

б) Қосымша буындары жуан айтылғанда қ, ғ дауыссыздары болса, жіңішке түрінде бұлардың орнына к, г дауыссыздары келеді.

ат-қа, мал-ға (қосымша жуан, дауыссыз — қ, ғ) *мектеп-ке, үй-ге* (қосымша жіңішке, дауыссыз — к, г).

в) -нікі (-дікі, -тікі), -кер (-гер) дейтін қосымшалар, түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне ермей, өнемейне бір түрде — жіңішке түрде кездеседі.

Колхоз-дікі болғаны — біз-дікі болғаны ғой деген мысалда *хоз* деген буыннан кейін де, *біз* деген жіңішке буынан кейін де бір түрде (-дікі түрінде) қосымша жіңішке болып тұр. Осы сияқты *жұмыскер, жауынгер* сөздеріндегі -кер, -гер қосымшалары да жуандамайды.

г) *ақ* дейтін қосымша да түбірге ермей, кіл жуан түрде ғана болады; *жақсы-ақ, кісі-ақ* деген сияқты бөлек жазылады.

Ескертту: *Ақ* деген мұндай орында қосымша болса да, *осы біреу-ақ* дегенді қосалқы *ақ*-тан айыру қиын болғандықтан, қосалқыша, бөлек жазылады.

Қой, қор, паз дейтін қосымшалар да осы *ақ* сияқты — түбірі жіңішке болса да, жіңішкермей, *әзілқой, бейнетқор, анпаз* түрінде болады. Бұларды осылай естілуінше жуан күйінде жазамыз.

д) Түбірдің соңғы буыны жуан бол, жіңішке бол, оған үндеспейтін қосымша жалғана қойса, бұдан кейінгі қосымшалар осы тоң мойын қосымшаның ауанымен не

жуан, не жіңішке болады. Мысалы: *колхоз-дікі-нің* (*колхоз-дікі-ның* емес), *кісі-ақсың ғой* (*кісі ақсің ғой* емес).

е) Түбірдің соңғы буынына, немесе, тоң мойын қосымшаға еріп жуандаған, не жіңішкерген қосымша буындарының бәрін де естілуінше — жуан жерінде жуан, жіңішке жерінде жіңішке жазамыз; *бар-сын* болса (*сін* емес), *-сын* жазамыз да, *кел-сін* болса (*сын* емес) *-сін* жазамыз.

ж) Көп буынды түбірдің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың а дыбысы екені мен ә дыбысы екені дұдамал болса, немесе, дұдамал болмай-ақ анық ә дыбысы болса да, қосымша жуан түбірге жалғанғандағыдай жуан айтылады да, а мен е, қ мен к, ғ мен г-нің бірі келетін қосымшаларда а, қ, ғ жазылады. Оңайлық үшін ондай түбірдің соңғы буынына да ә жазылмай, а жазылады: *кітап-қа* (*кітап-ке* емес), *Әлиядан* (*Әлиеден* емес) *Ілиясыңа* (*Ілиәсіңе* емес), *Күлашқа* (*Күләшке* емес).

3. Үндесудің екінші түрінде:

а) Түбір мүшенің соңғы дыбысы үнсіз дауыссыз болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы (сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарынан басқалары) да үнсіз болады.

Мысалы: *ат + (-ға/-қа) — ат + қа* (*атға* емес);
мектеп + (-ге/-ке) — мектеп + ке (*мектепге* емес).

в) Түбірдің соңғы дауыссызы үнді болса, оған жалғасқан қосымшаның басқы дауыссызы да (сыбыр не сыбыс емесі) үнді болады.

Мысалы: *колхоз (-ға/-қа) — колхоз-ға* (*колхозқа*) емес;
Тұз (-дың/-тың) — тұз-дың (*тұз-тың* емес).

Қосымшаның бас дыбысы дауыссыз болмай, сонор болса, ретіне қарай, бірде сонор, бірде үнсіз дауыссыз, бірде үнді дауыссыз болып, алмасып отырады. Сонда:

а) Түбірдің соңғы дыбысы дауысты болса, қосымшаның бас дыбысы сонор ғана болады. Мысалы: түбірдің аяқ дыбысы а мен е (*бала, бөле*), қосымшаның бас дыбысы л, н, м (*-лар, -лық, -ла, -ны, -нікі, -ма, -мын*) болса, *бала-лар, бөле-лік, ба-ла-лау, бала-ны, бөле-нікі, бөлеме, бала-мын* болады (*-дар, -тар, -ды, -ба, -па* болмайды).

б) Түбірдің соңғы дыбысы л-дан басқа ауыз жолды сонор болып, қосымшаның бас дыбысы л мен н сонорларының бірі болса, қосымшаның бас дыбысы дауыссызданбайды, сонор (л мен м) болады.

Мысалы: *қар, тау, тай* деген түбірлерге қосымша *қар-лар, тау-лар, тай-лы, қар-мен, тау-мен, тай-ма* түрінде жалғанды.

в) Түбірдің соңғы дыбысы л болса, л-дан басталған қосымша д болады да, м-нан басталған қосымша м күйінде қалады:

мал-дар (-лар емес), бірақ ал-ма (ба емес).

г) Түбірдің соңғы соноры мұрын жолды болып, қосымшаның бас дыбысы да, аяқ дыбысы да мұрын жолды сонор болса, қосымшаның бас дыбысы мұрын жолды сонорға айналады:

құм-ның, ұн-нан, таң-мын.

Бірақ, бір буынды қосымшаның аяқ дыбысы, көп буынды қосымшаның бас буынының соңғы дыбысы мұрын жолды сонор болмаса, түбірдің соңғы сонорына жалғас келген қосымшаның басқы соноры үнді дауыссызға айналады:

құм-дар, ұн-ды, таң-ба, ұн-дікі сияқты.

д) Түбірдің соңғы дыбысы қ, к, п дыбыстарының бірі болып, қосымшаның бас дыбысы дауысты болса мынау үшеуі үнді түрге көшіп, ғ, г, б дыбыстарына айналады:

ақ — ағ-ы, көк — көг-і, көп — кө-бі.

Үндесудің бұл түрлерінің бәрінде де естілуінше жазамыз.

е) Түбірдің соңғы дауыссызы сыбыр дыбыстары мен сыбыс дыбыстарының үндісі болып, қосымшаның бас дыбысы үнсізі болса айтуда түбірдің соңғы дауыссызы үнсізденеді, бірақ, мұны жазуда елемейміз:

айтуда *ос-са, ес-се* болғанмен,

жазуда: *оз-са, ез-се* деп жазамыз.

Түбірдің соңғы сыбырлысы қосымшаның басқы сыбыстысына еріп, сыбысты болатыны бар. Сонда да түбірді өзгертпей, сыбырлы жазамыз: *колхошшы, башшы* болып айтылғанмен, *колхозшы, басшы* деп жазамыз.

ж) Қосымшаның бас дыбысы, сыбыр не сыбыс дыбыстары болса, түбірдің соңғы дыбысына ермей бір қалыпта тұра береді: *жаза-сың, жүр-сің, мал-шы* сияқты.

з) Түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз болып, қосымша жалғыз-ақ дауыссыз, не сонор болса, екеуінің аралығына ы, і дыбысы қатыстырылады:

кітап + м — кітаб + (ы) м, жаз + п — жаз (ы) п, айт + с — айт + ы (с).

Қосымша жалғыз у дыбысы болып, түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз бен сонордың бірі болса, бұлардың арасына қыстырылған келте дауысты дыбыс ы, і болмай, ұ, ү болады:

Жаз + у — жаз (ү) у; кез + у — кез (ү) у.

Түбірдің соңғы дыбысы келте дауысты ы, і болып, қосымша у дыбысы болса да, түбірдің соңғы келте дауысты ы, і дыбыстарын ұ, ү дауыстыларына айналдырамыз:

оқы + у — оқуу, ер + у — еруу.

Мұндай жерлерде келте дауысты ы, і, ұ, ү -лер сонор у мен бірігіп кетеді де, екеуі қосылып бір-ақ дауысты дыбыс болады. Әліппемізде бұған лайық әріп жоқ болғандық-

тан, мұндай қосынды дауыстыны ұу, үу түрінде қос-қос әріппен таңбалдаймыз.

и) Түбірдің соңғы дыбысы н болып, қосымшаның бас дыбысы қ, ғ, к, г дауыссыздарының бірі болса, түбірдің аяғындағы н соноры н болып айтылатыны бар, бірақ, жазуда мұны елемей, н жазбай, н жазамыз:

Ақан + ға — Ақанға болып жазылады (*Ақаңға* емес).

Жөн + ге — жөнге болып жазылады (*жөңге* емес).

к) Түбірдің соңғы дыбысы н болып, қосымшаның басқы дыбысы ерін дыбыстарының бірі болса, түбірдің аяғындағы н дыбысы м дыбысына айналып кететіні бар. Бірақ, ондай орындарда түбірінше н жазамыз. Мысалы:

өн + бе деген *өмбе* болып естілсе де, *өнбе* деп жазамыз; *жан + мын* деген *жаммын* болып естілсе де, *жанмын* деп жазамыз.

л) Түбір дыбыстары мен қосымша дыбыстарының үндесу бағыты екі түрлі: бірінде — түбірдің соңғы дыбысының, не соңғы буынының ауанына қарай, қосымша дыбыстары өзгереді; екіншісінде — қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгереді. Алдыңғысын ұмтыла үндесу дейміз де, соңғысын тартына үндесу дейміз.

Үндесу салдарынан болған дыбыс өзгерістерінің жазу ережесін қорытқанда мынадай болады:

Түбір дыбыстарының ықпалымен қосымша дыбыстары өзгерген ұмтыла үндесу болса, қосымша дыбыстарын өзгерген күйінде естілуінше жазамыз.

Ескерту: Түбірдің аяғындағы сыбыс дыбыстарының тепкісімен өзгерген сыбыр дыбыстары бұған кірмейді (*аш-ша* емес, *ашса*).

Қосымша дыбыстарының ықпалымен түбір дыбыстары өзгерген тартына үндесу болса, мұны елемей, түбір дыбысын оңаша күйдегісінше жазамыз: *башшылар* емес *басшылар*; *тұмба* емес *тұнба*; *сыңған* емес *сынған*.

Ескерту: Қосымшаның басқы дауыстысының ықпалымен қ, к, п дыбыстарының ғ, г, б дыбыстарына айналып үнденетіні бұған кірмейді (*көкі* емес; *көгі*).

4) Үндесу сөз мүшелерінің ғана емес, сөйлем мүшелерінің де байланысын көрсетеді. Сондықтан, бір сөздің ықпалы екінші сөзге де тиеді: *бері ғара, келе ғал* сияқты. Мұндайды жазуда елемей, *бері қара, келе қал* деп жазамыз. Сөйтіп, екі тең сөздің бір-біріне тигізетін ықпалын жазуда елемейміз.

5) Кіріккен сөздердің көнесін, өлі қосымшалы сөздерді, кісі аттарының қосындыларын, дыбыстарының үндескен түрінде, есітілуінше жазамыз. Мысалы:

Жамбас (жанбас емес), жоңқа, жаңқа (жонқа емес), ашудас (ашутас емес), Ешшан (Есжан емес), Имамбай* (Иманбай емес).

Ескерту : Күрделі сандардың әр сөзі жеке сөзге саналады да, әрқайсысы өз алдына және түбірінше жазылады. Мысалы: *он бір (омбір емес). бір мың тоғыз жүз отыз алтыншы жыл, февральдың он бесі.*

---

* Қазіргі емле бойынша *Есжан, Иманбай* сөздері түбірі сақталып осы күйінде жазылады (*Редколлегия*).

ЖАҢА ГРАММАТИКАНЫҢ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ ЖАЙЫНАН*

I. Сөйлемнің сазы

Сөйлемнің түр-түрі толып жатыр. Сондықтан, әр түрін айырып, таптастыруға болады. Мысалы: жай сөйлем, жайылма сөйлем, күрделі сөйлем, т. т. немесе, хабар сазды сөйлем, сұрау сазды сөйлем, леп сазды сөйлем. Мұның алдыңғы үшеуі сөйлемнің қандай мүшелері бар, қандай мүшелері жоқ болу жағынан, екінші сөзбен айтқанда, сөйлемнің қандай мүшелерден құралғанын, қысқасы, сөйлемнің мүше құрылысы жағынан қарап айырғандағымыз. Соңғысы олай емес, басқа түрлі белгісіне қарай айырғандағымыз.

Сөйлемнің тек бастауыш мүшесі мен баяндауыш мүшесі ғана болып, тұрлаусыз мүшесі болмаса, оны жалаң сөйлем дейміз. Мысалы: *бала оқиды*. Мұнда бастауыш — *бала*, баяндауыш — *оқиды*. Бұл екеуінен басқа мүше бұл сөйлемде жоқ. Егер, *бала жақсы оқиды* десек, онда бастауыш пен баяндауыштан басқа *жақсы* деген тұрлаусыз мүше де бар болып шығады. Бұл *оқиды* деген мүшені анықтап тұр. Тұрлаусыз мүшесі болғандықтан, бұл сөйлем жайылма сөйлем болады. Осы сияқты *ақылды бала жақсы оқиды* деген сөйлем де жайылма болады. Үйткені, мұнда, бірінші — *ақылды*, екінші — *жақсы* деген тұрлаусыз мүше-

---

* Бұл материал алғаш рет «Ауыл мұғалімі» журналының 1937 жылғы 1—3 номерлерінде жарияланған. Қ. Жұбанов мұнда өзінен бұрынғы қазақ тіліндегі грамматика авторларының бірқатар анықтамалары мен қолданған терминдерін сынға алады. Кейбір мәселелердің бүгінгі таңда көнерген жағдайын және осы кітапты пайдаланатын оқушы, студент жастар үшін бұл материалдың саяси-тәрбиелік мәнін ескеріп, текстің кей жерлерін, кейбір адам, кітап аттарын қысқартуды жөн көрдік. — *Редколлегия*.

шелер бар. Жайылма сөйлемнің тұрлаусыз жетегі бар мүшесін жайылма мүше дейміз. Сөйлемнің бір мүшесі тек жайылма болып қоймай, өзі бір сөйлем болып құралса, өзін сөгіп алып, ішін ақтарғанда, бірі бастауыш, бірі баяндауыш болып шықса — ондай сөйлемді күрделі сөйлем дейміз. Мысалы: *ақылы көп бала жақсы оқиды*. Бұл сөйлемнің бастауышы — *бала*. Бастауыштың жетегі тек *көп* деген сөздің өзі емес. Мұның бір өзі *бала*-ға анықтауыш бола алмайды. Үйткені, бұл анықтауыш мүше жалаң мүше емес, күрделі мүше. Мұның өзі бір сөйлем: *ақылы — бастауыш, көп — баяндауыш*, бұл екі сөз бір қосылып, сөйлем болады да, сол сөйлем күйімен барып *бала* деген бастауышқа анықтауыш болады. Осы сияқты, сөйлемнің басқа мүшелері де күрделі бола береді.

Сөйлем түрлерінің басқаларын қоя тұрып, осы ж а л а ң, ж а й ы л м а, кү р д е л і деген үш түрінің өзін қалайша таптастырғанымызды байқап қарасақ, мүше құрылысына қарай таптастырғанымызды көру қиын емес. Біреуі — тұрлаусыз мүшесінің жоқтығынан жалаң атанған. Біреуі — тұрлаусыз мүшесі болғансын, жайылма атанған, енді біреуі — бір мүшенің өзі жайылма бола тұрып, бөтен жайылмалардай емес, бір сөйлем болып құрылғандығына қарай, күрделі деп атанған. Қысқасы, сөйлемді бұлайша таптастыру — сөйлем мүшелерінің белгілі түрде құралуына қарай таптастыру болып шығады.

Сөйлемді екінші түрде таптастыруға да болады. Сөйлемді қандай мүшесі бар, қандай мүшесі жоқ деп, немесе қай мүшесі қалай құрылған деп айырмай-ақ, айтқанда оны қ а н д а й ү н м е н, қ а н д а й с а з б е н айтқанымызға қарай да таптастыруға болады. Мысалы: *Сен оқысайшы* деген сөйлемді бір түрлі сазбен айтсақ, бұйырып айтқан болады да, екінші түрлі сазбен айтсақ, жалынып айтқан болып шығады. Міне, мұнда біз сөйлемнің бұйрық ретінде айтылғаны мен жалыныш ретінде айтылғанын қалай айырып отырмыз? Қандай мүшесі бар, қандай мүшесі жоқтығына қарап па? — жоқ, олай емес. Үйткені екі түрлі айтқанда да сөйлем мүшелері өзгерген жоқ, екеуінде де мүше — екеу-екеуден; оның бірі — бастауыш (*сен*), екіншісі — баяндауыш (*оқысайшы*). Құрылысы жағынан мұның екеуі де жалаң сөйлем. Оның үстіне екеуінің мүшелерінің құрылысы ғана емес, сөздері де бірдей. Сөйте тұрып, осы *сен оқысайшы* деген бір сөйлемнің өзін екі түрлі айтқанда екі түрлі мағына ұғамыз. Бұл екі түрлі мағына қалайша білініп тұр? Сөйлемнің әнінен, үнінен (сазынан). Үйткені, сөйлемдегі сөздердің мағынасы түрленсе ғана дыбыс сазы (әні) түрленеді. Сөзде бос тұрған нәрсе жоқ, бәрі де бір керекке жарап тұрады. Дыбыс сазы да сөздің бір керегін өтеп

тұрады. Бұл арада дыбыс сазының әр түрлі болуы мағына-ның әр түрлі болғанын көрсетіп тұр.

Сөздің мағынасын түрлендіру үшін:

Бірде оған басқа бір сөз әкеліп қосамыз. Мысалы: *көк* дегенге *қара* деген сөзді қоссақ, қандай көк екені анықталып, *жасыл көк*, не басқа бір *көк* емес, *қара көк* екені байқалады.

Бірде басқа бір түгел сөз болмай-ақ, қосалқы қосып, *шым көк* дейміз. Мұнда *көк* дегеннің қанық түс екені ашылады.

Бірде қосымша жалғап, *көгіс*, *көгілдір* сияқты түрге енгіземіз. Мұнда да түстің көкке бейім екені аңғарылады.

Енді бірде сөз мағынасын түрлендіру үшін жаңа сөз де, қосалқы да, қосымша да қоспай, сөздің тек әнін (сазын) құбылтамыз.

— *Менің кітабымның тысы көк.*

— *Көк? Қой, қайдан көк болсын? Қара шығар.*

Міне, мұндағы екі сөйлемде де *көк* деген сөз бар. Бірақ алдыңғы сөйлемдегі *көк*-пен соңғысының басындағы *көк*-тің айтылуында айырма бар. Үйткені алдыңғы сөйлемдегі *көк* — мойындай айтылған, соңғы сөйлемдегі бірінші *көк* — сұрай, күмәндана айтылған. Сондықтан екеуінің әні (сазы) екі түрлі болып тұр. Сұрау мағынасын білдіру үшін кейде, осылай, сөзді сұрауға арналған әнмен айтамыз да қоямыз, кейде, оның үстіне, *кім? не? қай?* сияқты сұрау сөздердің бірін алдынан, немесе *ма? ше?* тәрізді сұрау қосалқылардың бірін артынан қосамыз. Мысалы: *Қай бала? Оқушы бала. Оқушы бала ма? Я, оқушы бала. Әнші бала ше? Ол бала кетіп қалыпты.*

Сұрай сөйленген сөздердің, сөйлемдердің өзіне арнаулы әні болады. Сұрау екендігін осы әнінен білеміз.

Осы сияқты, бір сөздің өзін қандай көңілмен айтуымызға қарай, әр түрлі сазбен айта аламыз. Бұйырғанды, жалынғанды, опынғанды, танданғанды, зекіргенді, т. т. осындайлардың бәрін көбіне сөздің сазымен (әнімен) білдіреміз. Дыбыс сазы болмаса, сөздер көп нәрсені білдіре алмай қалар еді.

Сөйлеу деген — біреудің екінші біреуге хабар беруі. Сөйлеушінің тыңдаушыға беретін хабары өзіне әр түрлі әсер ететін болады. Өзінің бір, жақын не дос адамының өлгенін хабарлап тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қайғы туғызады. Өзінің не жолдасының бір ірі табысын сөз қылып тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қуаныш, шаттық енгізеді. Қолынан келетұғын бір істі кезінде істемей, енді істеуге мезгілі өтіп кеткенін білдіріп тұрған болса, сөйлеушінің осы хабарының өзі өзіне опық туғызады т. т.

Сөйлеуші бірдеменің жайын хабарлай тұрып, сонымен

бірге, сол хабарлы өз басына қандай әсер ететінін де — қайғыратынын, қуантатынын, опындыратынын, т. т. да, көбінесе қоса білдіреді. Үйткені сөйлеуші тас емес, тірі адам; сезімі бар, жүрегі бар адам. Сондықтан оған дүниедегі болып жатқан әр түрлі құбылыстар әр түрлі әсер етпей қоймайды. Біріне қуанады, біріне салқын қанмен қарайды. Рас, кейде сөйлеуші өзіне хабарының қандай әсер ететінін тыңдаушыға білдірмей, жасыруы, немесе, теріс білдіруі де: өзі ішінен қуанып тұрып, қуанбаған адамша сөйлеуі, не қуанбай тұрып, қуанған адамша сөйлеуі; күлкісі келіп тұрып, жылап сөйлеуі, не жылағысы келіп тұрып-ақ, күліп сөйлеуі мүмкін т. т. Түсін бояған тап жаулары тілдің осы мүмкіншілігін пайдаланып, күлгірси келеді.

Осының бәрінде де сөйлеушінің өз хабары өзіне қандай әсер еткенін білдіретін, немесе қандай әсер еткен қылып көрсететін амалы — сөздің әні, дауыс сазы. Ол өзінің қуанғанын да, күйінгенін де, опынғанын да..., немесе бұл хабары өзіне түк әсер етпегенін де — осының бәрін де (шын болсын мейлі, жалған болсын мейлі) білдіргісі келсе, немесе білдірмеске лажы болмаса, тек дауысын құбылтып, сөзінің әнін, сазын түрлендіріп қана білдіре алады. Мұндай әсердің қайсыбіреулерін қосалқы қосымша, одағай сөзбен де білдіреді. Сонда да ең мықты амалы дауыс сазы болады.

Сөйтіп, адамның көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан, сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай тигенін, немесе қалай тиген қылып көрсеткісі келетінін де білеміз.

Адамның көңілінің қобалжуының түрі көп; тіпті ұшықиыры жоқ десек те болады. Бұларды білдіруге арналған амалдың — дауыс сазының да — түрі көп. Мұның бәрін бұл арада тізіп жатудың керегі де шамалы, — бұл жерде оған әліміз де келмейді. Сондықтан, бұларды топтастырып қана көрсетпекпіз.

Сөздің дауыс сазын негізінде үш ірі топқа айыруға болады.

1. Хабар сазы. Сөйленген сөздің тек хабар болу жағын ғана көздеп, өзіне бұл хабардың қандай әсер еткенін сөйлеуші білдірмесе, немесе білдірмегенсіе, сөз осы хабар сазымен айтылады. Мұнда дауыс тыныш, бір қалыппен, әр сөз сөйлемнің қай мүшесі екеніне, өзінің байланысқан сөзінен қаншама аулақ тұрғанына қарай ғана (сөйлемнің жетек мүшесі, жетекші мүшесінің өз әні болады; қай орында тұрғанына, хабарда қандай орын ұсталғанына қарай, бұл әнінің өзі тағы өзгеріп отырады) әнделіп қояды (әрине, бұлай айтылған сөздің өзінің де түрлі бояуы болмақ. Онысын елемедік).

Сөйлем осы сазбен айтылса, х а б а р с а з д ы с ө й л е м дейміз. Жазуда мұндай сөйлемнің аяғына ноқат (.) қоямыз.

2. Леп сазы. Сөйленген сөздің тек хабар болу жағын ғана көздеп қоймай, оның үстіне, бұл хабар сөйлеушінің өзіне белгілі бір түрде әсер еткенін — қуантқанын, мұңайтқанын, таңдандырғанын, опындырғанын т. т. да — қоса білдіргісі келсе, сөйлеуші сөзін осы леп сазымен айтады. Мұнда дауыс, анадағыдай тыныш әнделмей, не көтеріңкі, не басылықы, не шұбалыңқы, не жиылықы түрде, әйтеуір бір леппен айтылады.

Сөйлем осы сазбен айтылса, л е п с а з д ы с ө й л е м дейміз. Жазуда мұндай сөйлемнің аяғына леп белгісін (!) қоямыз.

3. Сұрау сазы. Сұрала сөйленген сөз осы сазда болады. Сұрау есімдік, сұрау қосалқыларды сөзге қосып айтсақ та, қоспасақ та — бәрібір — сұрай сөйленсе, сөз осы әнмен айтылмақ.

Осы сазбен сөйленген сөйлем с ұ р а у с а з д ы а т а н а д ы. Жазуда мұның соңынан сұрау белгісін (?) қоямыз.

Сөйтіп, дауыс сазы деген — қосалқы, қосымша қосып білдіретініміз сияқты, сөз мағынасының түрленгенін білдіретін бір амал болып шығады.

Сөйлемді х а б а р с а з д ы, л е п с а з д ы, с ұ р а у с а з д ы деп таптастыру, сөйтіп, берген хабарына айтушының өзі қалай қарайтындығын, өзінің көңілін қандай әнмен, қандай сазбен білдіргеніне қарай, қысқасы, сөйлемді дауыс сазына қарай таптастыру болады.

Ж а л а ң с ө й л е м, ж а й ыл м а с ө й л е м, с а б а қ т а с с ө й л е м тағысын-тағылардың әрқайсысы хабар сазды да, леп сазды да, сұрау сазды да бола береді. Мұның керісінше, бұл соңғылардың әрқайсысы жалаң да, жайылма да, сабақтас та т. т. да бола береді.

Үйткені сөйлемді жалаң, жайылма, күрделі, жеткіліксіз деп таптастыру — сөйлемнің мүше құрылысына, сөз құрылысына қарай таптастырғандағымыз да, хабар сазды, сұрау сазды деп жіктеу — сөйлемнің дауыс құрылысына, өніне, сазына қарай таптастырғанымыз. Сондықтан мүше құрылысы, тіпті (лексикасы) сөздігі жағынан бір-ақ түрлі болатын сөйлем, сазы жағынан түрлі-түрлі болуы мүмкін. Үйткені бір сөздің өзі түрліше әнделе береді. Мүше құрылысына қарай жіктеу мен дауыс құрылысына қарай таптастырудың екеуі бір сөйлемнің басына сыймастай нәрселер емес, бұл — тек, бір нәрсенің өзін екі түрлі өлшеуішпен өлшегендік қана. *Ұзын бойлы қараша жігіт* деп бір жігіттің өзін екі айырып сыпаттауға болады. Сонда ұзын бойлы болған жігіт қараша болмайды екен деп ойласақ дұрыс болмас еді. Үйткені ұзын бойлылық пен қарашалық бір жігіттің ба-

сына сыймастай сыпаттар емес; бір жігіттің өзі-ақ әрі ұзын бойлы, әрі қараша болуы мүмкін. Бұл екі түрлі сыпаттау бір жігітті белгісіне қарай айырғандық. Бірі — *ұзын бойлы* деу — бойына қарай, екіншісі — *қараша* деу — түсіне қарай сыпаттағандық. Осы сияқты, бір сөйлемнің өзін екі түрлі белгісіне қарай екі түрлі жіктеуге болады.

Ал енді бұларды тек хабарлы, лепті, сұраулы деп бұрынғыша атай салмай, «саз» деген сөзді енгізіп, терминді шұбалтудың қанша қажеті болды?

Бұлай аталған себебі — сөйлемді бұлайша таптастырудың негізі терминнен-ақ көрініп тұрсын дегендік. Жалаң, жайылма, жеткіліксіз, бастауышсыз деп таптастыру — сөйлемнің мүше құрылысына қарай жіктелгенін білдіріп тұратын болса, бұларда да дауыс сазына қарай таптастыру барлығы ашылып тұрсын дегендік.

Бұрынғы грамматикаларда бұлардың қандай принципке сүйеніп жасалған таптастыру екенін не ашпай кететін еді немесе мағынасына қарай таптастыру дейтін.

Қандай негізге сүйеніп таптастырылғаны ашық айтылмаса, мұның не екенін айыра алмай, ана, мүше құрылысына қарай таптастырудан мұның нендей айырмасы барын біле алмай, оқушылар бірімен-бірін шатастырып, араластырып алады.

Мағынасына қарай таптастыру десе, дұрыс болмайды. Үйткені, сөйлемнің мағынасы тек дауыс сазы түрленгенде ғана түрленіп отырмайды, сөздері өзгерсе де өзгереді. *Бала оқиды* деген жалаң сөйлем мен *бала жақсы оқиды* деген жайылма сөйлемнің мағынасы бір деуге болмайды. Сөйлемнің дыбысын қозғасаң да, сөзін қозғасаң да, өнін қозғасаң да — бәрібір — оның мағынасы да осымен бірге қобалжымақ. Екінші жағынан, тек лепті сөйлемнің өзі бірде қуану мағынасын, бірде мұңаю мағынасын, т. т. бере береді. Сондықтан мұны мағына жағынан бір тапқа жатқызып, бір атпен атау дұрыс болмас еді. Ал, сазына қарай айырғанда, леппен сөйлеудің түрі де, мағынасы да көп болғанмен, өнінде, сазында бір тектілік бар. Мұның бәрі де не қызғын, не солғын әуезбен — әйтеуір тепе-теңдіктен айрылған сазбен айтылады. Мағынаға қалғанда сұрау форманың өзі де тек сұрау мағыналы бола бермейді. Әңгіме мағынаның өзінде емес. Үйткені біздің қарайтынымыз мағына жүйесі — семантика емес, грамматика. Сондықтан, біздің мақсатымыз мағынаны баяндау емес, мағынаны қандай амалмен білдіреміз — осыны баяндау болу керек. Сөйлемнің бұл жағы мағынаны дауыс сазымен білдіру жағы. Сондықтан, таптастыру да, термин де осы негізге құрылуы тиіс.

«Саз» деген сөзді қосқан себебіміз осы.

Бұрынғы аңызды сөйлем деп аталып жүрген түрді хабар сазды деу себебіміз — оңайына, ұғымдысына қашқандық. Аңыз деген сирек қолданылатын сөз. Оның мағынасы жұрттың көбіне анық емес. Термин арнаудың мағынасы тек бір категорияны екінші категориядан айыру ғана емес, нендей категория екенін де өзі айтып тұратын қылу, категорияны түсінуге де ат салысу. Көптен келе жатқан әдебиеті бар елге бұл соңғы мақсатты орындап отыру қолайлы соға бермейді. Бірақ, біз сияқты, грамматика категориялары енді-енді байқалып келе жатқан жұртқа мұның қиындығы жоқ.

II. Сөйлемнің тұрлаусыз (айқындауыш) мүшелері

Бұрынғы грамматикалардағы бір сөзбен тұрлаусыз мүшелер делініп жүрген сөйлем мүшелері жаңа грамматикада айқындауыш деп аталған. Үйткені, бұл мүшелердің өзгешелігі тұрлаулы-тұрлаусыздығында емес, басқа жағында [...] Біздің грамматикамызда бұлардың қанша жікке айрылатындығын жоғарғы кластарға қалдыра тұрып, алдымен бәрін қосып, бір-ақ сөзбен «айқындауыш» деп аталған.

Кәне, неліктен бұларды әр жазушы әр түрлі атап жүр? Неліктен біз бұрынғыларша жіктемей, бөлек кеттік?

Оның себебі болды. Бұлар өзара нешеу болса да, бәрінің арасында бір жақындық бар. Бастауыш пен баяндауыш — сөйлемнің іргесі. Сол екеуі сөйлем болмайтынды сөйлем болдыру үшін керек. Ал мыналардың қай-қайсы да сөйлем болмай тұрған сөздерді сөйлем болдыру үшін емес, сөйлем болып тұрған сөз тіркестерінің үстіне жамалып, бастауыш пен баяндауыштың мағыналарын бұрынғыдан гөрі ашығырақ, айқынырақ аңғарту үшін керек. Сондықтан бұлардың бәрін қосып бір топқа иіріп, бір атпен атап алу бұлардың өзара айырмашылығы болса, ондай ішкі бөлектерін кейін тағы тарау-тарауға айыру болды. Осы күнгі орыс грамматикалары да осылай етіп жүр. Бірақ олардың «пояснительные слова» деп атаған тобын онан әрі жіктеу жолы бір басқа да, біздікі бір басқа. Олар әуелі айқындауыш деп, мағынасына қарай бір атап алып тұрып, оның ар жағындағы ұсақ жіктерін айырғанда тағы да мағынасына қарай жіктеп себеп айқындауыш, орын айқындауыш, мезгіл айқындауыш т. т. деп таптастырады. Бұлай жіктеу сыңар жақты болады. Үйткені айқындауыш деген аттың өзі мағынасына қарай қойылған; онан кейін, сол айқындауыштың өзін тағы да мағынасына қарай айырғасын — сөздердің формалану, тіркесу жағын есепке алмағансын, бірөңкей мағынашыл

дық жолына түсіп кеткендік болады. Тілде жалғыз мағына ғана емес, форма да бар. Дұрысын айтқанда әр мағына әр түрлі формаға түсіп отырады. Оның үстіне бір мағынаның формасы біреу ғана болмай, немесе бір форманың мағынасы біреу болып қоймай бұлардың арасында қайшылықтар болып отырады. Сондықтан грамматиканы тек мағына жүйесіне негіздесе де, немесе тек форма жүйесіне негіздесе де тілдің табиғатын көрсете алмайтын сыңар езулік болады. Грамматиканың қай жерінде болса да мағына мен форманың екеуін де естен шығармай отыру керек болатыны осыдан. Бұл, әрине, қиынырақ. Бірақ осылай етпесе, дұрыс шықпайды.

Мағынаны да, форманы да — екеуін де ескеру керек деген — әр категорияның өзінің мағынасы мен формасын қабаттастырып, қатар алып отыру керек деген емес. Бір категорияның өзін мағынасына қарай бір таптастырсақ, одан кейін, әр мағынаны формасына қарай тағы таптастырып алу; немесе, ретіне қарай, кейде формасына қарай бір таптастырып алып, онан кейін әр форманы мағынасына қарай тағы да бір таптастырып алуы дұрыс. Тілдің табиғатына осы лайық.

Біз осылай етіп отырмыз. Біз, мағынасына қарай, әуелі айқындауыш деп бір бөліп алып, онан кейін, сол айқындауышты формасына қарай тағы да тарау-тарауға айырып отырмыз. Формасына қарай алынған тарау-тараудың әрқайсын оның ар жағында мағынасына қарай тағы да жік-жікке айырып отырмыз. Сөйтіп, біздің таптарымыз тілдің баспалдақтап өсетіндігіне лайық түрде сатылы таптастыру болып отыр. Бұрын бұлардың қай-қайсын да бір қабат өлшей салған үстірт таптастырулар ғана болушы еді.

Тілдің өсуі ала-құла келеді. Бір жағы ілгері, бір жағы кейін жатады да, сөздің мағынасы мен формасының арасы да үздік-создық келеді. Сондықтан, жалғыз ғана мағынаға я' жалғыз ғана формаға сүйенген өлшеу, тіпті форма мен мағынаның екеуін қабаттастырып өлшеушілік — мұның қай-қайсысы да тілді өлшеуге жарамай жүреді. Тіл қай жерде ондай өлшеуге сыймай қалушы еді де, қай жерде толмай қалушы еді. Осы кемшілікті қайталамау үшін, біз баспалдақтап таптастыру әдісін мақұл таптық.

Олай болғанда — айқындауыш мүшелердің бәріне ортақ қасиеті барлығына қарап, бұларды бір топқа иіріп, бір сөзбен атау керек болғанда — бұрынғы тұрлаусыз мүшелер деп бір сөзбен атағанның өзі жетпейтін бе еді? неліктен оған жаңа термин шығарып, айқындауыш деп атау керек болды?

Тұрлаусыз мүше деп атау өз орнында — бастауыш пен баяндауышты тұрлаулы мүше деп атаған жер-

де — жеткілікті болса болар, бірақ бұл арада жеткіліксіз болды. Үйткені бастауыш, баяндауыш деген терминдер — бұл мүшелердің тұрақты-тұрақсыздығына қарап емес, сөйлемде қандай қызмет атқаратындығына қарай қойған аттар. Сөйлемде баяндауыш қызметін атқарып тұрғанына қарай, баяндауыш деп атағанымыз сияқты, басқа мүшелерді айқындап тұрғанына қарай, айқындауыш деп атау дұрыс болады.

Қашан да, қайда болса да, таптастырудың негізгі шарты — бір негізге құралған, бір өлшеумен өлшенген болу. Мысалы, қатар тұрған екі ағаштың біреуін құлаштап өлшеп, бес құлаш екенін біліп; екіншісін қарыстап өлшеп, елу қарыс екенін біліп алып онан кейін бұл екі санды қосып: *Екі ағаштың ұзындығы — елу бес қарыс* деуге де, *елу бес құлаш* деуге де болмайды. Үйткені мұндағы *елу бес* деген сан бір өңкей өлшеулерден пайда болған қосынды емес, әр түрлі өлшеуден құралған. Сондықтан, бұл күйінде екеуін қосып бір санмен атауға болмайды. Егер бұл екі ағаштың екеуі қосылғанда қандай ұзындық пайда қылатынын санмен көрсеткіміз келсе не қарыстап қана, не тек құлаштап қана өлшеп, немесе, қарыстап өлшегенді құлашқа, болмаса, құлаштап өлшегеннен шыққан санды қарысқа айналдырып, бір өңкейлеп алып, сонан кейін ғана неше құлаш екенін, немесе, неше қарыс екенін айтуға болады.

Қай нәрсені өлшегенде де, осылай, бір өңкейлеп алмай болмайды. Сөйлемде де осылай. Сөйлемнің бірқатар мүшесін мағынасына қарай атап тұрып, енді бірқатарын тұрақты-тұрақсыздығына қарай атаушылық — жаңағы қарыс пен құлашты қосып жіберіп санаған сияқты болады [...]

Қазақ тілінің бұрынғы грамматикаларында айқындауышты бірде үш топ қылып, бірде екі топ қылып көрсететіндігін жоғарыда айтып едік. Олардың таптастыруы неге дұрыс емес? Енді осыған келелік [...]

Мысалға *жақсы* деген сын есім мен *екі* деген сан есімді алалық. *Жақсы бала, екі бала* деген тіркестерде бұларды анықтауыш дейді. Ал, *жақсы келдің, екі келдің* деген тіркестерде сол *жақсы* мен *екі*-нің өзін пысықтауыш дейді. Сонда анықтауыш пен пысықтауыштың айырмасын [...] мағынасында деп біледі.

Сол мағынасының өзін-ақ қарастыралық. *Жақсы* деген сөз *бала* деген сөздің мағынасын айқындағанда, *жақсы* мағынасында болып, *келдің* деген сөздің мағынасын айқындағанда, жаман мағынасында болып тұр ма? Немесе, *екі* деген сөз, *бала* деген сөзге қосылғанда, сан мағынасын беріп тұрып, *келдің* деген сөзге қосылғанда, сан мағынасын бермей, түс мағынасын беріп тұр ма? Болмаса, *екі* деген санның мағынасын бермей, басқа бір санның мағынасын

беріп тұр ма? — Жоқ, мұның екеуінде де *жақсы*-ның да, *екі*-нің де мағыналары өзгерген жоқ.

Жақсы деген сөз *бала* деген сөзге қосылғанда, *бала* деген заттың жақсылығын, *келдің* деген сөзге қосылғанда келгендіктің жақсылығын, *келу* деген істің жақсылығын ғана көрсетіп тұр. Мұның екеуінде де *жақсылықтан* басқа мағына жоқ. Осы сияқты, *екі* деген сөз де, *бала* деген сөзге қосылғанда, *бала* екеу екендігін, *келдің* деген сөзге қосылғанда, *келудің* екеу екендігін көрсетіп тұр. *Жақсылық* деген — сыпат, *екі* деген — сан белгілі бір затқа жабысып қалған нәрселер емес. Бірде бір зат жақсы болса, екіншіде екінші бір зат жақсы болады. Адамның да жақсысы болатыны сияқты, малдың да жақсысы болады, істің де жақсысы болады. Оның мағынасы, қандай нәрсені, қандай ұғымды сыпаттауына қарап, бірде жақсы, бірде жақсы емес болып кетпейді. Зат бол, іс бол — бәрінің де тек жақсы екендігін ғана көрсетеді. Осы сияқты, *екі* деген сөз белгілі бір санды ғана көрсетеді. Ол — бірде адамның саны, бірде малдың саны, бірде *келудің*, бірде *кетудің*, *қысқасы*, бір істің саны бола береді. Сондықтан, ол санмен, — бұл арада *екі* деген санмен, — санауға келетін ұғымдардың қайсысын айқындауына да бола береді. Баланы санайсың ба, бұзауды санайсың ба, біреудің келген-кеткенін санайсың ба, тіпті аспандағы жұлдызды санайсың ба? — Бәрібір. Екінің сан мағынасына оның келер-кетері жоқ. *Бала* деген сөзге қосақталғанда да, *келдің* деген сөзге қосақталғанда да, *екі* сөзі бір-ақ мағынада — сан мағынасында. Сондықтан, оны зат есімді айқындаса да, етістікті айқындаса да екеуінде де бір-ақ түрлі айқындауыш мүше деп түсінуге болады. Біздің грамматиктеріміз олай қылудың орнына, орыс тілінің заңына еліктеп, орыс тілінде *жақсы* мен *екі* деген сөздер бір жерде, өздерінің айқындалушы сөздермен жарасып, сын есім түрінде, енді бірде өз айқындауыштарымен морфология жағынан жараспай, наречие түрінде болатындығына қарап, бір жақсы-ның өзін, немесе, бір *екі*-нің өзін екіге айырып, бір жерде анықтауыш, бір жерде пысықтауыш деген.

Қазақ сөздерін бұл негізбен таптастыра бастағанда мұнымен ғана қанағаттанбай, бұдан да әрі кетуге болар еді. Онда сол *жақсы* мен *екі* деген сөздің бір жерде еркек жынысты сөз, бір жерде әйел жынысты сөз екенін де айыру керек болар еді. Үйткені орыс тілінде бұл сөздер бір жерде *хороший*, *два* бір жерде *хорошая*, *две* болып, анықталатын сөзінің ыңғайына қарап, не еркек жынысты, не әйел жынысты болады. Соған қарап, біз де *жақсы жігіт* дегендегі *жақсы* еркек жынысты да, *жақсы қыз* дегендегі *жақсы* әйел жынысты деуге, немесе, *екі жігіт* дегендегі *екі* — еркек жынысты да, *екі қыз* дегендегі *екі* — әйел жынысты

деуге болар еді. Әрине, бұл ғылым болмас еді. Үйткені мұнда, сөздерді таптастырғанда, әр сөздің өз басының ерекшелігіне қарай таптастырудың орнына, оны айқындалушы сөзінің түріне қарай таптастыру болып шығар еді.

Жақсы бала, екі бала деген мысалдарда айқындалушы — *бала*. Бұл — зат есім. Соған қарап, *жақсы, екі* сөздерін, өзінің не болғанына қарамастан, морфологияда — сын есім, синтаксисте — анықтауыш десек. *Жақсы келдің, екі келдің* деген мысалдарда айқындалушы сөз — *келдің* деген етістік болғандықтан, *жақсы* мен *екі* сөздерін өз басының не болғанына қарамай-ақ, морфологияда — үстеу, синтаксисте — пысықтауыш десек, бұл ана, *жақсы жігіт, жақсы қыз* деген уақытта, өз басының белгілеріне қарай шешпей, қай жыныстың жақсылығын көрсетуіне қарап, өмірде бойына еркектік пен ұрғашылық бітіп көрмеген *жақсы, екі* деген сөздерді бір жерде еркек, бір жерде ұрғашы сөз деп айырған сияқты болар еді.

Сөзді бұлай таптастыруға болмайды. Айқындалушысы қандай сөз болғанына қарап айқындауышты таптастыру — адасқандық. Айқындауыштың өз басының қандай екендігіне қарап қана таптастыруға болады. Біз осылай етіп отырмыз.

Жақсы деген сөз бен *екі* деген сөз еркектің жақсылығы мен екеулігін көрсете ме? әйелдің жақсылығы мен екеулігін көрсете ме? немесе, заттың я істің жақсы мен екеулігін көрсете ме? онда біздің ісіміз жоқ. Осы *жақсы, екі* деген сөздердің өз басы қандай күйге түседі? — сонысына қарап қана, бірде сөйлемнің ана мүшесі, бірде мына мүшесі деп таптастырамыз. Дұрысы да осы болу керек.

Бұрын бірімен-бірі шатасып жүрген мүшелер жалғыз анықтауыш пен пысықтауыш қана емес еді. Пысықтауыш пен толықтауыш та шатаса беруші еді. *Қалтасынан түсті* десек, *қалтасынан* деген сөз толықтауыш болып саналатын еді де, *шалқасынан түсті* десек, *шалқасынан* деген сөз — пысықтауыш болып саналатын еді. Екеуі де шығыс жалғаулы сөздер бола тұрып, сөйлемнің бір түрлі мүшесі болмай, әр түрлі мүшесі болып кетуші еді. Сондықтан мұндайлардың қайсысы анықтауыш, қайсысы пысықтауыш, қайсысы толықтауыш екенін айыру қиын еді. Қиын ғана емес, айырудың мүмкіншілігі жоқ еді [...]

Сөйлем мүшелерін айыруға өлшеу қылатын жалғыз құрал сұрау болатын. Сөйлемнің әр мүшесінің әр түрлі сұрауы болады деп түсіндіреді де, сонан кейін анықтауыштың сұрауы: қандай? пысықтауыштың сұрауы: қалай? нешік? қайтіп? неліктен? не үшін? т. т. деп сұрау болған жердің бәрін тізетін. Бұл сұраулар бірде бір мүшеге тура келсе, екіншіде екінші мүшеге тура келеді. Сондықтан, сөй-

лем мүшелерін сұрауға сүйеніп қана айыра алмай, жұрттың басы қатушы еді. Мысалы — *тас үй* деген сөз тіркесінде *тас* деген сөз анықтауыш [...] Бірақ анықтауышқа арналған сұрауларының ішінде бұған лайық сұрау жоқ. Үйткені *тас* деген зат есім, зат есімнің сұрауы не? кім? дегендер ғана болады [...] Сондықтан *Мынау не үй?* деп сұрап, оған: *бұл тас үй* деп жауап беруге де болады. Қазақ тілінде сөз таптарының бәрі де баяндауыш бола алады. Сондықтан баяндауышқа сұрау болған жердің бәрін де беруге болады [...] Бастауыштың сұрауы — кім? мен не? деп үйреткеннен кейін, кім? не? деген сұрауларға жауап болатын сөз тек бастауыш болу керек болады. Бірақ, қазақ тілінде олай емес. *Мынау кісі. Мынау кітап* деген сөйлемдерде *кісі, кітап* деген баяндауыштар зат есім болғандықтан, мынау кім? мынау не? деген сұрауларға жауап болып тұр. Бастауыш пен баяндауыштың өзін бұрынғы грамматикаларда осылайша шатастырып қойса, тұрлаусыз мүшелерге келгенде онан да жаман шатастырған. Үйткені бір сөздің өзі бірнеше түрлі сұрауға жауап беруі мүмкін. Ал сұраулар күні бұрын сөйлемнің әр мүшесіне үлестіріліп қойғандықтан, бір сөздің өзі ана мүше де, мына мүше де бола беруге мүмкін. Мысалы, *кітап оқығанда жарық сол жағынан түссін* деген сөйлемдегі *кітап оқығанда* деген мүшелерге әр түрлі сұрау қоюға болады: не қылғанда? қайткенде? қашан? дегендер сияқты. Қайткенде? не ғылғанда? деген сұрауларға жауап болғандықтан, *оқығанда* деген сөз толықтауыш болу керек. Сонымен қатар, *қашан?* деген сұрауға жауап болғандықтан, *сол оқығанда* деген сөздің өзі мезгіл пысықтауыш та болу керек. *Оқуға барам* дегендегі *оқуға* деген сөз қайда? деген сұрауға да, не үшін? деген сұрауға да жауап бола алады. Сондықтан, ол толықтауыш та, пысықтауыш та бола алады. Істің мекенін көрсететін сөз мекен пысықтауыш болу керек. Сонымен қатар, қайда? неден? кімнен? деген сұрауларға жауап болатын сөздер толықтауыш болу керек. Сондықтан, *ауылдан келдім, қалаға барам* дегендегі *ауылдан, қалаға* дегендер қайдан? қайда? деген сұрауларға жауап болып, шыққан я маңдайлаған орынды көрсететін болғандықтан, мекен пысықтауышы да болу керек. Сонымен қатар, сұрауына қарай (қайда? қайдан?) толықтауыш та болу керек. *Әкем үйде* десеңіз, *үйде* деген сөз баяндауыш болады. Бірақ бұл сұрауына қарай, пысықтауыш та болады [...].

Кәне, бұрынғы грамматикалардың [...] тұрлаусыз мүшелерді айыру жөнінде шырғалға түсу себебі неліктен?

Оның себебі:

1. Қазақ тілін өз заңымен қарастырмай, басқа тілдердің заңдарын, дұрысында заңдары емес, басқа тілдер жайында

жазылған кітаптардың сөздерін солайымен көшіріп әкеліп қазақ тілінің алдына төге салғаннан;

2. Сөйлем мүшелерін тек сұрауына қарай ғана айыруға болады деп сеніп, сұрауларға көтере алмайтын жүк артқаннан;

3. Оның үстіне, бұларда принципсіздік, бір ізбен жүрмеушілік бар. Сөйлем мүшелеріне қоятын сыны бірыңғай болмай, біреуіне бір өлшеу, екіншісіне екінші өлшеу алып, қарыстап өлшегенді құлаштап өлшеген санға қосып былықтырып жіберген. Сондықтан, толықтауышқа қойған критерий анықтауышқа да келетін болып, анықтауышқа қойған критерий толықтауышқа сыйып кететін болып шыққан.

Осының бәрі қосылып, оқушылар мен оқытушыларды шырғалға салған.

Біз бұл жолмен кете алмадық. Оқушылар мен оқытушыларды шырғалға салғымыз келмеді. Сондықтан тұрлаусыз мүшелерді таптастырғанда, соқырға таяқ ұстатқандай анық критерий беру керек болды.

Біз, әуелі, сөйлем мүшелерін мағынасына қарай таптастырдық. Бұл жағынан сөйлем мүшелері: бастауыш, баяндауыш, айқындауыш деген үш тапқа айырылады. Бастауыш пен баяндауыштан басқа мүшелердің бәрін де айқындауыш деп атадық. Онан кейін, айқындауыш мүшелерді айқындалушы сөздерге қалайша, қандай амалмен байланысатынына қарай, екі ірі жікке айырдық: жалғауыш, тура күйде тұрып-ақ айқындауыш болғандарын анықтауыш дедік; жалғау, не жалғауыштың күшімен басқа бір сөзге жетектеліп, соны айқындап тұрған болса, ондайларын толықтауыш дедік. Сондықтан, мұның алдыңғысы тура айқындауыш, соңғысын бұрма айқындауыш деуге де болатын еді. Бірақ, біз бұрынғы қолданылып жүрген терминдерді тастамай-ақ қоялық деп, алдыңғысын толықтауыш деп атап отырмыз.

Міне, осы арасын жақсы түсіну керек.

Біздің анықтауыш деген терминіміздің бұрынғы анықтауыш жайындағы ұғыммен, біздің толықтауыш деген терминіміздің бұрынғы толықтауыш жайындағы ұғыммен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Үйткені, біз анықтауыш, толықтауыш деп атағанда, анықтайтын, не толықтайтын емес, тек даяр тұрған көне терминді жаңа мағынамен алып отырмыз. Біз оңдай мағынамен анықтауыш, не толықтауыш деп отырғанымыз жоқ. Мағына жағынан, мұның екеуі де айқындауыш. Сондықтан, біздің анықтауыш, толықтауыш деген терминдерімізді бұрынғы [...] анықтауыш, толықтауыш дегендермен шатастырмау керек. Бұрынғы грамматикалардың анықтауыш дегендерінің бірқатары бізде толықтауыштың қатарына қосылып кетіп отыр. Мәселен, ілік

жалғаулы сөз бұрын анықтауыш деп аталды. Біз жалғаулы сөздің бәрін де толықтауыш деп атағандықтан, ілік жалғаулы сөздерді де толықтауышқа қосып отырмыз. Сөйтіп, бізде *аттың жалы* дегендегі *аттың* деген сөз толықтауыш болып саналады. Бұрынғыша бірде пысықтауыш, бірде толықтауыш деп саналады. Бұрын толықтауыш қатарына қосылатын сөздердің бірқатары бізде анықтауыш болып кетер еді. Мысалы, *бүгін келдім* дегендегі *бүгін* деген сөзді [...] анықтауышқа қосып отырмыз. Үйткені бұл жалғаусыз сөз. Қай сөздің жалғауы, жалғауышы бар, қай сөздікі жоқ екендігін жұрттың бәрі де көре алады. Бұдан ешкім де шатаспайды. Олай болса, анықтауыш пен толықтауышты жаңа грамматикаша айырудан да ешкім шатаспақ емес.

Қазақ тілінде табыс жалғау мен ілік жалғау кейде жалғанбай, тасаланып тұрады, барыс, шығыс жалғауларда да тасалану болады, бірақ бұл сирек кездеседі. Мысалы, *хат жаздым, қала мектебі* дегендегі *хат* деген сөз табыс септеулі, *қала* деген сөз ілік септеулі сөздер. Толық күйінде бұлар *хатты жаздым, қаланың мектебі* болар еді. Олай болмай, алдыңғысында табыс жалғау, соңғысында ілік жалғау тасаланып тұр. Сондықтан, осындағы *хат, қала* деген сияқты, жалғаулары тасаланып тұрған сөздер де жаңа грамматикаша толықтауыш болады. Мұндай тасаланып тұрған жалғауды тауып алу да қиын емес. Тура күйде сияқтанып тұрған сөздердің ілік, не табыс жалғаулары бар-жоғын білу үшін, мұндай жетек сөздердің жетекшісі мен аралығына басқа бір сөз салып байқауға болады. Мысалы, *хат* деген сөз бен оның жетекшісі *жаздым* деген сөздің аралығына *бүгін* деген сөзді қыстырсақ, *қала* деген сөз бен *мектебі* деген сөздің аралығына *үлгілі* деген сөзді қыстырсақ, — алдыңғысында табыс жалғау, соңғысында ілік жалғау бар екендігі анықталады. *Хат бүгін жаздым, қала үлгілі мектеп* деп айтуға болмайды. *Хатты бүгін жаздым, қаланың үлгілі мектебі* деп қана айтуға болады. Үйткені, табыс жалғау мен ілік жалғау жетекші сөзге жалғас тұрған жетек сөзде ғана тасаланып тұра алады. Бұлардың осы жалғас тұрғандығын бұрып, арасына сөз салсақ, жалғауы жарыққа шығады.

Міне, осындай орындарда табыс жалғау мен ілік жалғаудың бірінде, шығыс жалғау мен барыс жалғаудың тасаланып тұра алатындығын ғана ескеру керек.

Сөйтіп, жаңа грамматикада анықтауыш, толықтауыш делінген категориялар мағынасына қарай жіктеуден туған емес, сөздердің бір-бірімен байланысу амалына, екінші сөзбен айтқанда, сыртқы белгісіне қарай ғана жіктелгеннен туған таптар. Бірақ бұған қарап, біздің таптастыруы-

мыз тек форма жағына қарай таптастыру екен деп түсінуге болмайды. Үйткені бұл біздің таптастыру басқышымыздың бір сатысы ғана. Мұның ар жағында анықтауыштардың өзін бірнеше, толықтауыштардың өзін бірнеше тапқа айырып, онда да жалғасу амалына қарай айырып алып, онан кейін тағы да әр амалдың беретін мағынасына қарай тағы таптастырамыз. Сонымен біздің таптастыруымызда сөйлем мүшелерінің мағынасы да, формасы да ақсамайтын болады. Барлық айырмасы тек сол бұрынғылар не тек мағынаны есепке алып, не тек формасына қарап, немесе, екеуін сапырылыстырып таптастыратын болса, біз мағынаны да, форманы да түгел ескере отырып, оның үстіне, принципті араластырып былықтырмай, баспалдақтап таптастырамыз. Соның арқасында бұл таптастыру әрі түсінуге оңай, әрі тілдің табиғатына лайық болып шығып отыр.

III. Шылаулар

Қосымша. Қосалқы. Үстеу. Жалғау. Үстеуіш. Жалғауыш

Бұрынғы грамматикалардан жаңа грамматиканың бір айырмашылық жері — бірқатар терминдерінде. Бірде бұрынғы терминдердің орнына басқа жаңа термин алынған. Бірде бұрынғы терминдерді бұрынғы өз мағынасында емес, басқа мағынада қолданған. Енді бірде бұрынғы терминнің орнына емес, жаңа ұғымдарды айтатын жаңа терминдер пайда болған.

Қане, неліктен бұлай болды?

Бұрынғы жұрнақ деген терминнің орнына үстеу деген термин алынған. Бұрынғы үстеу деген термин бұрынғы өз мағынасында емес, басқа мағынада — бұрынғыша айтқанда, жұрнақ мағынасында алынған. Онан кейін, бұрынғы қосалқы дейтін терминді бұрынғы өз мағынасында қолдана отырып, оның үстіне, бұрын қосалқы қатарына қосылмайтын бірқатар сөздерді де енді қосалқы деп атандырған. Онысын, бұрынғы грамматикаларда жоқ, дәйек қосалқы, аяқ қосалқы деген таптастырулар пайда болған. Сонымен қатар, бұрынғы бірде демеу, бірде жалғаулық, бірде үстеу қатарына қосылып жүрген бірқатар сөздер жаңадан, жалғауыш, үстеуіш атанған. Бұлайша өзгерту неге керек болды? Мұның бұрынғыдан нендей артықшылығы бар? — Осыған келейік.

1. Үстеу. Бұрын үстеу атанған [...] сөз таптарын байқап қарасақ, бір сөз табына сыйысатын нәрселер емес екен. Мысалы, анау, айқындауыш мүшелер мәселесінде айтылып кеткен, *жақсы*, *екі* сияқты сөздерді бір жерде бір сөз табы-

на, екінші жерде екінші сөз табына қосқандықтан, бұлар бірқатар орында үстеу деп те аталған. Бұрын *жақсы бала* дегендегі *жақсы-ны* сын есім деп, *екі бала* дегендегі *екі-ні* сан есім деп тұрып, *жақсы келдің*, *екі келдің* дегендердегі *жақсы* мен *екі-ні* сын есім я сан есім демей, үстеу деуші еді. Мұнысы, әрине, дұрыс емес еді. Үйткені *жақсы* сөзі бір-ақ түрлі сөз табы бола алады да, бір өзі екі бірдей тапқа жата алмайды. Бір мал тек сиыр ғана, немесе, тек жылқы ғана бола алады да, әрі сиыр, әрі жылқы бола алмайды. Сол сияқты *жақсы* деген бір сөз әрі сын есім, әрі үстеу, *екі* деген бір сөз әрі есім, әрі үстеу бола алмайды. Олай болса, *жақсы* деген не сын есім ғана, не үстеу ғана, немесе басқа бір сөз табы ғана бола алады. *Екі* деген де не тек сан есім, не тек үстеу, не басқа бір сөз табы ғана бола алмақ. Оның қайсысы екендігі жөнінде таласып жатудың қажеті де жоқ қой дейміз. *Жақсы-ның* сын есім екендігі, *екі-нің* сан есім екендігі даусыз ғой деймін. Сондықтан, *жақсы* мен *екі* сияқты сөздер үстеу категориясынан шығып қалады.

Онан кейін, *ең*, *нақ*, *тым* дегендер сияқты сөз мүшелерін бұрынғы грамматикаларда үстеу табына жатқызған. Үстеудің ішінде бұларды нықтаулық үстеу деп атаған. Бұлардың үстеу табына қосқан сөздерінің барлығын алып қарағанда, мұның үстеу деп отырғаны — орыстың наречіесі, ғылым тілімен айтқанда адвербиум дейтін категория сияқты. Олай болса, бұл сөйлем мүшесі бола алатын сөз табы. Мысалы, орыс тіліндегі *очень*, *точно* сияқты формалар осындай наречие болады да, өзі сөйлем мүшесі болады. Бұрынғы үстеу тап атаған сөздердің көпшілігі, мысалы, *жақсы*, *екі*, *мана*, *шалқасынан* деген сияқтыларының бәрі де сөйлем мүшесі бола алатын сөздер. Ал, мына нықтаулық үстеу деп аталып отырған *тым*, *ең*, *нақ* сияқтылар сөйлемде өз алдына мүше бола алмайтын тек басқа бір түбір сөзге — онсыз мүше болып тұрған сөзге — қосылып қана жүре алатын нәрселер. Сөйлемге мүше бола алмайтын сөз мүшелерін сөйлемге мүше бола алатын сөз таптарымен теңестіруге болмайды. Бұлар басқа сөздерге қосақталып қана жүре алатын, бұрыннан қосалқы деп аталған тапқа тиісті нәрселер болып шығады. Сондықтан, үстеу категориясынан бұлар да шығып қалды.

Бұрын үстеу деп аталған сөздердің бірқатары, мәселен, *сайын*, *таман*, *есе*, *арқылы* сияқтылар, әуелі-ақ бір жерде үстеуге қосылса, екінші жерде жалғаулықтарға, үшінші жерде демеулерге қосылған [...]. Әрине, бұлай болуының мүмкіншілігі жоқ. Бұлар не үстеу, не жалғаулық, не демеу, немесе, басқа бір нәрсе ғана бола алады. Бұлар тұрған орына жағынан да, атқаратын қызметі жағынан да — қай жағынан да — бізде жалғауыш, үстеуіш деп аталған [...] топқа

жататын сөздер екен. Солай болғасын, үстеу табынан бұлар да шығарылады. Бұрын үстеу деп атаған сөздердің бірқатары — көсемшелер де, енді бірқатары — септеулі есімдер. Әрине, бұларды да өз үйіріне қосу керек болды. Сонымен, үстеу қатарынан бұлар да шығып, өзінің дағдылы қалпынша, бірде көсемше, бірде есім болып жөніне кетті.

Сөйтіп, бұрынғы грамматика авторының үстеу деп атаған категориясында қалып қойған сөздер *мана, әлгі, енді, кешкі* сияқтылар ғана болды. *Әрі, бері, жоғары, ілгері, кейін* сияқты сөздер де де осы қатарға қосылады.

Қане, бұл сөздерді қалай деп атау лайық?

Біздіңше, үстеу деп атаудың түк мәнісі жоқ сияқты. Үстеу деп аталғаны — орыстың наречие дегенін (қазақшылдағанда сөздің үсті деген сөз) тікелей аударып алған ғана болады. Орыстарда бұл терминді жасағанда, мұнымен атаған категориясының сырына түсінгендіктен емес, бұрынғы латын, грек грамматиктерінің терминдерін сол күйінде аударып салған болатын. Орыстың наречие дегені — латынның адвербиум, гректің *επιρρημα* дегендерінің тура аудармасы болатын. Бірақ, ол ескі грек, латын грамматиктері қаншама ерте заманда болып, қаншама аңқау да болса, бұл терминді тауып қойған деуге болады. Үйткені латында етістікті *вербум*, гректе *рема* дейді. Бұл *вервум, рема* деген сөздердің өзі жай қолдануда сөз, сөйлеу деген мағынада болады. Адвербиум, *επρημα* деген сөз таптары етістікке байланысты ғана сөздер болғандықтан, оларды етістікке тән сөздер деп атаған. Адвербиум, *επρημα* етістіктің жанындағы деген сөз. Орыстар да, соларға еліктеп, алғашқы әзірде етістікті *речь* деп атаған. Ал мыңа адвербиум, *επρημα* деген сөздерді *наречие* — «етістікті жамылған», «етістіктің үстіндегі» деп атаған. Орыстың осы күнгі *глагол* деген терминінің өзі де ескі славян тілінде *сөз* деген сөз. Сөйтіп, орыстар да, латын, грек грамматиктері де терминді адасып қоймаған, біліп қойған. Бірақ, олардың терминін қазақ тіліне аударғанда, түбірін аудармай, тек жалғауын аударып, *на* деген предлогін ғана аударып, *үстеу* дей салуды тауып қойған ат деуге болмайды. Әр категорияны атайтын термин сол категорияның өзін бірқатар түсіндіріп тұра алғандай болу керек. Мұндағы үстеу еншісіне тиген категория етістікпен аталатын істің не мезгілің, не мекенін көрсететін сөздер. Сондықтан, бұл мағынаны үстеу деген термин бере алмайтын болды. «Әр нәрсенің өз атымен атау керек» дейтін орыс халқының жақсы мақалы бар. Біз де бұл категорияны өз атымен атағымыз келіп, келіндерше «көз жақсым», «төре жігіт» деп атты бұрып қойған әдісті тастап, бұларды мезгіл-мекен есім деп атадық. Үйткені бұл сөздер, әуелі-ақ қосалқы емес, қосымша

емес, түбір сөздер. Түбір сөздер екі-ақ түрде: не есім, не етістік қана бола алады. Ал, бұл сөздер етістік емес, есім сөздер. Есім болса, ол не заттың есімі, не сыпаттың есімі, не санның есімі — әйтеуір осындай, бір белгілі заттың, не құбылыстың есімі болмақ.

Қане, бұлар ненің есімі?

Бұлардың *мана, кеше, ертең* сияқтылары мезгілдің есімі, *жоғары, ілгері* сияқтылары мекеннің (орынның) есімі. Сондықтан, бұларды жасырмай, өз атымен атап, мезгіл-мекен есім деу дұрыс болады. Осылай атадық.

Сонымен, үстеу дегеннің еншісіне тиетін еш нәрсе қалмады. Бұл термин босап қалды. Енді мұны қолайлы бір орынға жұмсау керек болды. Бұған қандай орын қолайлы еді? Біздіңше, бұған бұрынғы **жұрнақ** деген терминнің орны қолайлы. Сондықтан, **жұрнақ** деген терминді тастап, оны үстеу деп атадық.

Ал, жұрнақтың не жазығы бар? Үстеу босап қалса, босап қалсын. Оны солай, бос тастап-ақ, бұрынғы **жұрнақ** деген терминімізді өзгертпей, сол бойымен қолданып жүре беруге болмайтын ба еді?

Болмайтын болады. Әуелі-ақ, **жұрнақ** деген терминнің өзі түсініксіз болды. Екінші түсінгеннің өзінде де, **жұрнақ** деген сөздің мағынасы бұл атап отырған категорияға жоламайтын болды. **Жұрнақ** деген — қазақ тілінде ескіден қалған, ескі уақыттағы түгел бір нәрсенің бір сарқыншағы, қалдығы деген мағынада. Ал, мұның жаңа грамматикада үстеу деп аталып отырған қосымшаларға қандай жуықтығы бар? Ешбір жуықтығы жоқ. Мүмкін, бұл аты қойғанда, бұрынғы авторлар басқа бір нәрсе ойлаған болар. Жұрнақтар бұрынғы кезде түбір сөздер болған. Ол түбір сөздер басқа түбір сөздердің шылауында жүре-жүре тозып, мүжіліп, бұрынғы кейпінен айырылған. Сондықтан, ол, бұрынғы түбір мағынасында, түбір орнында қолданылудан қалып, тек түбірлі сөзге қосымша болып қосылып қана жүретін болған. Сондықтан, жұрнақ дегенді бұрынғы түбір сөздердің қалдығы, жұрнағы деген ұғымда осындай тарихи ұғымда алып, қосымшаның белгілі бір түрін атаған болар. Бұған, әуелі-ақ, біздің күمانымыз бар. Үйткені бұрын қазақ тілінің қосымшалары тексеріліп, олардың түбір төркіні табылған жоқ еді. Сондықтан, ол кезде жұрнақтардың түбірдің жұрнағы екендігін бұрынғы авторлар біле қойды деуге аузымыз бармайды.

Тіпті біле қойғанда да — осы негізге сүйеніп қосымшаның бір тарауының атын жұрнақ қойғанда да — осының өзінде де жұрнақ деген термин өз атын атамайды. Үйткені — бұрынғы кезде түбір болып, бірде азып, мүжіліп барып шылаулыққа айналған нәрселер жалғыз жұрнақтар ғана

емес. Жалғаулар да, қосалқы болған жердің бәрі де бір кездегі түбір сөздердің жұрнағы (қалдығы). Олай болғанда, жұрнақ деп қосымшаның тек бір түрін атамай, бүтін қосымша болған жердің, қысқасы, шылау болған жердің бәрін атау керек еді. Қосымшаның жұрнақ деп аталған тарауының ала-бөле, өзгеден өзгеше сарқыншақ, өзгеше қалдық, өзгеше жұрнақ болатын еш нәрсесі де жоқ. Сондықтан бұл термин — жұрнақ деген термин — жұрнақтың өзгешелігін, басқа қосымшадан басқалығын ашып бере алмайды. Бұл — бір.

Екінші, бұрынғы жұрнақ деп аталған қосымшаларды үстеу деп атау қолайлырақ болды. Үйткені, бұл қосымшалардың атқаратын қызметі — өзі жалғанған түбірге тек жаңа мағына үстеу ғана. Қосымшаның басқа түрлері де бар. Олардың атқарып тұрған қызметі — тек мағына үстеу ғана емес, өзі жалғанып тұрған түбірлі сөзді басқа бір сөзбен байланыстыру. Сөйтіп, барлық қосымша болған жер екі түрлі қызмет атқаратын болып, сонысына қарай, екі түрлі жікке айрылады:

Бір түрі — өзінің жалғанған сөзіне жаңа мағына үстейді де қояды.

Екінші түрі — жаңа мағына үстегеннің үстіне, ол сөзді басқа бір сөзбен байланыстырады.

Осы соңғы түрі қашаннан, қазақ грамматикаларында жалғау делініп келген. Бұл аты затына жанасады да. Сондықтан оны өзгертудің, орнына басқа термин алудың ешбір қажеттілігі де, қолайлығы да жоқ. Оны біз де өзгертпей жалғау деп атадық.

Ал, ана екінші түрін (өзінің жалғанған түбіріне тек мағына үстеп қана қоятын түрін) жұрнақ деп атағаннан гөрі, осы мағына үстейтіндігін көрсету үшін, үстеу деп атау, әрине, қолайлы. Осыны ескеріп, жұрнақ деген терминнің қолайсыздығын ойлап, оны алып тастап, босап қалған үстеу деген терминді осы жұрнақтың орнына бердік. Сөйтіп, қосымша екі түрлі болатын болды да, оның бір түрін жалғау, бір түрін үстеу деп атадық.

Екі термин бір категорияның екі тармағы болғандықтан, екеуінің егіздігін көрсету үшін, екеуінің грамматика, морфология жағынан формылануы да бір түсті болғаны өте қолайлы көрінді. Жалға деген түбірге -у қосымшасын қосып, тұйық есімше түріне айналдырып, жалғау деп алғаннан кейін, бұл егіздің екінші сыңарына қойылған атты да осы түрде үсте деген түбірге -у қосымшасын қосып, тұйық есімше қалыбына салып, үстеу деп атау лайықтырақ көрінді.

Бұл терминді үстеу деп атаудың тағы да бір қолайлы жері бар. Бұрынғы бірде демеу, бірде жалғаулық, бірде

үстеу деп, жігін аша алмай, бірде олай, бірде бұлай аталып жүрген бірқатар сөз мүшелерін байқап қарасақ, бұлардың бәрі де өз бетімен жұмсалуға жарамайтын, тек түбір сөзге қосақталып қана жүре алатын, осылай, қосақталғанда ғана белгілі мағына алып, пайдаға асатын сөздер екен. Бұларды, бұрынғыша, қосалқы деп атадық.

Сөз мүшелерін жалпы алып таптастырғанда, екі түрлі мүше болады. Оның бірін — дара өзі тұрып та белгілі мағына бере алатын; басқа, өздігінен пайдаға аспайтын мүшелерді ертіп алып та мағыналы бола алатын, сөйлем ішінде сөйлемнің белгілі бір мүшесі бола алатын сөз мүшелерін түп мүше, немесе қысқартып, түбір деп атадық.

Бұл термин де бұрынғы өз орнында.

Екінші түрлі сөз мүшелері, түбіршілеп, өздігінен пайдаға аса алмайды екен; тек түбірге жамалып, жалғанып қана, түбірдің шылауында тұрып қана белгілі мағына шығара алады екен. Бұлардың, осы қасиетіне қарай, жамау мүше, немесе, шылау мүше деп атадық. Шылау деген термин де біз жасаған емес, бұрыннан бар-ды.

Бұл шылау мүшелерінің өзі, құрылысына қарай, екі ірі жікке айрылады.

Оның бірі — өздігін сонша жоғалтқан — түбірдің маңынан аулақ кете алмай, түбірге қабысып қана тұра алады. Оның үстіне, түбірдің соңғы буынындағы дыбыстардың ықпалына қарай, дыбыс құрылысы өзгеріп, бірде жуан, бірде жіңішке болып, бірде үнді, бірде үнсіз болып өзгеріп отырады екен. Бұлардың көбісінде жуандық-жіңішкелік, үнді-үнсіздік жағынан тұрақтылық жоқ. Түбірдің ауанымен, бірде жуандап, бірде жіңішкеріп, бірде үнденіп, бірде үнсізденіп отырады екен. Осы қасиеттерінің себебінен, бұлар түбірге өте тығыз байланысқан шылаулар болады екен. Міне, осы шылауларды қосымша деп атадық. Атқаратын қызметіне қарай қосымшаны екі айырып бір түрін жалғау, бір түрін үстеу деп атағанмызды әлгіде де айттық қой.

Шылаулардың енді бір түрі қосымшалардай азып жетпеген. Сондықтан, бұлар өздігін сақтаңқыраған. Сондықтан, бұлар түбір мүшеге қосымшадай қатаң жабыспай-ақ, аулағырақ та тұра алады екен. Бірқатары түбірдің алдында, бірқатары түбірден кейін, кейін болғанда, қосымшалардан да кейін тұра алады екен. Оның үстіне бұлардың дені қосымшаларша түбірдің дыбыс ықпалына кендігіп болмаған, сондықтан, олар жуандық-жіңішкелік жағынан, көбіне түбірге ермейді екен. Бұлардың енді бір айырмашылығы — қосымшалардың бәрі де түбірден кейін ғана тұра алатын болса, бұлардың бірқатары түбірден ілгері де тұра алады екен. Оның үстіне, мұндай шылаулар осы күнде де жаса-

лып жатады екен. Жасалғанда түбір сөздердің бірқатары өзінің негізгі мағынасынан ауысып, шылау мағынасына бейімделіп кетеді де, бара-бара түгелімен шылау болып кетеді екен. Бірақ, бұлардың бәрі бірдей шылаудың бар мінезіне түсе бермейтін көрінеді. Мәселен, түбірлер қосымша жалғай алу керек те, шылаулар қосымша жалғай алмау керек. Осылай бола тұрып, қайсыбір шылаулардың қосымша ертіп алатыны да бар. Мысалы: *сияқты*, *дәл* деген шылаулар *сияқтылар*, *дәлдеу* болып қосымша ертіп алады. Міне, осы қасиеттері шылаудың бұл түрлерін түбірден де, қосымшадан да өзгеше бір сөз мүшесі қылып шығарады. Сондықтан, бұларды өз алдына бір терминмен атамасқа болмады. Сондықтан, бұларды қосымшадан айырып қосалқы деп атадық.

Бұл — осындай, құрылысына қарай атағанмыз. Сөз ішінде қандай орында тұратынына, сөз мүшелерінің басқаларымен қандай байланыста болатынына қарай атағанмыз. Ал, атқаратын қызметі жағынан қосалқылар да, қосымшалар сияқты, екі тарау болады екен. Қосымшалар сияқты болғанда да, мұның тараулары дәл қосымшаның тарауларындай болады. Мұның да бірқатары өзі ерген түбірлі сөзіне тек мағына үстеу үшін ғана қосақталады екен де, енді бірқатары, оның үстіне өзін ерткен түбірлі сөзін басқа бір сөзбен байланыстыру, жалғастыру үшін жұмсалады екен. Сөйтіп, қосалқының атқаратын қызметі де дәл қосымшаның қызметіндей болады екен. Сондықтан, мұның екі тарауына ат қойғанда да, мұндағы қосымшаның екі тарауына қойған атпен ұқсас ат қою керек болды. Үйткені қосалқының бірқатары атқаратын қызметтеріне қарай қосымшаның жалғаулары сияқты болады екен де, енді бірқатары қосымшаның үстеулері сияқты болады екен. Осы ұқсастық, осы жақындықты бұл категорияға қойылған аттардың — терминдердің де көрсетіп тұруы керек болды.

Біріне-бірі ұқсас категорияларды ұқсас аттармен атасақ, терминіміздің өзі тек өзінің нендей қызмет атқаратынын ғана көрсетіп қоймай, басқа категорияларға да қандай жақындығы, қандай алыстығы барын көрсете кететін болады. Сондықтан, қосалқының жалғауға ұқсап, өзін ерткен сөзді басқа бір сөзбен жалғастыру үшін жұмсалатындарын, жалғауыш деп, қосымшадағы үстеуге ұқсас, өзін ерткен сөзге тек мағына үстеп қана қоятындарын үстеуіш деп атадық. Үстеуіш пен жалғауыштың екеуі бір категорияның негіздері екендігін осы сөздердің өзінің формасы — аяғындағы *уіш* деген буыны көрсетеді де, жалғауыштың жалғауға, үстеуіштің үстеуге жақын екендігін *жалға*, *үсте* деген түбірлері көрсетеді. Егер біз *жұрнақ* деген терминді өзгертпеген болсақ, бұл мүмкіншіліктердің бірі де болмас

еді. Онда қосалқы мен қосымшаның, жалғауыш пен үстеуіштің, жалғау мен үстеудің, жалғау мен жалғауыштың, үстеу мен үстеуіштің арасындағы жақындықтарын терминмен көрсете алмаған болар едік.

Міне, осы үш түрлі себеп **жұрнақ** деген терминді тастауға, оның орнына жаңа грамматикадағы терминдерді осы мағынада алуға күштеді.

Сонымен, сөздің шылау мүшелері, әуелі, қосалқы мен қосымша болып айрылады. Онан кейін, қосымшалар жалғау мен үстеу болып айрылады, қосалқылар жалғауыш пен үстеуіш болып айрылады.

Қосар сөздер

1. «Қос сөз» демей, «қосар сөз» деп неге атадық?

Жаңа грамматиканың бірқатар басқаша келетін жері қосар сөздерді баяндауы мен қосарлардың терминдерінде. Алдымен, бұрынғыша қос сөз деудің орнына қосар сөздер деп термин өзгертілген. Оның себебі қазақ тілінде *қос* деп — қосылып бітіп қалған нәрсені айтады. Қосары жазылмайтын болып, жаңадан қосылмайтын болып, әуелден, туа бітiсiнен қосақталып біткен нәрсені ғана қос нәрсе деуге болады. Сондай, қосағы жазылмайтын, бір бөлекте сөздер де болады. Соларды қос сөз деуге болар еді. Біздің қосар сөз деп отырғанымыз ондай қосағы жазылмайтын сөздер емес. Қолдан қосақталып, қолдан ажыратылатын жанды құбылыс.

Жаңа грамматикада қосар сөздер сөз тудырудың өзгеше бір амалы екендігі айтылған. Ондағы 22-параграфта «түбір сөзден туынды сөз жасаудың жалғыз амалы — түбірге қосымша жалғау ғана емес, түбір сөзді я туынды сөзді өзді-өзін қосақтап та сөзге үстеме мағына беруге болады», — делінген. Сөйтіп, жаңа грамматика сөзді қосарынан айтуды, қосымша жалғаған сияқты, сөз тудырудың бір түрлі амалы деп түсіндіреді. Сөздердің қосымшалануы бірде болып, бірде болмайтын өзгермелі құбылыс болғаны сияқты, қосарлануы да бірде пайда болып, бірде ажырап кететін айнымалы нәрсе. Сондықтан сөздің қосарлануын әлі формадан, қосақталып бітіп қалған формалардан айыру үшін, қос сөз деп атағаннан гөрі қосар сөз деп атау дұрысырақ болды.

2. Қосарларды бұрынғыша таптастыру неге дұрыс емес?

Онан кейін, жаңа грамматиканың бұрынғы грамматикалардан бір өзгешелігі қосар сөздерді жіктеуі, таптастыруында. Бұрын, қосар сөзді екі-ақ түрлі деуші еді: бірінші,

жалпылағыш қос сөздер (*аяқ-табақ, төсек-орын* сияқты); екінші, жалқылағыш қос сөздер (*белбеу, бет орамал* сияқты).

Қосар сөздерді былайша таптастыру, бірінші, жеткіліксіз; екінші, дұрыс емес. Жеткіліксіздігі сол: қосар сөздердің беретін мағынасы жалғыз-ақ жалпылау, я жалқылау емес. Екінші, сол жалпылағыш деп атап отырған қосар сөздердің өзінің құрылыс жағынан түрлері көп. Мысалы: анау, *аяқ-табақ, төсек-орын* сияқтылар біріне-бірі мағынасы жақын екі сөзден құралған түрлер; *бала-шаға, қыз-қырқын* сияқтылар бірі түсінікті, бірі түсініксіз екі сөзден құралған түрлер; *үлкен-кіші, алыс-жақын* сияқтылар біріне-бірі қарсы мәнді екі сөзден құралған түрлер т. т. Сөздің қосарланып айтылатынын баяндап тұрып, қандай элементтерден қосарланатынын айтпасақ, онда қосар сөзді әңгіме қылудың да қажеті жоқ. Грамматиканың мақсаты жалғыз-ақ сөздің қандай мағыналары болатындығын баяндау ғана емес, қандай формаларға қандай мағыналар сәйкес келетінін баяндап, дұрысы, қандай мағына шығу үшін сөзді қалайша құрастыру керек екендігін баяндау. Сондықтан, құрастыру, құрылыс жағын елемейтін грамматика грамматика да болмақ емес. Бұрынғы грамматикалар қосар сөздерді баяндауда тек мағына жағын алды да, жалпылау мағынасы мен жалқылау мағынасын айырып берумен қанағаттанды. Ал, қалайша құрағанда жалпылау мағынасы шығады, қалай құрағанда жалқылау мағынасы шығады — ол жағын айтпайды.

Міне, осынысы жекіліксіз.

3. Қосар сөз бен кіріккен сөз

Онан кейін, бұрын қосар сөздерді баяндауда бұрыс кеткен жер сол — қосар сөздер мен кіріккен сөздерді айырмайды. Кіріккен сөздер дегеніміз — бірімен-бірі біте қайнап қосылып, ажырамастық күйге түскен қосарлар. Олар тек бірқатар сөздерде болады да, басқа сөздерден олардың қалпына салып жасай беруге болмайды. Мысалы, *белбеу* деген кіріккен сөзде *бау* деген сөз *беу* формасына көшкен екен. Осы сияқтандырып, *бау* сөзін *беу* формасына салып, *жел* деген сөзге қосарлап, *желбеу* деуге болмайды. Мұнда *желбау* болады. *Бел* сөзіне қосақталғанда жарайтын форма дәл сол сияқты екінші сөзге, *жел* сөзіне, қосақталғанда жарамай қалады. Немесе, *кіші* деген сөз бен *ғана* деген қосалқы кірігіп барып *кішкене* формасына түскен екен; енді осы сияқтандырып *ғана*-ны *үлкен* деген сөзге қосақтап, *кене* формасына саламыз десек бұл оған көнбейді:

үлкен кене болмайды, ғана қосалқысының кене формасы кіші деген сөзге жалғағанда жарайды да, үлкен деген сөзге жарамайды. Олай болатын болса, кіріккен сөздердің құралысу амалы жалпы заңға айналған амал емес. Тек бір-қатар сөздерге, кейде бір ғана сөзге, жарайтын амал болып шығады.

Грамматика жалпы амал болып, жалпы заң болып кеткен құбылыстарды қарайтын ғылым. Сондықтан, формалардың қайсысы жалпы заңға айналғанын, қайсысы тек белгілі орындарда ғана іске асатынын айыру грамматика үшін өте маңызды. Бұрын мұны ескермей, кіріккен сөз, қосар сөздердің бәрін бір қораға қамап қос сөз деп атаған. Сондықтан, бұл мәселені баяндау да дұрыс шықпай, бұрыс шыққан.

Бұрынғы жалпылағыш қос сөз деп отырғаны — тіпті, қос сөз емес. *Бет орамал* деген екі сөзді қос дейтін болсақ, *темір күрек, ағаш қасық, тас үй* деген сөздерді де қос сөз деп санау керек. Олай болғанда екі зат есім тіркесіп келіп, оның алдыңғысы соңғысына анықтауыш болып тұрса, оның бәрін қос сөз деу керек болады. Онда анықтауыш дегенді алып тастап, басқа бір сөзді анықтап тұрған сөзді синтаксисте өз алдына сөйлем мүшесі деп санамай, екеуін қосып бір сөз — қос сөз деп санау керек болып шығар еді.

Тегінде, бұрынғы авторлар тілдегі синтаксис қарайтын нәрселер мен морфология қарайтын нәрселердің шекарасын аша алмаған. *Бет орамал, темір күрек* сияқты бірі анықтауыш, бірі анықталушы болып тіркескен сөздерді синтаксис қарайды. Үйткені, бұларда бір сөз емес, бірнеше сөз болады. Әр сөз өз алдына сөйлем мүшесі бола алады. *Бет* деген сөз сөйлемнің бір мүшесі — анықтауыш, *орамал* деген сөйлемнің екінші мүшесі — анықтаушысы болады. *Ал, белуар, ашудас, белбеу, қолғап* сияқты сөздердегі кірігіп кеткен жеке сөздер анадағыдай, өз алдына сөйлем мүшесі бола алмайды. *Белбеу* деген қосынды, түгелімен тұрып, сөйлемде бір-ақ мүше бола алады. *Белуар* дегендегі *бел* бір мүше де, *уар (буар)* бір мүше емес, екеуі қосылып барып бір-ақ мүше бола алады. Сондықтан, мұндай, кіріккен сөздерді синтаксис қарамай, морфология қарайтын болады.

Бұлар алғашқы әзірде синтаксис қарайтын тіркестер болып жүрген: *қолғап* дегеннің *қол-ы* бір мүше болып, *ғап-ы* екінші мүше болып ұсталған. Бірақ, келе-келе, екеуі бірігіп бір ғана нәрсенің аты болып кеткендіктен, *қол* бір сөз, *ғап* бір сөз болып саналудан қалып, екеуі бір сөз болып, бір сөз орнына жүріп кеткен. Сонан бері бұл *белбеу, қолғап, белуар* сияқты сөздер синтаксис қарауынан шығып, морфология қарайтын тарауға түскен. Сондықтан, бұларды

— *қолғап* пен *бет орамалды*, біріне-бірі қаншама ұқсас бола тұрса да, бірінен-бірін айыру керек болды. Жаңа грамматикада кіріккен сөздер, анау, *темір күрек*, *тас үй* деген сияқты тіркестерден де, мынау қосар сөздерден де ажыратылып, бөлек көрсетілген. Дұрысы да осы.

Ал, қосар сөздерге келсек, бұлар да бір сөздер емес, бірнеше сөзден құралатын, сөйте тұрып-ақ бір сөз орнына жүретін сөздер. Сондықтан бұлар *темір күрек*, *тас үй* сияқты, синтаксис қарайтын тіркестерден гөрі *белуар*, *ашудас* сияқты кіріккен сөздерге жақынырақ. Үйткені, бұлардың екеуі де морфология қарайтын түрлер. Үйткені, бұлардың екеуі де, екі сөзден құрала тұрса да, бір сөз орнына жұмсалатын түрлер. Сөйте тұрып, бұл екеуінің арасында айырма да жоқ емес: кіріккен сөздер дегеніміз — заңды түрде кірікпей, әлдеқалай арасының жігі бітіп қалған қосындылар да, қосар сөздер дегеніміз — қолдан қосып, қолдан айыруға келетін, қосақталу түрі белгілі заңда негізделген формалар.

Азды-көпті деген — кіріккен сөз емес, қосар сөз. Үйткені мұның екеуінің қосақталу негізі тек осы қосардың өз басында ғана емес, басқа осыларға ұқсас сөздердің, екінші сөзбен айтқанда, сын есімнің бәріне жарайтын заң болып кеткен. Біріне-бірі қайшы мағыналы, не көрші мағыналы болып келетін екі сын есімде осы, *азды-көпті*-нің формасына салып *ұзынды-қысқалы*, *қызылды-жасылды* сияқты қосақтай беруге болады. *Азды-көпті* дегенде бар *-ды*, *-лы*, *-ты* қосымшаларын қосып, қайшы мәнді я көрші мәнді сын есімдердің бәрінен, осындай, қосар сөз жасай аламыз. Олай болса, бұлардың қосақталу негізінде белгілі бір заң бар.

Ал, кіріккен сөздер олай емес, *ашу* деген сөз бен *тас* деген сөз қосылып бір кіріккен сөз болып, мұнда *тас* деген сөздің басындағы үнсіз дыбыс үндіге айналып, *дас* түріне көшіпті. Осы ретпен басқа да кіріккен сөздер жасамақ болсақ, мысалы, *ащы су*, *ащы шөп* деген мағынада, *ашу-зу*, *ашу-шөп* демек болсақ, оған келмейді. *Белбеу* деген сөздің орнына салып, *желбеу* дейміз десек, оған келмейді. Сонымен, *кіріккен сөз* дегеніміз — екі сөзден, не үш сөзден кірігіп барып бір сөз орнына жүретін, бірақ қосақталу амалы заңды күйге түспеген қосындылар болып шығады да, *қосар сөз* дегеніміз — екі сөзден, не үш сөзден қосақталып барып бір сөз орнына жүретін, оның үстіне, қосақталу амалы белгілі бір заңға негізделген қосындылар болып шығады. Сөйтіп, *кіріккен сөздер* дегеніміз — заңсыз қосынды, *қосар сөздер* дегеніміз — заңды қосынды болып шығады. Сондықтан, *кіріккен сөздер* өлі форма болып шығады да, *қосар сөздер* тірі форма, жанды форма болып шығады.

4. Қандай сөзді кіріккен сөз дейміз?

Кіріккен сөздердің осы заңсыздығы бұларды кірікпеген жай сөз тіркестерінен айырып алуды қиындатады. Біздің қазіргі емлемізде осы уақытқа дейін шешіліп болмаған мәселенің бірі де осы кіріккен сөздердің емлесі. Сөз тіркестерінің қандайын кірігіп, бір сөз болып кеткен деп есептеп, қосып жазу керек те, қандайын кірікпеген сөздер деп, айырып жазу керек? — міне, осы мәселеге үзілді-кесілді жауап бере алмай келе жатырмыз. Үйткені, емле деген көпшілікке арналған нәрсе. Ереже қылып, қолына ұстататын заңның сол көпшілікке ұғымды болуы керек. Ал, кіріккен сөздерді, ондай, көпшілікке ұғымды заңға сыйдыру қиын. Үйткені, бұлардың өзінде орныққан, бір қалыпқа түскен заң жоқ.

Үйткенмен, мұғалімдерге кіріккен сөздерді қалай тану керектігі жөнінде бірқатар сілтеу беруге болады.

5. Кіріккен сөздердің қандай белгісі болады?

Бірінші, неше сөзден құралған болса да, кіріккен сөздер бірақ нәрсені атайтын, бірақ сөздің орнына жүретін болу керек.

Рас, бұл өлшеудің өзі қиын өлшеу. Тегінде, тек мағынаны өлшеу қылумен анықтық таныла қоймайды. Мысалы, *қолғап* деген бір нәрсенің аты ма, сондықтан, бірақ сөз бе, немесе екі сөз бе? Бөлек-бөлек алғанда, *қол* деген сөздің өз мағынасы бар, *қап* деген сөздің де өз мағынасы бар. Бірақ, екеуі қосылғанда, *қолғап* дейтін бірақ нәрсенің аты болып тұр. Осы сияқты, *қарақұс* деген бір сөз бе, екі сөз бе? деп те сұрау қоюға болады. Бір сөз дейін десең, *қара* дегеннің де өз алдына мағынасы бар, *құс* дегеннің де өз алдына мағынасы бар. Бірақ, екеуі қосылып келіп, бұл арада бір нәрсенің аты болып тұр. Ал, бұларды бір дейін десең, дәл осылар сияқты болып жасалған *өгіз арба*, *темір қасық*, т. т. да бір сөз болуы керек сияқты. Олай болғанда анықтауыш сөз бен анықталушы сөздің екеуі қосылып бір сөз болып санала беруге керек сияқты. Міне, жалғыз мағынаға сүйенгенде айырып алу қиын болатыны осыдан. Сондықтан, мағынаны өлшеу қылуға алып тұрып, бірақ жалғыз мағынаның өзіне ғана сүйенбей, басқа өлшеулерді де қосып қарау керек болады.

Екінші, кіріккен сөз болу үшін, мұның ішіндегі жеке сөздердің әрқайсысы сөйлемде өз алдына бір-бір мүше болмай, бә-

рі жиналып барып сөйлемнің бірақ мүшесі болу керек.

Мысалы, *қолғап*, *қарақұс* деген сөздердің *қол*, *қара* дегендері өз алдына, *қап*, *құс* дегендер өз алдына бір-бір мүше емес, сөйлемде *қол* мен *қап*-тың екеуі қосылып бір-ақ мүше, *қара* мен *құс*-тың екеуі қосылып бір-ақ мүше. Үйткені, бұларда *қол*, *қара* деген сөздер анықтауыш емес: «қандай қап? — деп қолқап — «қандай құс? — қара құс деп айыра алмаймыз. Ал, *қара жылқы*, *ала қап* деген сөздерде қандай жылқы! — қара жылқы», «қандай қап? — ала қап» деп аша аламыз. Бұларда *қара*, *ала* деген сөздер анықтауыш. *Қарақұс* деген тіркестің өзі де құстың белгілі бір түсінің аты болмай, бір құстардың түсін ашу үшін айтылған болса, онда, екі сөз болып, *қара* мен *құс*-тың екеуі сөйлемде екі мүше бола алады. Мысалы, *қарға* — *қара құс* десек, қандай құс? деп сұрауға болады. Сонда, *қарға ақ құс емес*, *қара құс* деп түсін ашып беруге болады. Ал, *қарақұс* дегендегі *қара*-ны, бұлайша, бөліп ала алмаймыз. Үйткені, мұндағы *қара* әуелде құстың түсін көрсету үшін жұмсалғанмен, беріде онысынан қалып, *құс* деген сөзбен қосылып, құстың белгілі бір атасының ұлын атайтын сөз болып кеткен. Сондықтан *қарақұс* деп, кейде, түсі қара болмайтын құстарды да атай береміз. Мысалы, *қарақұстың қазақ тілінде ақсары* деп аталатын бір түрі бар. Мұның түсі қара емес, сары болады. Солай да болса, оны да *қарақұс* дейміз. Сондықтан, «қарға, қара құс болғанмен де, қарақұс емес, ақсары, қара құс болмағанмен де, қарақұс» деуге болады. Міне бұл арада *қара* деген сөз, өзінің бұрынғы мағынасын жоғалтып, *құс* деген сөзбен қосылып барып, бір мағына алып кеткенін көреміз.

Қолғап дегенде осы сияқты *қап* деген сөздің бөлек тұрған бағытта екі мағынасы бар: бірі — орыс тіліндегі *мешок* деген сөздің мағынасы. Екіншісі — бір нәрсенің сыртынан кигізілген ыдыстың атауы. Егерде *қолғап* дегендегі *қап* оңаша тұрғандағы мағынасынан айырылмаған болса, онда осы екі мағынаның екеуі де мұнда болған болар еді. Бірақ, *қолғап* дегендегі *қап*-та *мешок* мағынасы қалмаған, тек екінші мағынасы — *чехол* мағынасы ғана қалған. Олай болса, мұндағы *қап*-тың мағынасы оңаша тұрғандағы *қап* сөзінің мағынасымен бірдей емес, оның бірқатарын жойған, кеміген, жұқарған. Сөйтіп, *қолғап*-тағы *қол* деген сөз өз мағынасында тұрса да, *қап* деген сөз өз мағынасын өзгерткен. Үйткені *қап* деп астық, жүн т. т. осындай заттарды салып қоятын белгілі бір ыдысты атайтын болсақ, *қолғап* дегендегі *қап*-та бұл мағына қалмаған. Сондықтан, *қолғап* дегендегі *қап* бөлек тұрғандағы *қап* деген сөздің дәл өзі емес, мағынасы бірқатар өзгерген сөз болып шығады. Сондықтан,

ол қол сөзімен бірігіп барып, бір-ақ сөз болып кірігіп, орыс тілінде *рукавицы, перчатка* дейтін бір-ақ нәрсенің аты болып кеткен.

Кіріккен сөздердің ішіндегі жеке сөздердің әрқайсысының өз алдына жеке мағынасы болмай, бәрі бірігіп барып бір-ақ мағына береді деп осындайды айтамыз.

Тағы да бірер мысал алып көрелік: *сарымай* деген сөз кіріккен бір сөз бе, жоқ, *сары-сы* өз алдына бір сөз де, *май-ы* өз алдына бір сөз бе? Мұны білу үшін *сары* деген сөз — бұл арада өзінің әншейіндегі түс мағынасында тұр ма, жоқ одан өзгерген бе? Осыны ашып айту керек. Егерде *сарымай* деп аталатын заттың түсі әр уақытта да сары болатын болса, онда мұндағы *сары* сөзі өз мағынасында дер едік. Олай емес: сарымайдың сары емесі де — ағы да, көгілдірі де болады. Сондықтан, «мынау сарымай, сары екен, мынау сарымай ақ екен» деп айта аламыз. Міне, мұнда *сарымай* дегендегі *сары* түстің аты емес екендігін, бір кезде майдың түсін көрсету үшін жұмсалғанмен де, бүгінде майдың түсін ашу үшін емес, тегін ашу үшін — қаймақтан жасалған май екендігін көреміз. Үйткені, түсі сары емес майды да (түсі ақ, көгілдір майларды да) *сарымай* дейтін болсақ, мұндағы *сары* түс мағынасында болмаған болады. Сондықтан, мұндағы *сары-ны сары жапырақ* дегендегі *сары* мағынасынан айырылған деп тану керек болады. Олай болса, *сарымай* деген кіріккен сөз болып шығады.

Біздің *сым темір* деген сөзімізді татар тілінде *тимір шыбық* дейді. Әрине, әуелде мұндағы *тимір* (темір) деген сөз шыбықтың ағаш шыбық емес, темір, темірден жасалған екендігін көрсету үшін қосылған. Бірақ, бүгінде татардың *тимір шыбық* дегендегі *тимір* деген сөзі темір мағынасында емес. Үйткені сымның қандай металдан жасалған екендігін ашып айтқысы келсе, татарлар: *бұсы бақыр тимір шыбық, бұсы тимір тимір шыбық* деп айырады. *Тимір шыбық* дегендегі *темір* өз мағынасында тұрған болса, бақырдан жасалған сымды *бақыр шыбық* дер еді де, қояр еді. *Тимір шыбық* деген сөзге *бақыр* деген сөзді әкеліп анықтауыш [етіп] қоймас еді. Үйткені, бір нәрсе әрі темір, әрі бақыр болуы мүмкін емес қой. Таяқты, не *ағаш таяқ* деп, не *темір таяқ* деп қана айта аламыз ғой, «бұл *таяқ* — *ағаш темір таяқ*» деп айта аламыз ба? Оның үстіне, *темір* деген сөздің өзін екі қайтара айтып *темір темір шыбық* демес еді. *Темір* деген сөзді мұндай екі қайтара айтып отырғаны екі темірдің біреуі темір мағынасынан айрылып қалғандықтан.

Осылай болып, екі сөзден немесе үш сөзден құралған тіркестердегі бір сөздің не барлық сөздің мағынасы өзгеріп, бұрынғы мағынасынан шығысқан болса, ондай тіркестің бәрі жиналып бір мағынаны көрсетеді де, бір-ақ сөз болады.

Сондықтан, сөйлемде де бәрі жиналып барып бір-ақ мүше болады.

Үшінші, кіріккен сөздердің қайсыбіреулерінде біреуінің не екеуінің де формасы жай қалпындағыдан өзгеріп басқа түрге түседі. Мысалы, *ашудас*, *белбеу* т. т.

Қолғап деген кіріккен сөзде *қап* деген сөздің басындағы қ дыбыс алдыңғы сөздің соңғы сонор дыбысымен өзгеріп, өңденіп ғ дыбысына айналғанда *ғап* түріне көшкен. Бірақ бұл — *қап* сөзінің түрі өзгергендігінен емес. Қазақ тілінде қ, к, п дыбыстарынан басталатын сөз, өзінен бұрын келген сөздің соңғы дыбысының ықпалымен өзгеріп, басындағы қ дыбысы ғ дыбысына, к дыбысы г дыбысына, п дыбысы б дыбысына, немесе мұның керісінше б дыбысы п дыбысына айнала береді. Жазуда елемегенмен, айтуда біз *алағап*, *қарағөл*, *ақпалық* деп сөйлейміз. Әрине, бұлар кіріккен сөздер емес. *Қолғап* дегенде *қап* сөзіндегі қ дыбысының ғ-ға айналып *ғап* болуы кіріккен сөз болғандығынан емес. Бұл кіріккен сөздерде де, кірікпеген сөздер де бола беретін жалпы заң.

Ал, мына *ашудас*, *белбеу* сияқты сөздерде *тас* деген сөздің басындағы т дыбысы үнденіп д дыбысына айналушылығы немесе *белбеу* дегендегі *бау* дегеннің а дыбысы е дыбысына айналушылығы, бұл — қазақ тілінде бар заң емес, тек осы сөздерде ғана кездесіп қалатын заңсыз өзгеріс. *Алатау* дегенді, бұ да кіріккен сөз бола тұрса да, *аладау* демейміз, *көне бау* деген кірікпеген сөз тіркесін *көнебеу* демейміз. Үйткені, қазақ тілінде бір сөздің дыбыстарының екінші сөздің дыбыстарына тигізетін ықпалы арнаулы мөлшерде ғана болады. т, с, ш дыбыстарынан басталатын сөздің бас дыбысы, немесе осылармен аяқталатын сөздің аяқ дыбысы қатарындағы сөздің ықпалымен еш уақытта да өзгермейді. Осы сияқты, бір сөздің ішіндегі а дыбысы маңындағы сөздің ықпалымен еш уақытта да е дыбысына айналмайды. Сондықтан, *ашудас* сөзінде т дыбысының д-ға айналушылығы, *белбеу* сөзінде а дыбысының е-ге айналушылығы — осындай жалпы заңнан шығып кеткен, кіріккен сөздердің қайсыбірінде ғана болатын өзгеріс. Осы сияқты дыбыс өзгерісі бар кіріккен сөздерді осы белгісіне қарап танып алу оңай.

Міне, кіріккен сөздердің қайсыбіреулерінде кірігуші сөздердің бірінің, не бәрінің формасы жай қалпындағыдан өзгеріп, басқа түрде болады деп осыны айтамыз. Жай қалпында *тас* түрде болатын сөз *ашудас* дегенде *дас* түрінде тұр да, жай қалпында *бау* түрінде болатын сөз *белбеу* сөзін-

де *беу* түрінде тұр. Осы заңға сүйеніп,¹ *бүгін, тәңертең, үйт, бүйт, сүйт* деген сөздерді де кіріккен сөздер деп, әрқайсысын бір ғана сөзге санаймыз. Үйткені, *бүгін* дегенде *бұл*, немесе *бұ* деген сөздің жуан ү дыбысы жіңішке ү дыбысына айналып, сол сияқты, *осы, бұ* деген және *о, со* деген есімдіктер *бүйт, үйт, сүйт* деген сөздерде *бұ, ү, сү* формаларына көшкен. Оның үстіне *ет* деген сөз *ит* формасына түскен. Сөйтіп, кіріккен сөздердің қай кезде осылай сыртқы кейпі де өзгеріп кеткені бар. Әрине, мұндайлардың кіріккен сөз екенін танып алу оңай. Бірақ, кіріккен сөздердің бәрі бірдей, бұлар сияқты кейпі өзгере бермейді. Сондықтан оларды танып алу қиын болады.

Төртінші, кіріккен сөздердің бір айырмасы — мұнда екпін біреу-ақ болып, о да кірігуші сөздердің ең соңғысында ғана болатындығы.

Екпінді буынның әріптерін екпін таңбасымен көрсетсек, жоғарғы кіріккен сөздердің екпіні мынау орындарда болады: *қолғап, қарағұс, сармай, алат ау, бүгін*, т. т. Кірікпеген сөз тіркестерінің әр сөзінде бір-бір екпін болады, мысалы: *қол ет, қара жылқы, сары жапырақ, ала қой, бұл іс* т. т.

Әр сөздің бір-бір екпіні болмақ. Екі сөзде екі екпін болады. Егер бұл екі сөз кірігіп, бір сөз болып кеткен болса, онда алдыңғысы екпіннен айырылады да, қалған жалғыз екпін соңғысында ғана болады.

Қатар тұрған екі сөз бірі-біріне байланысты болса, бұлар екпін жағынан да байланысып, бірінің екпіні күшейіп, бірінікі әлсіреп, орнынан жылысады. Бірақ, толық сөздің екпіні ешқашан да мүлдем жоғалып кетпейді.

Қатар тұрған екі сөздің алдыңғысы соңғысының анықтауышы, не толықтауышы болса, басым екпін алдыңғысында болады да, соңғысының екпіні бәсеңдейді. Мысалы: *қара май, қара ат, колхоздан келдім*, т. т. (басым екпіннің қия сызықшасын аяқ жаққа, бәсең екпіндікін бас жаққа қарай көлбете қойдық. Мысалы: *қара* дегендегі басым екпін де, *май* дегендегі — бәсең екпін).

Кіріккен сөз бен кірікпеген сөз тіркесінің қайсысы екенін айыруға ең қолайлы әрі ең сенімді жол — осы екпініне қарау. Үйткені, кірікпеген тіркесте алдыңғы сөздің екпіні жай екпін де емес, басым екпін болғандықтан, ала-бөле сорайып, байқалып тұрады. Мысалы, «*қарға қара құс*» десек, мұндағы *қара құс* кірікпеген тіркес екені анық. Үйткені *қара* сөзінде екпін бар, әрі ол екпін соңындағы *құс* сөзінің ек-

¹ Кіріккен сөздердің сыртқы формасында арнаулы заң болмайды деп едік. Онымыз бөріне бірдей заң болмайды дегеніміз. Кіріккен сөз болған жердің бәрінің бірдей дыбысы өзгеруі шарт емес, бірақ дыбысында өзгеріс бар сөз тіркестерінің кіріккен сөз болуы шарт.

пінінен анағұрлым басым. Ал, «бүркіт — қарақұс тұқымынан» десек, мұндағы қарақұс кіріккен сөз екені анық. Үйткені, мұнда қара деген бөлшекте түк екпін жоқ, қара мен құс-тың екеуіне ортақ жалғыз-ақ екпін бар, о да қара сөзінде емес, құс сөзінде.

Жоғарғы айтылғандарды қорыта келе, жоғарғы, «кіріккен сөз деп нені айтамыз?» деген сұрауға қысқаша былай деп жауап беруге болады.

Бірнеше сөздер қосылып, бір ғана екпінге — ең соңғысының екпініне бағынып, кейде бәрінің не біреуінің сыртқы формасы өзгеріп не өзгермей-ақ, бәрінің не біреуінің бұрынғы мағынасы өзгеріп, сондықтан, бәрі жиналып бір-ақ нәрсенің аты болып, бір-ақ мағына беретін, сөйлемде бір-ақ мүше болып, бір-ақ сөздің орнына жүретін болса, осыны кіріккен сөз дейміз.

Әрине, кіріккен сөз болған жердің бәрінде бірдей сыртқы белгісі жоқ болғандықтан, бұлар, қосар сөздер сияқты, заңды құбылыс болмай, заңсыз құбылыс болып шығады. Қысқасы, қосар сөздерді тірі қосымша, тірі түбірлерден құралған қосымшалы сөздерге ұқсатсақ, кіріккен сөздерді өлі қосымшалы немесе өлі түбірлі сөздердің құрылысына ұқсатуға болады.

Кіріккен сөздердің осындай заңсыздығын ескеріп, біздің грамматикамызда қиюлы сөздер өз алдына баяндалған. Үйткені, қиюлы сөздер, кіріккен сөздерге қаншама ұқсас болғанмен де, ұқсамайтын жағы басымырақ. Қиюлы сөздердің қиысуының белгілі заңы бар: бұлар, не буын қиюлы не дыбыс қиюлы, немесе, аралас қиюлы болып, құрылысының өзінде белгілі заңға бағынады. Ал, кіріккен сөздерде, құрылыс жағынан, ондай заң жоқ екенін көрдік.

Сөйтіп, бұрынғы грамматикада кіріккен сөздер мен қосар сөздер айырылмаған болса, жаңа грамматикада бұлар айырылып бөлек-бөлек көрсетілген. Онан кейін бұрын қос сөздердің қатарына қосылып, жалқылағыш қос сөздер аталған сөз тіркестері бірде кіріккен сөздерге тура келеді екен де, бірде жай, қатар тұрған екі сөзге тура келеді екен.

Сондықтан, «жалқылағыш қос сөздерінің» бірқатары синтаксис қарауына кетті де, бірқатары, морфология қарауында қалғанмен де, қосар сөздерге қосылмай, кіріккен сөздердің қатарына шығып кетті. Сонымен, бұрынғы біз білетін қос сөздердің ішінен қолымызда қалғаны жалғыз-ақ жалқылағыш қос сөздер аталғандары болды. Бірақ жаңа грамматикада қосар сөздерді жалғыз түрлі демейді, оның атын жалпылағыш деп те айтпайды.

ҚАЗАҚ ЕМЛЕСІ МЕН ГРАММАТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ*

Жанғазы!

Тегіс аманбыз. Жәлештің де дені сау.
Сұрауларыңа жауап берейін.

1. Қазақ тілінің тұрақты емлесі биыл бекір деп ойлаймын.

Сеніңше, осы күнгі емленің нендей кемістігі, нендей қиындығы бар? Терминдерді қоя тұрып, қазақтың өз сөздерін жазуға кемістік келтіретін не бар? Өзіңше ондайын қайтіп түзеу жөн? Осылардың жауабын сен де жаз.

2. Халықаралық терминдердің емлесі де үзілді-кесілді шешілген жоқ. Орысша жазылуынша болсын деген жалпы бағытқа ешкімнің көріне дауы жоқ сияқты. Бірақ жалпы бағыт бар да, ереже бар. Бұл екеуі бір емес қой. Нағыз толық ереже беру мәселесі әліппе мен емлені түгел қарастырмай шешілмек емес. Сондықтан бұл да кешігіп тұр.

Еруліге қарулы болып, сұрауыңа сұрау төлеп бағасын өтейін, сен мынаны айтшы:

Білек, тыраш, ыстаған (мес) сияқты қазақ сөздері, осылай, басқы ашық буында келте дауысты *ы, і*-лермен жазыла тұрып, *пленум, трактор, стахановшы* сияқты сөздер *ы, і*-лерсіз жазылатын болса, жеңіл соғар ма еді? Балаға мұны қалай түсіндірер едің? Шеттен келген сөздерді жаттатқаннан басқа амал табар ма едің?

Егер *блек, траш, стаған* деп жазуды дұрыс таба қойсақ, *біл, тыр, ыс* сияқты сөздерді осылай жаза тұрып, *біледі, қырағы, ыстау* сындыларын *бледі, қрағы, стау* түрінде —

---

* Бұл хатты проф. Қ. Жұбанов ауыл мұғалімі Жанғазы Жолаевқа 1936 жылы жазған. Баспа бетінде тұңғыш рет «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 1958 жылғы 2-номерінде жарияланған. — *Редколлегия.*

бір түбірді екі түрде (*біл, бл; қыр, қр; ыс, с*) жазар ма едік? Бұл қиын болмас па еді? Әлде түбір емлесін біріктіру үшін бір буындыларына да *ы, і* жазбай, *бл, қр, с* жазар ма едік? Бұл соңғының көзге қораш көрінгеннен басқа не міні болар еді? (Буын айыртуды есепке алма. Қандай емле болса да, соған қарай буын жігін таптыру методикасын шығаруға болады). Осы күні *хал (ы) қ — халқ-ы, мұр(ы) н — мұрн-ы* сияқтыларда түбірдің *ы, і* дыбыстары бірде жазылып (*халық, мұрын*), бірде жазылмай (*халқ-ы, мұрн-ы*) жүр. Осыдан көріп жүрген қиындығымыз жоқ. Сонда *біл* мен *бл + еді, қыр* мен *қр + у* сияқтылардағы *ы, і*-лердің ойнамалылығы қалайша қиындық көрсетпек?

3. Құрмалас сөйлемге қазіргі кітаптардың тісі батпаған. Бәрінікі де дұрыс емес.

Құрмалас (меніңше, күрделі) сөйлем екі түрлі:

а) сөйлемінің бір мүшесі *لفظه مفرد* (жалаң сөз — парсыша) жасалмай, ішін жарып ақтарғанда, өзі бір сөйлем болып *لفظه مرکب* (күрделі сөз — п.) болса, осындай күрделі мүшесі бар сөйлем күрделі сөйлемнің (құрмаластың) бір түрі — сабақтасы болады: *мақтаулы жырау — осы. Жырау — бастауыш, осы — баяндауыш, мақтаулы — бастауыштың анықтауышы*. Мұндағы мүшелердің бәрі де жалаң (*لفظه مفرد* жалаң сөз — п.). Сондықтан бұл жай сөйлем. Ал, *жұрт мақтайтын жырау — осы* десек, күрделі сөйлем болады, күрделінің сабақтасы болады. Неге десең мұнда анықтауыш емес, өзі бір сөйлем: *жұрт мақтайтын* солайымен тұрып бір-ақ анықтауыш. Бірақ ішін жарып қарасақ, өз ара бір сөйлем: *жұрт — бастауыш, мақтайтын — баяндауыш*, екеуі қосылып барып *жырау*-дың анықтауышы болады. Өйткені *мақтайтын*-ның тек өзі бұл арада анықтауыш емес: *мақтайтын жырау* десек, мағынасы өзгеріп, өзін өзгелер мақтайтын емес, өзін өзі мақтайтын Науаш сықылды құдай ұрған болып шығады.

Сөйлемнің қай мүшесі де күрделі бола алады: *Білегі жуан бірді жығады* (бастауышы күрделі). *Біздің мектеп — өзің көрген* (баяндауышы күрделі). *Біз ай туа жүріп кеттік* (мезгіл анықтауышы күрделі). *Су қайтқасын барып қайтармын* (бұ да). *Ел жатқанша жүрдік* (бұл да). *Біз келгенде сен ояу едің* (бұл да). *Сөзі көптің ісі өнбейді* (толықтауышы күрделі). *Еңбегі аздан өнбек аз* (толықтауышы күрделі). *Ол аты бәйгеден келгенге мақтанып отыр* (толықтауышы күрделі). *Оның оқуы көп болғанмен, өсуі кем екен. Жасы жетсе де, өзі қартаймапты* (анықтауыштары күрделі).

Күрделі сөйлем болу үшін, күрделі мүшенің бастауышы да, баяндауышы да болу шарт.

б) Жалғасқан сөйлемдердің жинағы — күрделінің салаласы болады.

Жаңғазы — жуас та, Ақжарқын — асау. Бұл — салалас.

Екеуінің айырмасы:

Сабақтаста күрделі сөйлем бас сөйлемнің бір мүшесіне ғана байланысты да, салаласта олай емес, бір сөйлем екіншісіне солайымен байланысты болады, біріне-бірі мүше емес.

4. Тыныс белгілеріне ереже шыққан жоқ. Бұл синтаксис шешілмей, шешілмейді ғой. Ұсыныстар бар.

5. *Бар, жоқ* — зат есім. *Жылдам, аз, көп* — сын есім. *Кеше, бүгін* اسم زمان (мезгілдік зат есім — п.) Абаттың грамматикасында, дұрысты қоя тұрып, дұрыс емес те бағыт жоқ. Бұл — тіл құралдарынан, менің кітабымнан, Телжандікінен теріп алған шөпшек.

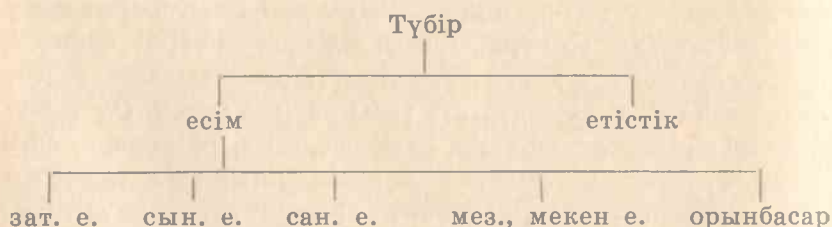
«Мәні ретінде қазақ сөзі неше тапқа бөлінеді?» — депсің.

Жалғыз мәнмен мәселе шешілмейді. Бұл — тіл, منطق (логика — п.) емес. Орыс тілінде «рама» مؤنث (женский род). «окно» — مؤسط (средний род — и.). Бұл тек формалануы, әйтпесе олар «раманы» ұрғашы, «окноны» خنشى (кызтеке. п.) деп білмейді. Сондықтан сөз табын ашу үшін, әр тілдің өзіндегі әр мағына қалай формаланған? Осыны тиек қылу керек. Бұл الير (Алпар — татар ғалымы) марқұмша شكلى «nigezgə toz» деген емес. Формаланудың өзі әр тілде әр түрлі. Біздің тілімізде 3 түрлі өлшеуді қабат алып отыру дұрыс. Үшеуінің бірдей сынына толса, сонда ғана бұл пәлендей сөз табы деуіміз керек. Ол үшеудің бірі — мағына, екіншісі — морфология, үшіншісі — синтаксис ای معنوی مبعث اشكال كلمات نموی (мағына, морфология, синтаксис — п.). Оның үстіне бірден таптастыра салмай, баспалдақтап тізу керек. *Кісі* мен *үшін*-ді қатар қойып, сөздің бір табы зат есім, бір табы демеу деу — қарыс пен құлашты қосып санап, 2 құлаш пен 3 қарыстың жиыны 5-еу дегенмен бір есеп. Дұрысы бір өңкейлеп алу емес пе? Бір сом мен 50 тиінді қосып 51 шығарғанмен есеп бола ма? «кісі» — түбір сөз, «үшін» — шылау. Бұларды тең тап деп санау сом мен тиінді тең көру емес пе?

Мен былай таптастырам:

Матау жалғауыш (союз)	Жетек жалғауыш (послелог)
«мен», «да», т. т. бұлар бір сөзді екінші сөзге бағындырмай, жетектпей тек матастырады.	«үшін», «сияқты», «арқылы», «сайын», т. т. Бұлар септеулер есепті, өздері тағылып тұрған сөзді басқа бір сөзге жетектеді.

Есім — (мағынаша) заттың өзін, не тұрғылықты белгісін көрсетеді; морфологияда көптеледі, септеледі, тәуелденеді, жіктеледі; синтаксисте сөйлем мүшелерінің қайсысы да бола алады. *Етістік* (мағ.) заттың өзгермелі белгісін көрсетеді (морфологияда жіктелмейді, септелмейді, тәуелденбейді, көптелмейді. Етіс қосымшаларын, болымсыз «ма»

-ны, түрлеуіштерді ғана ертеді. Синтаксисте бастауыш *сен* сөзі болғанда ғана баяндауыш болады, басқа мүше бола алмайды).

Есімді өз ара жіктегенде де әр жігінің арнаулы белгілері болады. Тегінде, жоғарғы есім белгісі деп отырғанымыз зат есімдікі. Өйткені сын есім, сан есімдер септелгенде, жіктелгенде, тәуелденгенде, көптелгенде өз мағынасынан шығып, зат есім мағынасына ауысып кетеді.

Қызыл бояуға салған шүберек десек, *қызыл* — сын есім болып, *бояу* деген затқа сүйеніп тұрады. Ал, *қызылға бояған шүберек* десек те, қызыл бояуға бояған мағынасында болады. Мұндай сын есімнің ішінде жасырын тұрған зат мағынасы бар. Осы сияқты «*Онға алып, беске сататын болсын саудегер!*» дегенде *онға*, *беске* дегендер тек сан емес, сан мен заттың мәнісін бірге қосып арқалап тұр.

Сонымен, зат есім дегеніміз мағына жағынан септік, тәуелдік, жіктік, көптік қосымшаларын ертетін сөз, синтаксис жағынан сөйлемнің анықтауыш мүшесі болғанда, тек затты анықтайтын, істі анықтай алмайтын сөз болады (Мұны былай түсіну керек: сын есім мен сан есім заттың да, істің де сыны мен санын көрсете алады: *жақсы кісі жақсы жазады; екі кісі екі келді* сияқты. Зат есім тек зат есімді ғана анықтай алады. *Тас үй* дегендегі *тас* сияқты. Бірақ *жақсы келдің, екі келдің* дегендегі *жақсы* мен *екінің* орнына зат есім жарамайды. Өйткені зат есім етістікке байланысып, істің жайын айта келсе, ол істің не *مسئله* (субъект — п.), не *مورد* (объект — п.) ғана болады да, сыпатын көрсетпейді. Оның үстіне, зат есім өзге бір зат есімге анықтауыш болып келсе, анықтауыш сөзіне тете ғана тұра алады, арасына сөз сала алмайды (мұны былай түсіндіру керек: *биік үй* дегенде анықтауыш сын есім — *биік*). Бұл арада өзінің анықталуышына (*үй-ге*) тете тұр. Бірақ арасына зат анықтауыш салып, *биік тас үй* сияқты, бір табан кейін шегіне алады. Ал, *тас үй* дегендегі *тас* өзі мен *үй-дің* арасына сөз салдырмайды: *тас биік үй* болмайды. Зат есімге *-шы*, *-ші* қосымшасы да жалғанады (*темір + шы*), сын есім, сан есім, мезгіл-мекен есім, есімдік, етістік түбірлер мұны істей алмайды (*ұзын-шы*, *бес-ші*, *бүгін-ші*, *оқы-шы* болмайды).

Сөйтіп, зат есім заттың өзін көрсететін септік, тәуелдік, көптік, *-шы* (кәсіп) қосымшаларын ертетін затты ғана анықтап, анықталушы сөзіне жалғас қана тұра алатын түбір болады.

Есімнің бірқатары заттың өзін емес, заттың не істің тұрғылықты белгісін көрсетеді. Мұның өзі екі түрлі: сан белгі, сыпат белгі. Осыған қарай бірін сан есім, бірін сын

есім дейміз. Сын есім морфологияда *-рақ, -рек, -лау, -леу* қосымшаларын, қосақты қосар буынды өзіне ерте алады: *қызыл — қызылырақ, қызылдау, қып-қызыл*; сан есім морфологияда *-ншы* қосымшасын тағына алады: *бес — бесінші*. Сын есім мен сан есімнің екеуі де синтаксисте затты да, істі де анықтай алады, анықтауыш күйінде анықталушы мен екі араға зат есім анықтауышты не бірі бірін сала алады: *биік (сын есім, анықтауыш), тас (зат есім, анықтауыш), үй (анықталушы); бес биік үй; биік бес үй* дегендер сияқты.

Сөйтіп, сын есім деген заттың, не істің сыпат белгісін көрсететін, шырай үстеулері мен үстеуіштерін ертетін, зат есімге де, етістікке де анықтауыш бола алатын, анықтауыш болғанда анықталушысы мен өзінің арасына зат есім анықтауышты амалсыз салатын, сан есім анықтауышты еркін салатын түбір болып шығады.

Сан есім деген заттың не істің сан белгісін көрсететін, реттік үстеуін ертетін, зат есімге де, етістікке де анықтауыш бола алатын, анықтауыш күйінде өзі мен анықталушысының аралығына зат есім анықтауышты амалсыз салатын, сын есім анықтауышты еркін салатын түбір болып шығады.

Зат есім анықтауышты амалсыз араға салып, сын есімнің сан есім анықтауышты, сан есімнің сын есім анықтауышты араға еркін салатыны қалай?

Бұл былай. *Үй* деген сөздің, мәселен, екі анықтауышы бар екен: бірі — *биік* (с. ес.), бірі — *тас* (з. ес.). Кәне, бұл екеуінің қайсысы бұрын, қайсысы соң тұру керек? *Биік* бұрын, *тас* соң тұру керек — *биік тас үй* түрінде. *Тас* сөзін *үй* сөзімен екі араға жібермеске *биік* сөзінің амалы жоқ. *Екі тас үй* десек, *тас* сөзін өзі мен *үй* сөзінің арасына салмасқа екі сөзінің амалы жоқ.

Ал, олай болмай, *үй* сөзінің бірі, *биік*, бірі *екі* деген екі анықтауышы болса, *биік* пен *екі* сөзінің қайсысы бұрын тұру керек? Мұнда да бірі ілгері ғана, бірі кейін ғана тұрмасқа болмайтын амалсыздық бар ма? — Жоқ. Мұнда *биік екі үй* деуге де, *екі биік үй* деуге болады. Әңгіме мағына екілігінің қайсысында екендігінде ғана: биіктігіне ала-бөле назар салдырғымыз келсе, *биік* сөзін бұрын, *екі* сөзін соң айтамыз (*биік екі үй*); екеулігін басып айтқымыз келсе, сан анықтауышты бұрын келтіреміз де, *екі биік үй* дейміз. Сондықтан сын есім мен сан есім анықталушыға тете орынды бір-біріне еркін береді дейміз. *Биік тас үй* дегенде бұл еркіндік жоқ.

Ескерту: Сөз таптарының бір-бірінен енші алысып болғандары да, болмағандары да бар: *ағаш, темір* сияқтылар тек зат есім болып, *жақсы, ұзын* сияқтылар тек сын есім болып, шекараларын түгел

ашып болған таптар. Енді бұлардай емес, зат есім мен сын есімге ортақ, шөре-шөре есімдер де (әрі зат есім, әрі сын есім болатын) бар. Мысалы: *бала, жас, жарық, сұлу, бай, батыр, жарлы, кедей*, т. т. Бұлар әрі зат есім, әрі сын есім. Сондықтан *жақсырақ, ұзынырақ* сияқты *баларақ, жап-жас, жап-жарық, байырақ, батырырақ, жарлырақ, кедейірек* т. т. бола алады. Таза зат есімге бұл мүмкін емес: *темірірек, ағашырақ* болмайды.

Мезгіл-мекен есім. Бұл орыстың наречиясы мен арабтың *اسم مکان وزمان* — есім мекан уа замандарының (үстеудің — п.) бірқатар қызметін атқарады [...].

Мезгіл-мекен есім болатындар: *кеше, бүгін, мана, енді, әлі, қазір, бұрын, соң, жоғары, төмен, ас, үс, орта, ал; арт, ілгері, кейін, алғаш, бас, бастап, аяқ*, т. т.

Мағынасы — істің мезгілін не мекенін көрсету. Морфологиялық белгісі — *қы (-ғы, -кі, -гі)* үстеуін ертетіндігі: *кеше + гі, бұрын + ғы, ілгері + гі, бастап + қы, ақыр + ғы* т. т.

Синтаксистік белгісі — анықталушысына жалғаусыз жетектеле тұрып, орны (әйтеуір ілгері тұрса болады) еркін болатыны (жанас сөздер).

Бүгін мен Жанғазыдан хат алдым.

Мен *бүгін* Жанғазыдан хат алдым.

Мен Жанғазыдан *бүгін* хат алдым.

Мен Жанғазыдан хатты *бүгін* алдым.

Бұл сияқты орны еркін болушылық септеусіз сөздің басқа таптарында болмайтын, тек мезгіл-мекен есімдерде ғана, немесе септеулі сөзде ғана болатын нәрсе.

Мезгіл-мекен есімге *-ғы* жалғанса сын есімденеді. Зат есімнен *-лы* үстеуі, сан есімнен *-шы* үстеуі, мезгіл-мекен есімнен *-ғы* үстеуі арқылы жасалған сын есімдер тек зат есімді ғана анықтай алады да, етістікті анықтай алмайды.

Ескерту: I. Мезгіл-мекен есім мен зат есімге шөре-шөре болатын сөздер де бар: *жыл, күн, жаз, күз, бас, аяқ, орта, шет*, т. т. сияқты. Бұлар әрі зат есім, әрі мезгіл-мекен есім. Сондықтан екеуінің белгісі де бұлардан табылып қала береді.

Ескерту: II. Басқа есімдер, басқа сөз таптары сияқты, мезгіл-мекен есімдер де екі түрлі болады: бірі — негізгі түрі (жоғарғы келтірілген сөздер сияқты), екіншісі — туынды түрі. Басқа есімдер мен есімшелерге мезгіл-мекен үстеуі (жұрнағы) болған-да қосымшасын жалғап, мезгіл-мекен есім жасай-

мыз. Мысалы: *Ағашта, ауылда, ұзында, сегізде, жазғанда, оқығанда* сияқты. Мұндай туынды мезгіл-мекен есімдер де морфология жағынан ана негізгілер сияқты: *ағашта + ғы, ауылда + ғы, ұзында + ғы, сегізде + гі, жазғанда + ғы, оқығанда + ғы* болады. *Оқығанда* жарық сол жағыңнан түссін. *Жарық оқығанда* сол жағыңнан түссін. *Жарық сол жағыңнан оқығанда* түссін.

Мұны екінші сөзбен айтқанда, бұрынғы жатыс жалғау дегенді септеулердің қатарынан, тіпті жалғаулардың қатарынан шығарып, үстеу (жұрнақ) қатарына қосқан десек болады.

Сөйтіп, мезгіл-мекен есім деген істің мезгілін көрсететін, сын үстеуі *-ғы*-ны ертетін, сөйлемде анықталушысынан бұрын келе тұрып, қай жерде болу жағынан орны еркін болатын түбірлер болып шығады.

Орынбасар есім (есімдік) деп түбірдің де, қосалқы шылаулардың да орындарына жүре беретін түбірлерді айтамыз: *мен, сен, ол* (з. есім орнына), *бұл, сол, ол* (зат пен сын орнына), *мұндай, сондай* (сын е. орнына), *сонша, мұнша* (бұ да), *олай, бұлай* (бұ да), *өйтп, сөйтеді* (етістік орнына), *өйткені, онда* (жалғауыш орнына), т. т.

Морфология, синтаксис жағы да қай сөз табының орнына жүргеніне қарай, есімдер мен етістіктердің тонын кие береді.

Етістік те есімдер сияқты, өз ара сала-салаға бөлінеді. Мұны былтырғы программадан (орта мектептердің) қарарсың. Түсінбегеніңді сұрасаң, айтармын.

Сөз таптары туралы берер жауабым осы.

6-с ұ р а у ы ң а. «Қазақ тілінің грамматикасы» (V клас-тікі) V класс програмының бәріне емес, жартысына арналған. V кластың жартысынан VI кластың жартысына дейін оқылатын кітап II бөлімі, ол биыл шығады. V класта, менің кітабымдағының үстіне, сөз таптарынан есімдер (есімдіктен басқасы) өтілер деп шамаладық. Көп десең, ойың-ды жаз.

7-с ұ р а у ы ң а. «Өлі қосымша, өлі түбір V класқа ауыр соғатын сияқты», — депсің. Сенбеймін. Меніңше, бұларды оқытпасаң, ауыр соғатын сияқты. V класта түбір мен қосымшаны оқытпасақ ғой амалың жоқ. Оқыттың. Ал, бір күні бір бала тұрып, *ұят, оян* деген сөздердің түбірі қайсысы? деп сұраса, не дейсің? *Ұят* тұтас түбір десең, *ұял* болғанда, — *т*-ның орнына *л* қалай келді демей ме? *Оян* тұтас десең, *оят болғанда* *т* келіп *н*-ның орнын қалай алды демей ме? Сонда, *ұят*-тың түбірі өлі *ұя*; *т* — есім жасаушы (*ки-іт, құры-т* сияқты) өлі қосымша; *оят*-тың түбірі — өлі *оя*;

мұндағы т қара-т дегендегі сияқты өзгелік етістің тірі қосымшасы деп шыныңды айтқан оңай емес пе?

Оңай болу мен қиын болу кітаптан болмай, мұғалімнен де болып қалады. Сол себепті бұл жөнінде сенің менде...

شكراً (шәгің) болса, менің сенде شوبام (шүбам) бар. Өйткені басқа мұғалімдер мұнан қиындық көрдік деп айтқан жоқ. Бұларды қалай оқытып едің? Неден бастап, нені үлгіге алып, нені іздеп, нешік жаттықтырып, немен аяқтадың? Неден нендей қиыншылық көрдің? Осыны түгел жаз, сендіре алсаң, мен өзеленбеймін, қол қоямын.

Сәлеммен Құдайберген.

1936 жыл.

II. АЛФАВИТ, ОРФОГРАФИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ ВОПРОСЫ АЛФАВИТА, ОРФОГРАФИИ И ТЕРМИНОЛОГИИ

ПРОЕКТ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА*

Казахский алфавит утверждается в следующем составе (в их алфавитном порядке): Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Gg, Hh, Ii, Kk, Ll, Mm, Nn, Ңң**, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Yu, Xx, Zz, Zz**, Ъь, апостроф, всего 25 букв и один смягченный знак.

а) Из состава казахского алфавита исключаются как лишние следующие буквы: *ө, ә, і, ҕ*.

б) Буквы *ҕ*** и *ҕ* исключаются из-за неудобства их начертания и заменяются: *ҕ* вновь вводимой буквой *z*, имеющей в соответствующем для данного казахского языка значении в унифицированном алфавите, а *ҕ* буквой *h*, имеющей в казахском алфавите, но не имеющей соответствующего звука в составе казахского [языка].

в) В состав казахского алфавита вновь вводится буква *z* с установленным в унифицированном алфавите значением.

г) Соответственно природе казахских звуков, произносимых двояко: и твердо, и мягко, все буквы казахского алфавита, за исключением *l, k, g* (звуки которых произносятся исключительно мягко), обозначают и твердые, и мягкие разновидности соответствующих звуков, тем самым гласные освобождаются от возложенных на них лишних нагрузок — быть знаком различия твердости. Мягкость звуков, входящих в состав слова, обозначается и определяется наличием букв *l, k, g*, а где их нет, там ставится перед словом смягчающий знак (апостроф). Письменные изображения слов, не снабженных апострофом и не имеющих в своем составе звуков *l, k, g*, читаются как твердые сочетания.

Так, налицо возможность без вреда для дела выбросить из казахского алфавита шесть букв, из них четыре (*ө, ә, і, ҕ*) — поллиативы те же самые, которые представляли наибольшее неудобство, и две из шести — основные латинские

* Публикуется впервые, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 680, лл. 103—105. — *Редколлегия*.

** Здесь и далее буквы *Ң, Җ, Ҙ*, отсутствующие в типографии, заменены современными *ң, ж, җ*.

(*u, j*), звуковые значения которых вполне передаваемы оставшимися в алфавите буквами.

Из указанных шести букв четыре (*o, a, j, v*) исключаются как лишние и две (*ç, ʀ*) заменяются другими более удобными буквами: *ç* заменяется буквой *z*, наличной в унифицированном алфавите со значением, соответствующим казахскому языку; *ʀ* заменяется буквой *h*, имеющейся в самом казахском алфавите, но совершенно не используемой из-за отсутствия в казахском языке соответствующего придыхательного звука. Правда, мы несколько уклоняемся от всеобщего звукового значения этой буквы, но подобных уклонений полон всякий алфавит.

Таким образом, целиком устраняются недостатки первого рода; ко второго рода недостаткам, т. е. к тем, которые присущи только казахскому использованию латинизированного алфавита, следует отнести.

1. При переходе на латинизированный алфавит перенесены на него худшие традиции арабского алфавита, вместо того чтобы, пользуясь преимуществом латинского, избавиться от подобных недостатков арабского алфавита.

Из-за нехватки букв при арабском алфавите ряд полных гласных букв казахского языка обозначался удвоенными начертаниями. Так, вместо одной буквы *u* (русское *y*) надо было употребить четыре пары *وُ وُو* *وُو وُو* и вместо одной *i* (русское *u*) — две пары *ي ي*. С переходом же на латиницу эти недостатки не были изжиты, как следовало бы ожидать, они сохранились до сих пор. До сих пор мы обозначаем двумя парными буквами *u* (*uv — uv*) и *i* (*ij, ij*). Вся экономия в этом отношении заключается в том, что вместо четырех пар букв, одинаково обозначающих звук *u* при арабском, употребляется две пары.

Чтобы изжить окончательно вредное наследие арабского алфавита, необходимо (и это вполне возможно) отказаться от каких бы то ни было двойных начертаний, тогда две пары *uv, uv* заменит одна буква *u* и две пары *ij, ij* — одна *i*. Это не только не вызовет затруднений, но и сделает излишними для казахского алфавита буквы *j* и *v*, поэтому мы исключаем их из алфавита.

2. Если первый недостаток этого рода заключался в перенесении плохих сторон арабского алфавита на латинский, то второй в противоположность первому характеризуется отказом от единственно положительного достижения казахского арабизированного алфавита в деле приспособления чужой графики к особенностям казахского языка. Это система введения в алфавит смягчающего знака, благодаря которому количество гласных букв сокращается чуть ли не наполовину.

Дело в том, что каждый звук казахского языка (за исключением трех: *l, k, g*, которые звучат всегда мягко) имеет по две разновидности звучания: твердое и мягкое в зависимости от того, каково его фонетическое окружение в слове, иногда даже в слове. Сочетание твердого и мягкого звуков в одном слове, часто даже и в целом слове, — явление, невозможное для казахского языка.

Эта особенность казахских звуков дает возможность (собственно говоря, так и только следует) обозначать обе разновидности одного и того же звука одной буквой, а для различения мягкости или твердости звуков, вошедших в состав слова, достаточно поставить смягчающий знак перед словом. С 1912 года, когда впервые была выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъят, т. е. в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков, кроме таких, какие свойственны природе арабского алфавита, не ощущалось. Надо заметить, что и отказ от этой системы при принятии латинского алфавита произошел, собственно говоря, по нажиму Ученого совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана.

Система эта, наиболее соответствующая особенностям казахского языка (собственно не только казахского), удобна и теперь, при новом алфавите, так как она несколько не связана с графической природой арабской письменности и с тем же успехом одинаково применима ко всем системам алфавитов.

Для доказательства применимости этой системы достаточно сослаться на «проекты алфавитов для всех языков» известного дилетанта — профессора Яковлева, дважды «открывшего Америку» своей математической формулой построения алфавита (см. его доклад на Тюркологическом съезде и статью в журнале «Культура и письменность Востока», 1928, № 1), где он обосновал письменность «математически сформулированного алфавита» применительно к латинской графике. Что же касается существа дела, то премудрая «математическая формула построения алфавита» была лишь ученым плагиатом. Это была переуплощенная в математику казахская система сокращения букв, созданная для заметания следов, как и сознавался сам Яковлев.

Если применить эту систему, то казахский алфавит сократит число своих букв с 29 (что налицо теперь) до 25 и в состоянии будет освободиться как от удвоенных обозначений долгих гласных, так и от поллиативных букв. К тому же становится возможным ликвидировать тот разрыв, кото-

рый существует между изображениями международных слов и их обозначениями в казахском.

Против введения этой системы могут быть [выдвинуты] два возражения.

1. Что авторство этой системы принадлежит классовому врагу казахских трудящихся Байтурсунову.

2. Что это будет возвратом к старому, пройденному этапу развития казахской письменности.

Что ни то, ни другое из этих возражений несерьезно и оба они далеки от марксистско-ленинского подхода к [вопросу о] «возврате к старому» и к вопросу о наследии, нетрудно убедиться.

Когда-то Дюринг обвинял Маркса в «возврате к старому», к первобытному коммунизму, но не только «Анти-Дюринг» Энгельса, но и вся история с тех пор все продолжает доказывать, что есть полный возврат — замыкание круга и есть приближение, повторение, «развитие по спирали», идущее по закону отрицания, что первый тип возврата равен покою, а второй вид «возврата» есть высший принцип развития.

И впредь в нашем повторении системы сокращения букв — полный возврат к 1912 году, а не отрицание отрицания, что было бы неизлечимой слепотой.

И второе возражение не выдерживает критики, потому что всякое культурное и иное достижение, оставленное нам нашими врагами, — это наше законное наследие. Отказываться от подобного наследия так же глупо, как было бы глупо отказаться от хороших фабрик, транспорта, университетов и других ценностей, оставленных буржуазией, и отказаться просто потому, что они до их национализации принадлежали классовому врагу. Мы не откажемся ни от чего, что составляет лучшее в творениях предыдущей истории, если оно в наших руках может быть полезно для нас.

3. Третий недостаток, имевший место в казахском алфавите, это то, что он был заполнен лишними, без всякой надобности введенными буквами, тогда как прекрасно можно было бы обойтись без них. Такими лишними буквами в казахском алфавите были буквы: *h*, *j*, *v*. Первая буква была совершенно излишней потому, что в казахском языке [она не употребляется], если не принять в расчет 2—3 междометий, а ведь не для всех междометий можно ввести буквы: нет соответствующих звуков. Вторая и третья буквы (*j*, *v*) не нужны потому, что звуки, которые ими обозначаются, можно и легче передавать гласными буквами *i*, *u*. Поэтому вторая и третья буквы исключаются из алфавита, первая (*h*) сохраняется с измененным значением, соответствующим значению исключенной из алфавита буквы *g*.

К ПРОЕКТУ РЕФОРМЫ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА*

Недостатки действующего казахского алфавита можно свести к следующим двум моментам.

1. Недостатки, присущие всей системе нового латинизированного алфавита, т. е. не только казахскому алфавиту, но и всем разновидностям унифицированной системы графики.

2. Недостатки, имеющие отношение только к использованию латинизированного алфавита в казахском языке.

К первого рода недостаткам относятся формы тех букв, которых не было в самом латинском алфавите и которые были введены из-за необходимости обозначать звуки, отсутствующие или не обозначающиеся особым знаком просто по традиции в европейских языках. Подобные новые буквы создавались либо путем заимствования из других алфавитов (например, заимствование буквы *z* из русского и *g* из немецкого готического алфавита), либо путем изменения форм

более близких по звуковому значению латинских букв, снабдив последние дополнительными штрихами (перечеркивание, прибавление хвостика, перевертывание, растягивание ширины, снятие поперечных черточек и т. д.). Так, на графической базе латинских букв образовались новые буквы-поллиативы: *ø* (перечеркнутая *o*); *ç, ŋ* (снабженные хвостиком *c, n*); *ə* (перевернутая *e*); *g* (растянутая *g*);

z (*z* со снятой поперечной черточкой).

Неудобства этих поллиативов заключаются в том, что в силу графической несовершенности не только в скорописи,

* Публикуется впервые, взята из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 378. — *Редколлегия.*

но и в печатном тексте [они] смешиваются между собой, становятся неразличимыми фигуры: *e, ə, e, o* — с одной стороны, и буквы *ç, ğ, z* — с другой; при наличии буквы *j* фигура *ğ* смешивается с сочетанием букв *oj* и т. д.

Эти неудобства настолько ощутимы, что наши издательства и редакции газет периодически терпят колоссальный убыток из-за потери бумаги при конфискации целых тиражей газет и учебников из-за наличия в тексте вызванных этими недостатками грубых искажений, часто превращающихся в нецензурные выражения.

В лучшем случае подобные искажения устраняются с помощью наклеек, что вызывает не только дополнительные расходы и работы, но и задерживает поступление продукции печати к читателям.

Эти недостатки нового латинизированного алфавита уже давно замечались всеми, и в настоящее время (надо сказать с большим хвостистским запозданием) занимается этим вопросом сам ВЦК НА, но пока еще он не смог найти выхода из положения. Не будет, пожалуй, пророчеством, если скажем, что ВЦК НА не в состоянии будет разрешить этот вопрос пока не изживет нынешнюю свою замкнутость, кабинетный характер своей работы, пока будет по-прежнему оторван от практического культурного строительства мест и пока не возьмет курс на дифференцированное изучение условий каждой нацреспублики, чтобы выяснить фактические возможности каждой в отдельности.

Эти недостатки, присущие всей системе унифицированного алфавита, вполне устранимы для казахской письменности, если только будут учтены звуковые особенности казахского языка. Буквы-поллиативы, представляющие наибольшие неудобства, и все-какие из основных латинских свободно можно исключить из состава казахского алфавита, причем одни из них будут исключены как лишние, из-за ненадобности, а другие могут быть заменены более удобными основными латинскими буквами, вошедшими в состав унифицированного алфавита.

О буквах для согласных звуков

Ни одна из существующих букв, [употребляемых] для [изображения] согласных звуков, не может быть исключена из алфавита: они необходимы и затруднений с ними в письме мало.

Живой казахский язык (в особенности Южного Казахстана) имеет еще три согласных звука, которые не включены в казахский алфавит. Это *f, h* и *x* (первые две — в меж-

дународном употреблении, а последняя — в русском). Северные казахи (более татаризованные) звук *x* заменяют звуком *q*, но не заменяют, а просто игнорируют звуки *f* и *h*, существующие и в их живом языке. Перспектива развития казахского языка, тенденция обогащения этого языка терминами и словами, обозначающими технику и действия современной культуры, из иностранных языков (преимущественно из русского) не дадут возможности так просто их игнорировать. Из учета этого и необходимости унификации алфавита с остальными [алфавитами] турецких народностей следует ввести в [казахский] алфавит эти три согласные буквы: *f*, *h* и *x*.

Об апострофе в казахском письме

Апостроф сохранить как знак препинания без какого-либо буквенного значения и без придачи значения толкователя твердого или мягкого произношения звуков и слов. Апостроф — знак подчеркнутой паузы в середине одного и того же слова и ничего больше. Апостроф разделяет условное сочетание букв в одном слове: сокращенных названий от приставок и окончаний к ним.

Об иностранных словах в казахском языке

Необходимо установить три условия при введении в казахский язык иностранных слов и советизмов:

1) принимать без изменения первоначальные слова в русском варианте, а не производные от них слова;

2) при склонении и спряжении первоначальных слов употреблять только казахские окончания;

3) все производные слова от первоначальных слов производить согласно законам казахского языка.

Примеры: федерация — *federatsija*, федерировать — *federatsijalav*; классификация — *klassifikatsija*, классифицировать — *klassifikatsijalav*; коммунист — *kommunist*, коммунистический — *kommunist*; Коммунистический интернационал — *Kommunist internatsional*.

Кроме того, нельзя ограничивать введение международных терминов и советизмов. При этом следует совершенно игнорировать теоретизированные законы сингармонизма из расчета, что сингармонизм — не такая постоянная категория в казахском языке, что международные термины и советизмы одолеют эту преграду не хуже арабских слов: *qudret*, *qьzmet*, *qasiet*, *qurriet* и т. д.

26. VI 1934 г.

ҚОСАР МА, ДАРА МА?*

(Ұу, Үу, ый, ій-лердің емлесі жөнінен)

Араб әрпін қолданып жүрген кезімізде сөздің басында дауысты дыбыс тұра қойса, жазғанда оның алдыңғы жағына бір «әліп» әкеліп сүйеп, мұны «сүйеу таяқ» деп атаушы едік. Бұл шынында да сүйеу таяқ қана еді. Үйткені дауысты дыбыстың алдынан қойылған «мәтсіз әліп», басқа әріптердей, белгілі бір дыбыстың таңбасы болмайтын-ды. Ол тек — ескі әдеттің нендей оңбағанынан да безіп кетуге ба-тылы бармайтын, шығандап шауып соны жол сала алмайтын, дағды құлы мешеудің көкірегіне демеу, жанына сүйеу болу үшін ғана керек еді. Сонда да сол түкке керегі жоқ сүйеу таяқ араб әліппесін жамап кигенімізден кейін де он бір жыл өмір сүріп, 1924 жылы ғана қазақ жазуының ең-сесінен шақ түсті. Орыс әліппесі мен емлесінің денесіне неше жылдай сүлік болып қадалып келген ь-пен «ять»-тер-дің 1905 жыл революциясында қызу көтеріліп барып, реак-ция дәуірінде бойын жасырып келіп, 1917 жылда қайтпасқа кетуі кездейсоқтық, немесе, жай тұспа-тұс келгендік емес қой. Тіршілік арқауы құр дағдыдан есілген шірік, ескі дағды бұғалығы үзілген кезде, мардымы бітіп, өзінен-өзі құрып, жоғалып кеткен ғой. 1917 жылдың, осындай, бұғау бұзар күші бізге дарымаған болса, кім біледі, сүйеу таяқ пүйретіліп әлі күнге шейін жүрген, әлде де оны сүйеу көр-ген адамдар болған болар еді тағы. Мұндай, сау денеге ау-ру егетін сүліктерден арылып келеміз-ау, сонда да «ауру қалса да, әдет бірден қала қоймайды» ғой. Біздің жазудың

* Бұл мақала алғаш рет «Мемлекет термин комиссиясының бюл-летенінің» 1935 жылғы 1-номерінде («Қазақстан» баспасы, Алматы) жарияланған. — *Редколлегия.*

қалған ауруынан қала келе жатқан бір әдет бар, ол — әріп қолданудағы қосар таңбалар: бір дыбысты екі әріп, төрт әріппен белгілеулер: орыс әрпімен жазғанда су, ты, ти болып шығатын сөздерді *suв* («сұу»), *тыj* («тый»), *тиj* («тий») қылып *ұ + у, ү + у, і + й* қосарларымен таңбалайтын әдетіміз. Бұл ескі аурудың сүлеленіп, созылып келе жатқан бір сарқыншағы ғой; мұның неден ұшынып, қалай пайда болған дерт екенін, кім қандай еммен бұл науқастан арылғанын қысқаша бір шолып өтелік.

1. Қосар әріп бізде қайдан басталады?

Араб әліппесінің біздің тілімізге үйлесімсіздігін жұрт ерте-ақ сезе бастаған болатын. Қазақ тілінде жазылған қағаздардың қандай ерте кезден қалғандарын алып қарасаңыз да, жазуды дағды қылған адамның ісі болса, онда араб әріптерін қазақ дыбысына шақтау, белгілі бір әріп, белгілі бір таңбаны белгілі орындарда белгілі бір түрде қолданған емле элементтерін көресіз. Мәселен, *с* дыбысының жуан естілетін жеріне *сат*, жіңішке естілетін жеріне *сын* жазатын, *т* дыбысының жуан естілетін жеріне *тай*, жіңішкесіне *ти* жазатын. Жуан *з*-ның орнына бірде *зат*, бірде *зай* жазып, жіңішке *з*-ның орнына *зий* жазатын. Тағы-тағы осындай әркім өзінше өз бетімен болса да, көпшілігінде белгілі бір қалыпқа айналған «емле іздеушілік» өте ерте кезден-ақ басталған сияқты. Дауысты дыбысты таңбалаудан осындай стихия түрінде іздену болғандығы сезіледі. Сөйтіп, араб әрпінің кемістігін сезу, мүмкін болғанынша сол әріптердің өзін қазақ тілі дыбыстарына үйлестіру шарасы қалам ұстағандардың арасында көптен қозғалған; теория, проект түрде емес, практикада ертеде қолданылған іс болатын. Беріректе жазылып, басылған бірқатар кітаптарда осы күнгі *ы, і* дыбыстарын таңбалау үшін бұлардың өзін әріппен белгілемей, алдындағы дауыссыз дыбыстың әрпінің үстіне үтір қою, осы күнгі *у* дыбысы үшін *уау*-дың үстіне үш нүкте қою, *йй* дыбысын ашып көрсету үшін «аст белгісін» (кәсре) салу, тағы-тағы осындайлар жиі кездесетін болды. Сондықтан, араб әліппесіне Байтұрсынұлы істеген өзгерісті араб әрпін жамаудың басы деп санау — тарихи қате, ол — бұл жөнінде бола келген өзгерістердің сірге жияры, соңы, тұйықталып тынған жері деп қана түсіну керек.

Байтұрсынұлы жамап шығарған әліппе мен емле қазақ дыбыстарын жіктеу, таңбалау жөнінде дәлірек, түгелірек болған болса, онда оның өзбетімен тауып шығарған нәрсесі болмайтын-ды. Ильминский, Мелиоранский, Радлов сияқты оқымыстар, Ронгинский, Алекторов сияқты миссио-

«оқуу» да онда «оқуу», «тау» онда «тау» болып жазылушы еді. «Оқуу құралы» дейтін кітабы «оқу құралы» болып жазылатын еді де, бірақ — *қу* тізбегі бірде осылай «*қу*» болып оқылады да, енді бірде «*қу*» болып оқылатын еді. Бұл үлкен шатақ еді. Осы шатақтан құтылмақ болғандағы қармағаны әлгі қосар әріптер болды. Бірақ, шатақтан құтқару орнына, қосар әріптер одан да әрі қосарлана, шатақты шиеленістіре түсті. Араб негізді қазақ әліппесінің өлер алдындағы соңғы тынысы болған 1924 жылғы емлесінде бұрынғы *уу* түріндегі жалғыз қосар төлдеп: *уу, іу, ұу, үу* деген төрт қосар болып шықты. Латын әліппесін алған кезімізде де қазақ тілі дыбыстарының табиғатын тануымыз сол бұрынғы күйінен көп ұзамағандықтан, ескі арабша әліппеміздегі қосарлылық ауруын ала келіппіз. Бар жеңілдеткеніміз-ақ төрт қосардың орнына екі қосар қалдырып: *уу, іу, ұу, үу* орнына *уу, үу*-лерді ғана қолданғанымыз. Бұл — аурудан айығып кету емес, бөленің жарымынан құтылып, жарымын сақтап қойғанмен бір есеп, *ый, ій*-лер жөнінде бұ да болған жоқ, түгелімен бұрынғыша жаңа емлеге кірді.

Сөйтіп, біздің қосар әріптердің төркіні түгелімен Ахмет емлесіне барып тіреледі. Апострофтан шошынып, әсіре қызылдыққа салынып жүрген қайбір жолдастар мұны жақсы аңғаруы керек.

2. Қосар әріпті жақтаушылардың дәлелдері

Қосарды жақтаушылар бұлардың бір дыбыс емес, екі дыбыс болғандықтан екі таңбамен белгілеу керек деседі.

Әуелі-ақ, бұларда екі дыбыс бар ма, жоқ бір-ақ дыбыс бар ма? Мұны айырып беруге қосаршылардың өздерінің де өрелері жетпейді. Бар айтатын дәлелі екі-ақ түрлі: 1) *уу, үу, ый, ій*-лерден кейін жалғанатын жалғау — дауысты дыбыстан кейін келетін жалғауға ұқсамайды, дауыссыздан кейінгі жалғаудай болып отырады: дауыстылардан кейін *бала-сы, еңсе-сі* болып, тәуелдеу жалғауы *-сы-сі* түрінде ұшырайды да, барлық дауыссыздардан және *уу, үу, ый, ій*-лерден кейін *ы, -і* түрінде:

<i>Ауруу-ы</i>	<i>Бій-і</i>
<i>Өсүү-і</i>	<i>Ат-ы</i>
<i>Сый-ы</i>	<i>Ел-і</i>

болып кетеді; сондықтан жалғау түріне қарай, *уу, ый*-ларды қосар дыбыстар деп, оның соңғысын дауыссыз *у, й* деп білу керек дейді.

Бұл — салмақты дәлел емес. Дыбыстың түрін жалғауға қарай тану — қазақ тілін зерттеу тарихының төменгі саты-

ді. Егер осы күншығысшылар мен миссионерлер шығарған әліппе болмаған болса, Байтұрсынұлы әліппесі де болмайтын еді. Тіл, әліппе мәселесінің тарихынан түк хабары жоқ кейбір азаматтар, өмірінде Байтұрсынұлының грамматика емшелерін оқып шығып көрмеген, өзі ұқпаған да болса, «ол Америка ашқан жоқ еді» десең, мұның «солақайлық», «демагогия» деп өре түре келетіні бар, бұлардың құлағына алтын сырға!

Байтұрсынұлының араб әрпіне кіргізген өзгерісі — бірқатар әріптердің үстіне үтір, мәт қою (бұл бір), арабтың әмзесін дәйекшілікке алу (бұл екі), қосар әріп енгізу (мұнымен үш). Міне, осы үшеуінің ішінен шынымен Байтұрсынұлы шығарды деуге жарарлығы — қосар әріптер. Үйткені үтір қоюды алдымен Түркияда Шамсиддин Сами шығарған, онан кейін Татарстанда Қажом Насири, бұның артынан Нади Махсудов осы күнгі біздің у, ү әріптерінің орнына жұмсаған. Н. Махсудов өзінің жазған кітаптарында да, «Юлдыз» дейтін газетінде де «үтірлі уауды» үзбей отырған. Мәт пен әмзе таңбаларын да жуан а мен жіңішке ә орнына алу солардан қалған-ды. Сүйеу таяқ болса, бұл бұрыннан болатын. Бұрын болғанда, бұл — Қожа-Ахмет Ясауида да, шағатай жазушыларында да болып отырған. Дауысты дыбыс алдынан сүйеу а қою әдеті арабша жазуға ескі ұйғыр әліппесінен (осы күнгі монғол әліппесі сол ұйғыр әліппесінің негізінде) қалды деуге толық қақымыз бар; үйткені ескі ұйғыр жазуында сөз басындағы дауысты дыбыс алдына а қою бар-ды. Әйтпесе араб жазуының өз әдетінде бұл жоқ. Бірақ, ескі ұйғыр жазуы кезінде бұл сүйеу таяқ емес, бар дыбыстың таңбасы болса керек.

Сонымен Байтұрсынұлының сыбағасына еркін тиетіні — жалғыз-ақ қосар әріптер. Бұлар да оның алғашқы жобасында бүгінгі ұғымдағыдан көріне басқа еді. Мәселен, ұу дыбысын Байтұрсынұлы да, бөтендері де соңғы кезде бұл бір дыбыс емес, ұ мен у-дан, ы мен у-дан құралған екі дыбыс деп жүрсе, 1912 жылғы «Айқап» журналының 4—5 сандарында шыққан алғашқы жобасында Ахмет ұу дыбысын жалаң дыбыс деген болатын, қай жерде екі ұ-мен белгіленгені — тек әріп жоқтықтан болды деген болатын. Сондықтан да алғашқы жамалған әліппеге үстіне үш ноқат қойылатын уау кіргізілмеген болатын. ұу-ды бірде ұу, екіншіде тек ұ ретінде — екі түрде таңбалаған еді. Оның үстіне у дыбысы да сол ұ-мен белгіленген еді. Сонымен осы күнгі біздің ұу, уу, ұ, ү, у әріптерімізбен таңбалап жүрген 3(5) түрлі дыбыстың бәрі де жалғыз у-мен көрсетілетін жерлері болушы еді.

Араб әріптерін, мағынасына қарай, осы күнгі әріптерімізбен таңбалағанда, осы күнгі «тұр» да онда «тұр»,

да жүрген кезіндегі кустаршылықтың қалдығы. Әйтпесе, дыбыстың қандай нәзік түрлерін де айырып бере алатын эксперименталь фонетика аспаптары бар. Біздің заманымызда қай дыбыстың қандай дыбыс екенін айыру үшін жалғауға апелляция берудің өзі бір ұят әңгіме. Жалғау ерте кездегі қалыпты ғана көрсетіп, дыбыстың осы күнгі бет алысын көрсетпей де қояды. Қазақ тілінде -лы жалғауы дауысты дыбыстар мен у, й, р-дың соңынан ғана келеді де, қатаң (үнсіз) дыбыстан кейін -ты (-ті) түріне көшеді; *бала, тау, ой, ар* сөздері: *бала-лы, ой-лы, ар-лы* бола тұрып, *ат, ес* сөздерінен *ат-ты, ес-ті* болып сөз тудырылады. Сөйте тұра, *жар-ты, Шідер-ті* сияқты сөздерде солар р-дан кейін жалғау -лы болмай, -ты болып кетеді. Оған қарап р дыбысын қатаңның қатарына қосуға бола ма екен? Түрік тілінде *су, оқу*-дағы ұу-лар жалаң дауысты, сондықтан олар *su oqu* деп жазады. Бірақ жалғау түрін алсақ, онда ілік жалғау дауыстыдан кейін -ның, дауыссыздан кейін -ң болады да, ұу-дан кейін ілік жалғау -йың болып, жеке бөлініп шыға келеді. Осыған қарап,— осы, жалғауы дауыстыға да, дауыссызға да ұқсамағанына қарап,— түрік тілінде ұу дауысты да емес, дауыссыз да емес деуге бола ма?

Дыбыстың дауысты, не дауыссыз екенін тәуелдеу жалғауына қарай айыратын болғанда, *қай-сы, анау-сы, мынау-сы* сөздеріндегі тәуелдеу -сы болып кетті деп, бұлардағы й мен у-ды дауыстыға қосу, сөйте тұра, *сай-ы, тау-ы* дегендегі й мен у-ды (жалғауы ы болғандықтан) дауыссызға қосу керек болар еді. Бұл, әрине, ересек адамның ісі емес, баланың ойны болған болар еді.

Сондықтан, бұл дәлелді дәлелге есеп етуге болмайды. ұу, үу, йй-лардың әрқайсысында екі-екіден дыбыс бар деушілердің екінші, әрі бар күшті дәлелі — бұл қосар әріпті дыбыстар ерте кезде бір дауысты, бір дауыссыздан құралған екі дыбыс болған деседі. Мұнысы дұрыс: «су» сөзі бұрын бірде «сұу», бірде «сұғ» түрінде; «ашу» сөзі бұрын «ашығ» түрінде; «бу» сөзі «бұғ» түрінде; «тій» сөзі «тег», «би» сөзі «бег» түрінде болулары рас. Бірақ, бұрын сондай болушылығының өзі осы күні де сондай екендігіне, немесе, осы күні қосар таңбамен жазудың дұрыстығына дәлел бола ала ма? Бізден басқа, бізбен көрші елдер (татар, башқұр, өзбек, азербайжан, қырым елдері) баяғыда екі дыбыстан құралған еді деп бұларды қосар әріппен таңбалап отыр ма? Жоқ, баяғының қара шаңырағы біздің еншімізге тиген бе? Бұрын екі дыбыс (бірі дауысты, бірі дауыссыз) болған жердің бәрі бірдей қосар әріппен таңбалана беретін болғанда, «сары» сөзі бұрын «сарығ» түрінде болған; сондықтан, етістікке айналған кезде «сарғ-ай» болып ғ пайда болады.

Онда мұны да «сарғу» немесе «сарый» түрінде жазбақшымыз ба? «Тірі» сөзі «тірік», «торы» сөзі «торық» түрінде болған, әлде бұларды да «тірій», «торый» деп жазамыз ба? Әрине, жаза алмаймыз. Олай болса, бұл сияқты өткендегі ата-тегінен шығарып әкеліп ұу, ій-лердің әрқайсысы екі-екі дыбыстан деушілік — құлақ асарлық дәлелді әңгіме де бола алмайды. Сөйтіп, қосар әріппен жазуды мақұлдайтын екі дәлелдің екеуі де дәлелдікке жарамайтын болып шығады.

3. Ұу, ій-лер шынында бір-бір дыбыс па, жоқ, әрқайсысы қос дыбыстан ба?

Әрбір жеке дыбыстың қай жерде қандай болып ұшырайтынын анықтау үшін бүгінде ғылым түрлі аппараттар қолданып, эксперимент жолымен мәселенің түйінін шешіп отырады. Бірақ біздің қазақ тілі дыбыстары мұндай эксперименталь зерттеу көрген емес. Мына дыбыстары қосар дыбыс деп жүргендер де ғылым қорытындысына сүйеніп айтып жүрген жоқ, әркім өз көңіл орайымен соғып жүр. Сондықтан, бұл туралы қазақ тілінің зерттеген оқымыстардың пікірін шолып қаралық.

Түркі тілдерінің ең ірі маманы академик В. Радлов өзінің неміс тілінде шыққан «Phonetik der nordlichen Tuerksprachen» («Терістік түркі тілдерінің фонетикасы») деген кітабының I томында бұл дыбыстарды қосар дыбыс демей, жалаң деп кеткен. Бірақ, бұл біздің ұу, ій-лерді Радлов «ұзын дауысты» деп, ұзындық белгісімен айырып таңбалаған. Радловтың қазақтың ұу, ій-лерін ұзын деуі, әрине, қате. Үйткені қырғыз тіліндегі секілді ұзындық-қысқалық қазақ дыбыстарында жоқ. Мұны Радлов та білген. Бірақ Радловтың ұзын деуі тек қысаң ұ, ү, ь, і-лерден айыру үшін болса керек. Ондай болса, дұрыс, Радловтың бір айтқаны: ұзын ұ, ұзын і-лерден соң дауысты келе қойса, екеуінің арасына бір жарты дауысты тығылады, *су, би* болады да, *сұуат, бйіік* болады деген. Бірақ, жазуда ол жарты дауыстыны елемей, таңбаламай кетіп отырған. Біздің *тйіін, бйіік* деп жазылатындарымызды да Радлов *тін, бік* деп жазған. Кейін 1884 жылы шыққан «О языке Куманов» дейтін шығармасында да Радлов ұу, ій-лердің жалаң дыбыс екенін мойындаған. Ноғайбақтарға арналған оқу құралдарында миссионер Ильминский ұу, үу-лерді *уу, еу* таңбаларымен белгілеген болатын еді. Радлов мұны да жай, шартты таңба деп қараған (соңғы кітабының 25-бетін қара). Сөйтіп, Радлов бұл дауыстардың қос емес, жалаң екенін мойындап кеткен.

Қазақ тілінің грамматикасын ең жақсы тексерген профессор П. Мелиоранский де осы Радлов пікірінде болып,

ұу, йй-лерді жалаң әріппен таңбалаған. Бұл дыбыстардың татар тіліндегісі мен қазақ тіліндегісінің ешбір айырмасы жоқ. Ал татар тіліндегісін эксперименталь түрде тексеріп келіп, Ғалымжан Шарап бұлардың жалаң дыбыс екенін ашты. Татар, түрік тілдерін эксперименталь фонетика жөнімен көп зерттеген оқымыс Богородицкий «О корневом вокализме в турецком языке» деген еңбегінде ана Радлов пікірін қуаттап, бұларды жалаң дыбыс деп шығады.

Міне, бұл жөніндегі ғылымның көзқарасы осындай. Ал ұу, ый-ларды қосар дыбыс деп жүргендер өз жандарынан шығарып жүргендер, ғылым табысынан аулақ қалғандар. Сондықтан қосар әріпті жақтау үшін олардың дыбыстары да қосар дегісі келген көзқарасты ғылым жөнінен салмағы бар пікір екен деуге болмайды.

Мұндай дыбыстарды қосар әріппен таңбалау, байқасақ, ел-елдің бәрінде де болған екен. Ескі грек емлесінде ұу дыбысын оу әріптерімен таңбалау болса, мұны ескі грузин әліппесінде де көреміз. Осы күнгі грузин әліппесіндегі ұу әрпі дара әріп. Бірақ бұл дара әріп ескі грузиннің шеркеу әліппесіндегі о әрпі мен у әрпінен қосылып жасалыпты (Н. Марр. «Грамматика древнегрузинского языка»). Ескі славян әліппесінде де у бұрын дара әріп емес еді: ы мен у-дің екеуінің қоспасы еді, кейін екеуі кірігіп барып, бір әріп болды. Француздар у -ды осы күнге шейін оу -мен белгілейді. Кертартпа ағылшын әліппесінде, оо (екі о) у орнына, қосар е (ее) йй орнына жүреді. Армян әліппесінде күні бүгінге дейін у дыбысын оу-мен таңбалайды.

Міне, мұның бәрінде де дыбыстың екеу болмай-ақ біреу бола тұрып-ақ, тек ескідегі әдетпен қосарлы әріптермен таңбаланып жүргенін көреміз. Бірақ әрпі қосар екен деп дыбысы қосар бола бермей, дараланып қалып, жазу мен айтудың екеуі екі жаққа кеткенін көреміз (француз, ағылшын, армян әліппелері). Көбісінде бұрынғы қосар әріптер кіргізіп, бір дара әріп болып кеткенін көреміз (орыс, грузин). Қосар әріптің алдағы тағдыры осы. Оны қаншама сүйрете бергенмен де, о сүйреткің тек өз бойыңа салмақ болмақшы да, дыбыстың қосарлығын сақтап қала алмақшы емес.

Оның үстіне қосар әріптің жазудағы қиыншылығымен санаспай тағы болмайды. Бірқатар мектептердің балалары қосарымен жазып жатуға ерініп, ұ мен у-дан құрап бір әріп жасап алыпты, сонда онысы ағылшын мен немістің дубель juv-ындай w болып шыққан. Оның өзі көпшіліктің даралауға ұмтылғанын көрсетпей ме? Қосар әріп болғаннан кейін қате жазу да көбейеді. Баланың қатесінің төрттің бірі осы күні ый орнына йй, йй орнына ый жазуда; ұу

орнына ұу, үу орына ұу немесе у жазуда болып отыр. Мұнымен есептеспеске болар ма екен?

Біз емлені ермекке түземейміз, оңайлансын деп түзетеміз. Олай болса, мына қосарлы жазудан құтылуымыз, мұның орнына дара әріп алуымыз керек.

Дара әріпті де жанымыздан шығарып, не жаңадан кіргізуге болмайды, осы күнгі қазақ әліппесінің ішінде бар, керші елдерде осы мағынада қолданылатын, латын әрпінің жер жүзілік практикасында ұсталып жүрген и мен і-ні, біріншісін ұу мен үу орнына, екіншісін ый мен ій орнына алу жағындамыз.

**ВЫСТУПЛЕНИЕ Х. ЖУБАНОВА
НА НАУЧНО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
В Г. КЗЫЛ-ОРДЕ 2—4 ИЮНЯ 1929 Г.***

Председатель. Следующее слово имеет т. Жубанов. Жубанов. Я хочу остановиться лишь на принципиальных моментах построения нашей орфографии [...].

Что же касается деталей, то, пожалуй, я их не затрону, так как я согласен со всеми теми замечаниями, которые сделал Константин Кузьмич Юдахин, о них у нас еще заранее была договоренность. К ним я не нахожу надобности чего-нибудь добавить.

Собственно, какой принцип орфографии нам нужен: морфологический или фонетический?

Здесь, мне кажется, решающую роль играет природа того языка, для которого вырабатывается орфография, как это было отмечено в докладе, а природа нашего языка сама за себя говорит, что у нас орфография должна быть построена на фонетической основе [...]

Если бы даже мы и избрали морфологический принцип правописания, то и тогда, думаю, было бы такое же правописание, какое мы называем фонетическим, и больших различий между морфологическим и фонетическим принципами правописания не могло бы быть, потому что морфологический, вернее этимологический, принцип может быть осуществлен только в отношении основы, а в отношении приставок — никогда, потому что этимология приставок никому не известна. Для того чтобы был этимологический, а это все равно исторический принцип, начертание каждой части речи должно соответствовать той форме, которая первоначально зафиксирована в литературе и считается в по-

---

* Опубликовано в стенографическом отчете научно-терминологической конференции. Кзыл-Орда, 1929.— *Редколлегия.*

нениях современных языковедов как будто первоначальной формой. А какая частица от какой формы произошла, как изменялась, является ли архетипом *лар* или *дар*, или *тар* — это недоказуемо при современном состоянии лингвистики.

Поэтому-то принцип, предложенный профессором Чобан-заде, я переиначил бы: не основа фонетическая, приставка морфологическая, а, наоборот, основа этимологическая, а приставка фонетическая. Тогда у нас получилась бы идеальная орфография, потому что основы имеют постоянную форму, они не изменяются, за малым и то закономерным исключением. Поэтому я говорю, что у нас не должно быть больших различий между морфологическим и фонетическим правописанием, кстати, во флективных языках это невозможно.

Для того чтобы не создавать различных форм одного и того же слова, совершенно не требуется прибегать к морфологическому принципу правописания, потому что у нас и так корень не изменяется, за незначительным исключением, о чем в докладе было сказано.

Профессор Чобан-заде, предлагая морфологический принцип правописания, собственно имеет в виду то, что этим путем будто бы можно объединить языки тюркские, но это иллюзия [...]. Наша письменность, можно сказать, имеет значительно древнюю историю. Еще в VI—VIII веках тюрки имели письменность [...]. Если не считать орхонских надписей, то уйгурская письменность, на которой написано множество книг, судя по дошедшим до нас памятникам, относится к IX—X векам. Я имею в виду «Легенду о двух царевичах — о добром и злом», написанную на уйгурском алфавите, которую лингвисты-тюркологи относят к IX веку.

С этого времени, с IX века, в продолжение тысячелетий у нас именно был морфологический принцип правописания. А насколько это сумело объединить тюркские языки?

Для того чтобы объединить эти языки путем письменности, письменность эта должна быть массовой.

До тех пор пока масса не взяла в руки власть, она (письменность) не могла быть массовой, а [...] являлась принадлежностью верхушки. Поэтому она и не могла распространиться и объединить языки масс. В дальнейшем можно будет в связи с тем, что письменность будет массовой, объединить в одну письменность и язык, но одной письменностью объединить языки нельзя. Человек, как активное животное, могущее воздействовать на свою жизнь, может активно воздействовать и на свой язык, но для этого требуется не только одна письменность, а целый ряд социально-экономических условий, которые могут объединять не только тюркские

языки, но в дальнейшем все языки мира, но пока об этом нечего думать. Если мы вступим на путь этимологического письма, у нас получится такое же явление, какое имеется в английской письменности и в ряде других письмен.

У нас, например, *лар* пишется *лар, лер, дар, дер, тар, тер*. В уйгурском алфавите *лар* писалось только через *а*, в чагатайской письменности — *лр* (لر); в более же позднее время в османском и татарском правописании *лар* писалось все время также в форме *لر*. Но этим написанием ни татары, ни османские турки не могли уничтожить диалектов, которые существовали на той территории, где именно употреблялась эта морфологическая письменность.

Следовательно, мы не можем надеяться на то, что с переходом на морфологический принцип правописания возможно будет унифицировать письменность, а главное — языки. Я тоже сторонник унификации, но здесь нужны особенно осторожные меры.

Казахское *лар* имеет 4 начертания, мы не можем отказаться от них и перейти к *لر* (лр). Это затруднит обучение первоначальной грамматике, а в дальнейшем также самую грамотность. Чтобы не писать безграмотно, начертание должно быть приближено к произношению. Иначе требуется зазубривание всех графических форм, как было у русских с «ятью».

Собственно до сих пор вопросов орфографии лингвисты не решали, их решала сама жизнь. Возьмите любую письменность культурных народов. Несмотря на то, что у них имелись крупные лингвисты, они мало помогли построению орфографии, потому что до сих пор лингвистика являлась чистой наукой. В дальнейшем она должна помогать практическому письму.

Арабское правописание основано на историческом принципе правописания. Оно было продиктовано не невежеством арабов, а явилось результатом особенностей арабского языка. Собственно, арабская филология настолько была развита, что современная фонетика [...] мало опередила арабскую фонетику, которая существовала несколько сот лет тому назад. Эта ассимиляция и диссимиляция давно известны, и, пожалуй, наши мугалимы хорошо знают и помнят, что такое *ادغام, اخفاء* (ихфа, идгам). Но не этой арабской филологией были выработаны принципы арабского правописания, их выработала природа арабского языка, имеющего трехгласный корень и [характеризующегося] бедностью гласных. Все это обусловило морфологический принцип.

Я немного коснусь одного пункта речи проф. Н. Э. Вунд-

цетеля о невозможности сочетания двух согласных. Но об этом несколько ниже. Оказывается, некоторые выступали в печати за принцип, близкий к морфологическому, что *дар, тар, дер, тер* должны писаться, как *дар* и *дер* и только. Это, собственно, результат той же иллюзии, будто *дар, ды* и прочие суть первоначальные, нормальные формы приставки — архетипы, а все остальное — *тар, ты* — болезненные отклонения. Никто не установил, что чему предшествовало, это никому не известно. Наши алтайские языки в древности, вероятно, не дифференцировались по признаку звонкости и глухости звуков, как в уйгурской письменности, где *п* и *б*, а также *к* и *г* обозначаются одной и той же буквой.

Это все нам показывает, что в сознании тогдашних тюрков, которые писали на этом алфавите, эти буквы не отличались так друг от друга. В одном из наиболее отдаленных тюркских языков мы и теперь видим это. Сейчас чувашский язык, например, не знает различия глухих и звонких. Глухие звуки в открытом слоге превращаются в звонкие, а в закрытом — в глухие; слово лошадь *ут* в дательном падеже будет *уда*. Не могут чуваша улавливать отличия глухого звука от звонкого: по ним не дифференцируются слова. В дальнейшем на основе общего развития языка начинается дифференциация по признаку глухости и звонкости. Считать один из звуков архетипом совершенно неправильно. Здесь они равноправны и должны иметь равноправие в нашей орфографии.

К тому же морфологический принцип правописания невозможен потому, что морфологическая классификация нашего языка очень трудна. Тов. Кеменгеров в редактированной им грамматике Архангельского указывает на невозможность морфологической классификации имен в казахском языке; прилагательные нельзя отличать от существительных по формальным признакам потому, что формальные частицы тюркских языков являются более поздними образованиями: они не везде заменили синтетические образования. Наш язык — язык агглютинирующий. Это значит, он не достиг флективной стадии. Хотя некоторые говорят, что флективность не есть признак развитости, что английский язык вернулся к аморфному виду, но уже одно из новейших течений лингвистики доказывает [...], что флективная стадия есть более развитая стадия. Кроме того, тюркологи высказались, что у нас, в нашем языке, есть пережитки аморфно-синтетического строя. Это видно и там, где прилагательные образуются из имен существительных без формальных принадлежностей. Это говорит о том, что они образовались не путем формальных прибавлений частиц.

Здесь играет роль место расположения в предложении той или иной части речи. Следовательно, даже грамматику лучше было бы построить не только на одном морфологическом принципе, но и на смешанном морфологическо-синтаксическом. Если язык уже переживает такую стадию, то нет смысла предлагать на морфологическом принципе и орфографию. Конечно, здесь самый удобный принцип — это фонетический.

Теперь попутно коснусь немножко и деталей. Я не хочу лингвистически отшлифовывать формулировки докладчика, хотя у него имеются некоторые неточности в них, ибо докладчик не претендует быть лингвистом. Что согласные звуки в начале слова не могут стоять подряд, объясняется так: согласные не только в начале слова, но и вообще в слове не могут стоять подряд, ибо нет тюркских слогов без гласных, и подряд согласные никогда не сочетаются в нашем языке, за исключением сочетания гласный + сонорный + глухой взрывной. В других тюркских языках есть сочетание согласных, но это орфографическое обозначение — явление условное. Говорить же, что это явление (невозможность сочетания согласных) общее для всех недоразвитых языков, неправильно. В семитских языках стоят подряд три согласных, хотя за последнее время слова разделяют диакритическим знаком, например, бить — *zarʒun*, бил — *zaraba*, бился — *zurʒba*. Начертание без гласных говорит о том, что все-таки гласные были мало ощутимы. Н. Э. Вундтетель говорил, что это уже есть особая принадлежность наиболее развитых языков. Я понял его так, и если так, то не хочу с этим согласиться, потому что в отношении богатства гласными тюркские языки не имеют претендентов. Недавно на узбекской конференции предлагалось 18 гласных, так что гласными тюркский язык богат. Но это не признак отсталости, недоразвитости языка, а наоборот, как было указано еще Бодуэном-де-Куртене, признак развитости.

Я вполне поддерживаю мнение, что агглютинирующие языки более отстали по сравнению с флективными языками, но в то же время в фонетическом отношении, наоборот, они более развиты. Одной из новейших лингвистических теорий доказано, что первоначальная человеческая речь состояла из слитных звуков, впоследствии же эти аффрикаты разложились и потом между ними появилась огласовка. Отсутствие огласовки, т. е. соседство в слове двух согласных, есть явление более раннего периода, а не признак отсталости, недоразвитости.

На этом я заканчиваю...

Председатель. Еще какие дополнения?

Жубанов. Послелог (если можно так назвать) *keri*,

оказывается, всегда сочетается с исходным падежом *дан* и следует за ним, за сонорным, что озвончает глухой *к* и получается не *кѣри*, а всегда *гѣри*. Если не ставим тире между ним и предыдущим словом, т. е. не указываем на распространимость поля влияния предыдущего слова на *кѣри*, на озвончающее его влияние, то оно как самостоятельное слово читается *гѣри*. Поскольку постоянная неизменяемая форма *гѣри* и поскольку наша орфография фонетическая, то, не считаясь с тем, что *кѣри* произошло от глагола *кѣр*, мы должны принять единую форму *гѣри*...

Я поддерживаю тов. Кеменгерова в вопросе о научной дисциплине. «Техника», «физика» — эти слова так должны прививаться. Мы через русский язык принимаем европейские термины. Здесь нет никакого затруднения.

К ПЕРЕСМОТРУ КАЗАХСКОЙ ОРФОГРАФИИ*

Орфография и терминология составляют важнейшие элементы всякого культурно развивающегося языка. Составляют важнейшие элементы именно потому, что они имеют касательство ко всем отраслям культуры языка, начиная с обучения грамоте и кончая высшими формами проявления языковой деятельности, именно к языковым выражениям достижений революционной практики, науки и техники. Особенно важное значение орфография и терминология приобретают там, где культура создается тем классом и для того класса, который представляет собою трудящееся большинство, ибо орфография и терминология обращены здесь лицом к широкой массе трудящихся и имеют основным заданием своим приобщение их к культуре.

Поэтому тот или иной характер орфографии и терминологии в значительной мере определяет доступ широких масс к грамотности, к культуре вообще. Классовая природа орфографии обнаруживается, между прочим, и в том, что при господстве эксплуататоров способы письма отличались сложностью и запутанностью, чтобы закрыть доступ широких масс к письму, чтобы держать их в невежестве.

Прекрасным примером этого может служить современная английская орфография, о которой еще Энгельс заметил: «А если принять во внимание запутанную английскую орфографию, при которой чтение является истинным искусством и может быть постигнуто лишь после долгого изучения, то невежество рабочего класса окажется вполне естественным. Писать вполне умеют лишь немногие, а писать

---

* Статья опубликована в «Бюллетени государственной терминологической комиссии» (№ 1, Алма-Ата, 1935 г.). — *Редколлегия.*

орфографически правильно не умеют даже многие образованные люди». (Сочинения Маркса и Энгельса, т. III, стр. 403).

Если же такая запутанная, доступная лишь немногим, орфография была допустима в условиях диктатуры буржуазии, в условиях буржуазной Англии и Америки, об орфографии господствующего языка которых и идет речь у Энгельса, и если даже такая запутанная орфография была совместима с передовой буржуазной культурой, какая налицо в Англии и Америке, то при диктатуре пролетариата вовсе не может быть речи о подобающем развитии культуры, когда она, культура, недоступна трудящимся массам — самим носителям этой культуры.

В условиях диктатуры буржуазии и помещиков недоступность культуры для широких масс как раз и отвечала классовым интересам господствующей кучки эксплуататоров, а потому и не противоречила законам развития буржуазного общества вообще и законам развития буржуазной культуры в частности.

Но когда господствующей силой в обществе является пролетариат — сама масса, когда не кто иной, как эта же масса строит сама свою культуру, то понятно, она не может оставаться в стороне от этой, ею же, для нее же создаваемой культуры, не может допустить, чтобы эта культура была доступна лишь немногим избранным.

Поэтому не может идти и речи у нас о каком бы то ни было запутывании орфографии множеством исключений и обилием не отвечающих языковой действительности «академических» правил. Именно поэтому не может считаться правильной имеющая место в известных кругах ссылка на английскую орфографию, будто запутанная орфография англичан не помешала последним стать передовым культурным народом, как и несостоятельны доводы А. Букейханова о том, что самый наихудший способ письма в мире — японский — не помешал японцам подняться до уровня европейской цивилизации («Энбекши-казак», 1924).

Японский алфавит и орфография, если так можно выразиться в отношении японской письменности, иероглифической в основном и слоговой отчасти, действительно представляют собою один из худших алфавитов, хотя не самый худший, как кажется Букейханову. Более того, в отличие от традиций Европы, где при всей кастовости буржуазной культуры все же каждая официальная нация имеет лишь один литературный язык (исключая Швейцарию, где параллельно существуют три государственных языка), в Японии наличествует несколько литературных языков, представляющих собою последовательные ступени по трудности, со

специальными приемами письма для каждой разновидности литературного языка, что особенно затрудняет овладение культурой широкими массами.

Но все эти сложности способов письма имеют оправдание в том только общественном строе, который господствует в Японии и который всем своим существом заинтересован в запутанности алфавита и орфографии, чтобы сделать их недоступными для трудящихся.

Мы несколько не сомневаемся в том, что будущая пролетарская революция в Японии уничтожит эти и подобные этим преграды к достижению культуры трудящимися, как уничтожила подобные преграды пролетарская революция в бывшей буржуазно-помещичьей России, где не только арабское и монгольское (Бурятия) письмена уступили свое место латинизированному алфавиту, но и один из китайских языков — дунганский — предпочел латинизацию арабскому алфавиту и китайскому иероглифическому письму, которое является графической базой японской письменности.

Указания на английский и японский способы письма, как примеры того, что запутанность орфографии и алфавита не является тормозом в культурном развитии, противоречат, таким образом, природе советской культуры, культуры массовой, совершенно отличной от культуры буржуазной.

Итак, *первым и основным требованием*, которое может и должно быть предъявлено к пересмотру казахской орфографии, безусловно, является требование сделать ее *максимально доступной широким трудящимся массам, легким ее усвоение.*

Однако и легкость орфографии, простота ее могут быть истолкованы по-разному. На первый взгляд может казаться единственно правильным положение: *чем меньше правил, чем меньше в особенности исключений, тем и легче орфография.*

Нельзя, конечно, отрицать, что легче усвоить меньшее число правил, чем большее. Нельзя также отрицать, что гораздо проще орфография, когда незначительно число исключений из правил. Но когда численность этих правил и исключений переходит по своей минимальности известные грани, то такая мнимая «простота», безусловно, даст отрицательные результаты.

Если перечень правил меньше потому, что содержит не все правила, какие должны быть, если исключений меньше не потому, что их мало в действительности, а потому, что перечнем охвачены не все исключения, если дело обстоит так, то понятно, такая орфография не может облегчить

усвоение грамоты, а скорее всего его затруднит, а при значительности же подобных премудростей даже сделает невозможным грамотное письмо на данном языке.

Между тем такой именно и является действующая казахская орфография. Внешне она проста. Всего 12 правил о правописании собственно казахских слов и 18 правил орфографирования терминов. При такой «простоте» орфографии, казалось бы, затруднений с письмом не должно быть, следовательно, *все должны писать грамотно*. Однако факты говорят об обратном: *все пишут безграмотно*.

Одно и то же слово, причем самое употребительное в нашем общественном быту, как слово «коммунист», пишется в стольких разновидностях (16 разнов.), сколько нет букв в нем: одни пишут *kəmenes*, другие — *kətynes*, третьи — *kətynis* и т. д. И каждый из пишущих имеет в пользу своего написания такой же ценности основания, какие налицо и в доводах остальных. Никто из пишущих и судящих о начертании данного слова не в состоянии доказать преимущества своего написания перед остальными, ибо нет критерия правильности. Так как нет критерия правильности, то получается, что все они одинаково правы, как и одинаково неправы. Это и называем мы приведением правописания в такое состояние, когда грамотное письмо стало невозможным.

Не может послужить оправданием возражение, что-де слово «коммунист» не казахское. Оно ведь и не русское, как и не немецкое и т. д. Но оно в то же время и русское, и казахское, и немецкое и т. д. В действительности же оно столько же казахское, сколько латинское, откуда происходит его основа *communis* (общий, общинный). Более того, казахи имеют больше права считать его своим, нежели рабовладельцы-римляне.

Дело заключается однако не в том, чтобы право на правильное письмо было предоставлено на такие лишь слова, которые были бы «чистокровны» по происхождению, а в том, чтобы все слова, которые употребляются в казахском литературном языке, независимо от их происхождения, имели определенное устойчивое изображение на письме, отклонение от которого (изображения) считалось бы орфографической ошибкой. Ни русское и ни немецкое происхождение слова «коммунист» не дает русским и немцам права писать это слово как попало. Оно имеет такое же право быть изображенным правильно, как и любое «чистокровное» русское и немецкое слово.

То же самое должно иметь силу и в казахском орфографировании. И если такое слово, как «коммунист» и тысячи других подобных, не могло найти себе устойчивого письмен-

ного изображения в течение 6 лет, с 1929 года по сей день, то чтобы искоренить это зло, необходимо отыскать корень этого зла.

Понятно, он не заложен в самом слове «коммунист», терпящем столь безбожное искажение у пишущих. Не причем, конечно, и пишущие, поставленные правилами орфографии в такое глупое положение, ибо не за что им хватиться, чтобы спастись от власти орфографической анархии.

Итак, виновницей всего этого могла быть только сама орфография, одно из правил которой гласит: «В основу орфографии заимствуемых иностранных слов-терминов положить действующие звуковые и морфологические законы казахского языка (курсив наш. — Х. Ж.)». «Стенографический отчет орфографической конференции», 1929 г., стр. 139.

Чтобы смягчить разрушительные последствия этого «применения звуковых законов казахского языка» к орфографии терминов, тут же в примечании делается эклектическая оговорочка: «...нужно избегать искажения основы иностранных слов... без особой на то необходимости». (Там же, стр. 140).

Руководствуясь этим параграфом правил орфографии, каждый пишущий старается, во-первых, подчинить начертание термина «действующим звуковым законам казахского языка» и, во-вторых, «не исказить основы терминов без особой на то надобности». Но так как никому из них нельзя отказать в наличии их собственных взглядов на вещь, то одному кажется, что он «подчинил звуковым законам казахского языка» и «исказил в пределах необходимости», когда слово «коммунист» перевоплотил в графический образ *kөтпенес*, другому, когда он писал *kәтүпес*, третьему, когда он переменил это в *kәтүпіс*, и т. д. без конца.

И это привело к тому, что орфография, призванная быть регулятором индивидуальных вкусов в письме, в силу забвения авторами этих основных ее задач превратилась в свою собственную противоположность, стала источником анархии.

И это не только в отношении правописания международных терминов, но и собственно казахских слов.

Шаблонное применение ультрафонетического принципа вызвало путаницу в правописании сомнительных гласных, т. е. таких гласных, наличие которых в произношении неясно или же которые в одних случаях появляются, в других выпадают. Так, один и тот же казах в одном случае может произносить: *asra, çamra, Aqmet, көbrek, ruv, ret, Abраль* и т. д. (без гласного *ь, и, i*), а в другом: *асьра, çамьра, Ақьмет, көьірек, uruv, ired, Аььраль* и т. д. Сообразно с этим существ-

вующая орфография допускает писать и так, и этак, т. е. не устанавливает устойчивого правописания одних и тех же слов. То же самое следует сказать и в отношении начертания слов: *оҗнь, қоҗнь, авьль, caruva, Aluva*, которые могут быть произносимы и соответственно изображены на письме и без узких гласных: *qojнь, avль, carva, Alva* и т. д. Правописание же слов, варьирующих в произношении в еще большей степени в результате индивидуальной особенности каждого произносить по-своему или в результате наличия нескольких вариантов звучания одного и того же слова, или же, наконец, в результате диалектальной особенности отдельных районов, настолько разнообразно и неустойчиво, что создается впечатление, будто орфография казахского языка вообще не существует. К этой группе относятся слова: *җана* с вариантами *җәне, җәлә*; *ic kim — ес-ким*; *edävir — әdävir — недävir*; *qarғ*ьн — qarqьн*; *сijmaj — сьmaj — сьҗбай*; *kerbis — керpic, kiripic*; *bijbastaq — bejbastaq, bej bastaq, bij-bastaq, bej-bastaq*; *җäntik — җändik*; *сьnara — cinara, cin-ara, icin-ara, icinara*; *sarҗan — саҗьн*.

Совершенно не разрешенным орфографией 1929 года и до сих пор остающимся неясным является вопрос о правописании сложнослитных слов, вызывающих наибольшее число ошибок и спорных моментов, вроде: *җарғанат (җар qanat), qolrabьс (qol qabьс), җарьт es — җәрмес, ijin aғac-ijnәғac, ac көз — асқоз, җаздьң** күни — җаздь күни — җаздь күн — җаздьгүн, җазғь тур — җазғь турьт — җазғьтур — җазғьтурьт, бара җатыр — бариятыр — баратыр — барат* и т. д.

Подобных примеров можно было бы привести бесконечно много. Но считаем, что и этих примеров достаточно, чтобы видеть, насколько наивны люди, которые восхищаются преимуществом существующей казахской орфографии и считают, что современная казахская орфография блестяще изображает подлинно казахские слова, что в этой части она безупречна, что если имеются кое-какие недостатки, то лишь в правописании иностранных слов. Этих примеров достаточно, чтобы убедиться в том, что ряд лингвистических вопросов, имеющих прямое отношение к орфографии, остался при установлении существующей орфографии сырым, неразработанным, соответственно и правила орфографии были выработаны без учета этих вопросов.

Следовательно, кажущаяся простота существующей орфографии, меньшее число ее правил обусловлены не тем, что

* Здесь буква *ғ*, отсутствующая в типографии, заменена современной *г*.

** Буква *ң*, заменена современной *ч*.

на основе глубокого знания частных был найден способ сведения этих частных к немногочисленным общим положениям — общему знаменателю, а тем, что просто опущено многое из того, что должно было занять место в правилах орфографии.

В вопросе правописания терминов старая орфография отделилась перечислением нескольких несущественных моментов, оставив не отраженными в правилах самые главные.

В орфографировании собственно казахских слов допущено немало таких недостатков, на которые мы указывали выше. Именно потому, что правила существующей орфографии не отражают действительности языка, являются искусственным уменьшением числа правил и что наличные правила не охватывают всего того, что следовало бы орфографически урегулировать, действующая орфография, несмотря на внешнюю простоту, явилась источником анархии в письме. Как видно из этого, орфографию делает легкой для усвоения не огульное сокращение числа правил, не огульное уменьшение количества исключений, а установление того минимума правил и исключений, которое диктуется языковой действительностью, что делает орфографию возможно адекватным отражением того языка, для которого она и устанавливается.

Отсюда следующее требование к пересмотру казахской орфографии; именно требование — избегать упрощенчества, искусственных уменьшений числа правил и исключений, создать такую орфографию, совокупность правил которой отразила бы необходимый минимум реально существующих норм казахского языка.

Причиной того, что сама орфография обуславливала эту анархию в письме, послужила неправильная установка, взятая авторами существующей орфографии в вопросе о том, что такое казахский язык данного периода и куда он идет в своем дальнейшем развитии. Выяснение этого вопроса было необходимо, так как орфография казахского языка данного периода должна была создаваться по образу и подобию языка именно этого периода.

Авторы же существующей орфографии забыли, что не бывает языков вне времени и пространства, а лишь существуют языки определенного времени, определенного места, определенным образом организованного языкового коллектива. Так как нет и не может быть временного языка, то выяснить временную определенность, временное различие языков — равносильно выяснению различий одного языка от другого.

Нельзя говорить о казахском языке вообще, о казахском языке, одинаковом для всех времен, а можно и долж-

но говорить лишь о казахском языке определенного времени. Казахский язык времен Касымхана, казахский язык времен Николая II и казахский язык эпохи строительства социализма в одной стране — это настолько различные величины, насколько может быть отличным один язык от другого. Не поставив этого вопроса, вернее разрешив этот вопрос в корне неправильно, они тем самым в корне неправильно разрешили вопрос об орфографии.

Под казахским языком они понимали дореволюционную стадию развития этого языка со всеми присущими этой стадии языковыми нормами (при весьма слабом представлении об этих нормах), причем эти нормы мыслились данными раз и навсегда, застывшими, не подлежащими изменению.

Отсюда стремление сохранить эти ветхие нормы в их самобытной «святости», всяческое избегание иноязычных элементов в языке и письме, стремление создать такое орфографическое условие, при котором бы не казахский язык подчинился ходу развития интернационализирующейся мировой истории, а, наоборот, интернационализирующаяся мировая история подчинилась бы дореволюционному уровню казахского аула, плоды же этой интернационализации — интернациональные слова соответственно переделались бы в казахскую фонетическую шубу.

Всю дикость подобной постановки вопроса авторы хотели прикрыть оговорочкой «лишь бы не искажалась орфография без особой на то необходимости», совершенно умалчивая о том, при какой кройке этой казахской шубы из-под нее можно будет узнать искаженное ими тело интернационального слова.

Мы употребляем выражение «дореволюционная норма казахского языка» вполне сознательно, так как все до сих пор известные нам из учебников и исследований звуковые и иные нормы казахского языка суть нормы, установившиеся до революции. Какие же изменения внесла революция в казахский язык, какие на этой основе выработались и намечаются новые нормы? Этот вопрос не только не исследован, но и не поставлен, как проблема, более того, многими из наших лингвистов отрицается наличие и возможность новых норм.

Понятно после этого, что люди, старающиеся так или иначе подчинить орфографию интернациональных слов законам казахского языка, тем самым становятся на позицию подчинения законам дореволюционного казахского языка.

Самое стремление подчинить орфографию международным слов звуковым законам казахского языка исходит из анализа способов, какими дореволюционный казахский язык осваивал иноязычный материал. Арабско-персидские

слова, проникавшие в казахский язык в условиях отсутствия непосредственной связи казахов с арабами и в условиях своеобразных общественных отношений у казахов, не могли оставаться в более или менее чистом виде, а подверглись сильному звуковому изменению, часто приводившему к невозможности узнать их арабско-персидское происхождение: многие арабские звуки выпадали из-за отсутствия соответствующего их эквивалента, многие звуки изменялись и превращались в другие звуки и т. д.

И в этом изменении, в этом подчинении арабско-персидских слов особенностям казахского языка выработались известные нормы перехода известных звуков и звукосочетаний, не свойственных казахскому языку, в свойственные последнему. Изучив и установив эти нормы изменения звукового облика арабско-персидских и немногочисленных русских слов, проникших в казахский язык до Октября, один из лидеров Алаш-Орды — Х. Досмухамедов пришел к выводу, что и международные слова-термины будут и должны проникать в казахский язык по тем же законам, какие установились при проникновении арабско-персидских слов.

Этот, якобы эмпирически установленный вывод, реакционный по своей природе, стал теми научными костылями, на которые опирались политически искалеченные алашордынцы в вопросе создания казахской терминологии. Орфография терминов под соусом подчинения звуковым законам казахского языка настолько искажалась, что сами термины стали неузнаваемы и никому непонятны.

Действительно, трудно было узнать слова: «футурист», «осмос», «лаборатория» из-под графика-акустических фигур: «путырши», «оспыс», «лебиретир».

Вся лживость и ненужность концепций досмухамедовых и байтурсуновых о «категорическом императиве», имманентно присущем природе казахского языка, в силу которого последний якобы всегда, при всех условиях и со всяким заимствованным языковым материалом будет поступать так же, как до сего времени с арабско-персидской лексикой, начала давать знать о себе уже к моменту установления действующей орфографии — к 1929 году.

В таких словах, как «радио» и «кино», звук «о» не переместился к началу, как уверяли они, а остался на месте; слово «газ» не стало звучать *каз* или *кез*, как понравилось бы им. Иначе говоря, дал о себе знать факт зарождения новых закономерностей, являющихся результатом нового содержания и новой формы общения казахских трудящихся с русским пролетариатом.

Собственно говоря, та эклектическая оговорочка, на которую указали мы выше, оговорочка о «неискалечении орфо-

графии терминов без особой на то необходимости» и была лишь вынужденным, но не доведенным до конца признанием наличия этих новых закономерностей, признанием невозможности провести последовательно принцип подчинения орфографии терминов законам, установившимся на базе арабско-персидских заимствований.

Но, тем не менее, осознание этого факта и теми, кто относился к этому вполне доброжелательно, не было достаточно глубоко и в силу этого алашордынская тенденция — подчинить новый этап развития казахского языка дореволюционному его уровню — не получила достаточного отпора. В результате тенденция эта в довольно утонченной форме, в форме эклектических оговорок нашла себе отражение в существующей орфографии.

Так как новый этап развития казахского языка в эпоху строительства социализма в одной стране не мог уложиться в рамки норм, выработанных за X—XX столетия, то эти новые закономерности кое-где взрывали изнутри не по ее размеру изготовленную орфографическую оболочку языка и давали о себе знать в форме той анархии в письме, свидетелями которой мы являемся сегодня, превратив существующую орфографию в источник орфографической разнуданности.

Орфография 1929 года, скроенная по росту дореволюционного казахского языка, а потому консервирующая его на дореволюционном уровне, изолируя казахский язык от братского окружения, создала анархию в письме и вместе с тем послужила большим препятствием для дальнейшего нашего языкового развития. Отсюда неоспорима законность следующего требования, которое должно быть предъявлено при пересмотре казахской орфографии, а именно: *требование выработать такие орфографические условия, которые бы не задерживали, а облегчали дальнейшее развитие казахского языка путем всяческого поощрения прогрессивных тенденций, намечающихся в самом языке.*

ПРОЕКТ ИЗМЕНЕНИЙ ОРФОГРАФИИ И АЛФАВИТА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА*

1. Устранить существующий способ обозначения некоторых гласных сложными двойными буквами: *uv, yv* (для гласного, приблизительно соответствующего русскому «у») и *ьj, ij* (для гласного, приблизительно соответствующего русскому «и»), заменив первые две пары букв одной буквой *u* и вторые две пары — одной буквой *i*, буквы же *u* и *i* употреблять как в значении «*uv*», «*yv*» (*u*) и «*ьj*», «*ij*» (*i*), так и в значении «*v*» (*u*) и «*j*» (*i*). Так, вместо

прежнего	<i>Suv</i>	писать	<i>Su</i>
„	<i>Kesuv</i>	„	<i>Kesu</i>
„	<i>Oqьjdь</i>	„	<i>Oqidь</i>
„	<i>Bekijdi</i>	„	<i>Bekidь</i>
„	<i>Sav</i>	„	<i>Sau</i>
„	<i>Çev</i>	„	<i>Çeu</i>
„	<i>Sajlav</i>	„	<i>Sailau</i>
„	<i>Çejdi</i>	„	<i>Çeidь</i>

В связи с этим существующие буквы *v, u, j* исключить из состава казахского алфавита как лишние.

2. Твердые и мягкие разновидности гласных звуков обозначать не двумя разными буквами, как это имело место в существующем алфавите, а одной буквой. Так, вместо прежних двух букв: *a* (для твердой) и *ә* (для мягкой) оставить одну букву *a*.

Вместо прежних букв *o* (для твердой) и *ө* (для мягкой) оставить одну букву *o*. Также вместо *u* и *y* оставить *y*, а вместо *ь* и *i* — *ь*.

* Проект опубликован в «Бюллетени государственной терминологической комиссии» (1935, № 2, Алма-Ата).— *Редколлегия*.

Буква *e* остается по-прежнему в одном мягком значении. Таким образом, вместо прежних 13 букв по значению и 17 букв по числу знаков (*uv, yv, ъj, ij*, каждая по 2, всего 8 знаков) оставляются 7 букв, 7 знаков.

В связи с этим как лишние исключаются из алфавита буквы-поллиативы: *э* и *ө*, представляющие наибольшее неудобство при чтении и на письме (смешиваются друг с другом и с буквой «е»).

Мягкость звуков начального слога, когда в составе этого слога не звук «е» (который сам сообщает мягкость), отмечается особым смягчающим знаком, для чего вводится апостроф (') , который ставится впереди слова на уровне верхнего края.

Обозначать же мягкость или твердость звуков далее первого слога нет никакой надобности.

Вариант

В случае, если необходимо отметить мягкость отдельных согласных звуков (что может случиться довольно редко в правописании международных слов), то надо отметить это апострофом, поставив его перед согласным, который звучит мягко: *a'lbom, ka'lkulatsia, a'lmanaq.*

Итак, состав казахского алфавита устанавливается в следующем виде:

а) Согласные

Старые *b, c, ç, d, g, f*, h, k, l, m, n, ң*, q, p, r, s, t, z, v, j = 20.*
Новые *b, c, ç, d, g, f*, h, k, l, m, n, ң*, q, p, r, s, t, z = 18.*

б) Гласные

Старые *a, э, о, ө, u, y, ь, i, uv, yv, ъj, ij, e = 13.*

Новые *a, o, y, ь, u, i, e = 7.*

Всего букв в старом алфавите (фактически) 33, в новом будет 25 + 1 знак.

3. Ограничить употребление беглого гласного «ь», не обозначая его на письме там, где не надо:

а) В начальном открытом слоге (т. е. в слоге, состоящем из двух звуков, первый из которых — согласный, а второй — гласный = *c + г*), когда за ним следует слог с полным гласным (полногласные) *a, o, e, i.*

Таким образом, вместо теперешних: *çlan, çluv, bilek, pьroletarij, piriizma* писать *çlan, çlu, blek, proletari, prizma.*

* Буквы *ç* и *ң* здесь и далее заменены *г* и *ң*.

Там, где за открытым слогом с беглым гласным «ь» следует слог опять с беглым «ь», там «ь» не опускается: *çьrm*, 'blьm, 'cьlk, çьrç, çьrç, çьrç, çьrç.

б) Во всех закрытых (гласный + согласный = г + с) и замкнутых (согласный + гласный + согласный = с + г + с) слогах: *zғar*, *qpal*, *balç*, *çetm*, 'bokr, *qrman*, *brçe*, *çyms*, 'blmpaz.

в) Во всех открытых слогах, где отсутствие буквы «ь» не вызывает другого чтения (это в случаях, когда «ь» следует за взрывными и придувными и предшествует сонорным, а также, когда стоит между сонорными, за исключением сочетания *rl* и *lm* и удвоения: *asra* (не асьга), *azraq* (не азьгаç), *çaғna* (не çағьна), *baçla* (не баçьла), *batraq* (не бацьраç), *alnadь* (не альнадь) и пр.).

г) В начале слова, перед *r*, *u*, *i*, *ь* не отмечается там, где не искажает смысла слова: *ru* — род (не иғuv), но *yru* — бить (не иғuv), *ret* — порядок, последовательность (не иғet), но 'ьret — заставить выдрать кожу (но не *ret*) и т. д.

4. Сложнослитные слова, когда они вместе передают одно понятие, писать слитно: *çermai* (керосин) состоит из двух слов: *çer* (земля) + *maj* (масло), *besçьldьç* (пятилетка), *yjçoian* (кролик — дом + заяц), *qolçar* (рукавицы), *qol* (рука) + *çar* (сосуд) и т. д.

5. Частицы, в своем звуковом оформлении подчиняющиеся характеру предыдущих звуков, до сих пор пишутся раздельно, вроде вопросительной *ma?*, *sn* (от прилагат. + соң): *barama?* *barfansn*, *kelgesn*.

О СПЕЦИФИКЕ СЛОВ-ТЕРМИНОВ*

Одним из существенных недостатков, присущих нашей терминологической практике, было то, что в большинстве случаев обычные слова, не являющиеся терминами, выдавались за термины и за ними закреплялись определенные стандартные словесные обозначения, что уменьшало гибкость и выразительность казахских слов, делало их малопонятными, порою совершенно непонятными.

Во избежание этого *необходимо* прежде всего *уточнить понятие термина*, выяснить, какое из слов является термином, требующим закрепления за ним определенного стандартного выражения, и какое из них не может быть обозначено одним определенным словом.

Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, причем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни.

Так как термином обозначается определенное для определенного периода научное понятие, причем понятие, часто не совпадающее со значением данного слова, то слово-термин остается стабильным, пока не нарушится стабильность того понятия, которое им передается.

Часто слово-термин сохраняется и тогда, когда обозначавшееся им ранее понятие изменилось, вроде терминов: «атом», «психология», «яровизация» и т. д.

---

* Статья впервые опубликована в «Бюллетени государственной терминологической комиссии» (1935, № 2, Алма-Ата). — *Редколлегия.*

Термины эти первично обозначали: «атом» — мельчайший, неделимый, «психология» — учение о душе, «яровизация» — превращение озимых семян в яровые. С дальнейшим развитием науки понятия, выраженные этими словами, изменились и приняли другое содержание: электронная теория разрушила старое понятие об атоме, как мельчайшей частице тела, далее которой оно, якобы, не может раздробляться; психология стала учением не только не о душе, но и, наоборот, учением, отрицающим существование души, духов и всякой чертовщины; яровизацией стала такая обработка семян и пахотного поля, которая не только яровизирует озимые семена, но и ускоряет всходы яровых семян.

В подобных случаях (это происходит почти со всеми терминами) старые термины сохраняются, но в них вкладывается новое содержание. Так как переводятся лишь слова, которыми выражаются научные понятия, а не сами понятия, ибо последние общие для данного периода и могут быть только объяснены, расшифрованы, а не переведены, то, само собой понятно, что общепринятые термины непереводаемы. Те безобразия, которые имели место в казахской терминологической практике, вроде переводов *жан жүйесі* («учение о душе» вместо «психология»), *ортақшыл* («сторонник обобществления» вместо «коммунист»), *пішіндеме* («то, что относится к установлению фигуры» вместо «геометрия») и пр., происходили именно потому, что пытались перевести непереводаемое, переводить общепринятые термины; это происходило оттого, что переводились не термины, а лексические значения слов, закрепленных за терминами. Отсюда необходимость закрепления определенного слова за каждым из этих стабильных понятий, причем слова, установленного в международной терминологической практике, если это есть, тогда как обычные слова, не являющиеся терминами, могут быть заменены другими словами в зависимости от богатства лексикона говорящего или пишущего и от искусства употреблять уместно наличный у него словарный фонд.

Достижения науки и революционной практики с тех пор, как история стала всемирной историей, являются в то же время достижениями мировой науки, мировой революционной практики. В наше время немислимы случаи, чтобы один и тот же закон был открыт независимо друг от друга и Ломоносовым и Лавуазье. В условиях империализма, при всем стремлении капиталистов держать отдельные достижения науки и техники втайне, они, эти достижения, рассекречиваются довольно быстро. Лишь в военной технике это жреческое стремление капиталистов может реализовываться до поры, до времени, но и здесь, поскольку импе-

риалисты кровно заинтересованы в превращении своей военной мощи из потенции в действие, новые достижения науки и техники не могут оставаться «книгой за семью печатями» на сколько-нибудь продолжительный срок, а становятся общеизвестными. Поэтому и термины, порожденные этими достижениями, являются мировыми, международными. В этом и заключается отличие значений слов-терминов от значений обыденных слов. Пока слово не приобретает международного единого стандартного (на определенный отрезок времени) научного понятия, а остается в том значении, в каком принято его употреблять в отдельных языках, оно не становится термином. Таковы русские слова: «лошадь», «корова», «толстый», «мелкий» и т. д. и их соответствия в казахском языке: *ат*, *сиыр*, *жуан*, *ұсақ*. Но в том-то и дело, что понятия, передаваемые ими на русском языке, не покрывают тех понятий, которые выражены адекватными, на первый взгляд, казахскими эквивалентами. Русскому слову «лошадь» соответствует в одном случае *ат*, в другом — *жылқы*, и наоборот, казахскому слову *ат* соответствует в одном случае русское «мерин», в другом — «конь» и т. д. Казахское слово *сиыр* в большинстве случаев соответствует русскому «рогатый скот» и реже — русскому «корова». Русское слово «толстый» соответствует казахскому *жуан* лишь в выражении толщины цилиндрического тела, а «толстые» же тела, имеющие плоскую поверхность, вроде «бумага», в казахском будут не *жуан*, а *қалың*: «толстая бумага» — *қалың қағаз*, но «толстый стебель» — *жуан сабақ*. Русское слово «мелкий» соответствует казахскому *ұсақ* лишь в выражении таких тел, как камешек, и т. д. (*ұсақ тастар* — «мелкие камешки»), но когда им обозначается глубина воды, то [это понятие] передаваемо казахским словом *тайыз*: *тайыз су* — «мелкая вода».

И это вполне естественно, ибо слова являются не просто названиями предметов, а названиями осознанных предметов. Так как это осознание происходило в условиях исторического развития отдельных народов, то в зависимости от конкретно-исторических условий, в которых жил определенный языковой коллектив, это осознание было различно. Каждый из этих коллективов осознал тот или иной предмет с той лишь стороны, с какой соприкасался с ним в своей практической жизни и устанавливал связи между отдельными явлениями, исходя из той реальной связи, которая ему была известна. «Восход солнца» для одних народов представлялся как «восхождение на высь», для других — как «выход из помещения», для третьих — как «рождение». То же самое случилось и с понятием «меньшей глубины вода». Русские это связывали с мелким предме-

том, а у казахов оно ассоциировалось с замерзающей водой, с которой связано понятие «скользкости» (*тайыз* от основы *тай* — скользить).

В результате такого свойства процесса образования обыденных понятий, соответственно и обыденных слов, *слова одних языков, соответствующие определенным словам других языков, всегда соответствуют лишь в одном определении того понятия, которое обозначается этими словами, но никогда не соответствуют полностью, ибо обыденные понятия, пока не будут изглажены окончательно различия в жизни и исторически унаследованном сознании, не будут одинаковыми у различных народов.* Другое дело научные понятия. Последние сформулированы для определенного промежутка истории данной науки независимо от историко-этнически унаследованного сознания того народа, откуда происходит лицо, оперирующее данным понятием. Научное понятие «линии» не совпадает с обыденным ее понятием, ассоциирующимся у различных народов с самыми различными явлениями, как ни одно и то же понятие «пар» в обыденной жизни и в физике.

Обыденные слова отдельных языков становятся терминами, когда они освобождаются от этой национальной ограниченности, когда они фиксируют определенные научные понятия, не знающие уступок сознанию отдельных народов. Казахские слова *тау сағыз*, *жабағы* оставались обыденными словами, пока употреблялись как выражения тех понятий, какие вкладывают в них казахи. Но те же слова стали терминами, когда слово *тау-сағыз* стало выражать определенное ботаническое и биохимическое понятие, а слово *жабағы* — товароведческое.

Поэтому-то можно утверждать, что национальных терминов не бывает, если не считать практики народов-единиц, как-то: арабы и китайцы, в силу исторически сложившихся условий старающихся создавать все термины из национального языкового запаса. Но и там веками укоренявшаяся замкнутость начинает уступать под напором всемирного исторического процесса. Революционное движение эпохи империализма, охватившее колониальные народы всех стран, начинает создавать «общий язык» у самых различных народов независимо от цвета их кожи. Революционная терминология, на базе какого бы языка она ни была установлена, нашла и находит себе такое распространение по всему миру, какого никогда не было. Поэтому-то термин всегда международен независимо от того, обозначен ли он словом национальным, вроде «труд» и «деньги», или же словом межнациональным, вроде «капитал» и «валюта», ибо понятия, передаваемые как первыми, так и вторыми терминами,

одинаково международны и вовсе не присущи одной какой-либо нации.

В эпоху загнивания капитализма, когда национальные рамки становятся тесными, когда возникает стандартизация в производстве в мировом масштабе, как языковое выражение этого появляются и растут международные термины-стандарты, часто обозначаемые международно-общими словами; но так как в эту эпоху все же будут существовать нации и национальные языки, то значительная, быть может преобладающая, часть международных терминов останется обозначенной словами национальных языков. С совершенно иным, противоположным тому, что имеет место в капиталистических странах, содержанием национальная культура продолжает существовать и бурно развиваться, как никогда, в эпоху диктатуры пролетариата, следовательно, и в этот период будут существовать термины наряду с международно-общими и обозначаемые словами национальными. Пропорция между темпами развития этих терминов будет зависеть от конкретно-исторических условий, но в общем удельный вес терминов, обозначаемых международными словами, будет расти по мере развития общества.

Этот установленный терминологической практикой порядок образования терминов из международно-бытующих слов, с одной стороны, и из национальных слов — с другой, должен сохранить свою силу и при создании казахской терминологии.

Таким образом, *казахская терминология будет состоять*, с одной стороны, из интернационально-единых обозначений, с другой, из терминов, создаваемых на базе казахских слов.

Этим и объясняется наша позиция, направленная против перевода интернационально-единых терминов независимо от того, имеют ли они лексические соответствия в казахском языке или не имеют.

О ТЕРМИНОЛОГИИ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА*

Вопросы языкового строительства в целом, в частности создание терминов казахского литературного языка, являются крупнейшим разделом работы культурного строительства, как важнейшего фронта на путях ликвидации наследия царизма, бескультурья, невежества, отсталого быта трудящихся казахского народа.

Как и во всех иных областях социалистического строительства и в вопросе создания культуры «социалистической по содержанию и национальной по форме» исключительным тормозом являлось и по сей день является сопротивление отживающих классов, их вредительские действия.

В первый период [после] Октябрьской революции мы могли опереться лишь на весьма малочисленные кадры собственной производственно-технической интеллигенции, а громаднейшие потребности открывали путь всем считавшимся культурными силами проявить свою инициативу и начать [работу] по переделке экономики и культуры аула на социалистический лад. К участию была широко привлечена и алашордынская интеллигенция. Но она использовала это для возобновления прежней своей антисоветской деятельности и дошла до организованной контрреволюции. Свою вредительскую деятельность она продолжала где открыто, где тихой сапой во всех областях строительства, в особенности в области просвещения: при разработке учебников, в вопросе письменности, в процессе преподавания и особенно при создании литературного казахского языка, в частности терминологии, чтобы язык не был понятен широ-

---

*Статья впервые опубликована в «Бюллетени государственной терминологической комиссии» (1935, № 1, Алма-Ата). — *Редколлегия.*

вых норм казахского языка, прибегая к искусственным никому не понятным словообразованиям. Несмотря на то, что в практике алашордынской печати до революции широко применялись международные термины и руссизмы без какого-либо орфографического искажения (как это видно из газеты «КАЗАК», где слова: «проект», «закон», «статья», «дума» и т. п., даже «государственная дума», «святейший синод» и проч. передавались так же, как в русском оригинале), после революции, когда культура стала не их культурой, они начали переводить, без исключения, все или изменять интернациональные слова до неузнаваемости.

Старое руководство казахской партийной организации хотя и дало некоторый отпор алашордынским вылазкам, но, ограничившись мерами административного воздействия на отдельных личностей, не обратило должного внимания на последствия их вредительской работы на таких участках идеологического фронта, как язык и терминология. В результате этого, несмотря на то, что классово враждебная природа алашордынского решения вопроса о терминологии была ясна, все же создание терминов по их образцу не прекращалось еще долгое время, что сказывается отрицательно и по сей день на развитии нашей культуры вообще, культуры языка в частности. Отсюда [в настоящее время] необходимость борьбы на фронте языкового строительства со всякими алашордынскими пережитками и контрабандами. Отсюда необходимость пересмотра всех терминов, даже уже вошедших в быт.

20 мая созывается в г. Алма-Ате Всеказахстанский первый съезд деятелей культурного строительства. Одним из основных вопросов повестки дня съезда является вопрос о казахском языке, в том числе казахской терминологии. В целях подготовки этого вопроса к съезду Гостерминком проведена расширенная сессия и проработано свыше 10 тысяч терминов. К подготовке были привлечены также научные работники [институтов] и научно-исследовательских учреждений.

Термины, предварительно принятые Гостерминком, будут опубликованы в проекте, начиная с этого номера «Бюллетеня». Научно-исследовательские учреждения, научные работники, учителя, журналисты, рабочие, колхозники и широкая общественность должны быть в курсе этого вопроса и придти к съезду с готовым мнением.

В основу опубликованных здесь терминов положены следующие принципы.

1. Термины, в практике литературных языков имеющие международные единые обозначения без перевода на национальные языки, вроде революция, совет, теория, практи-

ка, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный и т. д., приняты в том же международном едином обозначении без перевода на казахский язык.

2. Международные термины, которые в практике литературных языков переводятся на национальные языки, как-то: производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение и т. д., переведены на казахский язык. Если подлежащий переводу термин не имеет эквивалента в казахском языке или же казахский перевод делает его менее понятным, в иных случаях искажает смысл термина, то следует принять соответствующее русское слово: сословие, состав, клетка, слет и т. д.

3. Термины, употребляющиеся в различных дисциплинах, но в одном и том же значении или в значениях, близких друг другу, имеющих некоторую связь между собой, приняты в едином обозначении: форма — *forma* (в философии и физике), материя — *materija* (в философии и физике), корень — *tybir* (в математике, ботанике и лингвистике), морфология — *morpologija* (в ботанике, лингвистике), реакция — *reaksija* (в химии, биологии, политике), экскурсия — *ekiskursija* (в просветительном деле и физиологии).

4. Термины, имеющие в различных отраслях знаний различное значение, вроде мануфактура (в историко-экономическом и товароведческом значениях), продукт (продукт производства и продукт как продовольствие), легенда (как фольклорный жанр и как аннотация) и т. д., приняты как термин для одной дисциплины, а в остальных случаях переводятся (например, мануфактура как этап экономического развития будет термином, но как вид товара нет).

5. Термины, выраженные едиными международными словами, приняты по русскому образцу (*proletariat*, а не *puryltar'jat* или *pyraletar'jat*) с сохранением в пределе букв казахского алфавита¹ и графической формы русского литературного языка (*pijzijka, bijologija*).

6. Термины, переведенные на казахский язык, образованы в полном соответствии с научным значением данного термина и грамматическими особенностями казахского языка, не прибегая к искусственным словообразованиям, делающим термины непонятными, вроде практикующихся: *berilis* — передача, *kəpkil* — многоугольник, *toq'ma* — текстиль, *təçirybe* — практика и т. д.

7. Термины, выраженные единым международным словом, данные в именной и в отглагольно-именной форме, за исключением образований с каузативной формой, созданной при помощи формальных элементов: *-изация, -ифика-*

¹ В составе казахского латинизированного алфавита тогда не было букв: *ф, х, ц, ш, ч, я.* — *Редколлегия.*

ция, -ация в словах «машинизация», «электрификация», «объективация», которые соответствуют казахским формам: *macijnalandıruv, elektirlendiruv, obiektiptynuv*, приняты в том же виде. Прилагательные формы, там, где они употребляются в казахском языке как определение, приняты с усечением окончания прилагательного *-ский, -ный*: популярная книга — *popular kitap*, абсолютная величина — *absolut cama*, буржуазная идеология — *burçuaz ijdeologija*, экстенсивное хозяйство — *ekstensiyp caruvacьььq*, дифференциальное уравнение — *dijperensijal teңgerme*. Прилагательные же, оформленные суффиксом *-ский* с превращением последнего [звука] *к* основы в *ч*, оставлены как существительные без всяких наращений: электрическая лампа — *elektir cam*, физическая география — *pijzika çarğarija* и т. д. Глагольные формы образованы от основ существительных и прилагательных при помощи соответствующих казахских суффиксов: изолировать — *izolatsialav*, механизировать — *macijnalandıruv* и т. д. Термины же, имеющие в русском употреблении лишь глагольные формы и не имеющие именных форм или слишком отдаленные от именных значений, переведены сообразно с контекстом: игнорировать, регулировать, реагировать (последнее слишком отдалено от именной формы «реакция»).

8. Вместе с терминами вводится в казахский язык ряд аффиксов, употребляющихся в международной терминологической практике и не могущих быть замененными казахскими суффиксами, например: *ист, изм* (суффиксы); *ре, син, де, суб, анти, контр* и прочие (префиксы).

Большинство аффиксов, встречающихся в терминах, сохраняется и в казахском употреблении, но не будет выделяться как формальный элемент, а будет являться органической частью основы.

9. Сокращенные формы терминов, присоединяемые к другим словам — авто, аэро, авиа и проч., приняты в сочетании с казахскими словами: *aptoçol, aptoqatnas, abijacana* и т. д.

10. Сокращенные слова, широко используемые в современном русском языке, являющие собою один из значительных вкладов, внесенных революцией в язык, вводятся в практику казахского словообразования: *Qarkemjr* (Карголь), *Qalkomçer* (Наркомзем) и т. д.

11. Все ранее принятые термины пересмотрены и оставлены только те из них, которые не искажают значения термина. Изгнанные из прежней терминологической практики Казахстана термины, как диктатура, революция, совет, теория, практика, контрреволюция, милитаризм и прочие, вводятся в казахский язык.

ПРИНЦИПЫ ТЕРМИНОЛОГИИ КАЗАХСКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА,
ПРИМЕНЯЕМЫЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИЕЙ*

(Одобрено съездом культурных работников)

1. Термины, имеющие в практике литературных языков международные, единые обозначения без перевода на национальные языки, вроде революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный и т. д., принимать в том же международном едином обозначении, без перевода их на казахский язык.

2. Международные термины, которые в практике литературных языков переводятся на национальные языки, как-то: производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение и т. д., переводить на казахский язык. Если подлежащий переводу термин не имеет эквивалента в казахском языке или же если казахский перевод делает его менее понятным (в иных случаях искажает смысл термина), то принимать соответствующее русское слово: сословие, состав, клетка, слет и т. д.

3. Термины, употребляющиеся в различных дисциплинах, но в одном и том же значении или в значениях, близких друг другу, принимать в едином обозначении: форма — *forma* (в философии и физике), материя — *materija* (в философии и в физике), корень — *tybir* (в математике, в ботанике и в лингвистике), морфология — *morpologija* (в ботанике и в лингвистике), реакция — *reaksija* (в химии, биологии, политике), экскурсия — *ekiskursija* (в области просвещения и в физиологии).

4. Термины, имеющие в различных случаях различное значение, вроде: мануфактура (в историко-экономическом и товароведческом значениях), продукт (продукт производства и продукт как продовольствие), легенда (как фольк-

* Материал опубликован в качестве предисловия к терминологическому словарю казахского языка, составленному Х. Жубановым (Алма-Ата, 1936).— *Редколлегия*.

лорный жанр и как аннотация) и т. д., принимать как термины для одной дисциплины, а в остальных случаях переводить. Например, мануфактура как этап экономического развития — термин (не переводится), но как вид товара — не термин (переводится).

5. Международные термины принимаются в той форме, в какой они пишутся в русской литературе. В том случае, если в казахском языке будут отсутствовать какие-либо звуки (для передачи этих терминов), таковые изображаются буквами в пределах казахского алфавита (форма — *porta*, химия — *qijmija*, революция — *rebolutsija* и т. д.).

6. Термины, переведенные на казахский язык (см. п. 2), должны сохранять свое научное содержание. При переводе их следует точно учитывать грамматические особенности казахского языка и не прибегать к искусственным словообразованиям, делающим термины непонятыми, как, например: *berilis* — передача, *kəpkil* — многоугольник, *toqma* — текстиль, *taçirijsbe* — практика и т. д.

7. Международные термины, выраженные в именной и в отглагольно-именной форме (за исключением образований с каузативной формой, созданной при помощи формальных элементов: *изация, ификация, ация* в словах «машинизация», «электрификация», «объективация», которые соответствуют казахским формам: *macijnalandıruv, elektirlendiryv, obijektiptenyv*), принимать в том же виде.

Международные термины, как определения, образованные из прилагательных на *-ский, -ный*, в казахском образовании принимать усеченно, т. е. без *-ский, -ный*: популярная книга — *popular kitap*; абсолютная величина — *absolut sama*; буржуазная идеология — *burçuaz ideologija*; экстенсивное хозяйство — *ekstensijp caruvacьlьq*; дифференциальное уравнение — *dijperensijal teңgerme*.

Прилагательные, оформленные суффиксом *-ский* с превращением звука *к* основы в *ч*, оставлять как существительные без всяких наращений: электрическая лампа — *elektir sam*, физическая география — *piçizjka saғrapija* и т. д. Глагольные формы от существительных и прилагательных основ образовывать при помощи соответствующих казахских суффиксов: изолировать — *izolatsijalav*, механизировать — *macijnalandıruv* и т. д. Термины же, имеющие в русском языке лишь глагольные формы и не имеющие именных форм или слишком отдаленные от именных значений, переводить сообразно с контекстом: игнорировать, регулировать, реагировать (последнее слишком отдаленно от именной формы «реакция»).

8. Вместе с терминами ввести в казахский язык ряд аффиксов, употребляющихся в международной терминологии

гической практике, которые не могут быть заменены казахскими суффиксами, например, *ист, изм* (суффиксы); *ре, син, де, анти, контр* (префиксы).

Большинство же других аффиксов, встречающихся в терминах, сохранять в казахском употреблении, но не выделять как формальные элементы, а считать их органической частью основы.

9. Сокращенные формы терминов, присоединяемые к другим словам (авто, аэро, авиа и пр.), иметь в сочетании с казахскими словами: *артоқол, артоқатынас, авиасана* и т. д.

Термины: диктатура, революция, совет, теория, практика, контрреволюция, милитаризм и прочие, употреблявшиеся в казахском языке только переведенными, принять без перевода в интернациональной их форме.

10. Ввести в практику казахского словообразования сокращенные сложные слова, широко применяемые в современном русском языке со времени Октябрьской революции, считая такие образования вкладом, внесенным достижениями революции (политэкономия — *polijtekonomija*, райисполком — *avatom* и т. п.). Однако при образовании подобных сокращений необходимо увязывать их с законами казахского литературного языка, используя на практика лишь те образования, которые были приняты Государственной терминологической комиссией.

III. ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ВОПРОСЫ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

АБАЙ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ* (Абай туралы кітапшаның үзіндісі)

Сонда жауап бере алман мен бишара!
Сіздерге еркін тиер байқап қара!
Абай.

1. Еленбеген ерекшелік

Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстайтын орнын босағаға қарай ысырмалаушылар, оған да місе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымша, даусыз бір моментті ескермей жүр; ол — өз тұсында, жалғыз қазақ қана емес, басқа көршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктігі.

Армения мен Грузияны былай қойып, басқа бастас елдердің өткенін шолып қарасақ, ең озығы Қазан татарлары екен де, өңгелері содан кейін қарай тізіледі екен.

Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан — қысқасы, — бүтін Орта Азия ХІХ ғ. ұзына бойында ескі Күншығыс ислам мәдениетінің кірлі көрпесін қалың жамылып, батыс ауасынан әлі тыныс ала қойған жоқ еді.

Түрікпен әдебиетінің атасы саналатын Мағтұмқұлидың де күрделі еңбегі — ескі шағатай әдебиетінің шеңберінен шығып, аз да болса, халық әдебиетінің үлгісіне жуыса жүргендігі ғана еді. Бірақ тозған мұсылман күншығысының мәдени қалыбын бұзып, көнерген халық даналығының тар аумағынан шығып, әдебиет маңдайын жаңа арнаға қарай бұрған, жер жүзі әдебиетінің кеуде жеріне қарай жетелеген ақын-жазушы ол кезде, Орта Азия былай тұрсын, — Ресей күншығысы ғана емес, мемлекетті ел — Түркияда да кем болған. Онда да «бармақ өлшеулі»¹ өлең «Қаба ділі»², «қара халық» белгісі болып саналып, «нәфис әдебиетте»³ араб-парсы «ғарузының»⁴ «қаңсығы таңсық» көрінетін-ді.

* Бұл үзінді алғаш рет «Әдебиет майданы» журналының 1934 жылғы 11—12-номерінде жарияланған. — *Редколлегия.*

¹ «Бармақ өлшеулі» деп түріктер буын негізді метриканы айтады.

² «Қаба ділі» — тұрпайы тіл деген.

³ «Нәфис әдебиет» — көркем әдебиет.

⁴ «Ғаруз» — араб-парсының өлең өлшеу, жүйесі дауысты дыбыстардың ұзыны мен қысқасының кезектесуіне сүйенген болады. Абайдың 1858 жылдарда жазған: «юзи раушан, көзі гауһар, лафилдек бет үші өһмәр...» дейтін өлеңі осы жүйемен жазылған.

Башқұртстанға келсек [...] шығарған кітаптарын татар тілінде ғана жазған, кейін башқұрт еліне жау болған Зәки Уәлиди сияқты қашқындарды санамағанда, Шайқызада Бабич секілді талантты ақындары да өз тілімен жазып жарымаған.

Татарстанда Абаймен бастас екі-ақ адам бар еді. Мұның бірі — Чинабудтин Мәржани, екіншісі — Қаяум Насири.

Еділ бойын басқан ескі фанатизм тұманының арасынан алғаш сәуле берген, татардың жаңа өсіп келе жатқан жас буржуазиясына мәдениет жөнінен жол ашпақшы болған XIX ғасырдың соңғы жарымындағы татар жаңашылдары осы екеуі болатын.

Мәржани — шіріген ислам іргесін ақыл кездемесімен жамамақ болған, схоластикаға қарсы шығып, елді ақылға бағындырып, мектепке дейінгі ғылымы мен орыс тілін енгізу қамында өткен, өзінше, Қазанның Лютері⁵ еді. Дін жөнінде Абайдың ұстаған жолы да осы жол болатын.

Бірақ, Лютер шіркеудің «Авги азбарын»⁶ ғана тазалап қоймай, неміс тілінің азбарын тазартып, осы күнгі неміс прозасының іргесін қалаған...⁷ болса, Мәржани дін реформасын ұсынғаннан, тарих жайында біріндеп зерттеу жүргізгеннен әрі аспаған; татар тілін ислам ласынан арылтудың орнына, шығарған кітаптарын араб тілімен жазып, ауызекі сөзін де, көбінесе, арабша сөйлеген оқымысты бір молда ғана еді.

Мәржанидың бұл кетігін толтырған — замандасы Қ. Насири болды. Бұл да, Мәржани сияқты, ескіше оқыған молда болғанның үстіне, орысша білімі бар, Қазанның ғылым орындарына қатынасып жүрген адам еді. Ескі түркі кітаптарындағы шағатай тілі үлгісін жойып, татар әдебиет тілін Қазан төңірегіннің сөйлейтін тілінше құруға ең алғаш еңбек сіңірген адам осы Насири еді. Бірақ, соның өзінің Насиридің «таза татаршасы» да Абайдың қазақшасындай таза бола алмай, араб-парсы сөздерін көп кіргізген бүйрелеткі тіл болатын.

Сөйтіп, XV—XVI ғасырлардағы неміс Лютерінің бір өзі атқарған қызметін XIX ғасырдың соңғы жарымындағы Татарстанда Мәржани мен Насири екеуі бірігіп барып ат-

⁵ Мартин Лютер — 1483—1546 жылдарда жасаған, «Ояну» дәуірінің атақты дін реформашысы; Неміс тіліне библияні (тәурат) аударған, өз жанынан да дінге қатысты көп нәрселер жазған адам.

⁶ Авги азбары (авгиевы конюшни). Ескі грек мифологиясында Элада елінің патшасы Авгидің малы өте көп болған, қора-азбары неше жылдай тазартылмайды екен, мұның арасына өзен ағызып, тек Геркулес қана тазарттырыпты-мыс дейді. Бұрып айтқанда «Авги азбары» деп қоқып жатқан нәрсені айтады.

⁷ Ф. Энгельс. Диалектика природы. ГИЗ, 1931, стр. 110.

қарған [...]. Ал Абайға келсек, мұның жөні басқарақ секілді.

Энгельс ренессанстың тарихи ірі мәнін айта келіп, ол дәуірдің ірі адамдар керек қылғанын, сол дәуір тудырған титандардың бірі Лютер екенін айтады⁸. Сол Лютердің Энгельс көрсеткен еңбегі, жоғарыда айтқандай, дін реформасын жасау үстіне, дін жайында жазған кітаптарын неміс тілімен жазғандығы, жаңа шіркеу музыкасын жазып, оған жаңа түрлі дұғалар шығарып беруі болатын. Бір елдің әдебиет тілін жасауда мұндай еңбек сіңірген адамды біз Энгельсше бағалай білетін болсақ, XIX ғасырда қазақ ауылында жасаған, сеңсең тон, шидем күпі киіп, Шыңғысты жайлаған Абайдан пролетариат төңкерісіне басшы болуды, немесе «Капиталдың» авторы болуды талап етуіміз орынсыз; бойына шақтап тон пішуіміз керек.

Неміс прозасының іргесін қалаған М. Лютердің тырнақ алды еңбегі «Жаңа өсиетті» («Новый завет») аударғаны болатын. Оның 1521 жылдан 1534 жылға шейін 13 жыл ұдайынан істеген әдебиет қызметі тәуратты (библияны) неміс тіліне аудару болған. Сонда да оған Энгельс «библияны неге аудардың?» деп ұрыспай, тілге сіңірген еңбегін бағалап отыр. Абайдың аударғаны құран емес, Байрон мен Лермонтов, Пушкин мен Гете, Крылов. Өз жанынан жазғандары да дінге қатысты трактаттар ғана емес, «өткірдің жүзі, кестенің бізі өрнегін ондай сала алмайтын» сұлу өлең, шешен сөз. Сонда да оған «діншілсің» деп ұрысп:

«Мені»-менен «менікі»-нің айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес, —

дедің, идеализмге түсіп кеттің! — деп өкпелейміз-ау!
Бұл әрине,

Түзу кел, қисық, қыңыр, қырын келмей,
Сыртын танып іс бітпес, ішін көрмей! —

деп жалынып кеткен Абайдың «арызын» құлаққа ілмегеніміз ғой. Әйтпесе:

«Өлді» деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? —

деген сияқты даусыз ақиқатты да көрген, образды көркем сөзбен пәлсепелік концепцияның қайсысы қай жерде жүргенін де аңғарған болар едік.

Асау жүйрік аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз...

⁸ Сол кітапта, 109—110-беттер.

болса да бір сыр, қай кезде дұрыс басқан жерін де «шалыс» деп шатаспаған болар едік.

Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдебиет тілімізді жасаудағы еңбегінің өзін ғана алсақ та, онда ақымыз кететін түрі жоқ. Оның үстіне Абайдың ірі ақын болғанын, оның өлеңі бол, қара сөзі бол, бұрынғы халық ақындарынан да, шағатайшыл молда ақындардан да озып шығып, соны жол салғанын ескерсек, Абай бейнелі ақын ол кезде қазақта ғана емес, көрші елдерде де болып жарымағанын көру қиын емес.

Үйткені, алғаш «Мұхаммедие» ізімен, түрік тілінде жазып жүріп барып, бері келе Европа үлгісіне түскен, сөйтіп, татар өлеңі тарихында жаңа дәуір ашқан Абдолла Тоқайлар «Қан сонарда бүркітші шығады аңға» жазылғанда, туған да жоқ еді⁹.

Қырымда сол жылы Ресей пантюркизмнің атасы Измайл Гаспринский «Тілде, істе, пікірде бірлік», «Жоғалсын татаршылық!» ұрандарын көтеріп, «Тәржіман» газетін шығарды. «Тәржіманның» тілі біраз жеңілтіп алған Осман түрігінің тілі еді. Оның «Тілде бірлігінің» астары — бүкіл түрік-татар халықтарының ана тілін құртып, жойып, бәрін де Осман түріктерінің тіліне шоқындыруы еді. Соның әлегінен Қырым татарлары енді-енді құтылуға айналып, өзінің ана тілін жаңа-жаңа тауып келе жатыр. Жуырда болып өткен «Тіл, емле конференциясы» ғана Қырым татар әдебиет тіліне орнықты, тура жол белгіледі.

Азербайжанда Абай өлгеннен екі жыл соң «Шелале», «Пуюзат» журналдарының басында Ахмет Камал, Сабрибей-зада Налид, Ғүсейн-зада сияқты түрікшілдер отырып алып, «Сенің тілің бұзылған Осман тілі... Сенің өзіңде тіл жоқ...»¹⁰ — деп, азербайжан еңбекшілерінің өз тілін өзіне бермей, осынысы үшін Гаспринскийден Ғүсейн-зада алғыс алып еді¹¹. Азербайжан халқының ана тіліне жеңдіріңкіреп жазылған Нариман жолдастың «Тойы» Абай өлгеннен көп кейін жазылған еді.

Рас, азербайжанның бұл жөнінде бас бәйгі алатын бір реті бар. Үйткені темір жол барып ұштасып, Бакуды капитализм арнасына салып жіберген кезден — 1900 жылдардан көп ілік, XIX ғасырдың орта шенінде ескіліктің қай тарауына да төтепкі беруге талаптанған онда бір адам болды. Ол — Мырза-Фатали Ахундов болды. Мырза-Фатали араб жазуынан қашумен бірге, ескі шығыс мәдениетінің, ескі халық надандығының әр түріне де қарсы күш жұмсаған, сонымен қатар, бірнеше әдеби мұра да қалдырып кеткен

⁹ Бұл өлеңді Абай 1882 жылы жазған. Тоқай 1886 жылы туған.

¹⁰ «Пуюзат» журналы, № 21.

¹¹ «Шелале» журналы, № 1.

адам еді. Азербайжан халқының ана тілі де алдымен соның шығармаларында ғана болмашы орын алған еді [...].

Сөйтіп, Абайды көрші елдердегі замандастары, бастастарымен салыстырғанда Мырза-Фаталиден басқа ешкім де шендесе алмай шығады. Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда, Абай бәрінен де озат шығады. Үйткені ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ.

Абайдың бір қатар сыншылар ескермей жүрген бір оқшаулығы осы.

Абайды өзгеден өңге қылатын оның тағы бір ерекшелігі бар: бұл — Тоқай мен Дәрдімөнддей, Ғали Асқар Камал мен Фатих Әмірхандай, тіпті Мәржани мен Насиридай — кезінің қолайлы жағдайы жарыққа шығарған, өсіңкі тұрмыс тілегі тікелей тудырған адам емес. Ол — ояну дәуірінің толқынынан пайда болған неміс Лютері, француз Малербі де емес. Сондықтан, Ренессанстай ұлы нәсердің ірі жемістері: Леонардо да Винчи, Альбрехт Дюрер болуы да Абайға «бұйырмаған».

Абай — жағдайының жағдайсыздығы тудырған, басып тұрған қараңғылық ішінен келер таңның шолпаны болып елестеп, тұнып тұрған тымырсықта келер дауылдың дауылпазы болып күңіренген адам. Бұл — өз ортасының Дантесі сияқты. Бірақ, Данте — ескінің соңы, жаңаның алды еді. Орта дәуір мен ояну дәуірінің аралығындағы көпір еді. Ал, Абайдың алды жоққа жуық та, арты ғана бар; ол — соны дәуірдің басы, жаңалық желісінің шет бұршағы сияқты. Үйткені, оның төңірегі Эгей теңізі емес, Сарыарқаның шөлі де, өткені классик Рим емес, үдере көшкен қайшылық өмір ғой.

Абайдың осы алды жоққа жуықтығы, салған жолының сонылығы — еленбеген ерекшелігінің бірі.

2. Абай және шағатай әдебиеті

Абайдың алды жоқ емес, жоққа жуық. Үйткені Абайдың алдында да әдебиет болды. Ата мұрасы болып, Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түлік болатын.

Бірі — емшек сүтімен қатар құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың «Әлди, әлди, ақ бөпем», атаның «Сал-сал білек, сал білегі», қойшының әні, қыздың сыңсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап, көркемдік сезімін шарбыдай шырғаған халық әдебиеті.

Екіншісі — қажылы ауыл, молдалы ауыл болған Құнанбай ауылына ала-бөле таныс ескі Орта Азия үлгісі — шағатай әдебиеті.

Абайдың алды осы екеуі ғана. Абайдан бұрынғы қазақ әдебиеті бұл екеуінің шарасынан шығып көрмеген-ді. Абайды кернеген ақындық қуаты алғаш тасып төгілгенде осы қолда бар қалыпқа құйылған. Бірқатар сыншылар соңғы кезде де Абай шағатай әдебиетінің шеңгелінен шыға алған жоқ деп мойындайтын сияқты. Бірақ, менің байқауымша, Абай мұны 13—19 жастарында ғана жалтыратып тағынып, сонан кейін суынып, тастап кеткен тәрізді.

Шағатай әдебиетінің алдымен көзге түсер ерекшелігі — мистицизм, диуаналық лирика. Онда бастан-аяқ өртенген ғашықтықтан басқа нәрсе болып жарымайды. Оның ғашықтығының түрі де бөлек, объекті кім екені белгісіз: құдай ма? әйел ме? — тіпті, еркек пе? Ғашықтығы жыныссыз ғашықтық. Кәне, Абайда бұл бар ма? — ұшқыны да жоқ.

Жам-у жәм ишрә һузур суы насибумдур мәдам,
Сағия! — та төркі жам әйләп, геда болдум сеңа!

(Навои).

«Рюмке ішіндегі салдуарлық суы мәңгілікті несібем (еді). Ей, арақ құюшы! — рюмкеден баз кешуге де бардым саған («саған» деп ғашығына айтады — Қ. Ж.), бенде (кедей) болдым!» деген сияқты диуаналықты Абайдан тауып болмайды. Абай, «Шырақтар, ынталарың «менікіңде» болмасын», — деуімен дүниеге қол сілтеген сұпы болып шықпайды. Ол «мен»-ді кірлететін «менікіне» ғана қарсы. Иран-шағатай мистицизмінің қашып құтыла алмайтыны — сол «мен» — «нәпсі» емес пе? Сондықтан Абай ғашықтықты қаншама өзегін өртей суреттесе де, ғашығының «аяғын жалап», басын бүкпейді. Берілгені соншама, «Саған құрбан мал мен бас» деп, өліп кетуге даяр, бірақ Абайдың көксеген өлімі «еңкейіп өлу» емес, «мендігін» сақтай, шалқайып өлу [...].

Дүние азабының тізесі батып, көресіні көре-көре «құдай салды»-ға көнген, өлім мен тіршіліктің жігін жоғалтқан, қарсыласар дәрмен көксемей, тағдырдың лағынат қамытына мойнын өзі сұққан көнбістілік, құлдық идеалы — міне, иран-шағатай әдебиет мистицизмі салған жол осы.

Абай бұдан аулақ. Бұл — қолмен болмаса да, оймен бостандық іздеп, «көппен көрген ұлы тойды» бұзбақ болған адам. Тағдыр қамытынан қалай босанудың жолын, әдісін, рас, таба алмаған. Бірақ, бұлқынбады деу — зорлық.

Міне, осы біріндегі «мен»-нен қашу, біріндегі «мен»-ді ардақтау — Абай мен шағатайдың басын бір қазанға сыйдырмайтын.

Бұл жағынан Абайды шағатайға ұқсатушы да жоқ

болмау керек. Бірақ біз Абайдың пікір бағыты, әдеби нысанасы сопышылдық жолынан аулақ екенін айтумен, осы аулақтықтың Абай өлеңінің поэтикалық техникасына да шалығын тигізгендігін мойындағымыз келеді. Ұйткені Абайдағы тұтастық, түгелдік, гармония оны шалағайлыққа жібермеген. Абай — ойшыл ақын. Өлеңін пікір кернеп тұр. Оның сезімі — ойшыл сезім. Бірақ, оның ойы да — сезімшіл ой. Сондықтан Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады да, түрі мазмұнын көрсетіп тұрады. Абайдың тілінің сөздігі (лексикасы), грамматикасы, Абай өлеңінің өлшеуі, ырғағы, ұйқасымы, Абай суретінің бейнесі — бәрі бірге қосылып та, жеке тұрып та негізгі тақырыптың күйіне билеп тұрады. Оның сөздері тек бермек ұғымын жеткізерлік амал болып, поэтикасы өлең қалыбына сыярлық қана болып қоймайды; бірі олай, бірі бұлай да кетпейді; солардың әрқайсысы, үлкен симфония оркестріндегі жеке музыка аспаптары сияқты, өздері бір-бір күй тартып тұрады да, бәрі қосылып негізгі күйді шығарады, тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады. Дін, құдай жайын өлең қылса, «Мәкен берген, халық қылған — ол ләмәкән», «Уә күтубиһи дегенмен ісі бар ма?» деп арабшалап кетеді; орыс мектебі, Салтыков, Толстойларды сөз қылса, жаңа кәсіпке шақырса, «здравомыслящий», «занимайся прямо-той» деп орысшылап та қояды. Берілген көңілдің шабытына, көтеріңкі бәсеңдігіне қарай, түрленіп, грамматикалық формалары бірде есім, бірде етістік болса, өлең өлшеуі, ырғағы бірде шұбалаң, бірде жүрдек болып келеді. Сөйтіп, Абай өлеңінің мазмұны өзіне лайық түрге орана келсе, түрі де бойына шақ мазмұнын жамылып келеді. Түр мен мазмұн тек жарасып отырмайды, «бірі-біріне ауысып, бірінен-біріне құйылып» отырады.

Осындай іш пен сырттың біте қайнап, қосылған Абайда шағатайдың іші болып, сырты болмауы немесе сырты болып тұрып, іші болмауы мүмкін де емес. Ондай диссонансты Абай гармониясы көтермейді.

Рас, алғашқы әзірде, өлең дүниесіне қадам басқан кезде, шағатай қармағына Абай да ілінген. Бірақ, көп ұзамай ол қармақтан бұлқынып шығып кеткен сияқты. Әзірге белгілі әр кезеңіне жататын 3-ақ өлеңі бар. Оның да бірінің бас-аяғы жоқ. Бірақ, осы аз өлеңінің өзін жазылған мезгілдері мен формалары арасындағы үйлесімі жағынан алып қарағанда, шағатай қаумасынан Абайдың бір аттаса-ақ шығайын деп тұрғанын көру қиын емес.

Үш өлеңнің екеуі 1858 жылы (13 жасында) жазылған да, қалған біреуі бұдан алты жыл кейін 1864 жылы жазылған. Міне, осы алты жылдың өзі шағатай әдебиеті мен Абай арасына едәуір сына болып табылған. 1858 жылы жазыл-

ған өлеңдерінің екеуі екі басқа өлең екеніне ешкім таласа алмас. Үйткені бірін қызға айтқан да, біреуі иран-шағатай ақындарына арналған. Екі өлеңнің өлшеуі де екі басқа. Бірақ солай бола тұрып, осы екі өлең бір-біріне сондай ұқсас, бұл ұқсастықты әлдеқалай бола қалған деуге сыяр емес. Бұл екеуінде мезгіл бірлігіне Абайдың әдеби көзқарасының, әдеби техникасының бірлігі де сай келіп, ол Абайдың қай Абай екенін айтып тұр. Ол — иран, шағатай әдебиетінің классиктерімен танысқан, оларды ұғынған, шеберлігіне қол қойған, сондықтан:

Фзули, Шәмси, Сәйхали
Навои, Сағди, Фердауси,
Хожа Хафуз — бу һәммаси
Мәдет бер, я, шағири фәрияд! —

деп солардан медет-жәрдем тілеген Абай. Ол — әлі бұлардың өнеріне өз көзімен қарауға шамасы келмеген, тек еліктей берген Абай.

Міне, бұл Абайдың өлеңдері, осы екі өлең — шын мағынасымен шағатайша шыққан. Өлең ұйқасымының лажсыздығы (заруата шағрия) қуып әкеп тыққанда, әсіресе, артықша орын алатын араб-парсы сөздері — шұбар тіл керек пе? Халық метрикасын менсінбей, ғаруз өлшеуін қолдану керек пе? Халық кәдесіндегі өлең ұйқасын, жолын жинап қойып:

Юзи — раушан, көзи — гәуһар,
Ләғилдек бет үши әһмәр,
Тамағи қардан һәм биһтар
Қаши құдрет, қоли шигә,—

сияқты үш рет жалғасынан ұйқасып келіп, төртіншіден бір түйіп отыру керек пе? — Бұл екі өлеңде осының бәрі де бар. Мұндағы теңеулер де көбінесе шағатай ақындарының мініп-мініп жауыр қылып тастағандары — қазақ сезіміне ұғымсыз бейнелер: «гәуһәр көз», «лағылдай (маржандай) үші қызыл бет», «Сүлеймен», «Шәмши», «Искендір» патшалардай мүлікті, байлығы мол адамдар. Кейінгі кезде тұрмыстың қандай қараңғы түкпірлеріне де жанары түскен қырағы көз әлі онда жоқ. Сондықтан тұрмыстан алынған бейне де жоқ. Күншығыс ақындарынан қалған, тозған бейнелерден шетке шықса-ақ «қасы — құдірет, қолы — шеге» сықылды үйлесімсіз сорлы суреттерге ұшырайды. «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Айттым сәлем, қаламқас!» -тарды жазған кезде Абай сүйген сұлуына «қолың шегедей» демеген болар еді; қасты құдіретке теңеудің де орнын таба алмаған болар еді.

Міне, бұл — ақындық беті ашылмаған балаң Абай кезі. Абайда, осындай, түгелімен шағатай тұтқынында

болған дәуір болуы, осы екі өлеңнің екеуінің бір жылда жазылуы, түрінің ұқсастығы осыны көрсетеді: екеуінде де шұбар тіл, екеуінде де ғаруз, екеуінде де үштен тастап, төрттен түйген тізгін ұйқасы, бірінде шағатай ақындарына сиыну болып, екіншісінде солардан қалған жауыр бейне болуы — осының бәрі, осыншама ұқсастық, бұл әлдеқалай, кездейсоқ нәрсе емес. Бұл — Абай ақындығының бір кезеңі — шағатайға еліктеу кезеңі, олардан шығып кетпек түгіл, оларды сынамақ түгіл, әлі олардың өз ішіндегі тәуірін таңдап алуға да, өз ішінен түр іздеуге де шамасы келмеген кезеңі.

Енді үшінші өлеңге («Әліп дек ай йүзіңе ғибрат етім») келсек, мұны жазған кезде Абайдың бір аяғы шағатайда тұрса да, бір аяғы шетке аттауға таянған кезі көрінеді.

Мұнда алдымен көзге көрінетін — Абайдың шағатай әдебиетіндегі өлең техникасының бұлтарыстарын тегіс аралағандығы, өмірден безіп, кейіпті кескін таба алмай, алдындағы жазудың әріптерін бейне қылып пайдаланған шағатай ақындарының поэтикалық ойынына шейін барғандығы.

Я — ярым! қалай болар жауап сөзің?

Мәт — қасың, тәштит — кірпік, секін — көзің.

Үтірмен асты-үстілі жазуда бар...

Араб әрпінің ас, үс, үтір, секін, тәштиттерінен көркемдік бейнесін іздеу шағатай ақындарына үйреншікті әдет болатын. Навоидің:

Қашларыңден, кім ірәр қаниғ көңіл ішре қиял,

О — қызыл кәғәда Нун болұр, — шапақ ішреһилал.

(Қастарыңа көңілдегі қиял қанағаттанады, Ол — қызыл қағазды нүн әрпі, шапақ қызылдығына тұрған ай болып көрінеді) дегеніндегі қасты нүн әрпіне ұқсатуы, немесе:

«Жан»-ымдағы жем — ол екі далақға пида;

Анден соң әліп — таза ниналіңға пида,

Нуні дағы-ғанбарлық һилалиңға пида,

Қалған екі нуқта — екі қалыңға пида!

(Жанымның «ж» әрпі ол екі қасына құрмандық, Онан соң, «а» әрпі таза бойыңа құрмандық, «н» әрпі дағы жақсы иісті ай жүзіңе құрмандық, Қалған екі ноқат (бірі «ж» ның, бірі «н» ноқаттары) бетіндегі екі қалыңа құрмандық!), — деген өлеңіндегі ж, д, а, н әріптері мен ноқаттардың бірін ол, бірін бұл мүшелерге меңзетуі — осы әріп бейнесін ісіне асырған ақындық ойыны болатын. Абай осыған шейін барып, шағатай үлгісінің ұшығына шыққан түрі бар. Бұл алты жыл ішінде Абайдың түр іздеу

екпіні көп өскендігін көрсетсе, оның үстіне әріп бейнесін шағатайша бейне түрінде қолдануға місе тұтпай, әріп орнына дыбыс алғанын, әр дыбысты сол дыбыспен басталатын сөзге символ есебінде ұстағанын көрсетеді: *а — ай, б — бәле, т — тіл, с — саламат, ш — шекер, к — кәміл, м — мейірім, н — нала*, тағы басқалар. Осының өзі шағатай үлгісін ішінен шіріте бастағаны болу керек.

Шынында «Әліп дек ай йүзіңе ғибрат еттім» өлеңі алдыңғы екі өлеңнен көріне басқа. Бұл — шағатайдан қашықтай бастаған, қазақтың өз үлгісі қайта бейімделе бастаған кезі болу керек. Тіліндегі шұбарлық нәлі қалмаған да болса, алдыңғы екі өлеңнен көп жеңіл, араб сөзі сирек кездеседі. Өлеңнің өлшеуі де ғарузша емес, буын өлшеулі ұйқасым қазақтың қара өлеңінше. Бұл кәдімгі 11 буынды қазақ өлеңі. Мұны да ғарузша құрылған дәуірлер болуы мүмкін. Ондай күман тудыратын екі-ақ жол бар, ол:

Би — бала и дәртіңе нисбәт еттім,
Си — сәна и мәдхіңа хұрмәт еттім.

Бұл екеуін күманды қылып тұрған — екеуінде де парсы изафетімен байланыстырылған «бала-и-дәрт», «сәна-и-мәдх» деген араб-парсы сөздері болуы, изафеттің алдыңғы буыны созылып айтылған болғандықтан, «ұзындық-қысқалық» негізіне құрылған ғарузға ұқсап тұруы мүмкін. Бірақ бір өлеңнің құрылыс жүйесін, өзгесіне қарамай, тек екі жолына қарап шешуге болмайды. Бұл өлеңнің осы екі жолдан басқаларының бәрі, оның үстіне ұйқасымы қазақша құрылғанына дау қалдырмайды.

Ескі күншығыс ақынының әріп бейнесін дәп қолдануы өмірден қашықтап, қаламы мен әрпіне ғана қарап тізесін құшақтап қалған касталық жағдайын көрсетеді. Абай осы белеске шейін өрмелеп барып, шағатай жолының сорлылық үшін шығып болып, одан безген сықылды. Осы өлеңнен кейін шығыс жұртына қонуды тоқтатқан. Бұдан соңғы Абай өлеңдерінен шағатай үлгісін іздеу, меніңше, құр арам тер.

Абай енгізген өлеңнің жаңа өлшеулерінің кейбірі, — кім біледі — ғарузаға ұқсап та тұратын шығар. Арабтың 28 әрпіне келетін комбинациясының ешқайсысын қалдырмай ұйқасым қуалаған Шығыс ақындарының тоқсан тарау елең ұйқасымы мен өлшеуі Абайдың қайбір өлеңіне тура келіп те кететін шығар. Бірақ оған қарап, оп-оңай шеше салуға бұл мәселе көнбейді. Қазақтың өлеңінің бар өлшеуін — созып айтып, бұрмалап қараса, — ғарузадан шығаруға болады. Абайдың жаңа үлгілеріне де осыны істеуге болатын шығар [...].

Сонымен, 1864 жылдан кейінгі Абайдан шағатай ықпалын іздеу — бос арам тер болып шығады. Үйткені: 1) шағатай әдебиетінің негізгі бағыты мистицизм; Абайда бұл жоқ. 2) шағатай әдебиетінің тілі араб-парсымен шұбарланған шұбар тіл; Абайда бұл — машықтау үшін болмаса, ұшырамайды. 3) Шағатай әдебиетінде өлең өлшеуі — араб-парсының ғаруз өлшеуі; Абай мұны ерте тастаған. 4) Абай сияқты төрт аяғы тең жорға ақын шағатайдың ғарузын сүйсінген болса, жазып алып сүйсінбей, басқа да бір қасиеттерін қосып ала жүрген болар еді; Абайдың еш қылуасында олармен әдеби оты өрелі жанатын қылық жоқ.

Абай шығыс үлгісін көрмей, білмей аман кеткен ақын емес, белшесінен кешіп барып, батпағына аунап барып одан шығып, тастап кеткен ақын.

3. Абай және халық әдебиеті

Абайға сүтпен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет үлгісінің бірі — халық әдебиеті деп едік. Он жасынан бастап «Түйе қайырған қатынға», көңлі ауған қызға Абайдың жұмсаған сөз қаруы осы қалыпқа соғылған. Бірақ ол мұның да қызығына ерте тояттап, ескірген ел даналығын, көп ұзамай-ақ өзіне мұра санаудан қалған сияқты. Халық әдебиетінің заман таптап даңғылдаған көне жолы Абайға тарлық еткен. Ол соныдан жол салмақшы болған. «Мәдет бер!» — деп, 13 жасына Навои, Сағди, Фердаусилерге жалбарынған Абай, келелі кеңестің кеуде биі болмақ болып, ескі бише қосарлап сөйлемек болған Абай, ескі ақынша «көр-жерді өлең қылмақ» болған Абай енді бұларды қомсына бастайды. Оның «күншығысы күнбатысы болып», Хожя Хафиз, Сағди орнына Байрон мен Гетенің, Нысамбай, Бұқар орнына Пушкин мен Лермонтовтың етегінен ұстайды. Классик әдебиет дөңіне шығып, артына қарағанда оған енді:

Шортапбай, Дулат пенен Бұқар жырау
Өлеңі бірі — жамау, бірі — құрау, —

болып, олардың «кемшілігі әр жерде-ақ көрнеу тұрады». Ол — қазақтың өнерінің өзіне сын көзімен қарап, ескі әдебиет мұрасының ескірген жерлерін көзі шала бастайды. Ол жалғыз қыссашыларды ғана мінеп, шөп татыған «Әзірет Әли», айдаһарлы ертегіні термектікті ғана кемшілік деп тоқтамайды. Өлеңнің ұйқасы үшін «ауылда қонған жерін», «астына мінген атын», «айтамын айт дегеннен» дерді сүйреп әкеп, сөз арасы бөтен сөзбен былғанса, онда Абай: «ол ақынның білімсіз бишарасы» дейді. Сөздің қасын түзеймін деп «көзін шығарып», бітпейтін кейіпті су-

реттеген нәрсесінің жанына жарып тығып, өз сөзін өзі есептемей айтып «алтын иек сары ала қыз» табатын өлең арналарын қатаң сынайды. Сонымен қатар Абай «қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын» екендігін, үйткені онда басы артық қосарлар жүретінін байқайды.

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап,—

деп қырағы көзбен бұл кемшілікті шолып өтеді де, өзі «ескі бише отырман бос мақалдап» деп, ондайдан аулақ болатындығын айтады.

Жұрттың бәрі сөз сатқан;
Сатып алып не керек
Екі сөзді тәңірі атқан,
Шыр айналған дөңгелек? —

дейді. Өткен өмір арбасының дөңгелегімен қоса айналып дөңгеленген ескі тозған сөз үлгісін тастап, Абай «тіл ұстартып, өнер шашпақ» болады. Басы артық бір сөз де өлең ішінде тұрмауын, өлеңнің «теп-тегіс жұмыр келсін айнала-сы!» деген шарттарды қояды Абай. Осындай қатаң шарт, ауыр сынның арқасында Абайдың сөздері, Ілияс айтқандай, «қиюынан қыл өтпейтін» нығыз болып, мағынаға малынып келеді. Сондықтан оны ағызып оқып, сыдыртып өте шықсаң, ішкі мәніне жетпей қаламын деп кідіріп, салмақтап, ақынның кестелеген айшықтары, қошқар мүйіздерімен оралып өтуге тура келеді. Абай айтар сөзінің бәрін айтып, орнын тақырлап кетпейді, оқушыға да шығарғыштық сыбаға қалдырып кетеді.

Міне, Абай сөзінің осы қасиеттері, Абайдың өлеңге қойған осы шарттары күні бүгінге шейін құнын жоғалтпаған артықшылықтарының бірі. «Алтын иек сары ала қыз» сияқты жалаң, жалған жалтыр бейнелер (образдар), ұйқасым қуалап, өлеңнің кетігін басқа сөздермен тығындаулар бүгінгі әдебиетімізден де әлі кетіп болған жоқ.

Халық өлеңінде тақырыптан тысқары басы артық сөз болмай тұрмайды. Ондай артықтар жаман өлеңде сорайып көрініп тұрады да, тәуірлерінде бойын жасырып, бірде құрғақ пәлсепе жамылып, бірде мақал, жұмбақ бүркеніп, бірде орынсыз пейзажға оранып келеді. Қалай болғанда да бұлар өлеңнің мәнін сұйылтып, дәнін жұқартпақ. Абайдың алдындағы әдебиет үлгісі осы сұйық мәнді, жұқа дәнді өлеңдер, тозығы жеткен мақалдар, біреңкей тізіліп жалықтырғыш келетін ертегілер еді.

Айдын көл батпақ атанар
Айдыны құрып, суалса...
Арғымақ аттың белгісі

Аса бір шауып бұланбас...
Ағарып тұрған ай да өлер,
Қызарып тұрған күн де өлер,
Алшаңдаған бай да өлер,
Ардақтаған хан да өлер...

Осы сияқты арзан ақиқат, тозған шындық, керексіз тақпақ ескі өлеңнің мазмұнын да, түрін де билеп алған ескілік ауру болатын. «Ескі бише отырман бос мақалдап» дегенде Абай осыларды айтқан болу керек. Абайдан бұрынғы, Абаймен замандас ақындардың не жақсы дегені де осы бос мақалдан құтыла алмаған. Бұдан құтылмай тұрып, шын мағынасымен әдебиет тілін жасау да мүмкін емес еді. Абайдың сіңірген бір еңбегі әдебиетті осындай артық жүктен тазартуы болса керек.

Халық әдебиеті — халықпен құрдас, бірге жасасып келе жатқан кәрі нәрсе. Оның жаңалығы жарытусыз, бұрынғының үстіне жаңа бояу жағу түрінде ғана болады. Жаңа шығармасы да сол ескі тамырға көктеп өседі. Мұның бәрі өмір ағынының шабандығын, ілгері басуда халықтың мандымағанын, ескінің тігісін сөгіп, ыдыратқандай, халық өмірінде ұлы өзгеріс болмағанын көрсетеді. Сонымен атам заманда айрылып қалған, бір кезде жаңа болған, бірақ, бүгінде тозған бір нәрсені, көнерген сөзді халық әдебиеті қайталап, немесе, болмашы бояу жағып алып, сүйрете береді. Халық әдебиетінің сақталатыны да, оның таусылмайтыны да осыдан келеді.

Оның үстіне басы артық, қосар сөздердің ескі өлеңнен қалмайтын, сонымен сөздің мәнін сұйылтатын тағы бір себебі бар: ол — әдебиеттің ауыз әдебиеті болушылығы. Ауызекі сөйлеген сөз бір айтылғанын өтіп кетеді де, қайта тыңдауға келмейді. Айтушының өзі де, қайтарып айтқанда, алдыңғысын түгел қайта айтып шыға алмайды (жаттап алған болмаса). Ал, жазылған сөзді ескермей қалсақ, қайтадан әлденеше рет қарап алуға, түсінбеген жерімізді түсініп алуға болады. Сондықтан жазылған сөзді мейлінше нығыздауға, сөйлемін орамды, мағынасын терең қылып жіберуге болады. Бірақ ауызекі сөзге мұны істеуге болмайды. Жазылған сөзді қаншама жандандырып-ақ ауызекі айтсаң да бәрі бір өлі сөз болып шығады. Маяковский жазған өлеңдерін декламация үшін қайта өңдейтінді. Пьесалардың сөздерін де Мейерхольд еш уақытта өз күйінде қалдырмайды, тыңдауға қолайлы етіп, өзгертіп шығарады. Қазақтың халық әдебиеті де сахна әдебиеті болатын; көпшіліктің тыңдауына бейімделген шығарма болатын. Тыңдалатын шығарма мағынаның артық қоюлығын көтермейді. Ондай болса тыңдаушының миын шаршатады. Сондық-

тән, халық шығармасында шығарманың тақырыбына катысты сөздердің аралығына, тыңдаушының миына гимнастика болғандай, «басы артық» сөздер енгізілетін. Мұндай қыстырма сөздер, шығарушының шеберлігіне қарай, бірде тақырыптан өте алыс кетіп, тек ұйқасым үшін тұрады да, бірде алыстап орағытып келіп тақырыптың бір жерінен жанасатын. Ауыз әдебиетте мұндай қыстырма әңгіменің мынадай 3 түрлі пайдасы бар:

1) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдамасаң да, не түсінбесең де әңгіменің ұзын ұрғасын ұғуға кемшілік қылмайды. Сонымен ол тыңдаушыға демалыс болады;

2) Тақырыптан тыс әңгіме болғандықтан, тыңдаушының зейінін аударып, миға гимнастика болады;

3) Тақырыптан тыс әңгіменің өзі бір шетімен тақырыпқа байланысып жатса, әрі логика, образ жағынан дұрыс құрылса, тыңдаушыны күні ілгері даярлап, негізгі тақырыпты жақсы, жанды түрде түсінуге себеп болады.

Шора батырдың ханға өкпелеп, елін сағынып, өзінің Қазанға қайтқысы келгенін ханға айту түрі осылайша құрылған:

Арғымақ үйірін сағынар,
Сағынғанда не қылар,
Тұяғын тарпып қағынар.
«Тау көбелей желсем!» — дер,
«Үйірімді көрсем!» — дер.

Ақ сұңқар ұя сағынар,
Сағынғанда не қылар:
Тұғырында тұра алмай,
Тапыл-тапыл қағынар;

«Көк бұлттың ішінде
Көлденеңдеп ұшсам!» — дер,
«Дәмді қанды ішсем!» — дер.
«Ұяласын көрсем!» — дер.

Ер туғанын сағынар,
Сағынғанда не қылар:
«Күдеріден бау тағып,
Көбе тонды кисем!» — дер,
«Ауыр қолды ертсем!» — дер
«Дұшпанымды көрсем!» — дер.

Жұрт ойламас ер болмас,
Үйір демес ат болмас,
Ұя демес құс болмас
Мәнзілді күнде, падишам!
Өзінің жұртын сағынар.

Қауыста қайтқан қараша
Қиқулап қонар көліне —
Өсіп-өнген жеріне.

Қазандай ішім қайналып,
Садағым сала байланып,
Ниет қылдым еліме.

Міне, осы отыз жолдың ішінде мақсатты ойын айтатыны тек соңғы «ниет қылдым еліме» деген жол, оның үстіне елін сағынғандығы. Арғымақтың үйірін, сұңқардың ұясын, қараша қаздың көлін, жалпы ер жігіттің елін сағынатындығы, олардың қайсысы қалай сағынғандығы, қалай тыпырлайтындығы негізгі тақырыпқа керек те емес. Айтпақшы сөзі ол емес. Сол себепті мұның бәрі де басы артық, қыстырма әңгіме болып шығады. Бірақ, ақын осы тоқсан тарау қыстырма әңгімені негізгі тақырыпқа сондай шеберлікпен байланыстырған, әрқайсысын сондай дұрыс құрған, бұлардың тақырыптан тысқары әңгіме екендігіне таласуға да болады. Бұлардың бәрін байланыстырып тұрған бас арқауы бәрінде де сағыну барлығы: оның үстіне, сұңқардың ұясы, арғымақтың үйірі, қаздың көлі, ердің елі — бәрі де сағынудың объектісі болғанының үстіне, араларында толық ассоциация бар. Сондықтан бұл ұзын қыстырманың бірін де артық қыла алмай, бәрі жиналып негізгі әңгімеге қарай зейінді аударуға себеп болып тұр. Сонымен қатар, негізгі мәселенің өзін баяндап тұрмағандықтан, олардың бірін тыңдамай, не ұқпай кеткеннен зияны да жоқ.

Міне, бұл халық әдебиеті шығармаларының тыңдаушының ынтасына қарай құрылғандағы ең үлкен шеберлікпен, ірі өнермен жасалған түрі.

Өлгенді естіртушілер де қазақта осы әдісті қолданады. Олар да адам атадан бастап, неше түрлі жұрт білетін ірі өлім, аянышты өлімнің бәрін санап келіп, аяғында мақсатының бетін бір-ақ ашады. Онда да бір өлімнің бар екенін сезесін де, бірақ кім үшін айтылып отырғаны, кім өлгені белгісіз. Сол белгісіздіктің өзі тыншылмай, тыңдауға айдап салады. Бірақ, бірқатарын тыңдамағаннан да зиян келмейді. Соңғы түйінін ғана тыңдасаң, ұқсаң болады. Осыны тыңдауға, ұғуға алдыңғы қыстырма әңгімелердің өзі үлкен себеп болады. Ауыз әдебиет үлгісінде бұл — таптырмайтын әдіс. Бірақ, жазба әдебиетте мұндайлар мағынаны сұйылтып әкетеді. Сондықтан, мұнда ұзақ қыстырма әңгімеге орын қалмайды. Мұнда оның орнын сөздің образдылығы ұстайды.

Абай біздің жазба әдебиетіміздің атасы болғанда, өлеңін, қара сөздерін тек қағазға жазғандығымен ғана емес, жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттің осы айырмашылығын ашқандығымен атасы болады. Қазақ әдебиетін ауыз әдебиеті дәрежесінен шығарып, неше мың жылдай көнігіп, етке, қанға сіңісіп болған ескі ауыз әдебиет дағдысынан құтқарған адам — Абай. Ескі ауыз әдебиетіндегі артық қыстырмалардан алғаш тазартқан Абай.

Абай сынаған «қазақтың ұзын сөзділігі», «ескі бидің сөз қосарлап бос мақалдайтындығы», «ескі ақынның жоқ-

тан қармап, көр-жерді өлең қылатындығы» дегендер — осы басы артық, қыстырынды әңгімелер болатын. Абай сөзінің «қиюынан қыл өтпейтін» ықшам, тығыз болатыны да осы басы артықтан аман болғаннан келетін-ді.

Абай ескінің шұбалаң қыстырмасын икемді бейнеге (образға) айналдырды:

Іздеп табар сұңқармын
Жарастықты шүйгенде.
Қылығында жоқ оғат...
Сіз — қырғауыл жез қанат,
Аш бетінді, бер қарат.....

Ескі халық ақыны болғанда, «сұңқар» мен «қырғауылдың» өз романын жарыстырып, жігіт пен қыздың әңімесін оның көлеңкесімен бүркеңкіреп қояр еді. Абай, олай, сөзді ұзатпайды. Ұзатпау үшін «сұңқар» мен «қырғауылдың» арасын алыстатып, арасына негізгі тақырыпты кіргізеді; «Сұңқар», «қырғауыл» дегендер «жігіт», «қыз»-дармен теңбе-тең жасайтын, өз бетілік кейіп болмай, «сұңқар» жігіттің, «қырғауыл» қыздың бір мезгілдік қана кейпіне ұқсатылады да, негізгі суреттің анықталуына, толығыуына себеп болады.

Абайдың өлеңдері бейнелі, суретті келіп, шын мағынасы мен көркемдік шартын орындап отырады. Сонда Абай образды қолдан жасап, жат кейіп қылып шығармайды. Қазақтың өзіне қашаннан таныс, оны келтіргенде бермекші суретінің бояуын қандырып, ашып кететін суреттерден алады. Суретті ойдағыдай, күшейтіп жіберетін болса, Абай ондай-мұндай ерсілігіне, әдепке шеттігіне де қарамайды. Мұнысын, әрине, мақтауға болмайды. Кәрі шалдың жас қызды еріксіз қатын қылғысы келгенін улы тілмен шаққысы келсе, «тұсап қойып қашырар бұқа ма екен»? деп сөгеді. Елдегі қулардың ұнамсыз қылығын біле отырып, оны тоқтатуға мұршасы келмейтінін айтқанда:

Ойнасшы қатын болса қар
Аңдыған ерде қала ма ар! —

деп жібереді. Ақы алып өлең айтқан ақын-тыңдаушыны да, сөз асылын да танымай айтады, оны тыңдама деп, ондайдан бездіргісі келсе:

Сатып алма, сөз сатса,
Ол — асылды аңдамас,—
Білеткенің байы ақша
Ер жақсысын таңдамас,—

деуге де аузы бара салады.

Абай қазақтың мақалын да, ертегісін де, дінін де, салтын да — бәрін де суретке пайдаланады. Бірақ, осының бәрінде қазаққа таныс образдардың өзі бұрынғы құрысып, қатып қалған күйінде тұрмайды, жүріп кетеді, жан бітеді; жетіліп, өсіп, ашылып, жарқырап кетеді. Өз қалпында қалып қоймай уақиғаның өзіне біте қайнап қосылып кетеді. Мақалдар Абайда босқа қосарланып, «солай дегендей-ақ» болып жүрмейді, жанды суретке, қозғалысқа, процеске айналады. «Адам басы — алланың добы» деген дәрекі фатализм мақалы ғашықтың материяланған суреті болып, бірде теріс ұшып, бірде қайта түседі:

Тәңірі добы — бұл ғарып бас
Кетті амалсыз! Қорлама,
Қайта қақты, қайла болмас,
Келді, түсті ордаңа!

Бұл — аудармада кездесе де (Пушкинде мұндай сөз жоқ), Абайдың өзі тағдырды осылай доп қылып ойнатып қойған. Дәлдеп аударған жерінде де Пушкиннің:

Мои сомнения разрешил.
Быть может все это пустое,
Обман неопытной души
И суждено свое иное, —

дегенін кім біледі, мұның бәрі тәжірибесіз жанның алдануы шығар да, жазмыштың ұйғарғаны басқа болар. Біздегі көп аударғыштарша тікелемейді:

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде, бәрі — алданыс.
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс? —

деп әрі тура, әрі сұлу, суретті қылып, үлгілі әдеби аударма береді. Міне, мұнда «алыс айға саусағын жайып талпынған жас жүрек» бейнесі қазақтың «арыстан айға шауып мерт болған» дейтін мәтелінен алынған. Сондай таныс нәрсе екені білініп тұр, бірақ ол кейіптен ешнәрсе қалып жарыған жоқ, бәрі де Абайдың өз қолымен жаңартылған. Мұнда арыстанның жыртқыштығы, төкаббарлығына, сол «бейілінен тапқандығынан» мерт болған артқы аяғы екендігінен ырым да жоқ. Мұнда жүрегі таза жас сәби айды алмақ болып балдыр саусағын шолтаңдатқан күнәсіз қылық қана бар. Сонымен бірге жай қалмай, мерт болып қалатыны да көрініп тұр.

Абайдың қыз бен жігіті ғана құс пен аңға ұқсап қоймайды, құсы мен аңы да қызға, жігітке ұқсай береді. Түл-

кіні бүркіт басып, екеуінің алысқанын қара шашы төгіліп, иықтары бүлкілдеп, суға шомылып жатқан сұлуға меңзеп қояды.

Жер — ана деген ұғым қай жұртта да бар. Бірақ, Абайдың жер — анасы не қалыңдық ойнаған қыз болып, ұрын келген күйеуі күнмен жымыңдасып, күліп ойнап кетеді, немесе ол ана елжіреп емізіп кетеді.

Қысқасы, Абайдың образ қолданудағы өзгешелігі: әуелі — қатесіз анық таныс бейне алады; екінші — образы ескі өлі қалыбында қалмай, жанданып кетеді, үйткені, үшінші — ескі образды өсіріп, жаңартып, жалғап әкетеді. Оның ескі, таныс образ алуы тек таныс жағымен тартып, жуықтатып алып, келгеннен кейін басқа жаққа бұрып жіберейін деген сияқты. Ескі әдебиет мұрасын Абайдың пайдалануының бәрі осылай. Ол ескіні де, өз заманын да дәріптемейді. Ескі образды алғанда, оны сүйдіру үшін емес, ескіні бұзып, жаңа қылып, сонымен жаңаны ұғындыру үшін алады. Абайдың әдебиет, мәдениет істеріне қолы тиіп кетсе, ол тек сипап, сүртіп шаңын кетіріп шықпайды, өзінше бұзып, өзінше түзеп, өз қолынан ізін қалдырады. Өлеңнің ырғағы да, ұйқасы да, буыны да, әні де, тақырыбы да, сөз төсегі де, суреті де Абайдың қолынан өткенде бұрын көрмеген жаңа нәрсе болып шығады. Қайсыбіреудің құлағын «шу!» дегенде тосаңсытады. Бірақ, сөйте тұра, Абай өлеңі — қазақ өлеңі, қазақ өмірінің суреті, қазақ тілімен жазылған, қазаққа түсінікті болып шығады. Ол Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты қазақша сөйлетеді, күпілі қазақты Пушкинше, Лермонтовша сөйлетеді. Абайдың арқасында XIX ғасырдың соңғы ширегінде қазақ ауылындағы қыз ойнаққа Онегин мен Татьяна «қатысады». Абайдың арқасында XIX ғасырда қазақтың әдебиеті өзінің атам заманғы «азалы ақ көрпесін сілке тастап», Европаның классик әдебиетінің қалыбына түседі, сөйте тұра қазақ әдебиеті болушылығын да бұзбайды.

Бұлайша ескіні жаңаға ұштастырып, жан бітіру үлкен шеберлікпен ғана болатын іс. Абайдан біз осы ірі шеберлікті көреміз. Абай ақын болғанының үстіне ескі мәдениет мұрасын дұрыс пайдалана білген ақын. Абай ескі күншығыстың экзотик өнерінің бірі — шағатай әдебиетімен де жақсы таныс болып, онан жанына азық таба алмай, ілгері басқан Европа үлгісін таңдап ұстағанының үстіне, қазақтың халық әдебиет мұрасын да жете тексерген, оны барынша бағалаған, онан бар керегін ала білген адам. Абайдың баласы Тұрағұлдың естелігінде «қазақтың ертегілерінде есітпеген ертегісі кем шығар. Сонда, қазақтың ескі ертегісінен — бұрын қай жерлерде жүргені; көршілес күндес елдері қай жұрттар екені; елдің ескі салты, арманы, кәсіп, харекеті не

екені көрінеді деуші еді» дейді. Міне бұл халық әдебиетін (ертегін) осы ғылым айтуындағыдай бағалай алғандығы. Қазақтың мақалдарына қарап отырып, қазақтың тарихын қарастыруы да, өз сөзіндегі қазақтың шаруашылық қалпын; дүниеге көзқарасын білуге мақалдарды кілт қылғысы келгендері де — бәрі де халық әдебиеті мұрасын қалай пайдалану жолын түсінгенін көрсетеді.

Сонымен бірге, Абай ескі мұраны талғамай ала беретін адам емес. Ол ескіден қалған мұраға да, өз заманының жайына да сын көзімен қарап, өзінің ақыл елегінен өткізіп алған. Қашаннан келе жатқан «мәңгі шындық» саналатын әдет-заңын Абайдай қирата сынаған адам қазақта ол кезде болмаған. «Ата-анадан мал төтті», «Атың шықсын десең, жер өрте!», «Жарлы болсаң, арлы болма!», «Көппен көрген ұлы той» т. б. неше түрлі мақалдардың сырын ашып сынаған адам — Абай.

1905 жылдың төңкерісі халық санасын басқан қара тұманды бірқатар серпілтіп, онан соңғы реакция дәуірі бүркеулі сырдың көбін ашып, колония саясаты азуын күннен күнге батырып, қазақ арасында ұлттық сана өрлей бастаған, ұлы көтеріліс ұшқындап келе жатқан кезде, 1916 жылда, орта білімі бар, төңкерісшілдікке бейім азамат қылып көрсетілген учитель Әбіш — Бейімбеттің «Шұғасының» геройы — екі рудың балуаны күрескенде қызынып, бір жағын басқарып жүреді; өз жігіті жыққанға көтеріліп қалады. «Шұға» пьесасынан 40 жыл бұрын Абай осындай күрес, бәйгеге ру болып қызыну, арлану әдетін сөге сынады. Халық мәдениетінің мұндай жақтарын ашып тануға келгенде, Абай сөйтіп өзінен 20 жыл соң Әбіштер қараған көзқарастан асып түседі. Осының бәрі Абайдың ескі мұраны білудегі күшін көрсете алса керек.

Жоғарыда айтылып өткендегідей, Абайдың халық әдебиеті үлгісіндегі өлең қалыбын өзгертіп, өзінше құруы да әдебиет мұрасын қалай пайдалануды, қалай сынауды жетік білгендігінен келген. Өлеңнің өлшеуі мен ұйқасымына кіргізген сыртқы өзгерісінің өзі тек бола салған іс емес, Абайдың барды сынап отырып, соныға тартқанынан туған жеміс.

Абайдың музыкаға енгізген жаңалығы — жаңа түрлі ендері де — осы өлең құрылысын қайта құруымен байланысты. Жаңа, жат өлшеулерді жұрт құлағына сіңдіріп, көп ұғымына жуықтату үшін оларға ән де шығарып берген. шағатай үлгісінен шығарушылар Абайдың жаңа түрлі өлең өлшеулерін, әндердің құрылысын сынатп қарау керек: ән — «ғұшшақ», «науа» тәрізді дәруіш мақамына бейімделген бе екен, жоқ өзі білген дәрежесінше, батыс үлгісіне тарту бар ма екен? Біздің байқауымызша, Абай ән-

дерінде Орта Азияның ескі мақамына тартқан жер жоқ. Абайдың композиторлық тәжірибесі, бәлкім, бізді қанағаттандырарлық емес шығар, солай да болса сол кезде қазақ өнінің құрылысына Батыс әсерін ендіріп, өзгерту талабының өзі — біздің мәдениет тарихымыз елеп өткендей іс. Бұ да қазақ көркем өнерінің қолда барын қанағат қылмай, ескіні ескі біліп, жаңаға тартудың бір ұшқыны.

Сонымен, Абайдың көркемөнер жөніндегі айтқан сөзі емес, істеген ісінде ұлы сыншылық, барды қайта құрушылық барына таласпай көнуге болатын болды:

1. Абай шағатай әдебиетімен жақсы таныс болып, оны баурап алып, соның үлгісімен өлең жазып та көрген. Бірақ, оны қанағат қылмай, оның ішінде қалмай, сыртына шығып, соныдан жол іздеген;

2. Абай қазақтың халық әдебиетін жақсы біле тұра, оның айдын жолымен жүріп кетуге шамасы келе тұра, оны да өзіне баянды жол деп есептемеген, онан да шетке шыққан;

3. Абай жер жүзінің классик әдебиетінің үлгісін таңдап ұстап, қазақ әдебиетін Байрон, Шиллер, Гете, Пушкин, Лермонтов, Толстой ізімен Батысқа жетелеген.

4. Әдебиет арнасын басқа жаққа бұрумен байланысты өлеңнің мазмұндылығы, көркемдігі, бояуы — бәрі де өзгеруі керек деп табады. Бұл жөнінде:

а) Ауыз әдебиетінің өзгешелігі болып сақталып келген өлеңдегі басы артық сөздерді шығарып, өлең сөзінің мәнділігін арттырады;

б) Бұрын жай қосақталып, негізгі тақырыппен жарыса жүріп, оны солғындатуға себеп болатын көлденең суреттерді шағындап, қиындап, олардан жаңа бейне құрастырады. Бұрынғы мақал, мәтел, халық сенімі секілділердің қатып, құрысып қалған суреттерін жанды, жүрдек кейіпке айналдырады;

в) Қазақ өлеңін түр жағынан байытып, жаңа өлшеулер, жаңа ұйқасымдар, жаңа ритмдер туғызады;

г) Әдебиет тіліндегі халық үлгісінің басы артық қосарларын жоюмен қабат, шығыс үлгісінен келіп жүрген араб-парсы сөздерін де қуып, әдебиет тілін тазартып, қазақ тілінің бар байлығын іске асыруға жол ашып, жазба әдебиет тіліміздің іргесін қалайды;

д) Көркем шығармаларды өзі де шығарып, ірі ақындардан да аударып әдеби аударманың, жаңа заман әдебиетіндегі бірқатар белгілі жанрлардың үлгісін іспен береді.

5. Халық әдебиетінің кәрі тарауларының бірі болған мақалдардың жарамсызы көп екенін ашып көрсетіп, өзі де бірнеше мақал шығарады.

6. Әдебиет жұмысында өзгеріс жасауымен қатар, әлін-

ше қазақ музыкасына да жаңалық ендірудің талабын істейді.

Міне, осының бәрі де құрғақ сөз емес, Абайдың істеген істері. Адамды істеген ісіне қарай сынайтын болсақ, бұл істерді, бұларды істеген адамды қалай бағалауымыз керек?

Абайды қолда барға қанағаттандырмайтын, үздіксіз сынға, таусылмас наразылыққа қуып салатын, атам заманнан, ата-бабадан қалған, замандас-бастастары түскен даңғыл жолға сыйдырмайтын не?

Неге ол даяр әдебиет үлгісін, дайын мәдениет дағдысын сынап береді? Неге бұлар оның сынына толмайды?

Абайдың әдебиет «бар мәзіріне», мәдениет сатысына бұл сыншыл көзқарасы — өзінің дүниеге көзқарасынан бөлек жатқан нәрсе емес, соның бір бөлшегі, өткенді, төңірегін тегіс сынауының, тегіс ұнатпауының бұл — әдеби формада бой көрсеткен бір түрі. Әйтпесе, өткенді көксеріп, төңіректегі барға ырза болған адам сол өткеннің, төңіректің идеологиялық жемісіне — әдебиетіне, ол әдебиеттің дәрежесіне, түріне де ырза болған, қанағаттанған болар еді.

Ойдағы сыншылдық, жалпы бағыттағы жаңашылдықты істе көрсете алу, онда да әдеби формада — ырғақпен ұйқасымда, бейнемен сөздікте көрсете алу — бұл ол сыншылдықтың тамыры терең бойлап кеткенінен келеді. Абайдың тұла бойын түгел алып кеткен осындай өз ортасына наразылық бар. Абай сол заманды, сол ортаны соя сынаған адам. Абайдың әдебиеттегі сыншылдығының түп тамыры осында жатыр. Сондықтан Абайдың заманы деген не еді? Абай оның несін сынайды! — соны қарайық.

(Аяғы бар).

IV. МӘДЕНИЕТ ПЕН ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ ВПРОСЫ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНДА КҮЙ ЖАНРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӨНІНЕН*

Музыка мәдениетін күшейту ісінде халық музыкасының мұраларын тексерудің маңызы өте зор. Үйткені болашақтағы жоғары мәдениетті музыка мен қолда бар музыка мәдениеті арасының жібі үзілмеуі керек. Қазақтың қалың еңбекшілеріне түсінікті, әсерлі болу үшін жаңа музыка олардың құлағына жат болмауы керек. Жат болмау үшін өзінде бар музыкаға бір жағынан байланысы болуы керек. Бұрыннан бар музыка мұраларын жетістіріп, толықтырып, көркейтп, көркемдеу жағын күшейтіп, примитив түрлерін гармониялап, халық музыкасындағы өмірге, тіршілікке шақыратын, ерлік, талап, жігер тудыратын элементтерін саралап алып, кертартпа, сары уайым, жасықтық туғызатын жағын жойып, — осы ретпен ғана — қазақ ұлтының совет музыкасын дамытуға болады. Халық музыка мұраларын зерттеудің маңызы зор болатыны осы жағынан.

Қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрының бірі — күйлер. Композиция жағынан, музыка мәдениетінің басқа өлшеулері жағынан қарағанда да, күйлер халық музыкасының жетіскен ірі тарауы екендігінде дау болмауы керек. Қазақтың өзі де күйді артықша бағалайды; онда айтып тұрған әңгіме, сөйлеп тұрған сөз болмаса да, күйлердің өзінің музыка тілі халыққа сондай жақын, сондай түсінікті, оны сол тілсіз түрінің өзінде жақсы таниды. Қазақта ән мен күйдің екі басқа болушылығының өзі халық музыкасының жақсы ғана жетіскен сатыда тұрғандығын көрсетеді. Үйткені бұлар әуелден айрылып туған емес, ән мен күй әуелде бір болып, бара-бара, музыка мәдениеті жетісе келе, бірінен-бірі айрылып, вокал музыка, инстру-

---

* Бұл очерк тұңғыш рет 1936 жылы Қазақстан баспасында жеке кітапша болып басылып шыққан. — *Редколлегия.*

ментал музыка болып, егізделіп шыққан. Халық музыкасының көпшілігі мұндай екі айырылуды әлі күнге дейін білмейді. Музыка шығармаларының барлығы да тек әндер ғана болып, күй сияқты жанрларды білмейтін ел де бар; немесе ән мен музыка аспаптарын қоса отырып, бір жағынан биді араластыратын, музыкасы синкретизм түрінен асып болмаған да бірқатар елдер бар. Осы күнгі татардың халық музыкасын алсақ, онда күй, ән деп екі айыру болмайды. Татар тілінде әнді де, күйді де — бәрі де «күй» деп атайды. Бұлардың күйлерінің бәрі де ән болады. Ән салмай, тек инструментке ойнайтын күй болмайды. Өзбек музыкасында ән де, күй де болуымен қатар, ән, күй, би — үшеуі араласып жүреді.

Күйлер халық музыкасында сирек ұшырайтын нәрсе. Бұл осы күнгі Еуропаның симфониясы тәрізді. Мұндай дәрежеге жетісу үшін, халық музыкасы жақсы дамыған болуы керек. Сондықтан күйлерді қазақ музыкасының ең жоғарғы түрінің үлгілері деп білуіміз керек. Олай болса, сол жоғарғы дәрежеге сол күйлерді шығаруға халық музыкасы қай жолмен жетті, қандай элементтерден құралды, осыны тексеру төменнен жоғарыға қарай өрлеуде халық музыкасының өзінің тұтынған жолын ашып алуға себепкер болады. Музыкамызды төменгі сатыдан жоғарғы сатыға шығарғанда, примитив элементтерді күрделі гармонияға айналдырғандағы халық музыкасының өзі салған жолды жанай жүрсек, осы түрде дамытатын болсақ, көпшіліктің құлағына жат болмақ емес. Онда музыканың өзінің өсіп келе жатқан табиғи жолымен өркендеген боламыз. Соның үшін күйлердің қалай құралғанын зерттеудің артықша маңызы бар.

Қазақ — жазба тарихы жоқ ел. Қазақтың мәдениет тарихы да жазылмаған. Сондықтан, күйлердің қалай шығуы, қалай пайда болуы, қалай дамуы жайында тарихтың жазып қалдырған деректері жоқ. Бұл жағдай күйдің тарихын зерттеуді қиындататын жағдай. Солай да болса, бұл мәселе жөнінде үмітсіздікке түсуге болмайды: тексеру методы дұрыс болса, бар материалдарды дұрыс пайдалана білсек, бұл жөнде талай қараңғыны жарыққа шығаруға болады. Күйдің пайда болу тарихын зерттеу үшін, біздің ойымызша, мынадай материалдарды пайдалануымыз керек. Бірінші — біздің музыкамыз жайында түрлі мәдениетті елдердің жазып қалдырған тарихи деректері; екінші — халықтың музыкаға байланысты тарихи идеологиясы; үшінші — сол идеологияның бірі болған тіл материалдары. Тіл материалдары дейтініміз түрліше музыка терминдері, бұлармен басқа сөздердің мағынасының арасындағы байланыстар; төртінші — ең маңыздысы — музыканың өз материалда-

ры. Халық музыка шығармаларының, күйлердің өзінің ішкі құрылысын тексеру; бесінші — осы жоғарыда айтылған материалдарды топтағаннан кейін, қазақтың халық музыка шығармаларын басқа жұрттың шығармаларымен салыстырып, солармен арасындағы байланысын, бір-біріне жасаған ықпалын, бірімен-бірінің араласып айқасқанын тексеру.

Бұл арада біз бұл мәселеге тиісті материалдарды түгендеп өтем деген ойдан аулақпыз. Бұл қазіргі жағдайда, қазіргі уақытта бір кісінің қолынан келмейтін жұмыс. Мұнда біз бұл материалдардың бірқатарын ғана ұсынып, сонымен келешекте тексерушілерге, тиісті мамандарға жол ашпақпыз. Оның үстіне, тарих, тіл деректері жөнінен, өз мамандығымыз жағынан көмек бермекпіз. Жаңағы көрсетілген жөннен, мәселені басқа елдердің халық музыкасы жайындағы тарихи деректерінен бастайық.

Қазақ күйі қашаннан бері жұртқа белгілі? Не себепті «күй» деп аталған? «Күй» деп басқа елдер нені айтады? Осыны қаралық. «Күй» деп татардың әнді де, күйді де, қысқасы, барлық музыка шығармаларын атайтынын біз айтып өткенбіз. Қазақта «күй» түрінде айтылған сөз шағатай, ұйғыр тілдерінде, анатоль түрік тілінде «көк» болып айтылуы тиіс. Қазақтың й дыбысының бірқатары шағатай тілінде, ескі ұйғыр тілінде, түрікпен, азербайжан, анатоль [түріктерінің] тілдерінде к, г-ге айналады. Қазақша «байламақ» деген сөз оларша «бағламақ» болады; қазақша «тимек» деген сөз оларша «текмек» болады; қазақша «би» деген сөз оларда «бек» болады, қазақтың «би-бек» деп екі айырып айтатыны осы түрлі нормадан туған. Сондықтан «күй» деген сөз оларша «көк» болуы табиғи нәрсе. Ескі жазба белгілердің ішінде бұл сөз ең әрідегі нұсқалардан Махмуд Қашғарийдың «Диван-и-луғат» деген XI ғасырдан қалған кітабында ұшырайды. Бұл «ол көк ләнер» деген сөзді мысалға алып, оны «ол ән салып тұр» деп аударады. Соған қарағанда қазақтың күй сөзі ол кезде «көк» түрінде болып, ән-күй мағынасында қолданылғандығы көрінеді. Күйдің өзінің музыка жанрының бір түрі болушылығы жағынан қарағанда бұл жөніндегі ең алғашқы мағлұмат XIV ғасырда жазылған кітаптардан табылды. Сол кезде болған иран музыканты¹ Әбдіқадір Мұрағи деген кісі өзі-

¹ Біз иран музыканты деген Әбдіқадірдің нендей нәсілді адам екенін дау қылмаймыз. Түрік музыканты Рауыф Екта «Ескі түрік мусики алеттері» деген мақаласында (Яни тетәбірлер мәжмуғасы) Әбдіқадірдің түрік нәсілді екенін даулайды. Бізге оның кім болғандығы қажет емес, кітаптың қай жерде, қай тілде жазылғандығы қажет. Кітап парсы тілінде жазылғандықтан иран музыка әдебиетінің қазынасынан саналуға хақы бар. Сондықтан Әбдіқадірді иран музыканты деп өте шықтық.

нің «Зубдәтел әдуар» деген кітабында күй жайында бірқатар мәлімет береді.

Әбдіқадір әр елдің музыкасы сол елдің өзінің мінез-құлқына лайық болатынын айта кетіп, жауынгер түркі музыкасы жауынгерлік рух беретін түрде болатынын айтады да, сонымен қатар былай дейді: «Түркі-монғол ән-күйі мынадай үш бөлімге бөлінеді: музыка құралында ойналатын бір түрі бар. Оларды көктер деп айтады (көкһа), енді дауыспен айтатын түрлерін «ыр» және «дола» деп айтады», — дейді.

«Ал қытай елінде күйдің саны 366 болады, бір жылдың ішінде қанша күн болса, соның санынша күй болады. Оның әрбіреуі бір күнде ханның алдында тартылып отырады. Бұлардың ішінде ең асыл және ең ірісі 9 күй», — дейді.

Бұған қарағанда, Әбдіқадір айтқан қытай елінде сол XIV ғасырдың өзінде ән мен күй — инструментал музыка мен вокал музыка — бірінен-бірі айрылып шыққан болады. Әбдіқадірдің Қытай елі дегенін осы күнгі қытай елі деп түсінуге болмайды. Қытай елі өзін қытай демейді. Арабта «син», парсы елі «шин» дейді. Қытай немесе кидан дегендер Каспий теңізінің маңында болған түркі халықтарының бірі. Мына жазушының айтып отырғаны сол ел. Мұның «көк» деп отырғаны күй, *ыр* деп отырғаны *жыр*. Жырды қырғыздар осы күнге дейін *ыр* деп айтады. «Дола» қазақшылап айтқанда *толғау* деген сөз. Түріктер *жырламақ*, *толғамақ* дегенді «*доламақ*» дейді. Әбдіқадір жыр мен толғаудың арасын ашпайды; бірақ екеуі де дауыспен айтылатын музыка екенін айтып кетеді. Бұл екеуі күйден бөлек екенін, күйдің тек инструментпен ойналатынын ғана көрсетеді. Қазақтың күйлерінде Әбдіқадір айтқандай белгілі сан жоқ; оның ішінде күйдің санымен үйлесіп тұрған да ешнәрсе байқалмайды. Бөтеннен ала-бөле жүретін 9 күй тағы жоқ. Бірақ, бұл жердегі 9 күй болмау керек; 9 деген санның өзінің көп елде киелі сан болғанымен байланысты болуы керек. 3 пен 9 сандары әр жұртта да ала-бөле орын ұстайды; оның ішінде қазақ «ер кезегі үшке дейін», «үш рет сұрады, үш рет жауап берді», «бір байдың үш баласы болған екен» деген сияқты орындарда үш санын көп айтатын болса, сонымен қатар, халық кәдесінде тоғыз да ала-бөле орын алады.

Айыпты тоғыз-тоғыз қылып төлейді; бір тоғыз айып, немесе үш тоғыз айып деп. Тоғыздың мұндай орны жайында Әбілғазының «Түрік шежіресінде» бірталай мәліметі бар. Әбдіқадір кітабынан біздің көретініміз: күй жалғыз қазақта ғана болмаған, ерте кезде де, біздің қазақ-қазақ болып құралмай тұрған кезде, XIV ғасырларда да болғандығын, оның үстіне хан сарайында, жоғарғы таптың қо-

лында болған музыка түрі екенін көреміз. Бұл кітаптағы аты аталған 9 күйдің ішінде де осы күнгі қазақ күйлерімен аты ұқсас келетін ешқайсысы көрінбейді. Бірақ ішіндегі сөздерінің (*ұлұқ көк, құтатқұ*) түріне қарағанда бұл сөздер ұйғыр сөзі екендігі, ескі ұйғыр тілі мен осы күнгі ұйғыр тілінің арасындағы бір түрі екендігі аңғарылады. Күй жайындағы біздің музыкамызға қатынасы бар музыка жайындағы бар мәліметтің түрі осы. Бұл шығыс музыкашыларының берген мәліметі.

Европа зерттеушілерінен Кизеветтер 1842 жылы шыққан «Die Musik der Araber» деген кітабында түркі халқы мен монғол халқының мәдениетке сіңірген еңбегі мен мәдениетке келтірген зияны жағын салыстырып келіп, буржуазиялық оқымыстардың әдеті болған теріс көзқарасымен түркі халқының мәдениетке зиянды ел болғанын, олар жүрген жерде қандай да болса мәдениет болмағандығын, соның ішінде музыка мәдениеті болмағандығын, монғолдар елінің музыкаға қабілетінің күшті екенін, Иранды монғолдар билеген уақытта Иран музыкасы ең жоғарғы сатыға шыққан уақытта, жақын шығыс елінде музыканың керегі ІХ ғасырдан бастап арабтарда болғанын, Едими-сайна, Фараби сияқты араб оқымыстарының араб музыкасын жетістіргенін айтады. Музыкадан аулақ болудың жөні жоқ емес, ескі тарихшылардың бәрі де бұрынғы Европаның варварларын да, Азияның көшпелі халықтарын да «мәдениет дұшпаны, мәдениетті жоқ қылған солар» дейтін жырды жырлаудан тайынған емес. Оның дұрыс та жері бар шығар. Сонымен қатар осы заманның мәдениетінің кеуде жерінде отырған Европаның фашистері ғылымның ең ірі табыстары жазылған кітаптарды өртеп, осы күнгі мәдениетті жапон елінің буржуазиясы Қытай университетінің өте бағалы кітапханаларын зеңбіректің жалынымен күл қылып отырған болса, ерте кездің варварлары осыдан артық варварлық істемеген болар. Әңгіме бір елдің мәдениетке қабілеттілігінде, мәдениетті жақтағыштығында, бір елдің мәдениетке дұшпандығында, мәдениетке қабілеті жоқтығында емес.

Қоғам тарихының, тап тартысы тарихының түрлі жағдайларында эксплуататор таптарының қай-қайсысы да өздерінің жаңа туған, жаңа өсіп келе жатқан әзірінде ғана өздерінің күшеюі, орнығуы үшін мәдениетті жақтаған болса, өзінің бағы қайтқан әзірде өзі жасаған мәдениетін өз қолымен өртеуден қашпайтыны мәлім. Соншама ақылға, ғылымға сыймайтын ертегілермен кітабын толтырып, толық күй жайында, мынадай музыка жанрының қалай пайда болуы жайында Кизеветтер ешнәрсе айта алмайды. Түркі музыкасын тексерген профессор Беляев, Успенский екеуі бірігіп жазған «Түрікпен музыкасы» деген кітабын-

да музыка мәдениетінің өсу жағдайын, мәдениеттің өсуі жөнінде ескі көзқарастың, тарихи процестің қалай болатынын ескі тарихшылардың жорамалдау жолымен істеді. Түрікпен музыкасының жетіскен болушылығын азербайжанмен көрші болғандықтан азербайжан елінен жұқты деп біледі. Азербайжанға парсы жұртынан жұққан деп есеп қылады. Буржуазияшыл оқымыстардың бәрі де мәдениетті сол мәдениеті бар елдің өз қолымен жасайды деп түсінбейді. Олар мұны сатып алатын товардай басқа жақтан сатып әкеледі деп түсінеді. Олардың қарауынша, мәдениет қазанның күйесі сияқты нәрсе. Жолап кетсе жұғады да отырады. Жоламай аман тұрып өзбек музыкасын тексерген профессор Питрат өзінің көрген-білгенінен және шығыс әдебиетінде бар материалдардан жинап жақсы деректер топтаған. Бірақ, Питраттың өзінің музыка ғылымынан хабарсыздығы бұл мәселені терең зерттеуге жол бермеген. Питраттың материалындағы бізге артықша керекті бір нәрсе — өзбек күйлері негізінде ән, күй, би аралас болатынын көрсеткен. Бұл мәселе жөнінде төменде тоқталамыз. Әзіргі күй тарихына қатысты тарих деректерінің бар беретіні осы.

Екінші, музыкамен байланысты халықтың салт-сана идеологиясын зерттеген уақытта алдымен ескеріп өтетін нәрсеміз — сол музыканың өзінің шыққан ортасы. Әуелде музыканы қандай жағдай керек қылған, бұл қандай қызмет атқарған, әуелден осы күнгі сияқты көңіл көтеру, сауық көтеру ісі болған ба? Болса қоғам қажеті үшін жұмсалған ба? Осыны ашып айту. Бұл жөнінде түрлі халықтың тұрмысы, әдет-ғұрпы жайынан жиналған деректер, түрлі халықтың халық әдебиетін тексерген, түрліше нанымын тексерген материалдар, мәдениет тарихының алғашқы тарихын тексерген деректері, оның ішінде тілдің пайда болуын қарастырған материалдар, бұл жөнінде бірқатар мәлімет береді [...].

Орта ғасырларда мәдениеттің басқа табыстарымен қатар музыка табысы да шіркеу қарауында болған нәрсе. Ал, кейін қалған халықтарды алсақ, бұларда музыка құдайы қылықтарымен тығыз байланысты екенін көреміз. Діндіктерде, алтай елінде шаманның каста деп аталатын ру бастықтары, бір жағынан, осы күнгі молдалар; екінші жағынан, түрлі мамандардың, дәрігерлердің, метеоролог, астрономдардың арғы атасы болып саналуға тиіс.

Үйткені неңдей өнердің бәрі де бұрын солардың қолында болған. Күн райын топшылайтын солар болған; ауруды емдейтін солар болған. Сонымен түрлі халықтың басына келген жаманшылық, бақытсыздықтан құтқаратын солар болған. Соғысқа, аңға аттана қойса, жолы болатын қылып,

жолын оңдап жіберетін солар болған. Бұл біздің қазақша бата берудің алғашқы түрі болса да, бұл каста жоғалып ыдырап, бері келе бұл өнерлер жіктеліп, әрқайсысы әр түрлі маман болып кетті.

Қазақтың бақсылары, есепшілері, тістің құртын шақыратындар, жыланды, бүйіні шақыратын тамыршылар, қобызшы, домбырашы, әншілер — көбісі сол шаманнан өрбігендер. Бұл жалғыз қазақта ғана емес, қоғамның дамуының белгілі дәуірінде қай елде де болған нәрсе. Қазақтың бақсылары емші түрінде болатын ғана болса, *бақсы* сөзінің әр заманда әр түрлі қолданылғандығы, бақсының жалғыз емші болмағанын көреміз. Алғашқы әзірде қобыз, немесе басқа түрлі инструментпен қосып өлең айтып, сол өлеңмен ауруды емдеп, немесе басқа түрлі өзінің үнімен, сиқырлы істерімен атқарып жүрген шамандар бері келген соң қоғам ішіндегі басқа түрлі зиялылардың аты болып кетті. Ескі ұйғырларда [бұл сөз] оқымыс мағынасында болады.

Стамбұл университетінің әдебиет-тарих профессоры Гюперлизадә бұл сөз әуелде бақсы формасында еді, бері келе араб, иран, ұйғырларда «әнші» дейді. Біз мұның қай формасының бұрын болғанын сөз қылмаймыз. Алғашқы әзірде екі түрдің болуының мүмкіншілігін көрсетіп өтеміз. Қазақта «ауруды бағу» дегендегі «бақ» түбірі, немесе «біреуге бір нәрсе бағыштау» дегендегі «бағыш» түбірі осы «бақсы» сөзімен түбірлес болуы керек. Париждағы ұйғыр, қытай сөздігінде бұл сөзді «оқытушымақ» деп аударған. Паве-де-Куртейль сөздігінде бақсыны «парсыша білмейтін соттың пәсірі» — деп аударады. Түрік жазушысы Сүлеймен Әпәнді сөздігінде «бақсы» сөзіне мынадай бағалар береді. Вамбери «әнші, ақын, музыкант, бақсы» деп аударады. Березин «Хан жарлықтары» деген кітабында «бақсы» сөзінің түрлі заманда, түрлі орында, түрлі мағынада болғандығын ашық көрсетеді. Ноғайлыларда «бақсы» — музыкант, көркем өнерші мағынасында қолданылатын. Қырым хандығында «бақсы» хатшы мағынасында ұсталған. Осы күнгі түрікпендерде музыкантты «бақшы» дейді. Осы күнгі Сибирь елдерінің көпшілігі Алтай, Ойрат елінде музыканы көрінген кісі ұстамайды. Ол елдерде музыкант тек шамандар ғана болған. Түрікпендерде «бақсы» атанатын музыкант жай өнерші, жай музыкант ғана болып қоймайды. Бұл өнер оларда тұқым қуалап отырады. Бірден-бірге үйрену, белгілі школа болу профессионализмі күштірек. Қазақтың бақсылары да бал ашқанда қобызбен (домбырамен сирек) ашады.

Біз мұнымен қатар қобыздың, домбыраның, музыканың бақсылықпен, бал ашушылықпен қабаттасып жүргенін көреміз. Қырғыздардың «Манас» дейтін атақты ірі халық шығармасын айтушыларды «жомоқшы» дейді. Сол жомоқ-

шылардың ертеде өткен атақтыларын кейінгі жомоқшылар әңгіме қылғанда олардың жай адам емес, киелі, қасиетті, арқалы адамдар екенін, олар жырлаған уақытта тоғыз қанат ақ орда шайқалып кететінін, күн дауылдатып, лақылдатып жіберетінін, табиғат соның тактісіне билеп кететінін айтады. Осыған қарап жыршы, әнші ерте кезде жай адам болмай, ол да бір үйлі-күйлі адам болған, ол да бақсылар тәрізді, сиқыршылар тәрізді магия иесі болғанын көреміз.

Қазақтың өзінің түрлі күйлері, әндері жайындағы сөздерін алып қараған уақытта да музыкаға артықша ірі баға бергендігін, табиғаттан тыс күштерге ие қылып қойғанын көреміз. Ботасына қарамаған нарды күй тартып жүйесін босатып идіріп жібереді.

Жошы баласының өлгенін күймен естірткені үшін хан ашуланып, домбырашыны айдаһардың інінің аузына апарып тастағанда, домбырашы айдаһарды күймен балқытып, айдаһар іннің түбінен ат басындай алтын әкеліп береді.

Осының бәрінен көретініміз музыка алғашқы әзірде тек сауық үшін ұсталған нәрсе емес. Табиғаттың сыртқы бір ірі күштерімен адамның астарласуына керек болған магиялық бір бөлшегі екенін көреміз.

Олай болса, біз музыканың алғашқы әзірде пайда болуы, даму жағдайын сондай істердің маңынан іздеуіміз керек.

Енді, қазақ тіліндегі музыка терминдерін тексеріп қарасақ, күншығыс тіл мамандарының ойлағанындай, олар бергі жерде түрлі халықтан жұққан сөздер емес. Өте әріде пайда болған, өте алыстағы елдердің сөздері мен ұғымдары байланысып жатқанын көреміз. Оның үстіне бір термин әр халықта әр түрлі инструменттің аты болып жүргенін, бұдан алғашқы әзірде бүгіндегі бір инструменттің аты айрылып, бір сөздің анау-мынау аталып жүргенін көреміз.

Қазақтың қобызы — скрипка сияқты смычокпен тартылатын инструмент. Татар, башқұртта да «қобыз» деп аталатын құрал бар. Бірақ олардың қобыз дейтіні — темірден жасаған бір атқамыт сияқты бір жағын ауызға салып қойып, үнін аузымен ретке келтіріп отыратын бір нәрсені атайды. Қырғыздарда «қомұс» деп біздің домбыра тәрізді, бұдан айырмашылығы тек пернесі жоқ бір инструментті атайды. Қобыз дейтін инструмент Украина елінде де бар. Олар мұны «кобза» дейді. Украина кобзасын ескі оқымыстар күншығыстан келген, түркі, монғол елінен үйреніп алған, содан жұққан нәрсе деп есептейді. Бұл пікірдің қате екенін көреміз. «Қобыз» сөзінің басқы қ дыбысы түсіп қалып, о орнына а дыбысын қолданғанда «абыз» болады. Қазақта ескі кездегі шамандарды «абыз» деп атаған. Ру құрлысы дәуірінде олар ру бастықтары болғандықтан, ру-

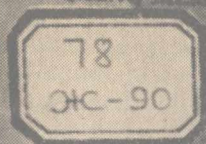
дың ақсақалы үлкені болғандықтан, «абыз» сөзі барлық үлкендіктің аты болып кеткен. Әйелдің үлкенін де қазақтар *абысын*, татарлар *абыстай*, ағаны *абзи* дейтіндер сол *абыз* ұғымынан шыққан сөздер. Қ дыбысы и дыбысына айналған уақытта «йомыз» болар еді. Чуваш тілінде бақсы, сиқыршы ертеде «йомыз» деп аталды. Академик Марр бұл сөзді ескі гректің легендар ақыны Гомер сөзінің бір тарауы деп біледі.

Музыка — дыбысы өнері. Ол дыбысты ерте кезде алдымен осындай еңбек магия ретінде қолданылғандықтан бүкіл дыбысқа байланысты ұғымдар, бері келе сөзге, тілге байланысты ұғымдар сол магиялы еңбек деген ұғыммен байланысып жатады.

Қазақтың инструментінің біреуі «сыбызғы». Жұрнақ түбіріндегі «сыбыз» сөзі ұяң дыбыспен айтылған түрінде, мұндағы ұяң з дыбысын қатаң с дыбысына айналдырсақ, «сыбыс» болады. «Сыбыс» қазақша дыбыс дегеннің бір тарауы, сонымен қатар бұл сыбызғы қамыстан, қурайдан жасалатын болғандықтан, қамыс та алғашқы әзірде осы сөзбен аталып кеткен. Қазақша қамыстың бір аты *сыбыс*. Көп жерде бұл сөз сақталмаған. Бірақ, ұзын бойлы жіңішке нәрсені таныту түрінде сын есім болып «сиди» түрінде пайдалану әр жерде бар. Сөйтіп «сыбыз» деген сөз, бірінші жағынан, дыбыс, екінші жағынан, сол дыбысты шығаратын құралдың аты болса, үшіншіден, сол құрал болатын заттың аты — қамыстың аты болады. «Қамыс» сөзіндегі а дыбысын о дыбысына айналдырсақ, қырғызша «қомыс» біздің «қобыз» болып шығады.

«Домбыра» сөзінің қайдан шығып, қайдан қойғанының тарауы туралы тіл мамандары осы күнге дейін бір пікірге келе алған жоқ. Бұл туралы түрліше жорамалдар бар. Жорамал болғанда да барып тұрған тұзсыз жорамал. Өйткені, индо-европашыл оқымыстардың ұстаған методологиясымен бұл сөздің көп жерге жайылып кетуі үйлессіз. Біздегі «домбыра» сөзін арабтың «тамбур» дегенінен алынған дейді. Арабтар өзінің «тамбур» деген сөзін парсыдан келген деп есеп қылады. Парсы жұрты бұл сөзді ескі үнді жұртынан алынды деп есептейді. Ескі үнді тілінде мынадай сөз болмағандықтан тілдің мамандары мұны парсыдан алынған дейді. Парсы тілінде де мұндай сөз жоқ. Мұны парсыдан алынды деп ойлайтыны парсыда да «дәнба» деген сөз бар. Бұл құйрық деген сөз. «Бәрә» деген «қозы» деген сөз. Сол екеуі қосылып «дәнбабаре» деген болуы керек. Бұл «қозы құйрық» деген сөз болуы керек. Домбыраның шанағы (түбі) қозының құйрығына ұқсас болғандықтан осылай аталды деп есептеледі. Мұндай топшылау ғылым жолымен нәрсені тексеруден пайда болып шыққан емес. Халықтың аңқау

QAZAQ MЕМЛЕКЕТ

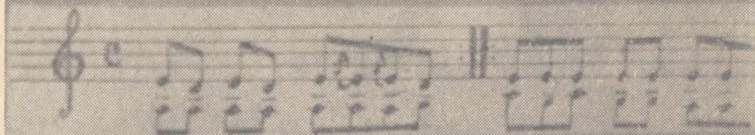

FİLARMONYJASY

Рыгорессир ҚUBAN иль Q.

QAZAQ MUZIKASYNDA
K U J
ҚАНЬРЫНЫҢ РАЈДА ВОЛУВЬ ҚӘЛІ

TIL men TƏRIJQ DEREKTERI

QAZAQYSTAN BASPASY

1959

Қ. Жұбановтың күй туралы кітапшасының мұқабасы.

санасынан әлі кете алмай, соған еріп кеткен болып табылады.

Орыстардың да домра дейтін инструменті бар. Бұл сөзді де, бұл инструментті де оқымыстар орыстың өзінікі емес, орыстарға монғолдан келген дейді. XII ғасырда Шыңғыс жорығында орыс арасына монғол әкеліп тастаған. Сол сонымен монғол сөзі деп есеп қылады. Ол орыстарға монғол-

дан келген болсын, сол монғолдардың өзіне қайдан қалай келгендігін ашып беру оңай емес. Оның үстіне алыстағы Үнді теңізінің арасындағы бенгал елінің тілінде де осындай музыка инструменттерінің «тамыр, дамыр» аталатындығын ескі буржуазшыл тіл ғылымы ашып бере алмас еді. Ескі грек легендасындағы музыканың иесі болған Темерис деген соқыр адамның аты жайында (Яфетический сборник) ескі көп деректер келтірген. Бұл сборниктің 6-кітабында «Соқыр Темір» жайында бір зерттеу басылған. Біздің қарауымызша орыстың «домрасы», арабтың «тамбуры», Бенгал елінің «тамиры», гректің «тамирі» бәрі бір нәрсе. Мұның бәрі де ерте кезде музыканың иесі, мұназасы болған бір ұғымның аты. Сол *тамыр, дамыр* сөзінен, бір жағынан, «гемир», екінші жағынан, «йамыз» сөздері бошақтап, шашырап шыққан сөздер болуы керек. Сонымен «домбыра» сөзі бір елден ауып келген сөз емес. Бұл инструмент те бір елден ауып жылысып келген емес. Евразия елінің бәріне де тегіс тараған, соның бәрінде де музыка иесі болып саналған, бір тотемнің аты болуы керек.

Былай дегенде, біз бір халық пен екінші халықтың арасында болатын мәдениет байланыстары тіпті болмайтын нәрсе дегіміз келмейді. Бірімен-бірінің мәдениеті жөнінде де халықтар аралас-құралас болып жатады, бірінен-бірі үйреніп жатады. Бірақ соның бәрі де бола тұрса да, сонымен қатар әр халықта да бола беретін, оның ешбір мәдениет ықпалы, мәдениет жұғу деген ұғымдармен өлшеуге болмайтын нәрсе бола береді.

Қазақтың «ән» деген сөзі қазақтың сөзі емес. Парсының «оһәник» деген сөзінен өзгеріп жасалғандығы анық болу керек. Үйткені, қазақ тілінде ә дыбысы өте әріде болған нәрсе емес. Көбінесе, бұл араб, парсыдан келген сөздердің дыбыстары өзгеруімен қатар пайда болған. Ал, «күй», «жыр», «толғау» деген сөздер бөтен жақтан келген емес, өзінің төл сөзі. «Толғау» сөзінің түбірі — «толға». Мұндағы «ға» жұрнақ, таза түбірі «тол», осы түбірден барып «толқын» сөзі жасалған. Түрікпендерде толқынды «толға» дейді. Бұл сөз әрі толқынның ырғағымен байланысты болса, екінші жағынан, сумен байланысты болғанын көреміз [...].

Алғашқы искусство орындарының бәрі де синкретизм түрінде бірімен-бірі қабаттасып жүретін. Марр айтқандай, ерте кезде эпос, музыка, би бір-бірінен айырылмай, қабатталып жүргендігін қарасақ, бұл мәселені бөліп алуға тура келеді. Бүгіндегі күйлер әнсіз тартылады. Оларға бөтен өлең, еш нәрсе қосылмайды. Бұл — әннен, дауыс қосып айтатын сөзден бөлініп, бөлектеліп шыққан бір жанр. Бірақ алғашқы әзірде былайша бөлектелмей, жыр мен екеуінің

бір жүрген болуының жөні бар. Осы күнгі қазақтың күйлеріне ұқсас иран, азербайжан күйлеріне дауыс қосып ән шырқайды. Алғашқы әзірде сөйлеп отыратын ертек арасына дауыс қосып айтатын. Ән бәрі аралас болып, бері келе бұлардың бәрі бет-бетімен айрылып шығып кетуі қиын емес.

Профессор Питрат еңбектің музыкасы жайындағы кітабында көрсетілген фактыларында мұндай дәуір болғанын анық көрсетеді. Біз терең тексеріп қарағанда халық әдебиетінің өсуінде осы қалып анық барлығын көреміз. Өлең мен эпос бірінен-бірі бері келе ғана айрылып, алғашқы әзірде аралас жүргенін болжауға болады. Қазақ күйінің өз алдына жанр болып бөлініп шығуы шамандық қалып, музыка өнері каста өнері болуынан шығып, халық өнері болуымен байланысты болса керек. Қазақ домбырасы көпшілікке жайылған, көпшілік инструменті. Оны тартпайтыны, тартса да ұстамайтыны болмайды. Ал қобыз олай емес. Бұл тек бақсылардың қолында қалған. Сондықтан бақсылар кастасының қолында сүр болып сақталып қалған.

Қобыздың дамуы, ондағы музыка жанрларының дамуы домбырадай емес, төмен. Домбыраға исключение болған нәрселер қобызда норма болып шығады. Домбырада тартылатын күйлердің ішінде әңгімемен қосып тартып отыратын біз білетін де 1—2 күй бар. Оның да әңгімемен біте қайнағаны — «Ақсақ құлан, Жошы хан». Осы күнде бізде жазылған осы күйдің үш түрлі нұсқасы бар. Біреуі халық өнершілерінің слетінде жазылып алынған (Ермекұлы берген). Біреуін Медетұлы берген. Бұл да толықтырылып жазылған түрі. Бөкейханұлы тартатын түрінде алсақ — бұлардың үшеуі де біріне-бірі ұқсаспайды десе де теріс болмас еді. Үйткені, бір-бірінен соншама қашық. Қашық болғанда, құрылыс, композиция жағынан қашық. Бұл үшеудің Қамбар тартатын варианты, Махамбет тартатын варианты жазылған. Бәрі де бұрынғы «Ақсақ құлан» мелодиясынан теріп алған нәрсе болса керек. Қамбар тартатын вариантың авторы Үсен төре. Ел арасында ең көп тараған, ең белгілісі — Ермекұлының тартатын варианты. Ол бір күй емес, ол бір жатқан ұзын ертегі. Әңгіме айтылып отырады да, сол әңгіменің ара-арасында бөлек-бөлек мелодия ойналады. Бұл мелодияның композициясы күрделі түрде емес, басқа күйлердей емес, жеңіл-жадағай, не бір дыбыс, не бір қозғалыс, немесе бір түрлі халде — соны домбыраға салып береді. Оның негізінде түрлі дыбыс пен қозғалысқа еліктеу, сол дыбыс пен қозғалыстың өзінің турадан-тура сүгіретін беру бар.

Музыканың алғашқы түрлері осы сияқты жеңіл жай түрлері болғандығын суреттеушілердің әрқайсысы айтады.

Мәселен, «Ақсақ құлан» жайында әңгіме айтып келеді де, бастағанда мынау ханның баласының құланды көріп салған ені деп тартады; содан кейін әңгімесін жалғастырып айта кетеді де, мынау — құлан ордасының қорқылдағаны деп соны суреттейді; мынау — атқандағысы, мынау — ақсаңдағаны, мынау — қыздың жылағаны, мынау — кемпірдің жылағаны, мынау — естірткені деп — осындай бірімен-бірі байланыспаған бөлек-бөлек моменттерді келтіруі бар.

Ал бұл сияқты құрылыс қазақ күйлерінің басқаларында ұшырай бермейді. Бірақ қобыздың күйлерінің көбінесе композициясы осы түрде болады. Мұндағы ертегі айтуға әңгіме мен музыка араласып отырады. Мысалы: «Аққу күйі», «Қасқырдың ұлығаны» сияқтылардың бәрі де осындай примитивтер. Кейінгі өзірде осындай әлде алыста жатқан примитив лирика моменттерінің басын қосып, гармониялық құрама симфония тәрізіне келтірген болса керек.

Алғашқы өзірде күйдің бәрі «Ақсақ құланның» Ермекұлы тартатын варианты сияқты, немесе қобыз күйлері сияқты ертегі-әңгімелердің ара-арасында түрлі лирикалық моменттерін күшейтіп жіберу үшін музыкаландырылған түрінде ғана болса керек. Профессор Оганезашвили «Даниелдизи» дейтін азербайжан журналында басылған «Шығыс музыка гаммалары» деген мақаласында шығыс музыка гаммаларының өзгергендігін айтып келеді де «сипһе-тәргә» сияқты иранның ұзын күйлерінің гамма құрылысының өзін «пагури» тәрізді құрама екендігін айтады. Сол құрамалық жалғыз гамма құрылысында болмай, композицияда барлығы айқын сияқты. Қамбар тартатын вариантының ішінен Ермекұлы вариантындағы примитивті лирикалық мелодияларының тұқыл-тұқылын танып алу қиын емес. Қазақтың халық әдебиеті шығармаларының құрылысын тексеруде де осыны көреміз.

Біздің батыр эпостарының бәрінде де қара сөзге өлең аралас келеді. Таза өлеңмен айтқаны жалғыз «Қобыланды». «Қозы-Көрпеш», «Шора», «Алпамыс» т. б. бәрінде де қара сөз бен әңгімелеп айтып келеді де, ара-арасындағы бір лирикалық моменттерді өлеңдетіп жібереді. Біз мұны ескі парсы әдебиетінде де, оның ішінде парсының классик әдебиетінде де көреміз. Сағдидің «Гүлстаны», Фердаусидің «Шаһнамасы» — бәрі де осындай қара сөзбен айтып келіп, ара-арасында өлеңдетіп жіберген. Жыр формалы ертегінің бәрі де алғашқы өзірде қағазға жазылып, қағаздан оқылған, немесе қарадай айтылған нәрселер емес. Домбыра, қобыз немесе басқа инструменттермен жыршы жырлай отырып әңгімесін айта, инструментке оңай өнді шырқай отырып, айтылған нәрселер осылар сияқты сюжетті поэзия. Мұның да шыққан жері осындай әңгімелеп, күйлеп

айтылған эпос болу керек. Сондағы әдебиетте қара сөзбен айтылатын, немесе речетативпен айтылатын жерлері қара сөзбен айтылып, эпос әңгімелері де өңделіп, музыкаланатын жерлері анау «Аққу» күйіндегі, болмаса «Ақсақ құландағы» аттың аяңдағанын, құстың ұшқанын, қарындасының жылағанын, құланның ақсаңдағанын, мылтықтың атылғанын суреттеймін деген лирика моменттерін де музыкамен берген болса керек. Бері келе әдебиет жанрлары жетісіп, бірінен-бірі бөлініп, қара сөз әңгіме, өлеңді әңгіме, содан кейін өлең бөлек-бөлек жанр болып шыққаны сияқты, күйде де жаңағы сюжетті әңгіме мен күйдің ішінен қара сөз бөлініп, әдебиетке кетіп, сөз құралып, дауыс қосылып айтылатындар ән болып шығып, түрлі дыбысты, түрлі қозғалысты суреттейтін жерлері бөлініп, күй болып кетсе керек. Сонда күйлердің бірқатары сол бүтін сюжеттік әңгіменің ішіндегі барлық музыкалы моменттерден құралып, құрастырылған құрама, бір музыкалы әңгіме болса, қайсыбіреулері соның ішіндегі тек бір ғана музыкалы моментті айырып, ұлғайтып, жетістіріп, гармониялық бір күйге айналдырып жіберген болса керек.

Медетұлының вариантындағы «Ақсақ құлан» әңгімесінен ішіндегі құланның ақсаңдаған қозғалыс күйін ғана бөліп алып, соны ұлғайтып, соның бірін биге айналдырып жіберген симфонияны көреміз. Қамбардың вариантындағы «Ақсақ құлан» әңгімесіндегі барлық ұзақ-ұзақ музыкалы моменттердің басын қосып құрастырып, артығын алып тастап, қайталаған жерлерін жоқ қылып, бас-аяғы бүтін ұзын бір симфония жасап шығарғанын көреміз.

Біздің ойымызша, күйдің шығуы осы түрде болған болса керек. Ал, мұның бұлай болып шығу дәуірі қазақта ру құрылысы қаулап, бұрынғы шамандардың қоғамдық дәрежесі төмендеп, олардың бірі бақсы, бірі балшы, бірі әнші болып, жаңа пайда болған үстем таптың итаршылары болып кеткен әзірде, бұрын тек солардың монополиясында пайда болған музыка өнерін халықтың көпшілігі өз қолына алып кетіп, содан кейін барып жетісіп, толықтырылып, бұрынғы примитив ұсақ мелодиядан құралған симфония жарыққа шыққан болуы керек. Күйлердің пайда болуын басқа жұрттың мәдениетінен үйреніп қана, болмаса басқа жұрт мәдениетінің жұғуынан пайда болған нәрсе деп түсіндірудің ешбір дәлелді тірегі жоқ.

Міне, осындай қоғамның өз ішіндегі ілгері басу, дамуына байланысты бұрынғы көпшілікке сыры ашылмайтын шаман кастасының қолынан шығып демократизацияланған музыка өнерінің жаңа табысы деп білу керек. Мұның өте беріде болмағандығын, XIV ғасырда хан сарайында ойналатын күйлер болғанын, сол кезде ән-күй екі басқа

екендігін жоғарғы Әбдіқадір айтқан деректерден көруге болады. Күй жайындағы бірқатар тарих деректері, тіл материалының беретін деректері осы.

Міне, бұдан былай қарай музыканың өз мамандары музыка материалдарының өз құрылысын тексеріп барып, мәселенің анығын ашуына мүмкін. Біздің мақсатымыз өз қарауымызда болған материалдарды солардың пайдалануына ұсыну ғана.

ВЫСТУПЛЕНИЕ НА СЪЕЗДЕ УЧИТЕЛЕЙ-УДАРНИКОВ КАЗАХСТАНА*

Т о в. Ж у б а н о в — профессор-языковед (член коллегии НКП КазССР).

Я хочу остановиться только на вопросах поднятия качества учебы и организации научно-исследовательской работы в Казахстане.

По вопросу поднятия качества учебы можно было бы говорить много. Можно бы было [также много] говорить и об условиях, в которых работают школы, о недостатках материального характера, которые тормозят учебу. Но я хочу остановиться на условиях, которые зависят от самих работников этого фронта.

Товарищи здесь указывали, что большим тормозом в деле поднятия качества учебы является, с одной стороны, неподготовленность нашего учительства, а с другой стороны, недостаточное руководство соответствующих органов. И то, и другое, по-моему, правильно.

Необходимо решительно улучшить методы и характер руководства школой.

Я хочу остановиться прежде на вопросе о конкретном руководстве низовой сетью народного образования. Руководство можно разбить на живую связь и на руководство бумажного характера. Но если мы в отдельных случаях несколько пренебрегаем бумажным руководством, то от него мы не можем отказаться в деле народного просвещения. Здесь бумажное руководство наряду с живым являет-

---

* Выступление публикуется впервые, взято из материалов ЦГА КазССР, ф. 81, оп. 3, д. 504, лл. 17—22.

ся основным видом руководства, потому что с помощью его мы можем дать исчерпывающие методические и организационные указания учителям, [сообразно] которым они могут построить и перестроить свою работу. Именно поэтому оно носит исключительный характер. Но вместо того, чтобы писать пространные методические записки общего содержания, необходимо в дальнейшем их давать так, чтобы они помогали в повседневной работе учительству. Вместо того чтобы писать о каких-то общих вопросах, надо давать учителю конкретные указания, как построить урок, как лучше преподнести учащимся необходимые знания, как бороться за грамотность, за культуру речи, как оживить урок, как провести экскурсию и т. п. Вот так в дальнейшем надо [строить] форму бумажного руководства. И на этот путь уже встал Наркомпрос.

Теперь относительно живого руководства. Надо [в корне] улучшить качество посещения школы. Чтобы инструкторы не просто посещали и записывали в своих дневниках, что побывали в такой-то школе, а чтобы их посещение [помогло] учителю перестроить свою работу, чтобы после каждого посещения школа работала лучше. Надо, чтобы инструкторы сами были достаточно подготовлены и могли руководить другими.

Мы думаем, что в этой области некоторый сдвиг уже имеется. Оканчивающих в этом году КазПИ мы почти всех посылаем по районным отделам народного образования. Таким образом, по сравнению с прошлыми годами в этом году налицо улучшение.

Повышение квалификации учителей — одна из самых основных задач борьбы за качество работы в школе

Но самое главное заключается в подготовленности учителя. Поэтому надо обратить внимание на повышение его квалификации. Большинство учителей с низшим образованием и притом даже с незаконченным низшим. Это, товарищи, факт. Но недостаточно констатировать факты, надо изменять условия, надо говорить о формах и методах работы, при которых можно [было бы повысить] квалификацию нашего учителя.

По этому [вопросу] уже имеются постановления СНК РСФСР, постановление Коллегии Наркомпроса РСФСР и постановление Коллегии Наркомпроса Казахстана. [Согласно] постановлению каждый учитель, не получивший семилетнего образования, должен проработать стабильные учебники за семилетку и сдать зачеты. По мере [улучшения]

работы [учителя] над собой будет увеличиваться и [его] зарплата.

В условиях Казахстана надо первым делом организовать работу так, чтобы каждый аульный учитель [мог] сдать зачет по стабильным учебникам I ступени. В этой работе учителю нужна помощь. Для этого имеются возможности: если раньше не было учебников, то теперь они есть.

Относительно организации десятидневных курсов во время зимних каникул. Вчера докладчику задали вопрос, для чего нужны эти десятидневные курсы и что может получить учитель в течение десяти дней. Дело в том, что раньше мы эти курсы по переподготовке учителей вели исключительно под методическим углом зрения; в течение 2—3 месяцев все время прорабатывали методiku, тогда как учителя не знали самого предмета. Если учитель будет знать предмет, то он может найти и методы. Я этимнисколько не хочу игнорировать значение методов, но без знаний самого предмета методика бессильна.

Вот почему Наркомпрос встал на путь организации десятидневных курсов, где будут изучаться математика и родной язык в объеме программы второго полугодия.

С этого мы начинаем проработку самих предметов, преподаваемых в школах I ступени.

Здесь многие говорили, что не хватает стабильных учебников. Это верно. Надо [сказать, что] часть вины [лежит] на самих работниках областей и районов.

Но главная вина заключается в том, что торговый сектор нашего Казиздата не занимался этим делом как следует и Наркомпрос не уделял достаточного внимания экспедированию учебников. Я не хочу останавливаться на процессе составления учебников. Мы хотим в этом году переиздать не все, а только часть. Поэтому было бы желательно, чтобы учителя сообщили свое мнение о качестве стабильных учебников, чтобы в дальнейшем изжить имеющиеся недостатки.

Развитие национальной культуры немисливо без расширения и улучшения научно-исследовательской работы

Перехожу ко второй части своего выступления о научно-исследовательской работе в Казахстане. Развитие национальной по форме и социалистической по содержанию культуры возможно только тогда, когда кроме ликбезов и начальных школ будут [созданы] культурные учреждения более высокого порядка — вузы и научно-исследова-

тельские учреждения. Без этого, конечно, немыслимо развитие национальной культуры.

В этом отношении в настоящее время у нас произошел большой перелом. Собственно, чем определяется [объем] знаний научно-исследовательских учреждений Казахстана? Если даже взять язык, на котором пишутся стабильные учебники, то казахский язык совершенно недостаточно изучен [...].

Даже такое дело как составление букваря требует наличия различного рода материалов и опыта. Во-первых, [надо подумать о] форме самих букварей, во-вторых, о произношении букв и их последовательности. Надо иметь колоссальное количество материала статистического характера, чтобы правильно подобрать буквы для систематического изучения по степени пригодности.

Вот и сегодня мы видим, что [речи] наших ораторов, которые говорят на казахском языке, [невозможно] застенографировать и это потому, что казахский язык еще не настолько изучен, чтобы его можно было [записать]. Правда, у нас стенографию начинают применять, но еще много нужно изучать язык, чтобы ее применять полностью и рационально.

Изучение казахского языка, особенно в связи с коренизацией, при[обрело] сейчас такое огромное значение, как никогда. Теперь [большое] значение изучения истории, [большое] значение изучения края является неоспоримым. В этом направлении в Казахстане уже работает целый ряд научно-исследовательских учреждений. Помимо существовавших ранее исследовательских институтов и научно-исследовательских ячеек, сейчас организован Государственный институт национальной культуры.

Этот институт занимается всеми отраслями культуры: языком, литературой, искусством и т. д. Перед нами стоит вопрос о пересмотре казахской терминологии и орфографии. Дело, товарищи, в том, что пока еще нет никакого критерия, чтобы утверждать, что данный человек является действительно грамотным, или наоборот. [До недавнего времени] у нас в вопросах науки и языка не было других [знакоков], кроме алашордынской интеллигенции, которая в своих интересах допустила ряд вредительств в терминологии и орфографии, с остатками их действий мы [сталкиваемся] и сегодня. Это, с одной стороны, задерживает развитие языка, ибо алашордынцы интернациональную терминологию, вообще всякие научные термины, принимали исключительно в переводе на казахский язык, а в лучшем случае настолько изменили их первоначальный облик, что они стали совершенно неузнаваемы, [в результате] казах-

ский язык [оказался] бы изолированным от культурного мира вообще и русской культуры в особенности.

Кроме того, в последние два года недостаточно оценивались [культурные] особенности Казахстана вообще и казахского языка в частности. В печати до сих пор продолжают заменять казахские слова русскими, когда можно было бы обойтись казахскими словами, зачастую в казахской речи встречаются не казахские обороты. Мы должны будем построить такую орфографию и терминологию, которые вполне соответствовали бы дальнейшему росту казахской культуры и казахского литературного языка, по форме национальных, по содержанию социалистических. (Аплодисменты).

ПЕРВЫЙ СЕРЬЕЗНЫЙ УСПЕХ КАЗАХСКОГО ДРАМАТИЧЕСКОГО ТЕАТРА*

Казахский государственный театр драмы открыл зимний сезон премьерой «Ночные раскаты» Мухтара Ауэзова.

Пьеса «Ночные раскаты» правдиво рисует картину грандиозного восстания трудящихся казахов в 1916 году, восстания, предшествовавшего Октябрю в Казахстане.

[По своему] историческому значению восстание 1916 года отличается от всех народных волнений казахского народа, непрерывно происходивших в XVIII—XIX веках, тем, что это было не отдельное разрозненное выступление, а повсеместное движение не только против царизма, но и против своих собственных эксплуататоров. Это восстание показало казахскому трудовому народу, что баи, муллы и националистическая интеллигенция только на словах «боролись» за интересы народа, а на деле являлись опорой самодержавия.

Алашордынская интеллигенция начиная с 1905 года не раз обманывала казахский народ. [Она всячески свертывала] борьбу против царизма и направляла [трудящихся] на путь соглашений и петиций. Особенно ярко она показала массам свое предательское [лицо] в восстании 1916 года. Она не только не шла вместе с народом, но всячески помогала царизму в подавлении восстания и, наконец, уже во время Февральской революции организовала карательные отряды против революционных масс.

Делегаты IX Всеказахстанского съезда, имевшие в своем составе участников и очевидцев восстания 1916 года,

* См. «Казахстанская правда», 1935, 16 января.

просмотрев пьесу «Ночные раскаты», опознали вчерашних предателей, мастерски изображенных автором. Вот феодал Майкан — волостной управитель, расправляющийся с восставшими при помощи царской полиции; вот адвокат Хаким — представитель националистической интеллигенции, дезориентирующий восставшие массы и одобряющий расправу полиции; вот предатель Жунус, представляющий группу переводчиков и писарей, участвовавший в восстании, а затем разоблаченный как шпион.

Зрители увидели [также] и действительных героев восстания, таких, как батраки Жантас и Тенеке, непримиримых, но наивных борцов, а потому неоднократно терпевших бедствия и совершавших ошибки. И наконец, увидели тип мугалима — Сафу, хотя и связанного с массами, но полновинчатого [в своих действиях], возлагающего надежды на националистическую интеллигенцию и этим срывающего планы повстанцев. Только перед своей казнью Сафа понял, что эти ночные стоны [раскаты] — начало расвета [освобождения]. В пьесе показано, что герои восстания, умирая, уверены, что борьба закончится успешно, что, в конце концов, идея борьбы за освобождение восторжествует.

Правда, постановка имеет недочеты в трактовке отдельных образов героев, в [отшлифовке] отдельных ролей, в музыкальном сопровождении и прочем, но из всего спектакля видно, что эти недочеты хотя и серьезны, но вполне исправимы. Театр в основном справился с пьесой, замыслы автора коллективом поняты. Это показывает, что театр достаточно серьезно относится к своей работе. Постановкой «Ночных раскатов» театр утверждает свое творческое направление.

Еще недавно творческое лицо этого единственного театра было настолько неопределенно, что ни сам театр, ни зрители не знали, был ли это театр драмы, оперы и балета, или театр малых форм.

Старое руководство крайкома, допустив грубейшие политические ошибки в хозяйственном и культурном строительстве, мало заботилось о развитии национального театра. Больше того, 8 лет назад вопрос о создании казахского национального театра был проблемой и предметом дискуссии.

Правильное руководство Центрального Комитета партии [...] хозяйством и культурой Казахстана, правильное осуществление директив ЦК новым руководством парторганизации края во главе с т. Мирзояном обеспечили успех на всех участках социалистического строительства, в частности и театра.

Сейчас в крае создано 16 театров. Организован и поль-

зуется большим успехом национальный музыкальный театр-студия, работает русский театр, театр юных зрителей, оркестр национальных инструментов, недавно открыта государственная филармония, в составе которой имеется ряд оркестров, ансамблей и капелл. Национальные кадры для театра готовят в Москве, Ленинграде и в самом Казахстане. Вопрос о создании казахского национального театра и путях его творческого развития уже не является предметом дискуссии. Постановка «Тунги-Сарын» грешит многими недостатками, но путь выбран, и дальнейшей задачей театра является усиление творческой активности, чтобы полностью удовлетворить невиданно возросшие культурные запросы советского зрителя, преодолеть отставание от передовых советских театров.

V. ПРОГРАММА МЕН МЕТОДИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ И ПРОГРАММЫ

БУЫН ЖІГІН ҚАЛАЙ ТАБУҒА БОЛАДЫ?*

1. Буын жүйесінің маңызы

Қазақ тілінің табиғатын дұрыс тану үшін буын жүйесін жете білу керек. Буынды жақсы білмесең, емлені де білмейсің: сөз тудыру, сөз түрлендіру сияқты морфология негізін де ұға алмайсың, буынды білмейінше, сөз екпіні (ударение), сөз сазы (интонация) секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарының да сырына қана алмайсың, буынды аңғармасаң, «ажарлап сөйлеу», «әсерлеп оқу» сияқты сабақтарды да дұрыс алып бара алмайсың; буын жайына қанық болмасаң, өлең құрылысының негізімен дұрыс таныс бола алмайсың...

Қысқасы, буын жүйесін жақсы білмей тұрып, ана тілі сабағын басқаруға болмайды. Буын жүйесі қай тілде де белгілі орын ұстамақ. Әсіресе қазақ тілінде оның маңызы өзгеше, артықша. Үйткені қазақ тілінің [...] дыбыстары көп орында өз бетілік кейіпке кіре алмаған; буын ішіндегі дыбыстар болып бірлесіп қана, тұрғылықты түрге енеді. Бірімен-бірі байланысты, бірінің-бірі қасы-қабағына қарап тұрғандай, үйірленіп, ымыраласып отырады. Жұртқа мәлім «үндестік заңы» дейтініміз — дыбыстардың осы ымыралауы болатын [...].

Жеке дыбыс оңаша қалпында мұндай тұсаулы болғаны — тіліміз әлі күнге шейін буын кебенегін тастап болмағаннан келеді. Мұның ақылға қонбастай ешбір оғаштығы жоқ. Үйткені «дыбыс», «буын», «сөз» деген категориялардың өзі де «әлімсақтан бері бар» болып келе жатқан, бұл-

---

* Мақала алғаш рет «Ауыл мұғалімі» журналының 1934 жылғы 2-номерінде жарияланған.— *Редколлегия.*

жымас ұғымдар емес. Бір кезде жоқ болып, бір кезде жарыққа шыққан. Бір кезде бірі болса, екіншісі болмаған. Жер үстіндегі тілдердің жалпы даму жолының түрлі сатылары бұларды кезегімен бірінің артынан бірін тудырып отырған.

Бүгіндегі түрлі тілдер дегеніміз жалпы тіл жүйесінің өркендеу жолындағы түрлі сатылар болғандықтан, «сөз», «буын», «дыбыстардың» әрқайсысының орны әр тілде әр түрлі болады.

Қытай тілінде сөз ерекше орын алады. Үйткені онда жалғау, жұрнақтар мардымсыз. Сөз тудыру, түрлендіру, сөйлем құрау секілділердің бәрі де бүтін сөздердің ілгері-кейінді келіп құрмаласуынан пайда болады. Сөздердің өзі де өңшен бір буынды ғана болғандықтан, «буын» мен «сөз» арасында түк айырма болмай, буын деген категория тумаған. Сөздер қайда жүрсе де түгелімен жүретіндіктен, жарықшақталып, сынып, үгіліп, дыбыс-дыбысқа бөлінбегендіктен, жеке дыбыстың атқаратын қызметі өте шағын болған. Сондықтан қытай тілінде тілдің ең кішкентай бөлшегі «сөз» болып табылып, жазуы сөз жүйесіне құрылған. Қытай жазуында әріптер, біздегідей, дыбыс-дыбысты белгілеп отырмай, түгел сөздерді таңбалайды. Онда неше сөз болса, сонша әріп болады.

Жалғамалы жапон тілінде, ескі шумер тілінде «буын» ала-бөле орын ұстағандықтан бұлардың әліппесі де буын жүйелі болып, әріптері бүтін сөзді емес, буындарды ғана таңбалайтын болған.

Семит (араб, еврей), европа тілдерінде жеке дыбыстар тіл элементі болып үлгеріп, дыбыстардың өзгеруінен сөздің негізгі мағынасы ғана емес, қосымша мағынасы да — формасы да өзгеретін болғандықтан, бұларда дыбыстың ұстайтын орны күшейген. Бұларда әліппе де дыбыс жүйелі болып келген.

«Сөз», «буын», «дыбыс» деген категориялар «ай мен күндей әммеге бірдей» болып көрінгенмен, осылай, әр тілде әр орын ұстап отыр.

Біздің жазуымыз да ана Европа жазуы сияқты дыбыс жүйелі жазу. Бірақ тіліміз әлі дыбысшыл кезеңге түгел жетіп болмаған, буыншылдық қасиеттерін түгелімен жойып бітірмеген тіл. Сондықтан буын жүйесінің маңызы біздің тілімізде артықша күшті. Буын жігін, буын сырын анық, жете білмей тұрып, шын сауатты болып кете алмайтындығымыз осыдан.

Осы жағдайды еске алып, қазақ тілінің программасында да, оқу құралында да буын жүйесіне жақсы орын бергенбіз. Ана тілі сабағының емле, грамматика тарауларында оқытушы мұны ұмытпай, буын жүйесін балаларға толық

түсіндіріп өтуі керек. Әйтпесе ана тіл сабағынан нәтиже шықпақшы емес.

Қазақ тілінің буын құрылысын аңғару қиын емес. Бірақ соның өзінде, сол оңай құралған буын жүйесін оқытушыларымыз тегіс біледі дей алмаймыз. Үйткені қазақ буындары әлі күнге шейін дұрыс тексерілуден аман. Бұл туралы жасалған зерттеулер, шыққан кітаптар, мақалалар әлі жоқ. Сондықтан оқытушыларымыздың әрқайсысы өз бетімен бал ашуы, қайбірі қай кезде қателесуі ғажап емес.

Оқушылардың емле қателерін талдап қарағанда, қатенің көбісі осы буын жүйесін дұрыс ұға алмағаннан келгені байқалады. Емле жайындағы айтыс мақалалардан қайсыбір дындай азаматтарымыздың да буынды жете түсініп болмағанын көріп жүрміз.

Сол себепті бұл арада қазақ тіліндегі буындарды біраз сөз қылуды дұрыс таптық.

2. Біздегі буын түрлері

Қазақ тілінің буындарын буын ішіндегі дыбыстардың санына қарай да жіктеуге болады; буын ішінде түрлі дыбыстардың түрлі тәртіппен тізілуіне қарай да жіктеуге болады; буынның аяқ дыбысының түріне қарай да жіктеуге болады.

а) Буынды құраған дыбыстар санына қарай жіктегенде 4 түрлі буын болады: бір дыбысты буын, екі дыбысты, үш дыбысты, төрт дыбысты буын.

Қазақ тілінде бір буында төрттен артық дыбыс болмайды.

Бұлайша жіктеудің кемістігі сол: мұнан буынның түр-түрін біліп болмайды. «Со» деген де екі дыбысты, «ос» деген де екі дыбысты буын. Дыбыстың саны бірдей болғанмен, бұл екі буынның тілде ұстайтын орындары әр түрлі.

«Қат» деген де үш дыбысты, «арт» деген де үш дыбысты буын.

Бірақ бұлардың бір-бірінен айырмасы мол.

б) Буынның аяқ дыбысының түріне қарай жіктегенде екі түрлі буын болады: ашық буын, тұйық буын.

Буынның аяғы дауысты дыбыспен тынса ашық буын дейміз, аяғы дауыссыз дыбыспен тынса тұйық буын дейміз.

Бұлайша таптастыру — алдыңғыға қарағанда дұрысырақ. Үйткені буынның ашық не тұйық екендігін білуімізбен буынның тілдік қасиеттерінің бірқатарын ұғып қаламыз. Сөйтсе де бұ да жеткіліксіз. Үйткені бұл таптастыруда «аш», «шаш», «арт», «шарт» деген 4 түрлі буынды бір қо-

раға қамап, тұйық буын деген бір атпен атаймыз. Шындығында бұлардың бір-бірінен айырмасы бар. Бар ғана емес, күшті.

Сонымен, бұл екі түрлі жіктеудің екеуін де қойып, үшінші жолға тоқтауға тура келеді.

в) буын ішіндегі дыбыстардың тізілу тәртібіне қарай таптастырғанда 6 түрлі буын болады.

- 1) Ды буын (жалаң).
- 2) Дз-Ды буын (ашық).
- 3) Ды-Дз буын (жеңіл тұйық).
- 4) Дз-Ды-Дз буын (жеңіл бітеу).
- 5) Ды-сДз-қДз буын (ауыр тұйық).
- 6) Ды-Ды-сДз-қДз буын (ауыр бітеу).

Буынды ішіндегі дыбыстардың тізілу тәртібіне қарай таптастыру деген сөз, — алдымен, дауысты, дауыссыз дыбыстың ілгерілі-кейінді келуін ашу деген болады. Екінші, бір буында екі дауыссыз дыбыс қатар ұшырайтын болғандықтан және ұшырағанда көрінген дауыссыз дыбыстар емес, дауыссыздардың белгілі түрлері ғана белгілі тәртіппен тізілетін болғандықтан, мұнда сол дауыссыздардың түрін, тізілу ретін көрсету керек болады. Дыбыстардың толық аттарын жазып жату көп орын, көп уақыт алатын болғандықтан, буын түрлерінің формулаларында дыбыс аттарын қысқартқан өрнекпен бердік:

Ды — Дауысты дыбыс. «Д (ауыст)ы» сөздің бас дыбысы (Д) мен аяқ дыбысы (ы).

Дз — Дауыссыз. «Д(ауыссы)з» сөзінің бас, аяқ дыбыстары.

сДз — созымды дауыссыз.

қДз — қатаң дауыссыз.

Сонда қазақ тіліндегі барлық буын түрлері мынадай болып шығады:

1. Ды буыны, немесе жалаң буын.

Бұл буын жалғыз-ақ дыбыстан жасалады, ол дыбыс та дауысты дыбыс болады.

А, неғыл дейсін? О, осының дұрыс!

Е, солай демеп пе едім?

Ә-кел, ұ-зын, ү-нем, ө-ріс, ы-рыс, і-шік деген сөздердегі *а, о, е, ә, ұ, ү, ө, ы, і* буындары сияқты.

Бұл буындарды Д(ауыст)ы дейміз, үйткені не бары жалғыз дауысты дыбыстан жасалған. Жалаң буын дейміз, үйткені жалаң бір дыбыстан жасалған.

Жоғарыдағы мысалдарда көрсетілгені сияқты, бұл буын не сөздің басында тұрады, не бір сөз болып жүреді. Сөз ортасында, не аяғында еш уақытта да келмейді.

2. Дз-Ды — (дауыссыз — дауысты), немесе ашық буын.

Бұл — екі дыбысты болады, алдыңғысы дауыссыз (Дз), соңғысы дауысты (Ды). Аяғы дауыстыға біткендіктен ашық деп те атаймыз.

Məl, del, жел, йә! со, бұ деген сөздер осындай ашық буындар. *Қа-ла, ге-ре-зе, су-ла-ма* дегендегі буындар бәрі де осы түрге жатады.

Бұл буын сөздердің басында да, ортасында да, аяғында да ұшырай беретіндіктен және еш уақытта түрін бұзбай, осы қалпында қала беретін болғандықтан, қазақ тілінде ең көп кездесетін түрі болып шығады.

3. Ды-Дз-(дауысты-дауыссыз) — жеңіл тұйық буын.

Екі дыбысты буын. Алдыңғысы дауысты (Ды), соңғысы дауыссыз (Дз). Алды ашық болып тұрып, аяғы дауыссызға тіркелгендіктен, мұны тұйық буын дейміз (жеңіл дейтін себебімізді төменде 5-ші түрден қара).

Мысалы: *ас, ер, ән, ат, өс, ұн, үр, ық; іс* сөздеріндегі осындай жеңіл тұйық буындар. *Ат-қар, ер-ке, ән-ші, от-қа, өс-ті, ұн-тақ, үр-кіт, ық-тыл, іс-кер* сөздерінің бас буындары осы жабық буындар.

Бұл буын, осы мысалдардағыдай, не жеке өзі бір сөз болып ұшырайды да, немесе, сөздің бас буындарында ғана кездеседі. Оның үстіне, сөз алқасында бұл буын өз қалпын сақтай алмай, өзгеріп кете береді. Сондықтан әсіресе ауыз-екі сөйлеген сөзде бұл буын сирек кездеседі.

4. Дз-Ды-Дз (дауыссыз-дауысты-дауыссыз) — жеңіл бітеу буын.

Бұл — үш дыбысты буын: алдыңғысы дауыссыз (Дз) ортаңғысы дауысты (Ды), соңғысы дауыссыз (Дз); қысқартқанда Дз-Ды-Дз болады. Дауысты дыбыс ортада қалып, екі басы бірдей бітеу, дауыссыз болғандықтан бітеу буын дейміз (жеңіл деу себебін төменнен қара).

Қар, жел, соғ, жөн, тұр, сыз, сіз, нән — бәрінде бітеу буындар. *Жаң-быр, сын-дар, құн-дыз, күл-гір, сол-ғын, көз-гіл* сөздеріндегі буындар да бітеу буындар.

Бұл буын жеке өзі бір сөз болып та, сөздің бөлшегі болып та келе береді. Сөз ішінде баста да, ортада да, аяқта да келеді. Бірақ сөздің соңғы буыны болып, оған жалғас келетін сөз дауысты дыбыстан басталса, екі ортасында тыныс болмаса, ол бұл буынның соңғы дыбысы айрылып, келесі буынға қосылып кетеді де, өзі ашық болып қалады. Бұл мінез мұның алдындағы 3-сандағы буын түрінде де (Ды-Дз) бар.

Міне, осы айтылған төрт түр:

1) Ды, 2) Дз-Ды, 3) Ды-Дз, 4) Дз-Ды-Дз — қазақ тілі буындарының негізгі түрлері болып саналады. Ең көп ұшырайтыны да осылар. Бұл төрт түрлі буынды бір қосып жеңіл буындар деп атаймыз, үйткені бұлар құрылыстары

жағынан ең ретті, айтылыстары жағынан ең жеңіл құрылған буындар.

Сөздің айтылыс жағынан жеңіл болуы ішіндегі дауыссыз, дауысты дыбыстардың белгілі тәртіппен тізілуіне байланысты. Өңшең дауыссыз дыбыстар қатар тізіліп кетсе, сөздің айтылуы қиындайды, естілуі кемиді. Сөзді естімді қылатын дауысты дыбыстар. Сондықтан, сөз ішінде дауыссыз дыбыстар дауысты дыбыстардың төңірегінде үймелеп, әр дауысты дыбыс өзінің айналасындағы дауыссыздарымен бірігіп, бір үйір болып, өзге үйірлерден бөлініп тұрады. Осындай әрбір үйірді бір буын дейміз. Әр буында, біздің тілімізде, бір дауысты дыбыстан бір, екі, ең көп болғанда үш дауыссыз дыбыстан болады. Қазақ тілінде бір буында бірден артық дауысты, үштен артық дауыссыз дыбыс болмайды. Буын ішінде дауыссыз дыбыс біреу болса, дауыстының не алдына, не артында тұрады (қара: Ды-Дз және Дз-Ды түрлерін), дауыссыз екеу болса, жеңіл буындарда дауыстының екі жағында тұрады (Дз-Ды-Дз түрін қара).

Бір буында екі дауыссыз қатар келсе, айтылуы ауырлайды, естілуі кемиді. Қатар келмей, аралығына дауысты қірістірсе, айтылуы да, естілуі де жеңілдейді. Жоғарғы көрсетілген төрт түрлі буынның төртеуін де жеңіл буындар дейтін себебіміз осы; мұның ешқайсысында да екі дауыссыз қатар келмеген.

Төмендегі екі түрлі буынды ауыр буындар дейміз, үйткені оларда екі дауыссыз қатар келіп, айту мен естілуді ауырлатады. Олар мыналар:

5. Ды-сДз-қДз — ауыр тұйық буын.

6. Дз-Ды-сДз-қДз — ауыр бітеу буын.

Мұның алдыңғысы үш дыбысты: дауысты, дауыссыз, дауыссыз; соңғысы төрт дыбысты: дауыссыз, дауысты, дауыссыз, дауыссыз.

Ауыр буындарға мына төмендегілер үлгі бола алады:

5-түрде: *айт, елт, өрт, әун!, аңқ.*

6-түрде: *қайт, қант, селт, тарт, қыңқ, қаңқ.*

Осы мысалдардан бұл екі түрлі буынның табиғатын аңғаруға болады. Бұлардың бірінші өзгешелігі — дауысты дыбыстан кейін сол буынның өз ішінде екі дауыссыз қатар келеді (Ды-Дз-қДз). Екінші — көрінген дауыссыз қатар келмейді, белгілі түрлері ғана келеді. Дауысты дыбыстан кейін, соңғы дауыссыздың алдында й, л, н, ң, р, у, м дыбыстары ғана тұра алады. Бұл дауыссыздарды ғылым тілінде сонор дауыссыздар, қазақша айтқанда — созымды дауыссыздар дейді. Сондықтан оларды сДз (созымды дауыссыз) деп белгіледік.

Дауыссыз дыбыстың бәрі бірдей мұндай созымды бол-

майды және буынның соңында да бірыңғай сонорлар қатар тұра алмайды, әдетте сонор дыбыстардан кейін тек қатаң дыбыстар ғана келе алады. Сондықтан соңғы дыбысы кДз (қатаң дауыссыз) болады.

Сонымен қазақ тілі буындарының 5-түрі дыбыстардың тізілу тәртібі жағынан Ды-сДз-қДз (дауысты — созымды дауыссыз — қатаң дауыссыз) болады. Айт деген буында а дауысты (Ды), -й — созымды дауыссыз (сДз) -т — қатаң дауыссыз (қДз). Екі дауыссыз қатар келгендіктен мұны ауыр буын дейміз. Екінші түрден айыру үшін ауыр тұйық буын дейміз.

6-түрлі буынның бұдан айырмасы тек сол: мұнда буын дауыстыдан басталса, онда ол дауыстының алдынан тағы бір дауыссыз қосылып, не бәрі 4 дыбыс болады.

Мысалы: *қарт, селт, жент, қайт, дұңк, күмп* сөздері. *Қайт* буынының бас дыбысы дауыссыз (Дз) — екінші дыбысы — дауысты (Ды) — үшіншісі — созымды дауыссыз (сДз) — төртіншісі — қатаң дауыссыз (қДз), сондықтан бұл түрдің формуласы Дз-Ды-сДз-қДз болады. Екі дауыссыз қатар келгендіктен, мұны да ауыр буын дейміз. Алды-арты бірдей дауыссыз болғандықтан бітеу дейміз. Сонымен бұл буын — ауыр бітеу буын болады.

Бұл арада бір ескеріп кететін нәрсе сол: бұл ауыр буындардың соңғы екі дауыссызының алдыңғысы созымды, соңғысы қатаң болады деп едік. Негізінде мұнымыз дұрыс. Бірақ соңғы дыбыстың көп ұшырайтыны т да, сондықтан ілгергі дыбыстың ішінде ең жеңіл кездесетіні — р, л, н, й дыбыстары. Бұлардан басқа созымды, қатаң дыбыстардың қай-қайсысы да белгілі жағдай табылғанда ғана кездеседі. Ол жағдай: бірінші — одағай сөздер болу, мәселен, *қаңқ, дұңк, әуп, күмп...* сияқты, екіншісі — созымды мен қатаң ұялас дыбыстар болуы керек, мәселен; *әуп, күмп* деген буындарда созымды у мен м екеуі де еріншіл болса, қатаң п о да еріншіл дыбыс; *қаңқ* буынының созымды дауыссыз дыбысы (ң) көмейшіл болса, оған жалғас келетін қатаң (ң) о да көмейшіл. Бір буында ң тек қ мен к-нің алдында ғана келе алады. Ұяластықтың керегі сонша, қай кезде ұяласы табылса, аяққы дыбыс қатаң болмай да ауыр буын келіп шығатыны бар. *Шәум-шәум!* деген одағай да осылай. Бірақ бұл жалғыз осы сөзде ғана. Ауыр буындардың өзгешеліктері мыналар: бірінші — ауыр тұйық буын жалаң өзі бір сөз болып тұрғанда ғана (*ант, айт, елт* сияқты), немесе сөздің бас буыны болғанда ғана ұшырайды да, сөз ортасында, не аяғында еш уақытта да кездеспейді.

Екінші — ауыр бітеу буын жалаң өзі де (*қарт, сүйт*), сөз басында да (*тарт-тыр, қант-ты*), ортасында да (*ал-дырт-шы, қын-жылт-шы*), аяғында да (*күң-гірт, сал-дырт*) келе береді.

Бірақ соңынан келетін буын дауысты дыбыстан болса, онда сөздің басы мен орта буыны ауыр буын бола алмайды. Өзінен соңғы буын не бітеу (Дз-Ды-Дз, Дз-Ды-сДз-қДз), не ашық (Дз-Ды) буын болғанда ғана ауыр буын болып тұра алады.

Бұлай болу себебі — қазақ тілінің буындары сірә де не жалаң, не ашық болуды сүйеді. Сондықтан тұйық, бітеу буындардың соңғы дауыссыздары, бұған жалғаса дауысты дыбыспен басталған буын келе қойса, жылысып жалғас буынға ауысып кетеді. Сонымен, өзі бітеу буын болған болса, енді ашық буын болып, тұйық буын болған болса, жалаң буын болып, ауыр буын болса, жеңіл буын болып қалады да, ана жалғас буын тұйықтан бітеуге, жалаңнан ашыққа айналады. Сөйтіп, қазақ буындары сөз өзгерген сайын өзгеріп, жылжып отырады: *Бір* деген бітеу буын. Бұған *-ақ* деген жалғау қосса, *бір-ақ* болып, (Дз-Ды-Дз) + (Ды-Дз) күйінде қалмайды, буын қалпы өзгеріп, *бі-рақ* болып, (Дз-Ды) + (Дз-Ды-Дз) қалпына көшеді. Осы сияқты әрбір түбір сөздің соңғы буыны тұйық я бітеу болса, оған жалғанатын жалғау дауысты болып басталса, буын қалпын өзгертіп жібереді. Үйткені бітеу, тұйық буындармен жалғаса жалаң, ашық буындар қазақ тілінде тұра алмайды. Мұны жылысу заңы дейміз.

Қазақ тілінде жалаң, ашық буындардан соң жалаң, тұйық буындар да келе алмайды. Сондықтан мұндай ұшырастарда қатар келген екі дауыстының бірі (көбінесе алдыңғысы) жойылып кетеді. Алдыңғы буынның соңғы дауыстысы жойылып кеткенсін, ана айтылған жылысу заңы бойынша, дауыстының алдында тұрған дауыссыз мына буынға көшеді. Сөйтіп, бір буынның саны солайы мен кеміп қалады. *Ба-ра-ал-май-ды* дегенде 5 буын бар еді; енді онда 4-ақ буын қалады. Үйткені 2 мен 3-буындар ашық пен тұйық болып (Дз-Ды) + (Ды-Дз) кездескен. Бірінің аяғында, бірінің басында дауысты дыбыстар болып, олар қатар келіп қалған. Сондықтан екі дауыстының бірі (*ра* — буынының *а-сы*) жоғалып кетеді де, қалған дауыссызы (*р*) келесі буынның бас дыбысы болып кетеді. Сонымен *ба-ра-ал-май-ды* (5 буын) орнына *ба-рал-май-ды* (4 буын) буындары келіп шығады. Мұны буындардың кірігуі деп атаймыз.

Қазақ буындарында сөз түрлену кезінде тап болатын өзгерістер негізінде осы екеуі: бірі — жылысу заңы, екіншісі — кірігу заңы. Жылысса, буынның қалпы өзгереді де, саны өзгермейді. Кіріксе, қалпы да, саны да өзгеріп кетеді. Жылысудың формуласы: (Ды + Дз) + (Ды) = (Ды) + (Дз + Ды); кірігудікі: (Ды) + (Ды) = (Ды).

Қазақ тілі буынының осы жылысу, кірігу қасиеттерінен ақындар көп пайдаланады. Үйткені ауызекі сөйлеген сөзде

буындардың жылысуы мен кірігуі бір сөздің ішінде қалып қоймай, қатар келген екі сөздің арасында да болып отырады. Осындайды пайдаланып, 11 буынды өлең жазған ақын кей жолдарында буын санын арттырып, кейде кемітіп жіберсе де, кірігу заңын жамылып, өлең өлшеуін дұрыс көрсетіп отырады.

«Та-рих бе-тін жыл-дан жыл-ға жа-ңа-лап, Бұ-дан-да ә-рі, тә-т-ті ө-мір-ді ел кү-тет.

(Бейімбет — «Қанап». Толық жинақ, I, 345-б.). Бұл өлеңнің алдыңғы жолында буын саны дұрыс — 11. Бірақ соңғы жолының екі буыны артық — 13. Сөйтсе де мұнда өлшеу заңы бұзылмаған. Үйткені соңғы жолда 3 жерде кірігу мүмкіншілігі бар; 4—3—7—8, —9—10—11-нші буындар кіріге алады.

«Бұдан да әрі» (5б) орнына «бұдан дәрі» (4б), «тәт-ті өмір» (4б) орнына «тәт-ө-мір» (3б), «өмірді ел» (4б) орнына «өмір-дел» (3б) бола алады. Сонда 3 буынның саны кеміп 13 буын орнына 10-ақ буын қалады. Бұл арада ақынға екі-ақ буынды кеміту керек болған. Кеміткен. Соның өзінде бір мүмкіншілік ауысып та қалған.

Біз тілімізде бір сөздің екінші сөзге жасаған ықпалын елемейміз. Сондықтан екі сөз аралығындағы буын алмасулары да қағаз бетіне түспейді. Бірақ әрбір жеке сөз жалғаумен жалғанып, немесе бірнеше түбірден құралып, түрленіп болмағандықтан, оның буындары өз ара шығысқан: жылысары жылысып, кірігері кірігіп болған. Сондықтан бір сөз ішінде буын тізілісі заңына қайшы келерлік тіркестер ұшырамайды.

3. Буын жігі қайткенде оңай табылады?

Жоғарыда айтқандардан мынадай қорытынды шығады:

1. Дауысты дыбыссыз буын болмайды.
2. Бір буында бірден артық дауысты дыбыс болмайды.
3. Дауысты дыбыс жалғыз өзі де буын бола алады.
4. Бір буында үштен артық дауыссыз дыбыс болмайды.
5. Екі дауыссыз бір буында қатар келетін болса, дауыстының соңынан ғана келеді. Еш уақытта алдында екі дауыссыз қатар келмейді.
6. Сөз ішінде дауыстыдан басталатын буын болмайды. Әр уақытта ортадағы, аяқтағы буын дауыссыздан басталады.

Осы қорытындыға сүйене отырып, буын жігін оңай, механик түрде табуға болады. Оның үшін жазылған әрбір сөздің дыбыстарын аяқ жағынан бастап шоломыз. Дауысты дыбыстан соң келген дауыссызды елемей өте шығып

(үйткені дауыстының соңында дауыссыз болмай да қалады, біреу де, екеу де бола береді), әрбір дауыстының алдыңғы жағына бір дауыссыз тастап бөле береміз (үйткені сөз ортасында дауыстыдан буын басталмаушы еді ғой). Сонда неше бөлік шықса, сонша буын болады.

Мысал үшін «оқытушы» деген сөзді буындап көрелік. Аяғынан бастасақ аяққы дыбысы ы — дауысты мұның алдында бір дауыссыз тастап бөлсек, «оқыту/шы» болады. Оған жалғас тұрған дауысты у-дың алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, «оқы//ту//шы» болады. Бұған жалғас тұрған дауысты ы-ның алдына бір дауыссыз тастап бөлсек, «о//қы//ту//шы» болады. Сонда «оқытушы» сөзі төрт буынды болып, буын жігі «о-қы-ту-шы» тәрізінде ашылып шығады.

«Сауаттандырылсын» деген ұзын сөзді алсақ та бәрі бір, соңғы жағынан бастап дауыстысын табамыз, ол — ы; бұған алдыңғы жағынан жалғас тұрған бір дауыссызды (с) қосшы етіп беріп, бөлеміз: «сауаттандырыл//сын» болады; л-ды аттап өтіп, оның алдыңғы дауысты ы-ға жалғас дауыссызы р-ды беріп бөлеміз: «сауаттанды//рыл//сын» болады. Үшінші ы-ға оның алдындағы дауыссыз д-ны беріп, бір кетеміз: «сауаттан//ды//рыл//сын» болады. н-ды аттап өтіп, дауысты а-ға алдындағы бір т-ны тастап тағы бір кесеміз: «сауат//тан//ды//рыл//сын» болады. Ендігі т-ны басып өтіп а-ға оның алдындағы дауыссыз у-ды беріп бөліп тастаймыз: «са//уат//тан//ды//рыл//сын» болады.

Сөйтіп, «са-уат-тан-ды-рыл-сын» түрінде буын жіктері келіп шығады.

Міне, буын жігін осылай оңай ашуға болады. Бұлай ашу үшін буын жүйесімен таныс болмай-ақ, механик түрде осылай бөліп-бөліп тастау да мүмкін. Бірақ, сырына қанбайынша, олай бөле білгеннен буын жігін тапқан болмайды. Соның үшін олай механик түрде балаға бөлдіру жарамайды. Есеп сабағында 15—16 есебін бірінің астына бірін жаз-

дырып, бірден $\frac{+16}{15}$ түрінде шығарту қиын емес. Бірақ $\frac{16}{31}$

бірліктер мен ондықтардың қасиеттерін аңғартпай, неліктен қалған бір ондықты бұлай қарай тасымалдау керектігін түсіндірмей, бас салып «осылай жаз»! — деп баса шөгу кемді күн нәтиже берген сияқты болғанымен өрісі ұзамайтын білімсіз дағды ғана бермек. Мұнда да осылай, неліктен осылай бөліп тастауға болатынын бала ұғынса ғана, көрсетуге болады. Оны ұғыну IV-жылдарда ғана мүмкін.

Мұндағының қай-қайсысын да біз бала үшін емес, мұғалім үшін жазып отырмыз. Мұғалім өзі жақсы ұғынса, балаға ұғындырудың есебін таба жатар деп сенеміз. Мұнан көргенін түгелімен балаға көрсетсе, бала бір нәрсе де ұқ-

пайды. Буынды жіктеу, оның формулаларын беру — бастауыш мектепке ауыр келетін жұмыс. Буынды жүйелі түрде топтастырып айыру V жылда ғана мүмкін. Соның үшін әзірге мұғалімнің міндеті — программадағы мөлшерден озбай, буын жайын қате ұқтырмай, дұрыс түсіндіре, барды бақылата отырып, бірте-бірте жүйелі түрде әкеліп салу болу керек.

Қазақ тілінің буын жүйесі қиын нәрсе емес. Сонда да оның сырына ауыл мұғалімдері түгел қанып жүрген жоқ. Келесі номерлерде емле методикасы жайынан мақала беріліп отыратын болғандықтан, буын жүйесін жақсы аңғармай тұрып емле методикасын миға қондыруға болмайтындықтан, жұрттың көбіне таныс мәселе болса да, буынға біраз кідіріп өтуге тура келді.

Программаның проектісін Оқу комиссары бекіткен. 1936 ж. 23/VIII.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ПРОГРАМЫ*

(Проект)

V класс

(Қала мектебінде 126 сағат, ауыл мектебінде 144 сағат)

Грамматика, емле, тыныс белгілері

Сөздің ішкі құрылысы. Сөз бөлшектері. Сөз бөлшектерінің құралуы. Сөз бұйымы мен сөз материалы. Сөз материалының сыр-сипаты мен сөз бұйымының жасалу жолы. Сөз. Сөйлеу. Сөз бен ой (4 сағат).

Сөйлем және оның мүшелері. Сөйлем туралы жалпы ұғым. Сөйлемінің сазы. Хабар, сұрау, леп сазды сөйлемдер.

Сөйлем аяғында [қойылатын] нүкте, сұрау, леп белгілері; көп нүкте. Сөйлем мүшелері: а) баяндауыш, б) бастауыш, в) айқындауыш сөздер. Бұлардың сөйлемдегі мәні. Баяндауыштың сөйлем ішіндегі орны, оның сөйлем аяғында келетін жерлері. Бастауышты тауып алу жолдары. Айқындауыш мүшелердің өздерінің айқындауыштары болуы. Жай сөйлем мен жайылма сөйлем. Толық сөйлем мен олқы сөйлем (6 сағат).

Сөз қиыны. Сөздің тура күйі мен бұрма күйі. Жалғау мен жалғауыш. Жалғаулы сөз бен жалғауышты сөз. Жетек сөз бен жетекші сөздің екі түрлі қиылысу жолы. Айқындауыш мүшелердің өздерін айқындайтын мүшелерге қалай, қай түрде жетектелуі. Анықтауыш пен толықтауыш. Олардың белгілері. Сөйлем мүшелерінің орын-орны (6 сағат).

Сөз тұлғалары. Сөз тұлғаларының өзгермелілігі. Сөздің түп бөлегі мен қосымша бөлшегі. Түп бөлшектің маңызы. Қосымша бөлшектің екі түрі. Үстеу мен жалғау. Үстеудің маңызы. Негіз. Түп негіз бен туынды негіз. Түбір сөз бен үстеулі сөз. Жалғаудың маңызы. Жалғаулы сөз, үстеулі сөз, жалғаулы сөздің емлесі (6 сағат).

Қосалқы сөз. Қосалқының түбір мен қосымшадан айырмасы. Қосалқының маңызы. Қосалқының қызметіне қарай

* Бұл программа алғаш рет 1936 жылы жеке кітапша болып басылған. — *Редколлегия.*

екі түрлі болатыны: а) үстеуіш; б) жалғауыш. Тұратын орнына қарай екі түрлі қосалқы болатыны: дәйек қосалқы мен аяқ қосалқы. Өлі қосымша. Өлі түбір. Жаңа қосалқы. Қосымшалардың тарихы. Қосалқы сөздің емлесі. Қосалқыша жазылатын қосалқылар мен қосымшаша жазылатын қосалқылар (6 сағат).

Түбірлердің құралуы. Жалаң түбір мен қосар түбір; қосар сөздер. Мұның 5 арысы: 1) теңдес қосар; 2) мәндес қосар; 3) қайшы мәнді қосар; 4) көрші мәнді қосар; 5) сөздес қосар. Қосар сөздердің атқаратын қызметтері мен құрылысы. Қосар сөздердің емлесі (2 сағат).

Кіріккен сөздер. Кіріккен сөздердің көнесі мен жаңасы. Кіріккен сөздердің емлесі (2 сағат).

Түбірлердің тарихы

Қиюлы сөздер. Буын қиюлы, әріп қиюлы, аралас қиюлы сөздер. Қиюлы сөздердің емлесі (4 сағат).

Сөз мүшелерінің құрылысы. Бір мүшелі сөз бен көп мүшелі сөз. Түп мүше мен шылау мүше. Шылау мүшелерінің түр-түрі. Сөз мүшелерінің орын-орны (4 сағат).

Сөздің дыбыс құрылысы. Дыбыс туралы жалпы ұғым. Дыбыс пен мағына. Дыбыстың саны мен сапасы. Дыбыстың екі түрлі қызметі (айырғыштық, құрағыштық).

Қазақ тілінің дыбыстары. Жуан, жіңішке дыбыстардың әріптері. Дыбысталу түріне қарай дыбыстардың: а) дауысты; б) дауыссыз; в) сонор дыбыс болып үшке айырылуы.

Дауыстылар. Сөздің әні. Дауысты дыбыстардың сөзге ән бере алатындығы. Дауыстылардың түр-түрі.

Дауыссыздар, бұлардың түр-түрі: 1) жуысыңқы, жабысыңқы; 2) үздікті, үздіксіз; 3) сыбыр, сыбыс; 4) үнсіз, үнді; 5) көмей, ерін, тіс дыбыстары.

Сонорлар: 1) тура жолды сонорлар, 2) айналма жолды сонорлар. Айналма жолды сонорлардың мұрын жолы, ауыз жолдары.

Дыбыстаушы аппараттарымыз: 1) өкпе, ауыз, мұрын; 2) кедергі мүшелер; 3) ауыз жолы мен мұрын жолы. Дыбыстың үнді болу себебі. Дауыс шымылдығының сөз салдыры. h дыбысы. Дыбыстаушы аппаратымыздың қалай жасалып шыққандығы (8 сағат).

Ескертту: Бұл соңғы үш абзацтағы «Дауыссыздар, сонорлар, дыбыстаушы аппаратымыз» деген темалар орталау мектепте тек жалпы ұғым беру мақсатымен қойылып отыр. Толық оқылмау керек, техникум қатарлы мектептерде ғана оқылады.

Сөздің буын құрылысы. Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың бір дауысты дыбыс қоспай өздігінен айтылмайтындығы.

Буын туралы ұғым. Бір буында қандай, қанша дыбыс болатындығы. Буын жасауда да дауысты дыбыстардың ұстайтын орны. Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың қатысы. Бір дыбысты, екі дыбысты, үш дыбысты, төрт дыбысты буындар. Буынның түр-түрі: 1) жалаң буын; 2) ашық буын; 3) жеңіл бітеу буын; 4) жеңіл тұйық буын; 5) ауыр тұйық буын; 6) ауыр бітеу буын. Буынның жылысуы мен кірігуі. Буынның жуаны мен жіңішкесі (8 сағат).

Ескерту: Орталау мектепте «Дауыссыздар мен сонор дыбыстардың қатысы» оқылмайды.

Сөз мүшелерінің қиындасуы. Буынның күші, сөз екпіні. Сингармонизм (үндестік заңы). Үндесу түрлері: 1) түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай, 2) түбірдің соңғы дыбысының үнді-үнсіз болуына қарай, 3) түбірдің соңғы дыбысы дауысты болғанда, 4) л-дан басқа ауыз жолды сонор болып, қосымшаның бас дыбысы л мен м-ның бірі болғанда, 5) л болғанда да, аяқ дыбысы да мұрын жолды сонор болғанда, 7) қ, к, п дыбыстарының бірі болып, қосымшаның бас дыбысы дауысты болғанда, 8) сыбыр дауыссыздар мен сыбыс дауыссыздарының үндісі болып, қосымшаның бас дыбысы үнсіз болғанда, 9) түбірдің соңғы дыбысы сыбыр болып, қосымшаның бас дыбысы сыбыс болғанда, 10) түбірдің соңғы дыбысы мұрын жолды езушіл сонор болып, қосымшаның бас дыбысы еріншіл дауыссыз болғанда, 11) түбірдің соңғы дыбысы н болып, қосымшаның бас дыбысы қ, к, ғ, г дыбыстарының бірі болғанда пайда болатын өзгерістер. Бұлардың емлесі (8 сағат).

Ескерту: үндесу түрлерінің 3-ншіден былайғылары орталау мектепте емле жаттығулары керек шамада ғана түсіндіріледі. Техникумдарда толық оқылуы тиіс.

Сөз таптары (6 сағат).

Сөз таптары жайын түсіндіру. Түбір тап, шылау тап, одағай тап. Бұлардың әрқайсысының өзгешеліктері.

Түбір таптың үш түрі: есім, етістік, есімдік немесе бұлардың орынбасарлары. Бұл үшеуінің әрқайсысының мағына, морфология, синтаксис жағынан өзгешеліктері.

Шылау таптардың екі түрі: қосалқы мен қосымша. Қосымшаның үстеуі мен жалғауы. Қосалқының үстеуіші мен жалғауышы. Жалғауыштың жетек түрі мен дәнекер түрі.

Одағай таптың түрі; малға, итке, құсқа айтылатындары (*қош! сек! кәһ! ау-қай! т. т.*): көңіл-күйін білдіретіндері (*қан!, ай-қай!, ойбай, е-е!*) жапсырма одағайлар (*ме!*

ал! пәлі! т. т.). Одағайдың алдыңғы екеуінен айырмасы. Одағай орнына жай сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің жұмсалуды. Одағайдың түбір тап орнына жұмсалуды.

Есімдер

Есімнің тараулары: зат есім, сан есім, сын есім, мезгіл есім. Бұлардың әрқайсысының өзгешеліктері (2 сағат).

Зат есім. (20 сағат). Мұның мағынасындағы, қосымша қабылдаудағы, сөйлем мүшесі болудағы, сөйлем ішінде орналасудағы өзгешеліктері.

Зат есімді бұрма күйге түсіретін жалғаулар. Жалғаулы күйге түсу мәнісі. Жіктелу, септелу, тәуелдену.

Тәуелдеудің үш жағы. Ортақ тәуелдеу мен оңаша тәуелдеулі есімнің өзге жалғаулы сөздерден өзгешелігі: 1) айқаса байланысатындығы; 2) септеуге көнетіндігі. Тәуелдеулі сөздің жалғаусыз тұра алатын жерлері (жетекшісі *біз, мен, сіз* сөздері болғанда).

Жіктеудің жақтары, жалғаулары. Бірінші жақ пен екінші жақтың анайы түрі мен сыпайы түрі. Сыпайы түрдің жалғаулары. Жіктеулі есімнің сөйлем ішіндегі орны.

Септеу. Септеудің жалғаулы, жалғауышты, аралас түрлері. Септеулі зат есім — жетек зат есім. Септеусіз атау есім. Зат есімнің жалғаулы септеуі. Ілік септеу, табыс септеу, барыс септеу, шығыс септеу, жатыс септеу, теңдес септеу, меңзес септеу, көмектес септеу. Бұлардың жалғаулары.

Ілік септеу мен табыс септеудің ашық түрі мен жасырын түрі. Жасырын түрдегі ілік пен табыс септеуді ашып алу жолы. Ашық түр мен жасырын түрдің мағынадағы айырмасы. Ілік септеулі зат есімді жетектей алатын сөз таптары. Олардың жалғаулары. Табыс септеулі зат есімді жетектей алатын сөз табы. Ілік септеудің иелік мағынасы. Табыс септеудің объекті мағынасы. Тәуелдеулі сөздің табыс септеуі.

Барыс септеу мен шығыс септеудің мағыналары. Бұлардың жалғаусыз, жасырын түрде кездесетін орындары. Тәуелдеулі сөздің барыс, шығыс жалғаулары.

Меңзес септеу мен теңдес септеудің мағынадағы, жетекші сөздердің түріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары. Меңзес септеу жалғауының (*-ша, -ше*) кіріккен түрлері (*неше, сонша, қанша, қазақша, меніңше, т. т.*). Кіріккен меңзес жалғаулы сөздердің онан әрі септелетіні (*қазақшанда, тәуелденетіні (қазақшаң), үстелетіні (адамшылық — адам-ша-лық), тұйығы (басқаша, өзгеше)*). Тәуелдеудің III жағына меңзес жалғау қосылғандағы түрі (*жылқысы(-н)-ша, қалыбынша*). Теңдес септеулі сөзден кейін көптік жал-

ғау келгенде (*таудайлары*) үстеу тілейтіні. Теңдес жалғаудың тәуелдеудің үшінші жағынан кейін қосылғандағысы.

Көмектес септеудің көмекшісі адам болатын [Телжанмен келдім], аспап болатын [түйемен келдім; қамшымен ұрдым], материал болатын [балшықпен сылады], орын болатын [жолмен жүрдім, Мәскеумен келдім] мағыналары. Септеу мен-ді қосалқы (дәнекер) мен-нен айыру жолы. Көмектес жалғаудың бөлек жазылатындығы*.

Жатыс септеудің орын мағынасы мен уақыт мағынасы. Жатыс септеудің жалғауы III жақтың тәуелді түрінде жалғанғанында болатын өзгеріс (*қаласы(н)да*). Жатыс септеулі сөзге *-ғы (-қы), -гі (-кі)* үстеуі жалғанып, онан әрі тағы үстеліп жалғанып кете алатындығы, жатыс жалғауды (*да, де, та, те*) қосалқы дәнекер *да, де, та, те*-лерден айыру жолы.

Зат есімді септеулі күйге түсіре алатын сөз таптары, олардың қайсысы қай септеуді керек қылатыны жайында қысқаша мағлұмат.

Зат есімге жалғанатын үстеулердің басты-бастылары. Олардың әрқайсысының беретін мағыналары. *-лық, -лы, -шы, -шыл* үстеулерін дұрыс жұмсай білу. Зат есімді басқа сөз таптарына шығарып жіберетін үстеулер. Басқа сөз таптарын зат есімге айналдыратын үстеулер.

Зат есімнің жеке түрі мен көптік түрі. Көптік үстеуі. Көптік үстеуінің қолданылатын орындары мен қолданылмайтын орындары. Тәуелдеулі сөздердің көптік түрі. Көптік жалғауы есім негізін жиектеп тұратындығы (мұнан кейін жалғау ғана келіп, үстеу келмейтіндігі).

Зат есімнің белгілі түрі мен белгісіз түрі. Белгісіз түрде «бір» сөзі қосылатыны; ілік, табыс жалғаулары жасайтын күйге түсетіні.

Сан есім (10 сағат) — мағынасы, өзіне дербес қосымшалары, тура күйде тұрып, жетек сөз болғанда қабыс мүше ғана бола алатындығы.

Сан есімнің реттік түрі мен есептік түрі. Реттік үстеуіші. Реттік үстеулі сан есімді цифрмен жазғанда қойылатын тыныс белгілері. Реттік үстеулі сан есімнен кейін кіші тыныс белгісі қойылатын орындар. Жетеуге дейінгі сандардың атынан кейін *-ау, -еу* үстеуі жалғанатын орындар.

Реттік сандардың тең үлес түрі: *екі-екіден; он-оннан, екеу-екеуден* т. т.

Реттік сандардың болжал түрлері:

а) ұмтылмалы тетелес жалаң қосар түрлі (*бір-екі; екі-үш* 9-ға дейін); *бес-он; он-он бес; 15—20...* (90-ға дейін бестіктер); *қырық-отыз* сықылды шегінбелі де болады;

* Қазір көмектес жалғау септелетін сөзбен бірге жазылады. — *Редколлегия.*

б) ұмтылмалы тетелес бола тұрып, үстеулі қосар болатындар (4-тер, 5-тер; 10-дар; 50—60-тай, 40-50-дей т. т.);

в) жалаң үстеулер: бір жүзде, екі жүзде, 5 миллиондай);

г) 10, 20, 30, 40, 50 сандарына «шақты» жалғауышы қосылатыны;

д) 100 бен 1000-ға «қаралы» жалғауышы қосылатыны;

е) ондықтардан бастап, «шамалы» сөзі қосылатыны;

ж) сан есімге барыс жалғау жалғап барып соңынан «тарта» сөзін қосқанда шығатын мағына.

Реттік сандардан кейін келетін «есе», «қайтара», «рет», «бас» сөздерінің беретін мағыналы, жұмсайтын орны.

Бөлшек сандардың айтылуы.

-лық үстеуінің сан есімге қосатын мағынасы.

Күрделі сан есімдердің жазылуы.

Сан есімнің тәуелденуі мен септелуі.

Сын есім (10 сағат). Мағынасы, дербес қосымшалары, сөйлемде ұсталу жөні.

Сын есімнің септеліп, тәуелденіп, жіктелгенде алатын мағынасы.

Сын есімнің шырайлары. Жай шырай, кесімді араластырмалы шырай (бірі тура күйде, бірі шығыс жалғаулы күйде болады), салыстырмалы шағын шырай (-рақ, -рек, -леу үстеулер қосылатындар), жалаң шағын шырай (*қызыл, қаралтым, көтеріңкі, созылыңқы*), таңдаулы шырай, дәйек қосылыңқы (*өте қысқа*), қосақты (*қып-қысқа*), үстеулі (*ұзын-ақ*); орта шырай (*бір қос, бірсыпыра, бірқатар, бір жөн, бір дәуір, едәуір* сөздері қосылады).

Ескерту: -ақ қосымшасы зат есімге жалғанса, жақсылық мағынасын ғана береді де, сын есімге жалғанса сынын күшейтеді.

Таңдаулы шырай жасайтын дәйек үстеулердің тізімі. Бұлардың орнына жүретін жай сөздер.

Сын есімді басқа сөз таптарына, басқа сөз таптарын сын есімге айналдыратын үстеулер. Сын есім мен зат есімге ортақ үстеулер (-шыл, -лас: *ұйқышыл, ауылдас*) сияқтылар.

Мезгіл есім (10 сағат). Мағынасы, өзіне дербес қосымшасы, сөйлемдегі басқа мүшелерге қатынасы, орны.

Жалаң түрлері мен (*бүгін, кеше, мана, әлі, ерте*) қосынды түрлері (*қысты күні, бүрсігүні, жазғытұры, жазғасалым*). Септелетіндері мен (*бүгін, былтыр*) септелмейтіндері (*енді, мана*); -ғы үстеуін жалғап алып сын есім болатындығы. Кіріккен үстеулері (*күніге, күнде, түнде, кешке, ертегісін*). Матаулы қосар болғанда жыл, күн (*жылма-жыл, күнбе-күн*) сөздерінің мезгіл есім болғанда алатын үстеуле-

рі (жылы, күні, түні); жыл, ай, күн, жеті, сағат, декада сөздерінің тәуелдеулі барыс септеулісінің мағынасы. Сағат сөзінің мезгілді көрсеткенде сан есімнің алдына шығып кететіні. Теңдес жалғаулы қыс, жаз, күз сөздерінің жалаң тұрғандағы және ала үстеуішін қосалқы қылып тұрғандағы, мезгіл есімдердің тізімі.

VI класс

(48 сағат)

Етістік

Етістіктің мағынасы, өзіне арнаулы қосымшалары, сөйлемдегі қызметі мен өзге мүшелерге қатынасы, орны.

Етістік түбірінің екі түрі: таза түрі (жаз, оқы), келімсек түрі (ойна-а, сарға-ай, адам-сы...). Басқа сөз таптарынан етістік тудыратын қосымшалардың бастылары, мағыналары.

Етістік негізі. Түп негіз (ойна, жаз) бен өсінді негіз (ойна-т, жаз-дыр).

Етістіктің болымды, болымсыз түрлері. Болымсыздық түрлеуіші -ма етістік негізін аяқтап тұратыны (өсінді негіздің үстеулері ма-дан былай өтпейтіні).

Етістіктің түп негізі мен болымсыздық түрлеуішінің арасына сыйыса алатын үстеулер — етіс үстеулері. Бұлардың ерқайсысының беретін мағыналарына қарай жеті түрлі етіс пайда болатындығы (6 сағат).

Түп негіздің етістері (8 сағат). Салт етіс (жүр, ұйықта) — табыс септеулі сөзді жетектемейтіндері; сабақты етіс (жаз, ұр) — табыс септеулі сөзді жетектейтіндер.

Туынды негіздің етістері.

Өздік етіс. Мұның мағынасы, екі түрлі үстеуі -н (жуын, қара-н), -ық (жаб-ық, тын-ық, қан-ық). -н үстеуі соңғы мұрын жолды сонорға біткен түбірге -е болып жалғанатыны.

-қ/к үстеуі есімдердің бірқатарына да жалғанып өздік етіс жасайтыны (жел — жел-ік, мол — мол-ық). Өздік етіс жасайтын етістіктер (оқы, бұр, ат т. т.).

Ырықсыз етіс. Мағынасы, үстеуі (жуыл, қуыл); соңы л дыбысы болып тұрған түбірлерге -н болып жалғанатыны (біл-ін, ал — ал-ын).

Өзгелік етіс. Мағынасы, үстеулері (-дыр/-тыр, -қыз/-ғыз/-гіз/кіз), -т, -ар (-ер, -р). Қандай түбірден кейін қандай үстеу келетіні. Өзгелік етіс үстеулерінің қайбіреулері сабақты етіс мағынасын беретіні. Қай етіс екенін табыс жалғаулы

етістік сөз болып келетін екінші үстеушінің атын қойып ашуға болатыны (*бат — бат-ыр — сабақты; бат-ыр-ғыз — өзгелік; қайт — салт; қайт-ар — сабақты; қай-тар-ғыз — өзгелік*);

Ортақ етіс. Мағынасы, үстеуі (-с, -ыс/-іс жетегінің септеуі) көмектес с.: *айт — сабақты; айт-ыс — ортақ етіс (кім мен)*.

Өсіңкі етіс. Мағынасы, үстеуі (-іңкре, -ыңқыра).

Ескерту : I. Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен *ма*-ның аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан жетінші етіске мұны да санадық.

Ескерту : II. Етіс дегеніміз (мағына жағынан) істеуші мен істелушінің арасында қандай қатынас барын көрсететін категория, мысалы: *жүр — салт*, мұның істелушісі жоқ, *жаз — сабақты*, мұның істелушісі табыс сөзбен аталған: *мен* (істеуші), *хат-ты* (істелуші), *жаздым* (іс); *жұ-ын — өздік*, мұның істелушісі істелушінің өзі (*жұындым — өзімді өзім жудым*) т. т.

Ескерту : III. Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етістің екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба — бәрі бір. Тіл мұнысын айырмайды.

Сағыс етіс дегенді шығарып тастадық. Үйткені, бұл — ортақ етіс пен өзгелік етістің қосылғаны (*айт-ыс-тыр*). Етіс үстеулері бірінің үстіне бірі жамала береді, мысалы, *жұ-ын-дыр, бас-тыр-ыл* т. т. Мұның бәріне бірдей ат қоймай, ала-бөле ортақ пен өзгеліктің қосылғанын бөліп алудың орны жоқ.

Бұрынғы дүркінді етіс (*ат-қыла, шап-қыла*) дегенді де шығарып тастадық. Үйткені бұл бірді-екілі түбірде ғана болады да, етістік түбірдің бәріне бірдей жарамайды, мысалы, *оқығыла, естігіле* деп айтпаймыз. Біріндеген (*тепкіле* сияқты) сөзге болса, соны етіс деуге болмайды. Шынында *тепкіле* деген *теп-кі* деген есімге *-ле* үстеуі жамалып жасалған түр.

Етістіктің түрлері.¹ Жіктелетін етістікке жіктеу жалғауы мен негіздің (негіздің соңы — болымсыздық үстеуі *-ма*) жіктелмейтін етістіктерге соңында тұратын үстеулердің (түрлеуіштердің) түріне қарай, шақ, мезгілдің алыс-

¹ Бұл орыстың «вид» дейтін категориясы емес.

тық-жақындығы, істің анықтық-танықтығы сияқты белгілерді көрсететін категория (2 сағат).

I. Тұйықша (1 сағат). Мұның мағынасы (мезгілін ашпай, тұйық қалдырады), үстеуі (түбірлеуіші): ұу, үу, у: *қара-у, жаз-ұу, кел-үу*. Мұның жіктелмеуі, тек септелетіні.

II. Есімше (2 сағат).

а) Тел есімше. Мұның мағынасы (шағын білдіреді), үстеулері; үстеулеріне қарай: 1. өткен шақ тел (түрлеуіші — *-ған, -ген, -қан, -кен*: *жаз-ған, оқы-ма-ған т. т.*); 2. Келер шақ қоспа тел (түрлеуіші — *-ғай, -қай, -дай, -кей*: *жазғай, айтқай*); 3. Келер шақ мақсат тел (түрлеуіші: *мақ, мек, бақ, бек, пақ*; кейде мұның үстіне *-шы, -ші* демесіні де қосылды: *жаз-бақ, оқы-мақшы-мын*); 4. Болжалды келер шақ тел (түрлеуіші — *-ар -ер*, болымсызында — *с*; *жаз-ар, білме-с-сің*); 5. Дағдылы тел (түрлеуіші — *-атын, -тін, -итін*: *жаз-атын-мын, оқы-йтын*). в) Қарғыс тел (түрлеуіші — *ғыр*: *оң-ба-ғыр*).

Тел есімшелер жіктелгенде, I жағының жіктеушісі — *мын*, II жағыныкі — *сың*, III жағында жалғау болмайтыны.

Тел есімшелердің әрі септеліп, әрі жіктелетіні (септеу мен жіктеуге тел болғаннан «тел есімше» атанған). Әрі баяндауыш, әрі айқындауыш (анықтауыш) бола алатыны.

б) Сүйеншек есімше. Бұлардың жіктелмейтіні, өздігінен сөйлемді аяқтай алмайтыны, септелген сөздерше басқа бір етістік, не басқа бір сөзге сүйеніп қана тура алатыны (бұларды септі есімше деп те айтамыз).

1. Өткен шақ шектеуіш сүйеншек (түрлеуіші — *ғалы-ғалы*; *мен оқы-ғалы екі ай* — «оқығаннан бері» деген мағынада).

2. Келер шақ мақсат сүйеншек (мұның да түрлеуіші — *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі*: *мен оқы-ғалы келдім* — «оқу мақсатымен келдім» деген сөз).

3. Келер шақ шектеуіш сүйеншек (мұның түрлеуіші — *ғанша, -генше, -қанша*: *сен баста-ғанша мен де келермін*).

4. Өткен шақ орынсыз сүйеншек (мұның да түрлеуіші — әлгінікі: *онда бар-ғанша мұнда келсең болмады ма?*).

5. Себеп-соңшыл сүйеншек (түрлеуіші — *-ғасын (-ған) соң*: *мен сен келгесін келдім* не *сен келген себепті*, не *сен келгеннен соң* деген мағынада).

6. Ереулі сүйеншек (түрлеуіші — *ғанмен*: *жаз-ғанмен бітіре* алмассың).

Сүйеншектердің бәрі де өзгеше түрде себептелген сөздер екені, бірақ, көбінесе бұлардың сеп жалғауы түрлеуішке қосылып, кірігіп кеткені. Ереуіл сүйеншекте ғана және себепшіл-соңшыл сүйеншекті сеп жалғауы «соң» түрінде ай-

тылып, түрлеуіштің соңғы (*ни*) дыбысы түспегенде ғана септік жалғаулары бөлек жазылатыны.

III. Көсем есімше, немесе, көсемше (8 сағат). Бұлардың, сүйеншектерше, сөйлемді аяқтай алмай, өзге бір етістікке сүйеніп те (септеліп), жиекшелерше, жіктеліп те тұра алатыны.

1. Өткен шақ көсемше (түрлеуіші — *-п, -ып/-іп*, жіктеуіші: I ж. *-пын/-пін*, II ж. *-сың/-сің*, III ж. *-ты/-ті*: *жаз-ып-ты, оқы-п-сың, кел-іп-пін*).

2. Дағдылы көсемше (түрлеуіші — *-а, -е, -и*, жіктеуіші бірде өткен шақ көсемшенікіндей: *жаз-а-ды, оқы-и-мын, біл-е-сің*; бірде тек I жақ тілек түрде *-йын*, көпшесі *-йық, -лық* болады: *жаз-а-йын, оқы-йық, біле-лік*).

3. Шарт көсемше (түрлеуіші — *-са/-се*; жіктеуіші: I жақта — *-м*, көпшесі — *-қ*; II жақта — *-ң*; III жақта жоқ. Мысалы: *біл-се-м, біл-се-к, біл-се-ң*).

Шарт көсемше кейде арман түрге түсіп, сөйлемді аяқтап та кететіні (*ай осы, мен бір мерген болсам!*).

4. Жиекше (6 сағат) (түрлеуіші — *-ды/-ді, -ты/-ті*, жіктеуіші шарт көсемшенікіндей: *жаз-ды, оқы-ды-м, біл-ді-ң, жаз-дық, оқы-ды-ң-дар, біл-ді-ң-дер*). Мұның септемейтіні, тек жіктелетіні, сөйлемді аяқтап қана тұра алатыны, өзінен кейін көмекші етістік жолатпайтыны.

Ескерт у I. Жиекшеден кейін сұрау үстеуші ма, ме келе қойса, бұдан кейін *екен* көмекшісі ғана келе алады (*жазды ма екен?*).

Ескерт у II. Сөйлем аяқтап, жиегіне ғана тұратын болғандықтан «жиекше» аталған.

5. Төтенше (4 сағат). Мұның түрлеуіші болмайтыны, негізге жіктеуіш төтелей жалғанатыны.

1. Бұйрық төтенше. I жағы жоқ; II жағының жіктеуіші жоқ: *жаз, оқы, біл, ойна-ма, алаңда-ма-сын*.

Бұйрық төтеншене өтініш, не ыза өңін беру үшін *-шы* үстеуші қосылатыны, қосылғанда негіздің өзі ғана болса, өзіне (*жаз-шы, оқы-шы, біл-ші, алаңда-ма-шы*), жіктеуші болса, жіктеуіштің артынан қосылатыны *жаз-сын-шы, алаңдама-сын-шы*).

Ескерт у: Алматы облысы мен Оңтүстік облыста «жаз, алаңдама» мағынасында *жаз-ғын, алаңдама-ғын* деп, II жағына *ғын, гін, қын, кін* үстеуі де жалғанады.

2. Көмекші төтенше. Мұның өзі түрлердің бәріне де түсе алатын болғанының үстіне, осы шағы да болатыны; осы шақ бола қойса, жіктелуі есімдер мен тел есімшелердікіндей болатыны, сөйтіп, III жақта жіктеуіші болмай, негіздің өзі ғана тұрып, әрі бұйрық төтеншенің II жағы, әрі көмек төтеншенің осы шағының III жағы бола алатыны. Өзге

етістіктерінің көсемше түрінен көмекші болып келіп, өз басында бар мағыналардың бәрін (істің созылыңқы қалыпта болып жатқанын, осы шағын) беретіні. Мұндай көмек төтенше 4-ақ етістікте болатыны: *жүр, тұр, отыр, жат (ыр)*. Мысалдар: *жүр-мін, тұр-сың, отыр* (әрі II жақ, әрі III жақ) *жатыр-мыз*.

Дара етістік пен қосынды етістік. Етістіктің өңі (6 сағат). Іс жайынан берілген хабарға түрлі өң берілетіні (тілек, күман, тездік, шұбалаңдық, менсінбеу, куәлік т. т.) істің өңін бірде етістіктің түрлері қоса білдіретіні; бірде о да жетпесе, көмекші етістік қосып барып білдіретіні. Көмекші етістігі бар етістік қосынды етістік атанатыны. Қосынды етістікте негізгі мағынаны беретін етістіктің көсемше, кейде тел есімше түрлері болып, өңін көрсететін, әрі түрленіп, жіктеліп, септеліп отыратын көмекші етістіктер екені.

Көмекшілердің бастылары. Көмекшінің үш түрі: төтенше (жоғарғы тертеуі), кеміс (*е, де, бол, шығар*), толық (*ал, сал, қал, жібер, бер, қой, таста* т. т.).

Ескертту. I. *Е* етістігінің 4-ақ түрі бар; 1) жиекше — *еді*, 2) өткен шақ тел есімше — *екен*, 3) келер шақ болжалды тел, болымсыз — *емес*, 4) дағдылы болымсыз көсемше — *емей*. Есімшеге де көмек болады (*ма екен*), өздігінен баяндауыш бола алмайды. *Де*-нің түрі бар. Бұл төл сөз, төлеу сөзбен қосылып бір мүше болады, өз басы баяндауыш бола алмайды. Ол бар болу мағынасында есімге көмекші болады да, сол есіммен бірігіп барып бір мүше болады. *Шығар* тек келер шақ болжақ түрінде көмекші болады.

Ескертту. II. Толық көмекші дегендер әрі жай етісті болып, әрі көмекші болып жүре беретіндер. Бұлар көп. Мысалы, *хат жібердім* десек, *жібер* етістігі жай етістік, мұнда өзінің негізгі мағынасында. *Жолдасыма хат салып жібердім* дегенде де *жібер* өз мағынасында. Ал, *жаққа салып жібердім* десек, *жібер* көмекші. Үйткені, мұнда *жіберу* деген іс жоқ, *салдым* өз мағынасында, *айтып салдым* дегенде — көмекші. Үйткені мұнда *салу* жоқ. *Маған бер; мынаны ал* десек, *бер* мен *ал* өз мағынасында. *Жата бер, айта алмаймын* дегенде бұлар көмекші екенін, не өз мағынасында екенін сұраумен ашамыз. Не қылдың? — *алдым, бердім*. Мұнда негіз. Не қылдың? — *жата бердім, оқи алдым*. Мұнда *бер* мен *ал* — көмекші.

Көмекшінің басты-бастыларының тізімі, беретін мағынасы.

Етістіктің шақтары (20 сағат). Етістіктің шағын түрлеуші айтып тұрса да, жіктеліп, көмектелгенде бірқатар өзгеретіні және бір мезгілдің өзінде болатын істің түрлі өңін көрсететін бір нәрсе шағы болатыны (етістіктің шағы мен өңін айырмай, бәрін шақ қатарында көрсетеміз).

1. Өткен шақ (сөйлеп тұрған кезден бұрын болған іс).

1. Айғақ өңді өткен шақ (істің болғанына айтушы куә айғақ бола сөйлейді):

Жазып-ты, оқымап-сың, білме-п-піз.

2. Аулақ өңді (істің болғанын айта тұрып, өзі басы-қасында болмағанын қоса білдіреді):

Жазған, оқыған соң, көрген-біз.

3. Мойындау өңді өткен шақ (істің болған-болмағанын мойындай сөйлейді):

Жазған, оқыған соң, көрген-біз.

4. Күмән өңді — *жазған шығар.*

5. Айғақ баяғылық (ертеде істің болғанына не болмағанына айғақ бола сөйлейді).

Жазып еді.

6. Аулақ баяғылық (сондай ертеде өткен істің болғанынан, не болмағанынан аулақ болғанын қоса білдіреді).

Жазған екен.

7. Әдетше баяғылық (ертеде өткен істің әлденеше рет болып, әдет болғанын айтады):

Барушы едім. (Мұны кейде *баратын едім* түрінде де айтады).

8. Опық баяғылық (ертеде өткен іске опына хабарлайды): *баратын едім.*

9. Арман баяғылық: *бармас па едім.*

II. Келер шақ.

1. Кесімді келер шақ: *бар-а-тын, жаз-ба-й-тын.*

2. Болжалды келер шақ: *бар-ар-мын, оқы-ма-с-пын.*

3. Мақсатты келер шақ: *жаз-бақ-пын.*

4. Тілекті келер шақ: 1) *жазар едім.*

2) *жазайын* (тек 1-жақ қана).

Сенімсіз төл шақ: *жазса игі еді.*

(Өткен шақ пен келер шаққа бірдей жүреді).

III. Осы шақ. Дағдылы осы шақ пен дәл осы шақ.

1. Дағдылы осы шақ: *жазады, оқиды, білмейді* (келер шақ екені мен осы шақ екені төңірегіндегі басқа сөздерден білінеді):

Сиыр мөңірейді — осы шақ.

Ертең сиыр мөңірейді — келер шақ.

2. Дәл осы шақтың тараулары:

а) Жалпы осы шақ — *жазып жатырмын.*

б) Кәдімгі осы шақ — *жазып жүрмін.*

в) Қазіргі осы шақ — *жазып отырмын.*

г) Әзіргі осы шақ — *жазып тұрмын*.

Ескерту: істің болу, болмау, осы кезде болып жатса аяғы тынбаған іс болса, осыны көрсету үшін етістік осы шақта болады.

Осы шақ төрт түрлі:

1. Жалпы осы шақ.
2. Кәдімгі осы шақ.
3. Қазіргі осы шақ.
4. Әзіргі осы шақ.

1. Істің нақ осы кезде істеліп жатқан болуы да, немесе, көптен бері созылып келе жатқан іс болып үздік-создық жүріп жатқан болуы да мүмкін осыны жалпы түрде айтсақ, етістік жалпы осы шақта болады. Мысалы: *«Күн жауып жатыр»*; *«Бейімбет пьеса жазып жатыр»* десек, күннің жаууы, Бейімбеттің кітап жазуы істерінің осы кезде болып жатқанын жалпы түрде айтатын боламыз. Күн дәл осы минутта жауып тұрма, болмаса бір жетіден бері жауып жатырма, Бейімбет дәл осы күнде пьеса жазудың үстінде отырма? жоқ, ол пьесаны ала жаздай жазып жатырма — онысы белгісіз. Егер бұдан гөрі анықтаңқырап түсіндіру қажет болмаса, онда жалпы осы шақпен қанағаттанамыз. Ал, осы шақтың қай кезеңі екенін дәлелдеп аңғарту керек болса, онда осы шақтың басқа түрінің бірін келтіреміз.

2. Кәдімгі осы шақ. Ұзаққа созылған, үздік-создық істеліп келе жатқан істің жайын айту керек болса, кәдімгі осы шақпен айтамыз. Мысалы: *Бейімбет кітап жазып жүр* десек, Бейімбет дәл осы кезде жазып отыр деген емес, ұзаққа жазылған, арасында ол істі жинап қойып та жүретін кезі болады.

3. Қазіргі осы шақ. Істеуші дәл осы кезде іс үстінде екендігін көрсету үшін қазіргі осы шақ қолданылады. Мысалы: *Бейімбет кітап жазып отыр* десек, Бейімбет дәл осы сөзді айтып отырған кезде жазу ісінің үстінде деген болды.

4. Әзіргі осы шақ. Дәл осы кезде болып жатқан және өзі сол қалпын жоймаған істі көрсеткіміз келсе, әзіргі осы шақпен айтамыз. Мысалы: *күн құйып тұр*. *Сағат жүріп тұр*. *Бір жетіден бері күн жауып тұр* дегенде күннің дәл осы кезде құйып тұрғанын, сағаттың дәл осы кезде жүріп тұрғанын, бір жетіден бері қарай осы күнге дейін күннің жауып тұрғанын білдірген боламыз да, оның үстіне бұл істердің әлі осы қалпынан танбағанын көрсеткен боламыз.

Кәдімгі шақ пен қазіргі шақ көбінесе адамның я адамға теңгерілген заттың ісі жайында ғана айтылады да, жалпы шақ бәріне де жүре береді. Мысалы: *күн жауып тұр* дегенді *күн жауып отыр* я *күн жауып жүр* деп айтуға болмайды.

Жалпы осы шақты жасау үшін көсемшенің өткен шақ

түрінің соңынан *жатыр* деген көмекші етістік келтіру керек.

Кәдімгі осы шақ жасау үшін көсемшенің өткен шақ түрінің соңынан *жүр* көмекшісін келтіру керек.

Қазіргі осы шақ түрін жасау үшін олардың орнына *отыр* көмекшісін келтіру керек.

Өзіргі осы шақ түрін жасау үшін олардың орнына *тұр* көмекшісін қою керек — бұлардың жіктелуі етістіктің тел түрінің жіктелуіндей.

Есімдік

Есімдіктің сөз таптарының бәріне орынбасар бола алатындығы. Қай сөз табының орнына жүретініне қарай таптап болатыны: зат есім, сан есім, мезгіл есім, етістер орынбасарлары болатын есімдіктер.

Зат есім орынбасарларының түрлері: 1) жіктеу есімдіктері; 2) сілтеу есімдіктері, 3) анықтау есімдігі (*өз*), 4) алау есімдігі (*қайбіреу*), 5) болымсыз (*ешкім*) есімдік, 6) белгісіз есімдік (*біреу, бірдеме*), 7) қимыл есімдігі.

Есімдіктің септелу, жіктелу, тәуелденудегі өзгешеліктері. Есімдіктің емлесі.

Шылаулар

(4 сағат)

Сеп жалғауыштар. Тізімі. Мағыналары. Септеу керек қылатындарының керекті септеулері.

Дәнекерлер (жалғауыштар). Тізімі, мағыналары.

Үстеуіштер. Тізімі, мағыналары.

Одағайлар

1. Малшылық одағайлары (*шек, қос...*). Тізімі.

2. Көңіл күйін хабарлайтындары. (*Қап, аһ!*...).

3. Жеткіліксіздері (*мә! ал...*).

Одағай орнына жүретін жай сөздер. Жай сөз орнына жүріп одағайдан сөз тууы. Өткенді пысықтау.

VII класс

Синтаксистің програмы

(84 сағат)

1. Жай сөйлем

(18 сағат)

1. Сөйлемнің мәнісі. Бастауыш пен баяндауыш: баяндауыштың бастауышпен жақтастығы. Айқындауыш сөздер.

2. Бастауыш. Бастауыш бола алатын сөз таптары, бұларды бастауыш болдыра алатын сөз тұлғалары.

3. Баяндауыш. Баяндауыш бола алатын сөздер. Күрделі баяндауыш: есім — көмекші етістік (көсемше, басқа түрлер де) — көмекші.

4. Айқындауыш. Айқындауыштың жетектесетін жолдары: жетекші сөздің ауанына қарай өзіне белгілі бір септеу жалғап алатындығы, я жалғауыш қосатындығы (септес сөз); жетекші сөзге көну үшін айқындауыш сөздің (ілік жалғауыш сөздің) ілік жалғаулы түрге түсіп, оның үстіне жетекшіні де өз ауанына қаратып өзімен жақтас тәуелдендіруі (іліктес сөз); етістіктердің жетекшіге көну үшін, соның ауанына қарай, соған лайық (шақ) түрге көсемше болуы; «ған-ша», «ға-сын», «ға-лы» түрлеріне түсетіндігі, шартты («са-лы») түрге түсуі жетекшіге ешбір жалғаусыз көніп, сөйтсе де орын талғамай, алыста тұрып-ақ жетек бола алатын айқындауыштар (жанас сөздер); жетекшіге жалғаусыз көнгенмен, арасына басқа сөз салып алыстай алмай қабыса жанасатын айқындауыштар (қабыс сөздер).

5. Септес сөздер, бұлардың түр-түрі:

а) Барыс жалғаулы септестер; 1) «бар»; «кел», «сал», «қара» сияқты етістіктерге көніп, *қайда?* (*қай жерге?*) деген сұрауға жауап болатын — бағыт септестер, мұның ішіне «шейін», «таман», «қарай» сияқты жалғауышты септестер де кіреді; 2) «бер», «сат», «айт» сияқты етістіктерге; «керек», «жақсы», «шақ», «лайық» сияқты сын есімдерге көніп *кімге?* *неменеге?* деген сұрауға жауап ретінде жай объект болатын септестер; 3) *неге?* (*не үшін?*) деген сұрауға жауап болатын мақсат мағыналы септестер; мұндай сөздер көбіне етістіктің тұйық түрінен жасалады; 4) «бұл», «кен», «қуан» сияқты жетекшілерге бағынып себеп мағынасында айтылатын септестер; 5) сабақты етістен болған өзгелік етістерге бағынып сын объекті (субъект — объект) болатын септестер; 6) *қашан?* *қай уақытта?* *қай уақытқа шейін?* деген сұрауларға жауап болып, мезгіл мағынасында айтылатын септестер.

б) Табыс жалғаулы септестер — тек сын объект қана болады, олардың септеусіз айтылатын жерлері.

Ескертту: «Баруын барышты», «жақсысын жақсы» деген сияқты жерлерде келетін табыс жалғаулы сөздер сөйлемге дербес мүше емес, өзіне жалғаса айтылған сөздерге, «тек», «өте», «тым»-дер сияқты дәйек қосалқыларға ұсап айтылатын көмекші сөз.

в) Шығыс жалғаулы септестер: 1) қимыл етістіктерге бағынып *қайдан?* *қай жерден?* деген сұрауларға жауап болып, мекен мәнді мүше болатын септестер, мұның ішіне «бері», «әрі» сияқты жалғауышты септестер де кіреді; 2) «ал», «біл», «сақтан», «айырыл» сияқты сөздерге бағынып

(кімнен? неден?), жай объект болатын септестер; 3) «жаса», «сал» («құр»), «істе» мәнді сөздерге бағынып, істеген нәрсенің затын көрсететін объект мағынасындағы септестер; 4) бірдемеден асыра жұмсау мағынасындағы етістіктерге бағынып («өзеннен өтті», «Еркімбектен беріп жібердім» дегенге ұсаған жерлерде) жай объекті де бола алатын септестер; 5) қашан? қай уақыттан (бері?) деген сұрауларға жауап боп, мезгіл мағынасында айтылатын септестер; 6) сын есімдерге бағынып, бірдеменің сыны неліктен, неден, неден көрі артық соны ашып беретін объект септестері; 7) амалдың неліктен (не себептен) болғанын көрсететін септестер.

г) Жатыс жалғаулы септестер: 1) бірдеменің қай жерде тұрғанын, амалдың қай жерде болып жатқанын көрсететін мекен септестер; 2) амалдың қай уақытта істелгенін ашып беретін мезгіл септестер (Мұның көбі жатыс жалғаулы есімшелер).

д) Құрал жалғаулы септестер; 1) істеушінің істі немен (не құралмен, не әдіспен, не жөнмен) істегенін білдіретін құрал септестер; 2) қай жермен қозғалатындығын көрсетуші мекен септестер; 3) бір амалдың басқа бір амалды істесімен басталатынын ашып беруші мезгіл септестер; 4) қайткенмен (де) болмайды деу үшін айтылатын ереулі септестер.

е) Меңзес жалғаулы септес — амалдың кімше, неменше, қандай жол — ережеше, кімнің бұйрығынша, айтуынша істелгенін көрсететін сын септес болады.

ж) *-дай* жалғаулы септес: 1) есімге бағынып, бірдеменің қандай (кімдей, нендей) екенін көрсететін сын септестер; 2) істеушінің амалы басқа біреудікінен кем емес, сондай екенін көрсететін я қайткендей, қайтердей екенін көрсететін сын септес.

з) Атау күйінде түрлі жалғауыштар мен қосыла айтылатын септестердің (кім үшін, кім сияқты, не тақырыпты... деген сияқты) әр жалғауышқа тән айрықша мағыналары.

б) Іліктес сөздер: нәрсе болсын, сын болсын, амал (есімше түрдегі амал) болсын — кімнің, ненің меншігі (нәрсесі, сыны, бөлшегі, амалы) — соны ашып беретін айқындауыш — іліктес болады.

Іліктестің ілік жалғаусыз айтылатын жерлері, септеусіз айтылмайтын жерлері.

7) Шақтас сөздер: а) өткен шақ, көсемше түріндегі шақтастар — амалдың істегенін білдіретін сын шақтас; б) Қазіргі шақ көсемше түріндегі сын шақтас, — мұның ішіне етістіктің басқа түрінде айтылмайтын (*ақшалай, шикілей, екіншілей, осылай* сияқты көсемшелер де кіреді; в) «-ға -лы» түрдегі шақтастар: 1) қайткеннен бері екенін

көрсететін мезгіл шақтас, 2) қайткелі (қайтпек үшін екенін ашып беретін) мақсат шақтас; г) «ған-ша» түріндегі шақтас: 1) «үйткенше басқа бірдемені істеу артық», «үйткенше» сияқты ереуіл шақтас, 2) «үйткенше (үйткенге шейін бүйтіп үлгір» дегендегі «үйткенше» сықылды мезгіл шақтас; д) «ға (-сын) <ғаннан/соң» түріндегі шақтас. 1) «сөйтіп болғансын артынан бүйт» дегендегідей мезгіл шақтас, 2) «сөйткесін (амалсыздан) осылай да осылай болды» деген сияқты; е) шартты («са»-лы) түрдегі шақтастар: 1) «отырсам тұра алмаймын» дегендегідей шарт шақтас, 2) «оянсам терлеп қалған екем» дегендегідей мезгіл шақтас, 3) «да» дәнекерімен қосылып «Білмесем де айтпаймын» дегенге ұқсаған кейде ереуіл шақтас («барсаң да болады»).

Ескерту: «Барсаң бар», «сөйтсе сөйте қойсын» дегендегі түбірі қайталанған жерлердегі шартты түр сөйлемге жеке күйінде мүше бола алмайды, құранды (етістіктің) мүшенің бір бөлігі ғана болады дегенді де ұқтыра кету керек.

8. **Жанас сөздер:** мезгіл есім болған «кеше», «былтыр», «жарын», «мана» сияқты сөздер жетекші етістікке жалғаусыз көніп (әйтеуір алдыңғы жағында тұрса болғаны), орын талғамай мезгіл жанас болады.

9. **Қабыс сөздер:** жетексіз сөзге жалғаусыз көнгенмен, орын талғайды — тек өзінің артындағы сөзге ғана көніп, екі араға басқа сөз кірістіруді сүймейді. а) Нәрсенің я амалдың сынын көрсете, қандай? қалай? деген сұрауларға жауап болып, нәрсенің санын, «бес қайнаса сорпасы қосылмайды» дегендегідей амалдың шамасын; б) «пәлен сағат ұйықтады», «онаң бұл құдық кісі бойы терең» дегендегідей мезгілдің шамасын, басқа түрлі шамаларды да көрсететін сан — қабыс болады.

10. Бір нәрсе жетек айқындауыштың бір жетекшіге көніп жатысқа жетек болуы; бір жетектің бірнеше жетекшіге бірдей көніп тіл жетек болуы; бір жетекке тағы бір жетек көніп бұл өзі тағы бір сөзге жетекші болып, т. т. сөйтіп, баспалдақтаған шұбырма жетектің болуы; мына үш түрлі де, я екі түрлі қабат бір сөйлемнің ішінде кездесіп жамырама жетек болуы.

11. **Жарыспа жетектердің орны:** а) септес, жанас сөздер өзара жарыспа болғанда, орны-орнының ой екпініне бағынуы; б) басқа сөздер мен қабыс сөз жарыспа болғанда, жетекшінің жаны(дәл алды), қабыс сөзге тиюі; в) бастауыштың орны талғаусыз болғанмен, ой екпіні түскенде, баяндауыштың дәл алдына баяндауышқа жетек қабыс болған күнде, сол қабыстың дәл алдында болуы.

12. **Жарыспа қабыстардың орны-орны:** 1) есімше;

2) туынды сын есім; 3) таза сын есім; 4) адъективтенген зат есім болып осы ретпен ғана орналасуы.

13. Шұбырма жетектердің орны-орны; оның тұрақтылығы.

14. Жайылма сөйлем, жайылма мүше: бастауыш жайылма, баяндауыш жайылма, септес жайылма мүше (*Нұрымның о сықылды ісін мен есіткен емеспін*); іліктес жайылма (*о сықылды қымбат малдың маған керегі жоқ*); жанас жайылма (*Алматыға бастап келген жылы, ол ілім жұмысынан басқаға көңіл бөлген жоқ*); қабыс жайылма (*Өзі жығылған өкінбес*).

Жайылма сөйлемнің тыныс белгілері.

15. Күрделі мүше: мұның түр-түрі де жаңағыдай (14 сағат); бірақ ішінде дербес бастауыш болады; бастауыш атау түрінде болады. Ілік түрде де болады.

Күрделі мүшеге арналған тыныс белгілері.

16. Адъективтене алатын зат есім я субстантивтенген сөз боп келген бастауыштарға жанас, қабыс сөздерден айыра тану үшін қоятын тыныс белгілері.

17. Тектес мүшелер; қос тектес; ыңғайлас тектес (мұның ішіне «десе»-леп ереуілдескен баяндауыштар да кіреді: «Бу десек, мылтық түтіні», «Мал десек, адам екен»), таңдама тектес. Тектестердің арасындағы дәнекерлері, жалғауы ортақ боп келген тектестер; етістіктен болған тектестердің жалғауы ортақ болғанда, алдыңғыларының өткен шақ көсемше түрінде болуы (Қос тектеске дәнекер болған «мен»-ді септеу «мен»-нен айыра тану).

Жалпылауыш сөз. Тектестердің тел жетегі. Тектес мүшелерге қойылатын тыныс белгілері.

18. Қаратпа; қыстырма. Бұларға арналған тыныс белгілері (8 сағат).

19. Жай сөйлемнің түр-түрі (10-сағат).

а) Хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем. Бұлардың тыныс белгілері.

б) Толық сөйлем мен олқы сөйлемге арналған тыныс белгілері.

в) Иесіз сөйлем. Мұның олқы сөйлемнен басқалары.

Құрмалас сөйлем

(32 сағат)

1. Құрмалас сөйлемнің екі түрі: салалас сөйлем мен сабақтас сөйлем.

2. Салалас сөйлемнің ішіне кірген жай сөйлемдердің басын қосу үшін істейтін амалдар: 1) алғашқы сөйлемнің баяндауышының ішінде көмекші «еді» болады (*Әмірбек келіп еді, «бір барайық» дегені нем құрайды боп шықты*),

я шартты (са-лы) түрдегі баяндауыш болады (*Нұрымдікіне келсек, өзі кетіп қалған екен*); 2) алғашқы сөйлемдердің баяндауыштары өткен шақ көсемше түрінде болады (*«Ғалим келді де, жақсы боп қалды», «Қой маңырап, түйе боздап ауыл у-шу»*); 3) Екі сөйлемнің арасында «да» дәнекері болады — мұндайда кейінгі сөйлемнің хабары алдыңғынікінің артынша (іле-шала) болмақ; «да» әр сөйлемнің ішінде өз алдына қайталап айтылатын болса, бәрінің хабары бір кезде болады; мұндайда сөйлем-сөйлемнің басында, я ішінде «әрі» дәнекері де болады; 4) кейінгі сөйлемдердің басында «және», «тағы», «сосын»-дарға ұсаған дәнекерлер де болады; 5) Кейінгі сөйлемнің хабары алдыңғыныкінің салдары болса, ондайға кейінгі сөйлемнің басында «сол себепті» «сондықтан», «сөйтіп», «сонымен», солармен мағыналас «сосын» сияқты дәнекерлер болады; 6) Екі сөйлемнің хабары біріне-бірі қайшы келетін болса, кейінгі сөйлемнің басындағы дәнекері «бірақ», «сонда да», «сөйтсе де», «дегенмен», «қайта»-лар сияқты болады; 7) Салаластың ішіндегі жай сөйлемдердің біреуінің хабары дұрыс болған күнде, басқаларынікі дұрыс болмайтын боп, бәрінің біреуі ғана таңдалатын болса, ондайда «я», «әйтпесе» «не болмаса», «немесе»-лерге ұсаған дәнекерлер жұмсалады; 8) бірнеше сөйлемнің бірінің хабары бірыңғай болып, сосын бір сөйлем соның біріне қорытынды сөйлем боп шығатын болса, қорытынды сөйлемнің басында «әйтеуір», «сөйтіп», «сонымен» сияқты дәнекерлер болады; 9) кейінгі сөйлем алдыңғы сөйлемге себеп болатын болса, оның алдында «үйткені», «неге десең», «себебі сол» сияқты сөздер дәнекер болады; 10) кейінгі сөйлем алдыңғы сөйлемнің мәнісін дәлелдеп ашып беретін болса, алдыңғы сөйлемнің баяндауышының ішінде «осы», «сол», «бұл» есімдіктерінің бір түрі, я солардан жасалған етістік «бүйт», «сүйт» -тер болады.

3. Салаластардың түр-түрі: а) ыңғайлас салалас; б) ереуіл салалас; в) талғама салалас; г) себеп-салдар салалас; д) шарт-жағдай салалас.

4. Ыңғайлас сөйлемдердің біреуінің хабары басқаларының бәрін де өз ішіне алатын жалпы хабар болады — бір сөйлемі жалпы сөйлем болады; жалпы сөйлем алдымен айтылып, өзгелері одан кейін айтылуы да мүмкін; жалпы сөйлем ең артыңан қорытқы сөйлем боп айтылуы да мүмкін.

5. Салалас сөйлемнің тыныс белгілері.

6. Сабақтас сөйлемдер. Сабақтас сөйлемнің ішінде басыңқы сөйлем болады да, оның бір мүшесіне жетек айқындауыш есебінде бағыныңқы сөйлем болады.

Бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы шартты түрде

(«са»-лы) болады да, ішінде бір сұраулы сөз болады; басыңқы сөйлемде сол сұрауға сәйкес басыңқының баяндауышына, я басқа бір мүшесіне көніп, соның ауанынша белгілі бір түрге түскен (кейде етістік «сөйт» те болған) «сол» болады. Бағыныңқыдағы сұраулы сөз де, басыңқының есімдігі де дәнекер сұрау, дәнекер есімдік болады. а) дәнекер есімдік атау түрінде болуы да мүмкін («кімді айтсаң, сол келеді»); онда бағыныңқы сөйлем бастауыш бағыныңқы болады. б) дәнекер есімдік етістік түсіне түсіп, я есімдік күйінде-ақ баяндауыш та бола алады («сен қайтсең, мен де сөйтемін», «ол қандай болса, мен де сондай»). Мұндайда бағыныңқы сөйлем баяндауыш бағыныңқы болады.

в) Дәнекер есімдік септес сөз бола алады (Жімді көрсем мен сонан, бетті бастым... тұра қаштым жалма-жан (Абай) — бағыныңқы — септес бағыныңқы болады.

г) Дәнекер есімдік іліктес болса, бағыныңқы — іліктес бағыныңқы болады.

д) Дәнекер есімдік шақтас болса («Сабыр айтып, қалай істесе, Мәмбет де (сөйтіп) солай істейді»), — шақтас болады.

е) Со қалыпты «Сабыр қайда барса, Мәмбет сонда барады» дегендей жанас бағыныңқы да болады.

Ескерту: Жанас сөзге сәйкес жанас есімдік «содан» айтылмайды да, сонымен жанас бағыныңқы септеске ұсап кетеді.

ж) «сөйткен», «сондай» сияқты есімдік тұрған жерде бағыныңқы сөйлем қабыс бағыңқы болады.

7. «Де» етістігінің түрлі мағынасы: а) «күн жауайын деп тұр», «сені ол тіпті адам демейді» дегендегі сияқты көмекші етістік болуы; б) «Маса деген көбейіп кетті», «Мешкей деген жақсы ат емес» дегендей есімше түрінің жалғауыш болып кетуі;

з) Төл сөздің өзінен айырмайтын бір белгісі — ауызбен айтқандағы «тырнақша» болуы.

Төл сөзге арналған тыныс белгілері.

Тырнақшаның цитата, газет, журнал, кітаптардың аты, лақап ат, кекесін сөздер сияқты орындарда қойылуы.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

Редколлегиядан	5
От редколлегии	7
Профессор Худайберген Куанович Жубанов (1899—1938)	9

I. Қазақ тілі грамматикасының мәселелері Вопросы грамматики казахского языка

Из истории порядка слов в казахском предложении	32
Заметки о вспомогательных и сложных глаголах	76
Образование сложных слов в казахском языке	91
О формах сочетания слов в казахском языке	96
О построении речи на казахском языке	102
✓ Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар	118
✓ Қазақ тілінің грамматикасы	135
Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан	198
Қазақ әмлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері	229

II. Алфавит, орфография, терминология мәселелері Вопросы алфавита, орфографии и терминологии

✓ Проект казахского алфавита	238
✓ К проекту реформы казахского алфавита	242
✓ Қосар ма, дара ма?	245
Выступление на научно-терминологической конференции в г. Кызыл-Орде 2—4 июня 1929 г.	254
К пересмотру казахской орфографии	260
Проект изменений орфографии и алфавита казахского языка	270
О специфике слов-терминов	273
О терминологии казахского литературного языка	278
Принципы терминологии казахского литературного языка	283

III. Қазақ әдеби тілі мәселелері Вопросы казахского литературного языка

Абай—қазақ әдебиетінің классигі	286
---	-----

IV. Мәдениет пен өнер мәселелері Вопросы культуры и искусства

Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен	307
Выступление на съезде учителей-ударников Казахстана	322
Первый серьезный успех Казахского драматического театра	327

V. Программа мен методика мәселелері Вопросы методики и программы

Буын жігін қалай табуға болады?	330
Қазақ тілінің программасы	341

Жубанов Худайберген Куанович

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ
(на казахском и русском языках)

Редакторы С. Айтмухаметова, Н. Н. Королева
Худ. редактор И. Д. Суцих
Тех. редактор З. П. Ророкина
Корректоры Н. Сулейменова, Э. А. Пересветова
Обложка художника М. А. Хоменко

* * *

Сдано в набор 9/XII 1965 г. Подписано к печати 25/III 1966 г.
Формат 60×90¹/₁₆. Бумага № 1. Печ. л. 22,62. Бум. л. 11,31.
Уч.-изд. л. 22,75. Тираж 2400. УГ03758. Цена 1 р. 63 к.

Типография издательства «Наука», г. Алма-Ата, ул. Шевченко, 28.
Зак. 262.